

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (567)

листопад – грудень 2022

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева*, *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №11 від 17.11.2022 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України,
категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв

Ольга Донік

Макет і верстка:

Юлія Зінченко

Електронна версія:

uhj.history.org.ua/uk

history.org.ua/uk

«УДЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Index
Copernicus, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 230 прим. Зам. №97. Підписано до друку 26.12.2022 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380(44) 278-52-34, fax +380(44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УДЖ»

ЗМІСТ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

- Піх О. (Львів).** Історична пам'ять та історична політика як елементи конфронтації у відносинах Польщі й Росії (1991–2020 рр.) 4
- Макаров В. (Київ), Резнік В. (Київ).** Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців 17

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

- “...це війна, це вбивання цивільних, мирних...”: Мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного повсякдення під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація А.Панкової, Київ; О.Боряк, Київ) 30

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 350-річчя від дня народження П.Орлика

- Затилюк Я. (Київ).** “Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України”: схема козацької історії в “Реляції про Київ” та у преамбулі “Конституції” П.Орлика 48
- Копоненко V. (Kyiv).** *Realms of Memory of the First Ukrainian Political Emigrants: On the Example of P.Orlyk (1710–1720)* 66

До 300-річчя від дня народження Г.Сковороди

- Колесник І. (Київ).** Григорій Сковорода: духовний реформатор українського світогляду 74

- Лощикін О. (Ірпінь), Шевченко А. (Ірпінь).** Невінчані шлюби православних мирян Гетьманщини у XVIII ст. 86
- Войтович Н. (Львів).** Розлучення у сім'ях українців Галичини в 1920–1930-х рр. (за матеріалами судових справ Львівської греко-католицької митрополичої консисторії) 98
- Гончаренко О. (Переяслав).** Ключові антиросійські наративи у пропагандистському дискурсі періодичних видань німецьких окупаційних зон України (1941–1944 рр.) 108
- Матяш І. (Київ).** Культурна дипломатія УРСР (кінець 1940-х – 1982 рр.): особливості формування інструментарію 120

Грубінко А. (Тернопіль), Буглай Н. (Миколаїв). Трансформації британської монархії в період правління Єлизавети II (1952–2022 рр.)	134
Demianiuk O. (Lutsk), Soliar I. (Lviv). Volyn Region in the Period of Combat Actions Deployment on the Eastern Front of the World War I (1914–1916)	147

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ясь О. (Київ). Романтизм і неоромантизм у компаративному світлі	159
Верменич Я. (Київ). Соціальний простір пограниччя: кризи ідентичностей у координатах сучасних викликів	173
Шимчишин М. (Київ), Чернишова С. (Київ). Феноменологія міграції в контексті сучасного міграційного повороту	186

ПЕРСОНАЛІЇ

Добржанський О. (Чернівці), Христан Н. (Чернівці). А.Жуковський як історик та популяризатор знань про Україну	196
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Сабадуха В. (Івано-Франківськ), Косило М. (Івано-Франківськ). Теоретико-методологічні засади викладання історичного краєзнавства в контексті метафізичної теорії особистості	206
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Шляхов О. Підприємці Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.: бізнесові практики та громадсько-політична діяльність (І.Довжук, Переяслав)	216
---	-----

ХРОНІКА

Білобровець О. (Житомир), Венгерська В. (Житомир). Міжнародна наукова конференція “Війни в Україні у XX і XXI ст.: засоби масової інформації, експерти, дезінформація”	219
Ващук Д. (Київ), Юга О. (Кам’янець-Подільський). II Міжнародна наукова конференція “Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи”	225

ЮВІЛЕЇ

Войтович Л. (Львів), Лиман С. (Харків). До 70-річчя доктора історичних наук О.Головка	228
Віднянський С. (Київ), Олашин М. (Ужгород). До 60-річчя доктора історичних наук, професора М.Вегеша	232
Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	235
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2022 р.	237

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Олег ПІХ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
центр дослідження українсько-польських відносин,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна), olpikh@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

Історична пам'ять та історична політика як елементи конфронтації у відносинах Польщі й Росії (1991–2020 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.004>

УДК: [94:327.8(438:470+571)]«1991/2020»

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати вплив історичної пам'яті та історичної політики на формування двосторонніх відносин Польщі й Росії в 1991–2020 рр. **Методологія** ґрунтується на принципі історизму та об'єктивності, які дозволяють комплексно й неупереджено підійти до розглянутих у статті процесів, подій, фактів. Також застосовано методи історіографічного аналізу, хронологічний, порівняльноісторичний, аналізу, узагальнення. **Наукова новизна.** Висвітлено і проаналізовано малодосліджену в українській історіографії проблему щодо ролі історичної пам'яті та історичної політики у відносинах Польщі й Росії, окреслено зв'язок між активізацією в політичній сфері історичних дискусій та виникненням елементів непорозуміння, конфронтації у двосторонніх взаєминах, а також те, що на процес і форми історичного примирення обох держав впливали як внутрішні, так і зовнішньополітичні чинники. Встановлення ключових аспектів політики пам'яті й історичної політики Росії дають можливість оцінити цілі та завдання агресивної гуманітарної експансії Росії щодо сусідніх держав, зокрема України. **Висновки.** В історії відносин Польщі й Росії чимало трагічних сторінок, особливо це стосується подій ХХ ст., відгомін про які залишається в історичній пам'яті та суспільній свідомості донині. Спроби польського керівництва після падіння комуністичної системи побудувати відносини з Росією в тому числі й на основі історичного примирення, ускладнювалися діаметральною протилежністю історичної політики обох держав щодо певних подій. Хоч у питанні подолання важкої спадщини Варшави й удалося добитися деяких поступок від російської влади, утім реального взаєморозуміння в історичній площині досягнуто не було. Великою мірою це зумовлювалося тим, що російська інтерпретація історичних подій поступово трансформувалася в один з інструментів здійснення агресивної зовнішньої політики.

Ключові слова: Польща, Росія, польськоросійські відносини, історична пам'ять, історична політика, гуманітарна експансія.

Ставши в 1989 р. на шлях демократичної трансформації Республіка Польща отримала можливість вибудовувати суверенну внутрішню та зовнішню політику. Натомість для Російської Федерації нові геополітичні зміни стали особливо болючими, адже вона випала з розряду наддержав (щоправда мала амбіції повернути втрачений статус). Рішуча переорієнтація на Захід та розрив із комуністичним минулим загострювали відносини Польщі з Росією, яка прагнула відновити сфери впливу на міжнародній арені та, особливо, на обширах колишнього СРСР і «соціалістичного табору». Політичні розбіжності, доповнені цивілізаційними (історичними, культурними, релігійними), підсилювалися трагічними сторінками минулого, взаємними упередженнями, ворожечєю, стереотипами. Негативне взаємоприйняття крізь призму історії, закріплене значною мірою в колективній свідомості та уявленнях обох народів, неабияк сприяло використанню історичних фактів для маніпулювання в політичних цілях. Спроби польських і російських політиків досягти примирення наштовхувалися на відмінні інтерпретації історичних подій та процесів. Також ситуацію ускладнювало намагання підлаштувати результати історичних досліджень під політично обумовлені цілі історичної політики. З українського погляду дослідження даної проблеми також має важливе значення, адже вона пов'язана зі схожими питаннями інтерпретації трагічних сторінок історії в українсько-польських відносинах та спробами на сучасному етапі протистояти агресивній експансіоністській історичній політиці Росії.

Вказана тема знайшла висвітлення переважно в польській та російській історіографії. Насамперед варто відзначити спільну працю, в якій узагальнено результати роботи Польсько-російської групи зі складних питань і зроблено спробу порівняння поглядів російських та польських дослідників на складні проблеми двосторонніх відносин, починаючи з 1917 р. й до першого десятиліття ХХІ ст.¹ Вагомий внесок у дослідження політичних та історичних проблем польсько-російських відносин у контексті східної політики Варшави зробили польські фахівці М.Столярчик, К.Федорович, Р.Земба, Р.Чахор, Б.Ціхоцький, С.Веремюк, С.Белень, С.Домарадзький, К.Словінський, Я.Селезінь, Д.Миронюк та К.Женгота зосередилися на вивченні основних аспектів у діяльності Польсько-російської групи зі складних питань. Російський погляд на проблеми польсько-російського історичного діалогу представлено у працях полоністів М.Бухаріна, Л.Ликошиної, Д.Офіцєрова-Бельського, І.Яжборовської та ін. Водночас, звертає на себе увагу те, що в останні роки історична політика РФ формувалася під впливом неоімперських й експансіоністських завдань, а тому в російській історіографії дедалі частіше проявляється політично зумовлений та ідеологізований підхід до вивчення історичних проблем. Із-поміж українських дослідників окремі аспекти проблеми розкрито в розвідках О.Васюти, Н.Буглай.

Одним із чинників польсько-російських незгод, а подекуди навіть конфронтацій, на політичному рівні був значною мірою негативний історичний досвід двох народів та принципово різна ідеологічна інтерпретація історії. Спільне минуле, з погляду польського суспільства, було сповнене численних кривд із боку Росії: поділи Речі Посполитої, злочини сталінського режиму під час Другої світової, повоєнний контроль. Це спричиняло вибудовування образу Росії й росіян як держави та нації, традиційно ворожих Польщі й полякам². У розумінні польської сторони без розв'язання проблеми суперечливих, трагічних сторінок історії неможливо налагодити повноцінні добросусідські відносини. Економічні, політичні, культурні зв'язки в перспективі мали б розвиватися за умов відсутності нашарувань історичного минулого. Важливою

¹ Бѣлыя пятна – чѣрныя пятна: Сложные вопросы в российско-польских отношениях / Под общ. ред. акад. А.В.Торкунова, проф. А.Д.Ротфельда. – Москва, 2010. – 823 с.

² *Stolarczyk M.* Rosja w polityce zagranicznej Polski w latach 1992–2015. – Katowice, 2016. – S.264.

моральною складовою було також показати, що винні й через тривалий час будуть покарані, а влада, котра вчиняла злочини, обов'язково відповідатиме за скоєне³.

Наполегливе прагнення поляків з'ясувати причини трагічних подій сприймалося в Росії нервово. Кремль від самого початку відкинув концепцію польсько-російського історичного примирення на основі досвіду Польщі й Німеччини, тобто трактування злочинів сталінського режиму співмірними з нацистськими злодіяннями під час Другої світової війни, а отже заперечував проти визнання РФ як правонаступницею СРСР заподіяних полякам кривд⁴. Росія фактично поставила відсутність дискусії з цього питання абсолютною умовою для укладення договору про дружбу і співробітництво⁵. У Москві вважали, що провина за Катинь та події Другої світової лежить на сталінському режимі, до якого РФ не має жодного відношення, а справжню мотивацію польської сторони вбачали в намаганні «розбурхати антиросійські настрої» в польському суспільстві⁶. Водночас, на думку деяких фахівців, жорстка позиція РФ в історичних питаннях мала вагомими причини. Так, в умовах різкого зламу попереднього суспільно-політичного устрою та послаблення геополітичного становища Росії в 1990-х рр., за відсутності у країні економічних і соціальних зрушень, для ефективнішого функціонування російському суспільству потрібно було дійти певного ступеня консолідації на основі загального набору норм, цінностей і моделей поведінки. Це змушувало російське керівництво шукати елементи національної гордості в історичному минулому⁷. Однак залишалось питання: які цінності та моделі з минулого зможуть стати об'єднавчим чинником? У цьому контексті особливого значення набула історична пам'ять про «Велику Перемогу» у Другій світовій війні та «визволення світу від нацизму», що стали можливими завдяки «героїчному російському народу». Ці події стали символом, на якому будувався фундамент свідомості поколінь радянських, а згодом російських громадян. Міфологізація подій війни ставала єдиним стовпом національної гордості, основою картини світу для простого росіянина. Тому польський дослідник С.Домарадзький і ставить питання: як у такій ситуації можна було узгодити польське прагнення до історичної правди з російським міфом про Другу світову війну?⁸

Перші польсько-російські контакти після розпаду СРСР засвідчили не лише низку політико-економічних проблем у двосторонніх відносинах, але й відмінні акценти у трактуванні історичних подій. Так, обговорюючи підписання у травні 1992 р. договору про дружбу і співробітництво, польська сторона намагалася включити в документ положення про засудження сталінських злочинів проти поляків і можливість компенсації постраждалим від цих репресій. Однак російське керівництво категорично відмовилося від згадок про історичні події у преамбулі договору, хоч і пішло на узгодження спільної заяви президентів Польщі та Росії щодо засудження «тоталітаризму в усіх його проявах»⁹. Водночас закріплювався загальний інструментарій стосовно збереження культурних цінностей, пам'яток, об'єктів, пов'язаних з

³ Domaradzki S. Polityka historyczna w stosunkach polsko-rosyjskich po roku 1989 // Państwo i Społeczeństwo. – 2008. – №2. – S.31.

⁴ Бухарин Н.И. Россия – Польша: Опыт двадцатилетних отношений: 90-е гг. XX в. – первое десятилетие XXI в. – Санкт-Петербург, 2013. – С.22; Яжборовская И.С. Катинское дело: на пути к правде // Вопросы истории. – 2011. – №5. – С.31.

⁵ Fedorowicz K. Polacy i Rosjanie wobec polityki historycznej – sukcesy i porażki // Rosjanie: Historia i kultura. – Szreniawa, 2014. – S.100.

⁶ Fedorowicz K. Stosunki polsko-rosyjskie w polskiej polityce wschodniej (1991–2001) // Sprawy Wschodnie. – 2004. – №1(5). – S.40.

⁷ Domaradzki S. Polityka historyczna... – S.32; Banaszkiwicz M. Zapętenia polityki historycznej – przypadek rosyjski // Państwo i Społeczeństwo. – 2008. – №2. – S.11.

⁸ Domaradzki S. Polityka historyczna... – S.32.

⁹ Бухарин Н.И. Россия – Польша... – С.16; Fedorowicz K. Polacy i Rosjanie wobec polityki historycznej... – S.100.

історико-культурною спадщиною іншої сторони. Польща та Росія висловлювали згоду на вшанування й догляд за місцями пам'яті на власній території, доступ до них. У контексті положень про науковий обмін та сприяння циркуляції інформації між ученими один із пунктів договору також визначав правила зберігання й повернення «культурних та історичних цінностей, у тому числі архівних матеріалів, які були втрачені, незаконно вилучені чи іншим чином незаконно передані на територію іншої сторони»¹⁰. На цій основі згодом було розсекречено частину архівних документів щодо розстрілу польських офіцерів у Катині та інших справ, які передавалися польській стороні під час зустрічей лідерів держав. Першу частину з них ще 1992 р. президент РФ Б.Єльцин вручив польському очільникові Л.Валенсі¹¹.

На шляху розв'язання болючих питань у реалізації історичної політики 22 лютого 1994 р. сторони підписали міжурядову угоду про поховання та меморіали жертв війн і репресій¹². Для Польщі це мало важливе значення при формуванні фундаменту можливого майбутнього примирення й порозуміння в історичній площині, адже документ визначав механізми поводження з місцями пам'яті, закріплював зобов'язання щодо належного їх утримання, а також можливість установлення особистих даних захоронених осіб для подальшого перепоховання.

Таким чином деякі елементи історичної політики, висунуті польською владою, попри заперечення російської сторони, поступово враховувалися на законодавчому рівні обох держав. Водночас змістовно більшість положень зазначених домовленостей не виходили за межі типових формулювань, характерних для міжнародних нормативно-правових актів. На практиці під час переговорів при намаганні узгодити конкретні історичні факти російська сторона відмовлялася брати на себе будь-які зобов'язання чи навіть визнавати наявність проблеми, а вже підписані нормативно-правові акти стали по суті максимальним досягненням у питаннях відновлення історичної пам'яті в польсько-російських відносинах того періоду.

У другій половині 1990-х рр. головним питанням, що загострювало польсько-російські відносини, була євроатлантична інтеграція Польщі, що відсувало проблему спільної історії дещо на другий план. Після парламентських виборів у вересні 1997 р. до влади прийшла коаліція правих партій «Солідарність» і «Союз свободи». Праві сили більш прагматично підходили до відносин із РФ, відзначаючи продовження неоліберальних традицій в її міжнародній політиці. Здійснені офіційною Москвою заходи з протидії вступу Польщі до НАТО засвідчили неготовність Росії відкинути радянські ідеологеми часів «холодної війни». Водночас приєднання до Північноатлантичного альянсу для Польщі мало важливе значення також із погляду історичної політики, адже засвідчувало рішучий розрив із політичним та ідеологічним впливом СРСР чи Росії на її зовнішню або внутрішню політику. До того ж негативно позначилася на польсько-російських відносинах заява міністра закордонних справ РФ від 14 вересня 1999 р. про те, що вступ Червоної армії на територію Польщі в 1939 р. нібито не був актом агресії¹³.

¹⁰ Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy, sporządzony w Moskwie dnia 22 maja 1992 r. [Електронний ресурс]: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19930610291>

¹¹ *Ажборовская И.С.* Катинское дело... – С.31; *Сусоева А.С., Нагорная О.С.* Россия и Польша в тени Катини: роль исторической памяти в современных международных отношениях // Управление в современных системах. – 2016. – №2(9). – С.19.

¹² Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji, sporządzona w Krakowie dnia 22 lutego 1994 r. [Електронний ресурс]: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19941120543>

¹³ *Domaradzki S.* Polityka historyczna... – S.36.

Відновлення діалогу в більш прагматичній площині у 2000–2004 рр. збіглося з проголошенням у перший період президентства В.Путіна курсу на європеїзацію РФ, а також із посиленням координації Росії та НАТО в рамках боротьби зі світовим тероризмом після подій 11 вересня 2001 р. у США¹⁴. За цих умов Варшава могла стати прикладом успішної співпраці з країнами Центрально-Східної Європи. Політичному діалогу посприяла й перемога на парламентських виборах у Польщі лівоцентристських сил, які, на думку російських дослідників, у своїй політиці були схильні до нормалізації відносин із Росією. Натомість провину за провал двосторонніх взаємин у попередній період вони беззастережно покладали на польських правих на чолі з діячами «Солідарності», котрі, на думку російського історика М.Бухаріна, «перебували в полоні старих і нових ідейно-політичних історичних схем і стереотипів стосовно Росії»¹⁵.

Заходами, що спонукали обидві сторони до перегляду взаємовідносин у питаннях історичної пам'яті, стало відкриття польських меморіальних комплексів у Катині 22 липня та Мідному 2 серпня 2000 р., в яких брали участь прем'єр-міністр Польщі Є.Бузек і віце-прем'єр РФ В.Христенко. Наступного року очільник польського МЗС, перебуваючи в Москві, передав російській стороні документи щодо інтернованих у 1920 р. червоноармійців, зазначивши, що польські архіви відкриті для дослідників¹⁶.

Ушанування пам'ятних місць та поминальні заходи з погляду польської влади й суспільства загалом мали важливе значення для відновлення історичної пам'яті та налагодження порозуміння між державами у складних питаннях історичного минулого, могли стати нагодою для початку розв'язання наболілих спірних історичних питань¹⁷. Зі свого боку росіяни сподівалися, що це був поворотний момент, який дозволить зняти історичні питання з порядку денного двосторонніх відносин. Як виявилось, надалі на цьому шляху виникло чимало перепон, хоча в питанні історичної політики обидві сторони відзначали позитивну динаміку.

Свідченням переходу міждержавних відносин на новий рівень став державний візит до Польщі російського президента В.Путіна 16–17 січня 2002 р. Польська сторона позитивно оцінила ініціативу останнього покласти квіти до монумента Армії крайовій у Варшаві та передачу особистих документів керівника еміграційного уряду в Лондоні В.Сікорського¹⁸. Відтак польсько-російські відносини набули фактично системного характеру. У 2002–2004 рр. на тлі постійних контактів на найвищому рівні відбувалися спроби сторін досягти компромісів у питаннях подолання впливу історичної пам'яті на взаємини. Наслідком дискусій між політиками двох держав стало започаткування очільниками зовнішньополітичних відомств В.Цімошевичем та І.Івановим у 2002 р. Польсько-російської групи зі складних питань, покликаної за можливості звести взаємні претензії щодо подій минулого до спільного знаменника¹⁹. Утім конструктивною її роботу 2002–2008 рр. назвати було важко, адже за цей період відбулося лише два засідання²⁰.

¹⁴ *Офицеров-Бельский Д.В.* Россия и Польша: неизбежное соседство? // Вестник МГИМО-Университета. – 2014. – №6(39). – С.20.

¹⁵ *Бухарин Н.И.* Россия – Польша... – С.36.

¹⁶ *Fedorowicz K.* Polacy i Rosjanie wobec polityki historycznej... – S.104.

¹⁷ *Буглай Н.М.* Польсько-російські відносини на початку XXI ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.48. – Запоріжжя, 2017. – С.309.

¹⁸ Официальный визит В.В.Путина в Польшу 16–17 января 2002 г. [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/trips/45738>

¹⁹ *Буглай Н.М.* Польсько-російські відносини на початку XXI ст. – С.310.

²⁰ *Mironyuk D., Żegota K.* Działalność polsko-rosyjskiej grupy do spraw trudnych na rzecz przewycięzania rożnic w ocenie historii stosunków polsko-rosyjskich: geneza – przebieg współpracy – osiągnięcia // *Polityka pomnikowa w Polsce wobec poradzieckich miejsc pamięci* / Red. A.Żukowski, M.Chelminiak, W.Kotowicz, K.Żegota. – Olsztyn, 2016. – S.142.

Водночас варто усвідомлювати, що, відходячи від побудови демократії західно-європейського зразка та повертаючись до авторитарного управління, путінський режим прагнув використовувати для свого зміцнення елементи історичних міфів комуністичного періоду (риторику, символи, підходи до розв'язання проблем), а отже не був готовий до політичного визнання трагічних сторінок історичних подій²¹. До того ж у Росії панувало переконання, що компромісна позиція менш дієва, а великодушність може бути сприйнята іншою стороною як вияв слабкості²². Тож російське трактування історичної правди починало дедалі частіше базуватися не на фахових дослідженнях і дискусіях, а ставало знаряддям у відновленні геополітичних позицій на міжнародній арені. Як наслідок, путінська історична політика ставала повною протилежністю польському тлумаченню історії²³.

Події, пов'язані з президентськими виборами в Україні 2004 р., та активну участь польського політикуму в них у Росії сприйняли як відкрите втручання в її сферу інтересів. Позитивні моменти у відносинах попередніх років між Варшавою й Москвою відходили в минуле, натомість загострювалися розбіжності щодо поширення впливів на терени спільного сусідства. Радикалізації зазнало обговорення питання історичної політики, зокрема трактування представниками кожної зі сторін проблем, пов'язаних із відзначенням 60-річчя закінчення Другої світової війни.

На початку 2000-х рр. у РФ зростало ідеологічне значення річниць перемоги над нацизмом. Зокрема 2005 р. черговий ювілей проходив не лише в контексті вшанування жертв війни, а значною мірою трактувався як ідеологічна платформа для закріплення статусу Росії як країни, що зробила «основний внесок» у перемогу, була «визволителькою Східної Європи» та ін. Москва гостро реагувала на будь-які спроби трактування історичних подій, котрі відрізнялися від її бачення. Так, критику поляками пакту Молотова – Ріббентропа та участь СРСР у подіях вересня 1939 р., або ж засудження окупації балтійських держав у Кремлі сприймали не інакше як вияви «русофобії»²⁴. 12 лютого 2005 р. російське МЗС звинуватило польську сторону в намаганні «спотворити наслідки Ялтинської конференції», в «переписуванні» результатів Другої світової війни²⁵. У березні того ж року російська прокуратура повідомила про закриття справи щодо вбивств польських військовиків у Катині через закінчення термінів давності та, відповідно, відмовилася трактувати ті події як злочин проти людяності²⁶. Оголошені російським слідством висновки були негативно сприйняті в Польщі, адже вони йшли всупереч з обіцянками президента Росії В.Путіна провести належне розслідування. Загалом це засвідчило значні відмінності у трактуванні питань історії та стало каталізатором подальшого загострення відносин. У зв'язку з невирішеністю проблем історичної пам'яті в Польщі навіть розгорілася дискусія навколо того, чи варто польському президентові брати участь у відзначенні 60-ї річниці перемоги над нацизмом 9 травня 2005 р. в Москві.

Найбільш скандальними 2005 р. у двосторонніх відносинах стали події, пов'язані з поїздкою А.Квасневського 8–9 травня на московські вчористості та з

²¹ *Słowiński K.* Kwestie historyczne w stosunkach polsko-rosyjskich w latach 2007–2015 // *Rocznik Integracji Europejskiej*. – 2021. – №15. – S.338.

²² *Bieleń S.* Историческая память в польско-росийских отношениях // *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*. – 2016 – T.52. – №3. – S.66.

²³ *Domaradzki S.* Polityka historyczna... – S.37.

²⁴ *Lakomy M.* Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich na początku XXI w. // *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI w.* / Red. M.Stolarczyk. – Katowice, 2011. – S.80.

²⁵ Інститут Пам'яті Народової. Прегляд медіоів – 14 лютого 2005 р. [Електронний ресурс]: <https://ipn.gov.pl/pl/dla-medioiw/media-o-ipn/14353,przeglad-medioiw-14-lutego-2005-r.html> (дата звернення 27 травня 2022 р.).

²⁶ *Fedorowicz K.* Polacy i Rosjanie wobec polityki historycznej... – S.106; *Яжборовская И.С.* Катынское дело... – С.34.

незапрошенням у липні польського президента на відзначення 750-річчя заснування Калінінграда, в якому брали участь керівники Франції й Німеччини. Зокрема перед візитом президента в Москву польська опозиція наполягала на його скасуванні за прикладом того, як це зробили у двох балтійських державах. Ще більше критики пролунало щодо недалекоглядності очільника Польщі, коли під час офіційного виступу В.Путін не згадав польських борців із нацизмом у переліку «антифашистських» рухів Європи, що у Варшаві сприйняли як приниження. Такі дії підтверджували тезу, що Москва прагне використовувати історію в політичних цілях для протидії іншим державам, котрі Кремль уважав «недружніми». До того ж заступник секретаря Ради безпеки РФ М.Спаський зажадав від польської сторони офіційних вибачень за смерть «десятків тисяч червоноармійців, замордованих у 1920–1921 рр. у польських концентраційних таборах»²⁷. Це дало підстави експертам говорити про свідомі кроки РФ щодо створення елементів напруги у двосторонніх відносинах²⁸.

Конфронтаційна лінія не лише не сприяла покращенню взаємовідносин, але додала аргументів прихильникам жорсткіших дій щодо Москви. Навіть помірковано налаштовані політики змушені були погодитися з тими, хто казав, що єдина мета Росії відносно Польщі – підкорення її або приниження²⁹. Водночас у російській історіографії також побутувала думка про недалекоглядність власної дипломатії в питанні загострення відносин із Польщею, оскільки, атакуючи позиції правлячої коаліції та президента А.Квасневського, налаштованих на продовження діалогу з Москвою, ці дії додавали політичних важелів опозиційним силам³⁰.

Перемога націонал-консерваторів із партії «Закон і справедливість» (також «Право і справедливість») 25 вересня 2005 р. на парламентських, а 23 жовтня – Л.Качинського на президентських виборах, у РФ була сприйнята доволі прохолодно. Водночас для польського керівництва важливим було віднайти точки дотику для відновлення добросусідського діалогу з Росією, і не в останню чергу в питаннях історії, зважаючи на те, яке місце в ідеології нової влади займала політика пам'яті та історична політика загалом³¹. Це підтверджувало інтерв'ю президента Л.Качинського російським журналістам, в якому він зазначав, що добрі взаємини з РФ були б дуже корисними, однак для цього слід залагодити питання історії³². При цьому деякі польські дослідники зазначали, що для правлячої партії Польщі її рефлексії над історією насамперед проходили в річищі здобуття внутрішньополітичних переваг, необхідних для формування відповідного іміджу й утвердження політичної лінії³³.

У Москві, хоч і не заперечували проти продовження діалогу в питаннях історії на експертному рівні, однак убачали в польських зусиллях елемент політичного тиску на Росію та «історично мотивовану русофобію». Радник В.Путіна з міжнародних питань С.Приходько, аналізуючи причини загострення двосторонніх відносин попередніх років і намагаючись підкреслити, що питання історичного минулого лежать у

²⁷ *Sielezin J.* Post-prawda jako element polityki historycznej Rosji wobec Polski – kontekst międzynarodowy // *Facta Simonidis.* – 2020. – №13. – S.50.

²⁸ *Wasiuta O.* Stosunki polsko-rosyjskie // *Polska wobec sąsiadów: Współczesne stosunki polityczne* / Red. W.T.Modzelewski. – Olsztyn, 2009. – S.38.

²⁹ *Domaradzki S.* Polityka historyczna... – S.37.

³⁰ *Офицеров-Бельский Д.В.* Россия и Польша: неизбежное соседство? – С.21.

³¹ *Chojan A.* Fundamenty ideowe i cele polityki zagranicznej Prawa i Sprawiedliwości z perspektywy 2005 r. // *Myśl Ekonomiczna i Polityczna.* – 2016. – №1(52). – S.208–212; *Masiarz W.* Wybrane elementy polityki historycznej w Polsce w latach 1989–2008 // *Państwo i Społeczeństwo.* – 2008. – №2. – S.108–109; *Лыкошина Л.С.* Об исторической политике в современной Польше // *Россия и Польша: История общая и разобщенная* / Под ред. Е.И.Пивовара, О.В.Павленко. – Москва, 2015. – С.62.

³² *Lakomy M.* Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich... – S.88.

³³ *Bieleń S.* Историческая память в польско-российских отношениях. – S.66.

площині дискусій фахівців, констатував: «Поліпшенню атмосфери у цих взаєминах заважають різні гасла та постійне повернення – на мій погляд абсолютно непотрібне – до реальних і болючих, але зараз друго- або третьорядних історичних подій»³⁴.

Перемога в Польщі 2007 р. на дочасних парламентських виборах коаліції на чолі з «Громадянською платформою» вплинула на зміну тактичних підходів у конструюванні східної політики. Нова команда критикувала попередників за невдалі спроби закріплення польського лідерства у Центрально-Східноєвропейському регіоні, заострення взаємин з ЄС та незбалансованість відносин із РФ. Інструментом зміцнення становища на Заході мало стати налагодження конструктивного й паритетного діалогу з Росією, оскільки традиційні європейські партнери Польщі (Німеччина та Франція) були налаштовані на тіснішу співпрацю з Москвою³⁵.

Під час офіційного візиту прем'єр-міністра Польщі Д.Туска до Росії 8 лютого 2008 р. російські офіційні особи та преса висловили задоволення системними змінами у двосторонніх відносинах. Так, «Независимая газета», описуючи частину програми перебування, що стосувалася історичних проблем, згадала заяву Д.Туска, виголошену напередодні приїзду до Москви, в якій він розповідав про роль історії в польсько-російських відносинах, і в якій, на думку редакції часопису, простежувалося прагнення нового очільника уряду Польщі відійти від «історично зумовленої» політики своїх попередників³⁶. У ході переговорів польському прем'єрові вдалося домовитися про відновлення діяльності Польсько-російської групи зі складних питань, що запрацювала з червня під керівництвом двох співголів: колишнього міністра закордонних справ Польщі А.Ротфельда й ректора Московського державного інституту міжнародних відносин А.Торкунова³⁷.

Продовженням налагодження польсько-російських відносин став візит прем'єра Росії В.Путіна до Гданська 1 вересня 2009 р. з нагоди 70-річчя початку Другої світової війни. Напередодні приїзду він опублікував у польській пресі статтю, в якій закликав до примирення та партнерства в польсько-російських відносинах³⁸. Також, виступаючи на відповідних урочистостях, російський високопосадовець наголосив, що взаємини з Польщею мають бути позбавлені «нашарування минулого і зведення історичних порохунків», як приклад навівши російсько-німецькі відносини, оперті на «співпрацю та партнерство»³⁹.

Ювілейні заходи не стали переломом у польсько-російському історичному діалозі, адже сторони переважно залишилися на визначених позиціях і власному баченні подій ХХ ст. Водночас було означено прагнення принаймні частково спробувати врегулювати деякі питання історії. Основу для історичного примирення активно розробляла Польсько-російська група зі складних питань, діяльність якої було відновлено у червні 2008 р. і котра з того часу встигла провести вже кілька засідань. Група зосередилася на визначенні напрямів майбутніх дискусій та спробі започаткувати специфічний процес побудови спільної історичної свідомості з урахуванням складних двосторонніх відносин, однак не мала повноважень для обговорення юридичних або питань, пов'язаних із політичними рішеннями щодо трактування історичних

³⁴ Niezadawalające stosunki polsko-rosyjskie // Wprost. – 2006. – 13 września.

³⁵ Czachor R. Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej: Bilans 20-lecia // Wrocławski Przegląd Międzynarodowy. – 2011. – №2. – S.121.

³⁶ Див.: Greszta M. Prasa rosyjska o wizycie Tuska w Moskwie // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 8 lutego.

³⁷ Mironyuk D., Żegota K. Działalność polsko-rosyjskiej grupy. – S.144.

³⁸ Putin W. Karty historii – powód do wzajemnych pretensji, czy podstawa pojednania i partnerstwa? // Gazeta Wyborcza. – 2009. – 31 sierpnia.

³⁹ Przemówienie premiera Putina na obchodach 70. rocznicy wybuchu II wojny światowej: 01.09.2009 [Електронний ресурс]: <https://dzieje.pl/aktualnosci/przemowienie-premiera-putina-na-obchodach-70-rocznicy-wybuchu-ii-wojny-swiatowej>

проблем. Одним із головних її завдань було виявлення й публікація документів та матеріалів, присвячених розстрілу польських військовополонених у Катині⁴⁰.

Катинська справа, на думку багатьох польських дослідників і політиків, була тим «лакмусовим папірцем», на основі якого можна говорити про реальний поступ не лише в розв'язанні історичних проблем, а й про загальний фон польсько-російських взаємовідносин. Однак проблема була в різному трактуванні цієї події. Якщо для Москви злочини в Катині стали просто однією з трагічних сторінок війни та, відповідно, вибачення й облаштування кладовищ вважалися максимумом, на який вона погоджувалася, то для Варшави вшанування жертв було лише першим кроком. Закрити цю трагічну сторінку спільної історії для поляків мало б офіційне розслідування та встановлення винних, компенсація польським жертвам сталінських репресій і визнання поляків репресованою нацією⁴¹. Ці вимоги йшли врозрід із панівною в Росії історичною доктриною, що у Другій світовій війні СРСР був насамперед жертвою, тож не міг відповідати за воєнні злочини, які повністю поклалися на нацистський режим. Росіяни не розуміли, як можна порівнювати природу німецького нацизму та радянського комунізму. Подібні зіставлення у Кремлі вважали несправедливими і шкідливими⁴². У 2009 р. президент РФ Д.Медведев призначив спеціальну комісію, метою якої було протидіяти «фальсифікації історії» – тобто тлумачити складні сторінки історії так, щоб не постраждав престиж російської держави⁴³. Результати роботи цієї інституції стали зрозумілими вже невдовзі, коли на шпальтах друкованого видання міністерства оборони РФ вийшла стаття військового історика полковника С.Ковальова «Історія – проти брехні та фальсифікацій», в якій викладалося російське бачення гострих питань. Серед іншого, автор виправдовував пакт Молотова – Ріббентропа, вступ Червоної армії в Польщу у вересні 1939 р., а також дорікав останній, що нібито її непоступливість «помірним вимогам» Німеччини й могла спровокувати напад на неї та розв'язання Другої світової війни⁴⁴. Подібні твердження згодом з'явилися в дослідженні під назвою «Таємниці польської політики 1935–1945», заснованому, як анонсувалося, на «секретних архівах» Служби зовнішньої розвідки РФ⁴⁵. Тоді ж у Росії почали виходити підручники з історії, в яких виправдовувалися злочини радянського режиму і стверджувалося, що катинські події, мовляв, стали «сатисфакцією» СРСР за загибель тисяч червоноармійців у польському полоні в 1920 р.⁴⁶

Водночас російський уряд залежно від зовнішньополітичної ситуації та певних геополітичних цілей готовий був йти на деякі поступки польській стороні в історичних питаннях, як це було, наприклад, при відкритті кладовищ у Катині та Мідному на початку 2000-х рр. Це давало змогу російській владі говорити про готовність до компромісів, а провину за конфлікти, що виникали через неузгодженість історичних проблем, покладати на поляків. У 2010 р. виповнювалося 70-річчя трагічних подій, і російська сторона погодилася провести спільне вшанування пам'яті жертв за участі вищих посадовців обох держав на місцях розстрілів під Смоленськом, що мало стати вагомим виявом нормалізації польсько-російських відносин. Зокрема співорганізатор церемонії від Польщі генеральний секретар Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва А.Пшевозник мав великі надії на позитивні зрушення у цих питаннях:

⁴⁰ Mironyuk D., Żggota K. Działalność polsko-rosyjskiej grupy. – S.145–146.

⁴¹ Domaradzki S. Polityka historyczna... – S.38.

⁴² Banaszkiewicz M. Zapętnienia polityki historycznej – przypadek rosyjski. – S.11.

⁴³ Słowiński K. Kwestie historyczne w stosunkach polsko-rosyjskich w latach 2007–2015. – S.340.

⁴⁴ Rosja: Polska odpowiedzialna za II wojnę światową [Електронний ресурс]: <https://wydarzenia.interia.pl/historia/news-rosja-polska-odpowiedzialna-za-ii-wojne-swiatowa,nId,861098>

⁴⁵ Sielezin J. Post-prawda jako element polityki historycznej Rosji wobec Polski... – S.50.

⁴⁶ Ibid. – S.49; Słowiński K. Kwestie historyczne w stosunkach polsko-rosyjskich w latach 2007–2015. – S.340.

«Ми можемо говорити про нове відкриття у відносинах між Польщею та Росією [...] сам факт того, що прем'єр-міністр Російської Федерації В.Путін приїде до Катині та вшанує пам'ять жертв катинської різанини, – це вже величезна подія. Це перший такий високопоставлений чиновник Російської Федерації, який сам запросив польського прем'єр-міністра й вирішив узяти участь у відзначенні річниці Катинської різанини»⁴⁷. Проте поминальні заходи затьмарила одна з найтрагічніших подій у новітній історії Польщі – катастрофа президентського літака, в якій загинули сам польський очільник із дружиною та члени численної делегація високого рівня⁴⁸.

Реакція російської влади на авіатрошу під Смоленськом була показово співчутливою. Прем'єр-міністри В.Путін і Д.Туск разом відвідали місце трагедії, президент РФ Д.Медведев узяв участь у церемонії поховання подружжя Качинських у Кракові. Все це спонукало деяких польських та російських політиків, журналістів, аналітиків зробити висновок про те, що смоленська катастрофа може стати каталізатором польсько-російського примирення⁴⁹. Водночас існували і протилежні думки щодо її причини, зокрема праві політичні сили й пов'язані з ними медіа говорили про вибух бомби на борту літака. Згодом на цій версії наполягатиме комісія з розслідування катастрофи на чолі з А.Мацєревичем⁵⁰.

Післясмоленський період характеризувався посиленням двосторонніх контактів та різноманітністю зустрічей на різних рівнях, що посприяло також винесенню на порядок денний історичних питань. Перед приїздом Д.Медведева 6 грудня 2010 р. до Варшави Державна дума РФ ухвалила резолюцію, яка визнавала катинські події 1940 р. злочином сталінського режиму⁵¹, а ще раніше було підписано указ президента РФ про розсекречення документів щодо розслідування в 1991–2004 рр.⁵² Станом на 2011 р. польській стороні було передано 148 томів справи зі 183⁵³. Це, безсумнівно, мало посприяти, щоб візит президента Росії пройшов у дусі порозуміння і співпраці. Крім цього, Польсько-російська група зі складних питань оголосила про завершення роботи над спільним виданням «Білі плями – чорні плями: Складні питання в польсько-російських відносинах (1918–2008)», в якому підсумовувалися результати її діяльності⁵⁴. У цій ґрунтовній колективній праці було опубліковано 15 паралельних статей (окремо віддзеркалювали польське та російське бачення) щодо найгостріших історичних проблем, у тому числі радянсько-польської війни 1920–1921 рр., відносин СРСР і Польщі в міжвоєнний період, генези Другої світової та ін. Особливе місце посідали питання, пов'язані з катинською трагедією⁵⁵.

Під час перебування у Варшаві Д.Медведев мав зустрічі з президентом Б.Коморовським і прем'єр-міністром Д.Туском. Важливим наслідком візиту стало підписання двосторонньої угоди у справі створення центрів польсько-російського діалогу й порозуміння. У Польщі такий почав функціонувати 25 березня 2011 р., а російський було засновано президентським указом 1 січня 2012 р. Головним завданням центрів проголошувалася підтримка діалогу між двома країнами, вони мали вести наукові дослідження, здійснювати видавничу діяльність, поширювати знання про польсько-російські

⁴⁷ Цит. за: *Grodzki R.* Stosunki polsko-rosyjskie – nowe otwarcie? // *Biuletyn Instytutu Zachodniego*. – 2010. – №38. – S.5.

⁴⁸ *Ibid.* – S.4–6.

⁴⁹ *Stolarczyk M.* Rosja w polityce zagranicznej Polski... – S.69.

⁵⁰ *Желіховський С., Панченко Ю.* Вбивство президента Польщі: що показав звіт щодо Смоленської катастрофи 2010 р. [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/04/13/7137763/>

⁵¹ *Zięba R.* Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich // *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*. – 2018. – T.54. – №3. – S.15.

⁵² *Cichocki B.* Stosunki z Rosją po pięciu latach polskiej polityki normalizacji // *Bezpieczeństwo Narodowe*. – 2013. – №27. – S.34.

⁵³ *Сусоева А.С., Нагорная О.С.* Россия и Польша в тени Катыни... – С.19.

⁵⁴ *Mironiuk D., Żgoda K.* Działalność polsko-rosyjskiej grupy... – S.147.

⁵⁵ Див. прим.1.

відносини, історію, культуру обох народів⁵⁶. Прем'єр-міністр Польщі та очільник МЗС Д.Туск і Р.Сікорський назвали візит Д.Медведева й рішення російських органів влади ще одним важливим актом на шляху до «справжнього польсько-російського примирення»⁵⁷. Таким чином, у питанні подолання важкої історичної спадщини Варшаві вдалося досягти деяких поступок від російської влади, що принаймні на офіційному рівні на кілька років знизило градус риторики щодо історичних суперечок.

Значимо, що загалом реакція польських політиків на російські кроки в історичних дискусіях була різною. У той час, як польський уряд зайняв стриману позицію й обмежив історичні суперечки в переговорах із Кремлем, представники правої парламентської опозиції вважали, що польська держава має рішуче реагувати на будь-які провокації з російського боку⁵⁸.

Агресія Росії проти України 2014 р. обернулася помітним охолодженням у польсько-російських відносинах, ставши причиною призупинення діяльності Польсько-російської групи зі складних питань. В умовах наростання суперечностей у двосторонніх відносинах, у тому числі у трактуванні проблем новітньої історії, стало зрозуміло, що відкритий діалог між експертами буде як мінімум складним. 23 грудня 2015 р. у прес-службі МЗС Польщі повідомили, що А.Ротфельд подав у відставку з посади співголови групи. Це засвідчило, що польсько-російський історичний діалог залежатиме від розвитку геополітичної ситуації⁵⁹.

Починаючи з 2013–2014 рр. у російських підходах до інтерпретації історичних подій почали проявлятися широкі політичні наміри. Органи влади, політики, медіа цієї країни дедалі частіше використовувати історичну політику для формування національно-державної ідентичності сучасної Росії та забезпечення геополітичних інтересів. Завданням цієї політики було пробудити націоналістичні, імперіалістичні, войовничі настрої. Обслуговування істориками політичних цілей путінського режиму зумовило появу фальсифікованої «історичної істини», що не витримувала об'єктивної критики, однак наполегливо просувалася Кремлем як на внутрішній, так і на зовнішній аренах.

Це, зокрема, зумовило поширення в Росії заяв та різноманітних публікацій у пресі, де ставився під сумнів виклад історичних подій, на який спиралася польська сторона. Польщу звинувачували у «спробах переписати історію», зокрема щодо ролі Червоної армії у вигнанні з польської території нацистів, у нібито неправомірному покладанні провини на радянський уряд за вбивство польських офіцерів тощо⁶⁰. Також уже традиційно стверджувалося, що влада й суспільство Польщі начебто стоять на засадах «огульної русофобії».

Апогеєм загострення польсько-російських історичних дискусій стали виступ президента Росії В.Путіна в Державній думі у грудні 2019 р., а також опублікована під його підписом у червні 2020 р. стаття під назвою «Фактичні уроки 75-ї річниці Другої світової війни», де Польщі було приділено особливу увагу. Зокрема російський очільник провину в «підігруванні» нацистській Німеччині в розв'язанні війни в Європі фактично поклав на тодішню польську владу⁶¹. Відтак у російських медіа почали з'являтися публікації, автори яких саме Польщу звинувачували в поділі

⁵⁶ *Weremiuk S.* Polska wobec Rosji w latach 1992–2014: Od zależności postimperialnych do trudnych relacji: Analiza wybranych aspektów // *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego.* – 2015. – №13. – S.131.

⁵⁷ *Słowiński K.* Kwestie historyczne w stosunkach polsko-rosyjskich w latach 2007–2015. – S.345.

⁵⁸ *Ibid.* – S.346.

⁵⁹ *Mironyuk D., Żygota K.* Działalność polsko-rosyjskiej grupy... – S.151–153.

⁶⁰ *Лунатов С.П.* Правда о Катини // Национальные приоритеты России. – 2013. – №1(8). – С.18–21; Варшавская секта: как Польша переписывает историю Второй мировой войны // *Известия.* – 2020. – 20 января.

⁶¹ *Putin V.* The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II [Електронний ресурс]: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>

Чехословаччини, у «злочинній змові» з А.Гітлером та у вибуху Другої світової⁶². У відповідь прем'єр-міністр Польщі М.Моравецький зазначив: «Президент Путін брехав про Польщу багато разів, і він завжди робив це навмисно»⁶³. Загострення риторики щодо історичних проблем, перенесення її на найвищий рівень засвідчило радикальне погіршення польсько-російських відносин і фактично крах політики історичного примирення обох держав.

В історії відносин Польщі й Росії чимало трагічних сторінок, відгомін яких живе в історичній пам'яті та суспільній свідомості донині. Особливо це стосується подій ХХ ст. Намагання польського керівництва вибудувати відносини з Росією після падіння комуністичної системи на основі історичного примирення наразилися на діаметрально протилежну щодо одних і тих самих подій історичну політику Москви. Хоч Варшаві й удалося добитися деяких поступок від російської влади, реального взаєморозуміння в історичній площині досягнуто не було. Це стало наслідком того, що російська інтерпретація історичних подій поступово трансформувалася в один з інструментів здійснення агресивної зовнішньої політики та спроб відновлення втрачених сфер впливу на міжнародній арені.

REFERENCES

1. Banaszkiewicz, M. (2008). Zapętlenia polityki historycznej – przypadek rosyjski. *Państwo i Społeczeństwo*, 2, 9–17. [in Polish].
2. Bieleń, S. (2016). Istoricheskaya pamyat v polsko-rossijskikh otnosheniyakh. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*, 52, 3, 65–80. [in Russian].
3. Buhlai, N.M. (2017). Polsko-rosiiski vidnosyny na pochatku XXI st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalno-universytetu*, 48, 308–313. [in Ukrainian].
4. Bukharin, N.I. (2013). *Rossiya – Polsha: Opyt dvadtsatiletnikh otnoshenij: 90-e gg. XX v. – pervoe desyatiletie XXI v.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Chojan, A. (2016). Fundamenty ideowe i cele polityki zagranicznej Prawa i Sprawiedliwości z perspektywy 2005 r. *Mysl Ekonomiczna i Polityczna*, 1(52), 208–212. [in Polish].
6. Cichocki, B. (2013). Stosunki z Rosją po pięciu latach polskiej polityki normalizacji. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 27, 29–48. [in Polish].
7. Czachor, R. (2011). Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej: Bilans 20-lecia. *Wrocławski Przegląd Międzynarodowy*, 2, 109–131. [in Polish].
8. Domaradzki, S. (2008). Polityka historyczna w stosunkach polsko-rosyjskich po roku 1989. *Państwo i Społeczeństwo*, 2, 30–42. [in Polish].
9. Fedorowicz, K. (2004). Stosunki polsko-rosyjskie w polskiej polityce wschodniej (1991–2001). *Sprawy Wschodnie*, 1(5), 37–50. [in Polish].
10. Fedorowicz, K. (2014). Polacy i Rosjanie wobec polityki historycznej – sukcesy i porażki. *Rosjanie: Historia i kultura*, 97–109. Szreniawa. [in Polish].
11. Grodzki, R. (2010). Stosunki polsko-rosyjskie – nowe otwarcie? *Biuletyn Instytutu Zachodniego*, 38, 1–11. [in Polish].
12. Lakomy, M. (2011). Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich na początku XXI w. M. Stolarczyk (Ed.). *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI w.*, 69–112. Katowice. [in Polish].
13. Lykoshina, L.S. (2015). Ob istoricheskoy politike v sovremennoy Polshe. E.I.Pivovarov & O.V.Pavlenko (Eds.). *Rossiya i Polsha: Istoriya obshchaya i razobshchennaya*, 60–77. Moskva. [in Russian].
14. Masiarz, W. (2008). Wybrane elementy polityki historycznej w Polsce w latach 1989–2008. *Państwo i Społeczeństwo*, 2, 105–113. [in Polish].
15. Mironyuk, D. & Żegota, K. (2016). Działalność polsko-rosyjskiej grupy do spraw trudnych na rzecz przezwycięzania różnic w ocenie historii stosunków polsko-rosyjskich: geneza – przebieg współpracy – osiągnięcia. A. Żukowski, M. Chelminiak, W. Kotowicz, K. Żegota (Eds.). *Polityka pomnikowa w Polsce wobec porażek miejsc pamięci*, 139–159. Olsztyn. [in Polish].
16. Ofitserov-Belskij, D.V. (2014). Rossiya i Polsha: neizbezhnoe sosedstvo? *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 6(39), 18–28. [in Russian].
17. Sielezin, J. (2020). Post-prawda jako element polityki historycznej Rosji wobec Polski – kontekst międzynarodowy. *Facta Simoniadis*, 13, 45–60. [in Polish].
18. Słowiński, K. (2021). Kwestie historyczne w stosunkach polsko-rosyjskich w latach 2007–2015. *Rocznik Integracji Europejskiej*, 15, 337–356. [in Polish].
19. Stolarczyk, M. (2016). *Rosja w polityce zagranicznej Polski w latach 1992–2015*. Katowice. [in Polish].
20. Susoeva, A.S. & Nagornaya, O.S. (2016). Rossiya i Polsha in teni Katyni: rol istoricheskoy pamyati v sovremennykh mezhhdunarodnykh otnosheniyakh. *Upravlenie v sovremennykh sistemakh*, 2(9), 16–22. [in Russian].
21. Torkunov, A.V., & Rotfeld, A.D. (Eds.) (2010). *Belye pyatna – chernye pyatna: Slozhnye voprosy v rossijsko-polskikh otnosheniyakh*. Moskva. [in Russian].

⁶² Єжова А.О. Історична політика Росії щодо Польщі // Молодий вчений. – Вип.6(94). – Одеса, 2021. – С.196.

⁶³ Польща відповіла Путіну на звинувачення у розв'язанні Другої світової війни [Електронний ресурс]: https://zn.ua/ukr/WORLD/polscha-vidpovila-putinu-na-zvinuvachennya-u-rozv-yazanni-drugoyi-svitovoyi-viyni-334458_.html

22. Wasiuta, O. (2009). Stosunki polsko-rosyjskie. W.T.Modzelewski (Ed.). *Polska wobec sąsiadów: Współczesne stosunki polityczne*, 9–50. Olsztyn. [in Polish].
23. Weremiuk, S. (2015). Polska wobec Rosji w latach 1992–2014: Od zależności postimperialnych do trudnych relacji: Analiza wybranych aspektów. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 13, 98–136. [in Polish].
24. Yazhborovskaya, I.S. (2011). Katyńskoe delo: na puti k pravde. *Voprosy istorii*, 5, 22–35. [in Russian].
25. Yezhova, A.O. (2021). Istorychna polityka Rosii schodo Polshchi. *Molodyi vchenyi*, 6(94), 195–197. [in Ukrainian].
26. Zięba, R. (2018). Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*, 54, 3, 9–34. [in Polish].

Oleh PIKH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations,
I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
(Lviv, Ukraine), olpikh@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

Historical Memory and Historical Policy as Elements of Confrontation in Relations Between Poland and Russia (1991–2020)

Abstract. The purpose of this study is to analyze the influence of historical memory and historical policy on the formation of bilateral relations between Poland and Russia in 1991–2020. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity, which provide complex and unbiased approach to processes, events, and facts covered in this article. The following methods have also been applied: historiographical analysis, chronological, comparative-historical analysis, and synthesis. **Scientific novelty.** The study covers and analyzes the insufficiently-researched matter of the role of historical memory and historical policy in the relations of Poland and Russia in Ukrainian historiography, outlining the correlation between the intensification of historical discourse in the sphere of politics and the emergence of misunderstanding and confrontation in bilateral relations, as well as the influence of both internal and foreign political factors on the process and forms of historical reconciliation of both states. Defining the key aspects of memory politics and the historical policy of Russia provides the opportunity to assess the goals and objectives of Russia's aggressive humanitarian expansionism towards neighboring states, including Ukraine. **Conclusions.** There have been numerous tragic pages throughout the history of Polish and Russian relations, especially regarding the events of the 20th century, echoes of which remain in historical memory and public consciousness to this day. The Polish leadership's attempt to build Polish-Russian relations after the fall of the communist system involving historical reconciliation impeded the bilateral dialogue as historical policies of both states regarding the same events have been diametrically opposed. Though Warsaw has been successful in obtaining certain concession from the Russian leadership regarding overcoming the difficult legacy of historical past, they failed to achieve real mutual understanding in the historical plane. This was a consequence of Russian interpretation of historical events, gradually transforming into an instrument of execution of aggressive foreign policy.

Keywords: Poland, Russia, Polish-Russian relations, historical memory, historical policy, humanitarian expansion.

Володимир МАКАРОВ

кандидат історичних наук, доцент,
старший викладач кафедри історії війн і воєнного мистецтва,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), 1945vladimirmakarov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9327-5684>

Володимир РЄЗНИК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри управління військами,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), vreznik907@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1479-4852>

Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.017>

УДК: 94(477):355.1«2022»

Анотація. Мета статті полягає в узагальненні та систематизації досвіду застосування авіації збройними силами України й Росії під час поточної російсько-української війни. **Методологія** дослідження побудована на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності й усебічного аналізу, а також на сучасному понятійно-категоріальному апараті, що застосовується воєнно-історичною наукою під час опису процесу збройної боротьби. Використано системний і структурний методи. **Наукова новизна.** При розкритті теми, що досі не ставала предметом воєнно-історичного дослідження, на підставі поточних документів, зокрема аналітичних матеріалів, частина яких уперше вводиться в науковий обіг, та опублікованих джерел проаналізовано основні форми застосування авіації сторін упродовж перших трьох місяців повномасштабної фази війни Росії проти України. Наведено дані стосовно кількісного, якісного співвідношення сил на початку боїв. Висвітлено дії авіації під час виконання стратегічних завдань, розкрито способи її бойового та оперативного застосування. Особливу увагу приділено особливостям першого російського масованого ракетно-авіаційного удару, завданого по об'єктах на території України 24 лютого 2022 р., сильним і слабким сторонам дій противника. Узагальнено дані щодо втрат російської авіації за означений період, проаналізовано їх причини. **У висновках** відзначається ступень виконання авіацією сторін стратегічних завдань, стан розвитку воєнного мистецтва та перспективи застосування авіації Збройних сил України. Окреслюються можливі напрями подальших воєнно-історичних досліджень.

Ключові слова: війна Росії проти України, військова авіація, повітряна операція, авіаційна підтримка, крилата ракета.

Три місяці активних бойових дій під час повномасштабної фази війни Росії проти України дають змогу зробити певні попередні узагальнення щодо особливостей застосування авіації сторін. Зрозуміло, ці узагальнення не можна вважати такими, що розкривають усі особливості збройної боротьби в повітрі, адже для цього необхідно скористатися більшим обсягом джерел, значна частина з яких стане доступною дослідникам лише по завершенні війни. Крім того, всеохопне висвітлення цього

процесу потребує залучення документальних джерел з обох сторін, що, зі зрозумілих причин, поки що неможливо. Проте навіть за наявної, хай і доволі обмеженої, джерельної бази перші висновки зробити вже можна.

Актуальність цієї теми обумовлена, перш за все, тим, що під час воєнних дій відбувається процес накопичення фактологічної інформації, її аналіз «по гарячих слідах». Це вкрай важливо з огляду на нарощування історіографії цієї війни. Незважаючи на те, що поступово відкриватимуться нові джерела, інформація, яка стає доступною вже на стадії воєнних дій, становить певний інтерес для дослідників, потребує систематизації та узагальнення.

На даний час історіографія застосування авіації під час війни Росії проти України представлена незначною кількістю праць, головним чином описового характеру. Так, Воєнно-історична комісія, створена за рішенням головнокомандувача Збройних сил України на початку березня 2022 р., підготувала декілька збірників¹. У кожному випуску окремі розділи присвячено боротьбі в повітряному просторі в поточних місяцях, розкрито виконання завдань авіації, зміни, що відбувалися в її застосуванні у визначений період. Проте короткий час на підготовку збірників, обмежена джерельна база та відкритий характер інформації не дали змогу провести повноцінний аналіз й узагальнення набутого досвіду. Крім того, описовий характер публікацій і не передбачав серйозної аналітичної праці авторів, адже таке завдання перед ними не ставилося. На сьогодні це поки що перші праці, в яких відображено хід воєнних дій, зокрема й у повітрі. Слід також відзначити, що до складу комісії входять воєнні історики із провідних вишів ЗС України, компетентні у своїй предметній галузі. Зі спілкування членів Воєнно-історичної комісії з представниками військового аташату посольств іноземних держав у нашій країні встановлено, що на сьогодні ця праця є першою у світі та найбільшою за обсягом. Отже, можна констатувати, на даний час історіографія теми вкрай незначна.

Щодо джерельної бази, варто зауважити, що вона також відносно мала. Крім того, використання багатьох джерел, які є в розпорядженні авторів, неможливе в публікації відкритого характеру. Через це тут ми обмежимося щоденними аналітичними матеріалами, підготовленими науково-педагогічними й науковими співробітниками Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського з першого дня повномасштабної війни, інформаційно-аналітичними матеріалами іноземних науково-дослідних установ, зокрема Міжнародного інституту стратегічних досліджень (США)². Також використано (за згодою співрозмовників) інформацію, одержану під час інтерв'ювання посадових осіб органів управління Повітряних сил ЗСУ оперативної ланки. У процесі інтерв'ю авторам удалося встановити окремі факти щодо застосування авіації, а також почути особисті враження безпосередніх учасників про її дії, особливості оперативного та бойового використання, досягнуті результати. Природно, що не всю інформацію, одержану під час бесід, можна оприлюднювати у воєнний час, але певні фрагменти вже можуть бути доведеними до наукової спільноти.

Отже станом на сьогодні джерельна база також не відрізняється різноманітністю та інформативністю, проте навіть вона дає змогу зробити певні обґрунтовані висновки. Поза всяким сумнівом, по завершенні війни в розпорядженні дослідників буде набагато більш репрезентативна джерельна база, але на сьогодні ситуація саме така, як описано вище.

¹ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий – березень 2022 р.). – Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних сил України, 2022. – 114 с.; Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 р.). – Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних сил України, 2022. – 148 с.

² The Military Balance 2021: International Institute for Strategic Studies. – Abingdon, 2022. – 507 p.

Таким чином, автори поставили перед собою мету узагальнити та систематизувати набутий досвід застосування збройними силами України й Росії авіації під час повномасштабних бойових дій. Досягнення цієї мети стане одним із перших кроків накопичення історіографії цього найбільшого від Другої світової війни воєнного конфлікту в Європі.

До початку боїв співвідношення авіаційних сил було на користь російської сторони. Кількісна, а також якісна перевага зберігалася й у подальшому. У складі повітряно-космічних сил (ПКС) ЗС РФ до широкомасштабного вторгнення перебували близько 500 винищувачів, 110 винищувачів-бомбардувальників, 190 фронтових бомбардувальників, 180 штурмовиків, до 130 стратегічних бомбардувальників, 400 бойових і 150 транспортно-бойових вертольотів³. Україна могла протиставити лише близько 80 винищувачів Су-27 і МіГ-29, до 20 бомбардувальників Су-24М, аналогічну кількість штурмовиків Су-25 та декілька десятків бойових, транспортно-бойових, транспортних вертольотів Мі-24, Мі-8 різних модифікацій⁴. Слід також розуміти, що українська авіація мала на озброєнні техніку, успадковану від часів СРСР, яка, до того ж, проходила експлуатацію без підтримки виробників, без постачання запасних частин і практично не модернізувалася. Натомість російський авіапарк від 2012 р. було суттєво оновлено перш за все літаками Су-30, Су-34, Су-35, вертольотами Ка-52, Мі-28, Мі-35. Більшість штурмовиків Су-25 пройшли глибоку модернізацію. Аналогічно й бомбардувальники Су-24М, винищувачі Су-27, МіГ-31 та, частково, МіГ-29. На озброєнні ПКС ЗС РФ стоїть друге у світі за чисельністю (після американського) угруповання важких і стратегічних бомбардувальників, спроможних застосовувати не лише авіаційні бомби, але й крилаті ракети повітряного базування різних типів. У війська країни-агресорки надійшла значна кількість безпілотних літальних апаратів (БпЛА) різного призначення, розгорталосся виробництво розвідувально-ударних безпілотних авіакомплексів та спеціалізованих засобів ураження для них. У складі загальновійськових армій ЗС РФ перебували ракетні бригади, озброєні оперативно-тактичним ракетним комплексом «Іскандер-М». Потужне корабельне угруповання, здатне застосовувати крилаті ракети морського базування «Калібр», перебувало у складі Чорноморського флоту та Каспійської флотилії, частину сил якої до початку широкомасштабного вторгнення перекинули у Чорне море, а частина залишилася на Каспії й також мала можливість звідти завдати ракетні удари по території України. На озброєнні ворожої авіації стояли і спеціальні літаки, зокрема комплекси далекого радіолокаційного виявлення й управління А-50, Іл-22, літаки радіотехнічної розвідки та радіоелектронної боротьби Іл-22П⁵. Їх наявність давала змогу російській стороні досягти інформаційної переваги над українською авіацією, а саме оперативно отримувати дані про повітряну обстановку, керувати діями власної авіації в реальному часі, забезпечувати вигідні умови її бойового застосування, протидіяти нашим силам та засобам. Усе це мало стати передумовами для успішного завоювання панування в повітрі в перші години з початку активних воєнних дій.

Ще до вторгнення, впродовж січня – лютого 2022 р., поблизу України відбувалося створення ударного угруповання російської авіації. За різними оцінками, на аеродромах у прикордонних областях, на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та в Білорусі було зосереджено до 450 бойових літаків, близько

³ Ibid. – P.198.

⁴ World Air Forces Directory // World Air Forces 2022. – P.32 [Електронний ресурс]: <https://www.flightglobal.com/download?ac=83735>

⁵ Военно-воздушные силы: Министерство обороны Российской Федерации (Минобороны России) [Електронний ресурс]: <https://www.structure.mil.ru/structure/forces/air.htm>

350 вертольотів. Слід відзначити, що у суміжних районах РФ і до початку створення ударного угруповання дислокувалися доволі значні сили стратегічної, оперативно-тактичної, армійської, спеціальної авіації, проводилися широкомасштабні роботи щодо вдосконалення аеродромної мережі, активно відбувалося переозброєння. Нова техніка відправлялася, перш за все, у повітряні армії Західного, Південного військових округів, авіаційні частини Чорноморського флоту. Нарощування повітряного угруповання здійснювалося під прикриттям підготовки до стратегічних російсько-білоруських навчань, а також пояснювалося необхідністю «реагувати» на нібито «зростання військової активності» авіації країн-членів НАТО, що, за заявами керівництва Росії й Білорусі, створювало «загрозу безпеці союзної держави». На занепокоєні запити суміжних країн щодо нарощування авіаційного та інших угруповань, російські посадовці відповідали: війська переміщуються по території Росії, на що мають повне право після виходу Москви з договору про обмеження звичайних озброєнь в Європі (та фактичної втрати ним чинності). Розгорнуті сили стратегічної авіації в регіоні діяли з аеродромів постійного базування та нарощування сил не потребували⁶.

Судячи зі складу російського авіаційного угруповання, можна з високим ступенем вірогідності стверджувати, що метою його створення було проведення на початку вторгнення масштабної повітряно-наземної наступальної операції, в рамках котрої планувалося вирішувати такі оперативні завдання: завоювання панування в повітрі; дезорганізація військового й державного управління України; руйнування об'єктів військової та цивільної інфраструктури, критично важливої для ведення організованих дій угрупованнями ЗСУ; авіаційна підтримка наземних військ; забезпечення висадки тактичних та оперативних повітряних і морських десантів; ведення повітряної розвідки; виконання спеціальних завдань⁷. При цьому руйнування промислових підприємств, об'єктів транспортної інфраструктури, енергетики України не планувалося, адже очевидно, що російське військово-політичне керівництво передбачало їх захоплення та використання в подальшому у своїх інтересах.

Для виконання поставлених завдань ПКС ЗС РФ виділили у цілому достатній комплекс сил і засобів, що складався з бойових, військово-транспортних, спеціальних літаків та вертольотів, значної кількості розвідувальних, розвідувально-ударних БПЛА. Також до ракетно-авіаційних ударів мали залучатись угруповання ВМФ РФ на Чорному, Азовському, Каспійському морях та підрозділи ракетних військ й артилерії, розгорнуті на території Білорусі, Росії, тимчасово окупованого Кримського півострова. При цьому планувалося широке застосування крилатих ракет морського базування (надводні кораблі, підводні човни), а також балістичних і крилатих ракет оперативно-тактичного ракетного комплексу «Іскандер-М».

Повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 р. розпочалося з першого масованого ракетно-авіаційного удару, головним чином по військових об'єктах. Цей удар завдавався з різних напрямків силами авіації (ракети Х-555, Х-31П, Х-59М), флоту (крилаті ракети морського базування ЗМ-14), ракетних військ й артилерії (ракети Р-500 зі складу ОТРК «Іскандер»). Було завдано понад 50 ударів, причому в одному здійснювалося до восьми пусків. Загалом же випущено більше 200 ракет⁸. Ракетному удару передували вогонь реактивної та ствольної артилерії з територій Білорусі й Росії у прикордонних районах (у зоні досяжності) та потужний радіоелектронно-вогневий удар, у рамках якого здійснювалася постановка

⁶ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий – березень 2022 р.). – С.105.

⁷ Там само. – С.106.

⁸ Інформаційно-аналітична довідка старшого оперативної групи центру моніторингу ситуації та аналізу змін воєнно-політичної, воєнно-стратегічної обстановки станом на 22.00 24 лютого 2022 р. (особистий архів В.Резніка).

радіоелектронних завад (загороджувальних і прицільних) із літаків Іл-22П, що перебували в повітряному просторі Білорусі та РФ, а також вогневе враження радіоелектронних засобів ЗС України, головним чином виявлених радіолокаційних станцій наших радіотехнічних військ ракетами Х-31П (ПД), що запускалися винищувачами Су-30, Су-35, бомбардувальниками Су-34, які перебували поза межами зон досяжності вогневих засобів українських сил ППО. Зі співбесід із посадовими особами повітряних командувань ЗСУ автори встановили, що постановка завад із нашого боку розпочалася 24 лютого о 4:50 і закінчилась о 5:04, за 2 хв. до перших прильотів крилатих ракет. Одночасно з активними завадами відбувалось і вогневе враження засобами ракетних військ й артилерії та протирадіолокаційними ракетами.

Авіаційні удари противник завдавав групами літаків від пари до ланки на незначну глибину. Таким чином, можна зробити висновок, що російське командування не змогло раціонально спланувати й завдати перший масований ракетно-авіаційний удар, адже оперативнотактична та армійська авіація ворога діяла відносно пасивно, не скористалася результатами ракетного й радіоелектронно-вогневого ударів, належної взаємодії між видами та родами сил досягнуто не було. На нашу думку, це свідчить про те, що, незважаючи на заяви про нібито надзвичайно високий рівень підготовки російської авіації і флоту, здобутий у Сирії бойовий досвід, достатній рівень теоретичного розроблення питань підготовки та ведення повітряно-наземних і повітряних наступальних операцій, російське командування виявилось неспроможним підготувати й завдати першого масованого ракетно-авіаційного удару, що є одним з основних способів застосування авіації та флоту в повітряно-наземній наступальній операції. Також була помітною недооцінка з боку противника спроможностей ЗС України до відсічі агресії, оперативного відновлення аеродромів, розосередження авіації, підрозділів зенітних ракетних та радіотехнічних військ, здійснення ними маневру для виходу з-під удару й початку активних дій.

Слід зазначити, що Росія застосувала проти України безпрецедентну кількість крилатих ракет, яка значно перевищує сумарне число випущених авіацією й військово-морськими силами США в найбільших конфліктах від 1991 р. (див. табл.⁹).

	Війна у зоні Перської затоки (17 січня – 28 лютого 1991 р.)	Операція НАТО «Союзнницька сила» (Югославія, 24 березня – 13 червня 1999 р.)	Операція «Непохитна свобода» (Афганістан, 7 жовтня – 13 листопада 2001 р.)	Операція «Свобода Іраку» (20 березня – 1 травня 2003 р.)	Війна Росії проти України (24 лютого – 31 травня 2022 р.)
Кількість випущених крилатих ракет	330	298	150	955	2478

Перший масований ракетно-авіаційний удар по суті являв собою удар крилатими ракетами морського та повітряного базування. Його цілями стали деякі аеродроми Повітряних сил ЗС України, склади пального, боеприпасів, окремі пункти управління, позиції підрозділів радіотехнічних і зенітних ракетних військ. Певні об'єкти

⁹ Складено за: Маначинский А.Я. Ирак: тайные пружины войны. – К., 2005. – С.279; Промова президента України в палаті депутатів Люксембургу 2 червня 2022 р. [Електронний ресурс]: <https://www.president.gov.ua/videos/promova-prezidenta-ukrayini-v-palati-deputativ-lyuksemburgu-2601>

(а саме елементи системи управління стратегічного рівня), зазвичай пріоритетні для знищення за першого масованого ракетно-авіаційного удару, не були вражені. Очевидно, через сподівання ворога на те, що українське вище військово-політичне керівництво, яке російське командування вважало неспроможним керувати державою навіть у мирний час, розгубиться, втратить єдність, волю до організації опору та відносно легко прийме будь-які, нав'язані Кремлем, умови. Це мало сприяти швидкому й відносно безболісному досягненню воєнно-політичних і воєнно-стратегічних цілей, оголошених президентом Росії у своєму зверненні напередодні вторгнення. У цілому слід відзначити, що перший масований ракетно-авіаційний удар своєї мети не досяг. Незважаючи на заяви прес-служби міністерства оборони РФ, система військового та державного управління України дезорганізована не була, авіація й сили ППО не зазнали вирішальної поразки, а отже передумов для завоювання панування в повітрі не створено (навіть попри настільки невігідне співвідношенні сил до початку воєнних дій).

Причинами цього стали своєчасне розуміння українським вищим військово-політичним керівництвом намірів противника та вжиті заходи, перш за все щодо розосередження авіації по оперативних аеродромах, вчасне підняття літаків у повітря для відбиття нападу, маневр підрозділами радіотехнічних та зенітних ракетних військ, комплекс заходів щодо введення ворога в оману відносно можливостей і реальної дислокації сил і засобів нашої ППО. Також слід відзначити низький рівень міжвидової взаємодії, характерний для ЗС РФ. Якщо у Сирії при завданні ракетно-авіаційних ударів силами ПКС та ВМФ росіяни досягали певних успіхів, то у значно більших масштабах війни проти України такої координації добитися не вдалося, що свідчить про відсутність у противника досвіду планування й підготовки операцій подібного масштабу.

Водночас доволі високий рівень підготовки продемонструвала винищувальна авіація Повітряних сил ЗС України. Незважаючи на несприятливе співвідношення (у середньому 1 до 5), перевагу ворога у сучасних бойових літаках (найновіші наші було випущено ще в 1991 р.), українські винищувачі продемонстрували високий рівень льотної й тактичної майстерності, що дозволяло захоплювати ініціативу, нав'язувати противнику ближній бій, завдяки чому вдавалося дещо компенсувати більшу дальність виявлення та захоплення на автоматичне супроводження бортовими системами управління зброєю російських винищувачів. Особливою результативністю відзначився «привид Києва» (журналістський термін, під яким мається на увазі 40-ва бригада тактичної авіації ПС ЗС України). За повідомленнями з відкритих джерел, один із льотчиків цієї частини на своєму МіГ-29 упродовж першого ж дня повномасштабної війни провів декілька повітряних боїв і збив 6 літаків противника, зокрема й новітній російський важкий винищувач Су-35, що за своїми тактико- та льотно-технічними характеристиками переважає український практично за всіма показниками. Це чергове свідчення того, що суто технічна перевага у засобах збройної боротьби – не єдина умова перемоги у сучасному бою, адже не менше значення мають рівень підготовки й тактичного мислення пілотів, котрі цю зброю застосовують¹⁰.

Розрекламований російськими пропагандистами сирійський досвід ПКС ЗС РФ не відіграв у повітряному просторі України суттєвої ролі, адже російські льотчики винищувальної авіації не вели у Сирії повітряних боїв, а удари по наземних цілях

¹⁰ Кізілова С. ЗСУ спростували фейк про «Привида Києва» на тлі загибелі героя Тарабалки [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/30/7343195/>

здавалися в умовах відсутності у противника засобів вогневої та радіоелектронної боротьби.

Таким чином, успішна протидія українських військ і брак досвіду планування, ведення та незадовільний рівень організації управління, взаємодії, продемонстрований російською стороною, призвели до того, що перший масований ракетно-авіаційний удар не досяг своєї мети. Достатньо зауважити, що випустивши велику кількість крилатих ракет, росіяни вразили лише декілька цілей, при цьому частина з них були хибними. Об'єкти, які визначальним чином впливали на обороноздатність України, не постраждали. Певну частину ракет збила наша ППО. Після спроби завдати масованого ракетно-авіаційного удару в перший день вторгнення росіяни більше до такого способу не вдавалися, обмежившись одиночними, груповими або зосередженими ударами.

Окремо варто зупинитися на спробах російського командування провести повітряно-наземну наступальну операцію, що мала місце в перші ж дні повномасштабної війни з метою захоплення Києва. Відомо, що ключовою відмінністю подібної операції від класичної є одночасне вогневе враження й завдання ударів військами на всю глибину оборони. Реалізація такого підходу ускладнює для командування противника визначення напрямку зосередження основних зусиль, організацію маневру військами та вогнем, висування і введення в дію резервів, змушує ворожі сили вести бій одночасно на всіх рубежах по всій глибині своєї оперативної побудови. Воєнні конфлікти кінця ХХ – початку ХХІ ст. демонструють успішні приклади повітряно-наземних наступальних операцій (зокрема «Меч пустелі» / «Desert Sword» 24–28 лютого 1991 р. під час війни у Перській затоці). В операціях такого типу одну з провідних ролей відіграють авіація, з'єднання та частини повітрянодесантних і десантно-штурмових військ¹¹. Саме в рамках концепції повітряно-наземних наступальних операцій слід розцінювати спроби висадки повітряних десантів у перші дні вторгнення на аеродроми Гостомеля, Василькова та в районі Вишгорода. Подібні дії у двох останніх містах було відбито з великими втратами для противника, зокрема й через знищення в повітрі літаків Іл-76 із десантом. Натомість у Гостомелі ворогові вдалося висадити з вертольотів на місцевий аеродром перший ешелон десанту, проте його успішно знищили підрозділи протидесантного резерву зі складу Національної гвардії України. Лише третя хвиля десанту змогла закріпитись і з великими втратами утримувати летовище до підходу головних сил, що наступали з північного напрямку, прорвавшись через зону Чорнобильської АЕС. Таким чином, можна констатувати, що спроба проведення російськими військами повітряно-наземних наступальних операцій також була невдалою¹².

Зрив намагань висадити повітряні десанти став можливим через порушення російським командуванням базових статутних норм при плануванні та веденні таких операцій. Відзначається незадовільний рівень організації розвідки й вогневого забезпечення коридору прольоту, відсутність належного винищувального прикриття десанту в повітрі на маршруті прямування, незнання обстановки в точці призначення. В районах висадки авіаційна підготовка не проводилася, що давало змогу українським підрозділам висунутися на визначені рубежі та успішно вражати противника на підході, під час і після висадки десанту. При цьому аналіз публікацій російської періодики, повідомлень про військові навчання останніх років свідчить про те, що російська воєнна наука приділяла чільне місце розробленню теорії підготовки й

¹¹ Маначинский А.А. Ирак: тайные пружины войны. – С.95.

¹² Гостомельський капкан: як українські воїни знищували славновісний російський десант під Києвом [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=iB1vApyNtiE>

ведення повітряно-наземних наступальних операцій, а іноземний досвід знайшов у ній належне висвітлення. Також російські медіа неодноразово повідомляли, що під час численних навчань і раптових перевірок, які почалися з приходом на посаду міністра оборони РФ С.Шойгу, питання ведення повітряно-наземних наступальних операцій активно відпрацьовувалися на полігонах у різних фізико-географічних умовах Росії та за її межами (у країнах ОДКБ). Проте практична реалізація задекларованих напрацювань в умовах реальної війни проти України зіштовхнулася з проблемами управління, взаємодії і планування.

Натомість сильною стороною ПКС ЗС РФ було застосування літаків далекого радіолокаційного виявлення та управління А-50 (А-50У), Іл-22, радіоелектронної боротьби Іл-22П. Незважаючи на те, що у складі російської авіації таких машин відносно небагато та їх кількість не відповідає реальним потребам, для умов війни проти України вона виявилася достатньою при забезпеченні цілодобового чергування в повітрі над Білоруссю, вздовж східного кордону нашої країни над територією РФ та в районі Кримського півострова – над акваторією північно-західної частини Чорного моря. Застосування подібних засобів давало змогу висвітлювати повітряну обстановку на глибину 200–300 км, своєчасно наводити винищувальну авіацію та попереджати групи своїх ударних літаків про появу в повітрі українських винищувачів (у разі їх виявлення). Російські літаки далекого радіолокаційного виявлення та управління діяли поза межами зон досягнення наших засобів ППО, надійно прикривалися від винищувальної авіації ЗСУ, що давало противнику певну інформаційну перевагу й підвищувало рівень захищеності військ від повітряних ударів. І все ж силами ППО України вдалося вразити один Іл-22, котрий змушений був припинити чергування та здійснити аварійну посадку на території Росії¹³. Варто відзначити, що кількість таких літаків у РФ обмежена, а їх відновлення проблематичне, адже базова модель Іл-18, на основі якої створено Іл-22, не випускається вже декілька десятиліть (як і комплектуючі для нього), а виробництво Іл-76, на базі котрого створено А-50, постійно стикається з великими технологічними та організаційними проблемами.

Авіаційна підтримка військ відбувалась у формі систематичних бойових дій. Із початку повномасштабної війни російська авіація намагалася завдавати авіаударів групами літаків і вертольотів силами до ескадрильї. При цьому в перші дні такі групи діяли без винищувального прикриття, у бойових порядках були відсутні літаки радіоелектронної боротьби. Подібні застарілі підходи стали наслідком ігнорування досвіду ведення збройної боротьби у воєнних конфліктах останніх десятиліть, недооцінки здатності ЗС України чинити тривалий та організований опір, недостатнього рівня підготовки командування, органів управління і льотного складу до дій в умовах сучасної війни. Як справедливо зауважили представники британських спеціальних служб, на численних навчаннях, що проводилися за участі ПКС ЗС РФ, головним уважалось не стільки відпрацювання способів завдання авіаційних ударів, скільки справляння враження на керівництво країни та міністерства оборони ефектними вибухами й масою авіатехніки на полігоні¹⁴. Все це вочевидь призвело до значних втрат, що їх зазнавала російська авіація впродовж лютого – першої половини березня. Так, за результатами моніторингу обстановки, за два перших тижні війни агресор втратив 49 літаків і 81 вертоліт різних типів. Така кількість бойових літальних

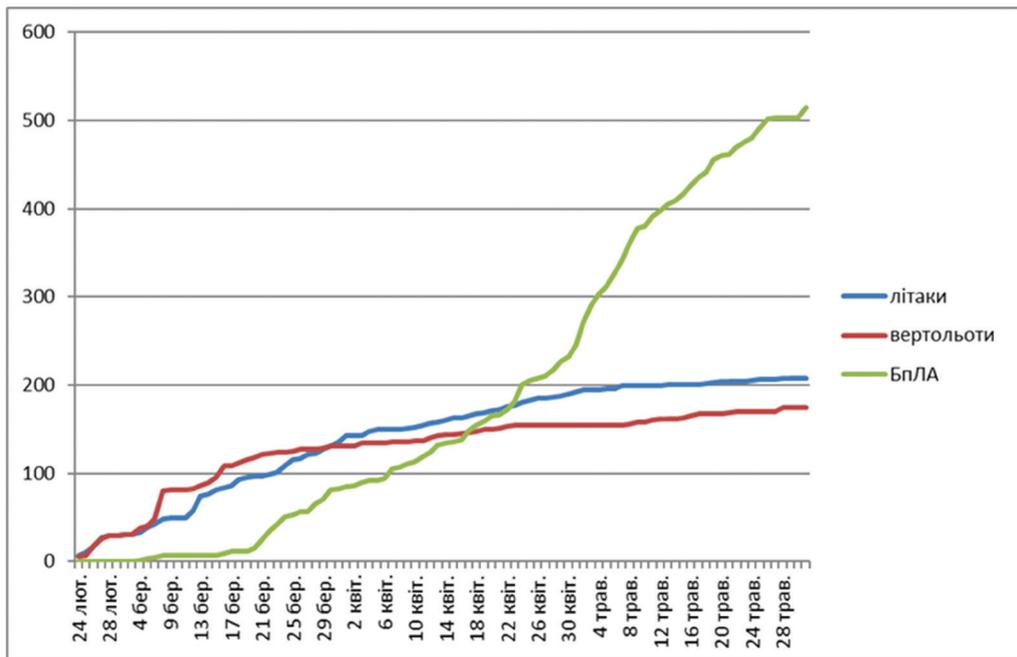
¹³ Угрупування Об'єднаних сил: Офіційна фейсбук-сторінка, 3 April, 18.55 [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/easternforces/>

¹⁴ Британська розвідка розповіла про проблеми повітряних сил РФ у війні з Україною [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/20/7353539/>

апаратів еквівалентна сучасній російській авіадивізії – головному тактичному з'єднанню ПКС ЗС РФ. При цьому основну масу було втрачено в повітрі¹⁵.

Втрати авіаційної техніки ЗС РФ за її категоріями від моменту повномасштабного вторгнення до кінця травня наведено у графіку (див. нижче). Вочевидь на початку командування противника було переконане в ефективності першого масованого ракетно-авіаційного удару, вважаючи, що ПС ЗС України зазнали суттєвих втрат і не зможуть перешкоджати діям російської авіації. Через це російські льотчики в перші два тижні вилітали на виконання бойових завдань, не переймаючись організацією взаємодії родів сил авіації, побудовою бойового порядку, забезпеченням винищувального прикриття не лише штурмовиків та бомбардувальників, але навіть і повітряних десантів. Про ступінь недооцінки української авіації свідчить бойовий епізод знищення одним нашим винищувачем Су-27 російського військово-транспортного літака Іл-76 та двох вертольотів Мі-8 вночі під час спроби висадки повітряного десанту на аеродром Василькова. За інформацією посадових осіб повітряного командування «Центр», 26 лютого літак однієї з бригад тактичної авіації ЗС України, виконуючи самостійний пошук у зоні чергування, зафіксував групу повітряних цілей, безперешкодно наблизився до них та виконав пуск авіаційних керованих ракет класу «повітря – повітря». Причому противник своєчасно небезпеки не виявив, заходів протидії не вживав, наслідком чого стали його значні втрати (і це в умовах чисельної переваги ворожої авіації). Варто відзначити, що один Іл-76 може прийняти на борт до 170 десантників.

Втрати російської авіатехніки в лютому – травні 2022 р.¹⁶

¹⁵ Інформаційно-аналітична довідка начальника групи моніторингу ситуацій та аналізу змін воєнно-політичної, воєнно-стратегічної обстановки загальна за добу 8–9 березня 2022 р. (особистий архів В.Резніка).

¹⁶ Складено за: [Електронний ресурс]: <https://www.ruspot.net/ua/chart1>

Згодом російська тактика повітряної підтримки військ дещо змінилася. Штурмова та армійська авіація застосовувалися силами від пари літаків до ланки лише в районах, де українські засоби ППО було надійно придушено. Саме така ситуація характерна для Донецького операційного напрямку. В інших випадках російські літаки завдавали ударів авіаційними керованими ракетами з контрольованого повітряного простору та із зон, недосяжних для наших засобів ППО. Зазвичай залучалися Су-30, Су-34, Су-35, котрі проводили пуски ракет Х-59 різних модифікацій, що спроможні прицільно вражати стаціонарні об'єкти на відстані понад 200 км.

Особливістю цієї війни стало широке застосування авіації для підтримки сухопутних військ, які ведуть боротьбу за оволодіння великим містом. Найбільш активно оперативно-тактична авіація ПКС ЗС РФ використовувалася в Маріуполі. За повідомленнями командування наших військ у цьому місті, впродовж доби літаки противника завдавали до 50 ударів. Особливістю дій ворога у квітні було активне застосування авіації далекої дії. Також неодноразово відзначалися випадки завдання ударів групами (до 10–12 одиниць) важких бомбардувальників Ту-22М3. Зазвичай літаки йшли колонами з інтервалом між машинами до 1 хв. Бомби скидалися з висоти 6–8 км, що не дозволяло прицільно бити по наших опорних пунктах і призводило лише до створення зон руйнувань. Широко використовувалися фугасні авіабомби ФАБ-500 різних модифікацій. Захисники Маріуполя не мали засобів ППО для протидії ворожій авіації. Після зосередження українських підрозділів на території заводу «Азовсталь» та використання підземних комунікацій і споруд для захисту особового складу, а також цивільного населення, котре знайшло там притулок, російські літаки почали застосовувати потужніші бомби ФАБ-3000¹⁷. Проте бажаного ефекту досягти не вдавалось, адже й ці боеприпаси так і не зруйнували захисні споруди заводу.

Варто відзначити, що командування ЗС України не полишало спроб якщо не деблокувати Маріуполь, то принаймні організувати його постачання та евакуацію поранених повітряним шляхом. Для цього було проведено операцію із залученням 17 вертольотів Мі-8. Польоти над підконтрольною противнику територією Донецької обл. відбувалися в нічних умовах на гранично малих (до кількох метрів) висотах. Це вимагало ретельного планування, розвідки радіолокаційного поля та розташування зенітних ракетно-артилерійських підрозділів ворога, а також високої льотної майстерності екіпажів. Упродовж квітня було виконано 7 рейсів. Проте після з'ясування противником маршрутів польоту української авіації, організації засідки та втрати трьох вертольотів командування змушене було відмовитися від такого способу забезпечення оточених військ¹⁸.

Що стосується авіації ПС ЗС України, слід відзначити, що внаслідок її малої чисельності, розосередженості по аеродромах, які знаходяться у зоні досяжності високоточних засобів далекого вогневого враження противника, вона все ж виконувала завдання авіаційної підтримки сухопутних військ. Зазвичай ударні літаки й вертольоти застосовувалися парами, відпрацьовували цілі в тактичній глибині або безпосередньо на лінії зіткнення. Однією з основних вимог успішного виконання завдань була раптовість, досягнення якої, втім, ускладнювалося через наявність у противника потужних сил і засобів контролю повітряного простору в усьому діапазоні висот, зокрема й літаків далекого радіолокаційного виявлення та управління. Попри це, українські льотчики неодноразово завдавали ворогові відчутних втрат, вражаючи навіть ті об'єкти, які російське командування вважало недосяжними для ПС ЗСУ. Так,

¹⁷ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 р.). – С.100.

¹⁸ Романюк Р. «Острів надії»: Як вийшли і що зараз із захисниками «Азовсталі» [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/06/9/7351390/>

13 травня було опубліковано кадри удару пари наших бойових літаків по цілях на о. Зміїний. Відеоконтроль здійснював БПЛА «Байрактар», що свідчить про якісну підготовку та організацію взаємодії, дорозвідки й документування результатів удару¹⁹.

Важливим завданням російської авіації було враження об'єктів у стратегічному тилу України, тобто елементів системи військового та державного управління, навчальних центрів військ, складів пального, боєприпасів, промислових підприємств, транспортної інфраструктури, військових і цивільних аеродромів тощо. Виконання цього завдання покладалося на стратегічну бомбардувальну авіацію. Удари завдавалися крилатими ракетами повітряного базування, зокрема неядерними версіями Х-55 та Х-101. Метою було паралізувати управління державою, збройними силами, створити умови, за яких українська армія не зможе виконувати свої завдання через брак ресурсів, руйнування системи перевезень, неспроможність здійснити перекидання військ на необхідні напрямки тощо. Проте, незважаючи на доволі значну кількість витрачених ракет, досягти поставлених завдань противнику не вдалося. Система управління виявилася доволі стійкою, а засоби ППО надійно прикрили ключові об'єкти держави. Були все ж і болючі втрати. Так, 18 березня внаслідок ракетного удару по пункту постійної дислокації однієї з військових частин ЗС України в Миколаєві загинули декілька десятків військовослужбовців²⁰. Аналогічний випадок трапився 17 травня у селищі Десна на Чернігівщині²¹.

У першій половині квітня противник зосередив свої зусилля на руйнуванні підприємств оборонної галузі. Проте, за заявами офіційних джерел, військова промисловість України продовжувала виконувати завдання з випуску та ремонту техніки – як тієї, що перебуває на озброєнні ЗСУ, так і трофейної, котра надходила з поля бою у значних кількостях.

У другій половині квітня, враховуючи зростання обсягів військово-технічної допомоги Україні з боку країн-членів НАТО, її транспортування головним чином залізницями, авіація РФ зосередилася на ударах по відповідній інфраструктурі, насамперед вузлових станціях. Так, 25 квітня завдано масованого ракетного удару по об'єктах у Винницькій, Рівненській, Хмельницькій, Львівській обл.²²

Варто звернути увагу на те, що дедалі частіше для враження цілей у глибокому тилу України російські війська застосовували протикорабельні ракети. При цьому, якщо використання П-800 «Онікс» зі складу берегового ракетного комплексу «Бастіон» для удару по Одесі можна пояснити тим, що ціль знаходилася на незначній відстані від морського узбережжя, то пуски застарілих авіаційних протикорабельних ракет Х-22 важкими бомбардувальниками Ту-22М3 недоцільні як із тактичного, так й економічного поглядів. На нашу думку, це можна пояснити вичерпанням або ж критичним зменшенням запасів більш сучасних крилатих ракет ЗМ14 «Калібр», Х-101, Х-555, що призначені для враження об'єктів стратегічного тилу конвенційними бойовими частинами. При цьому слід ураховувати, що в умовах посилення економічних санкцій поповнення арсеналу ракет різних типів ставатиме для Росії дедалі проблематичнішим²³.

¹⁹ Литич О. Російські пропагандисти видали кадри ударов ВСУ по Змеиному за собствennyyu атаку [Електронний ресурс]: <https://war.obozrevatel.com/fossijskie-propagandisty-vyidali-kadryi-udarov-vs-u-po-zmeynomu-za-sobstvennuyu-ataku-video.htm>

²⁰ Наслідки ракетного удару рашистів по казармі бригади морпівів у Миколаєві: десятки жертв, завали ще розбирають [Електронний ресурс]: <https://novynarnia.com/2022/03/19/udar-po-79/>

²¹ Див.: Відомо про чотири випадки влучання у тиліві військові казарми [Електронний ресурс]: <https://texty.org.ua/fragments/106737/vidomo-pro-chotyru-vypadky-vluchannya-raket-u-tylovi-vijskovi-kazarmy-komanduvannya-ne-robyt-vysnovkiv/>

²² Інформаційно-аналітична довідка начальника групи моніторингу ситуацій та аналізу змін воєнно-політичної, воєнно-стратегічної обстановки загальна за добу 25–26 квітня 2022 р. (особистий архів В.Резніка).

²³ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 р.). – С.101.

Упродовж березня – травня 2022 р. обома сторонами надзвичайно активно застосовувалися БпЛА – як розвідувальні, так і розвідувально-ударні. Це у черговий раз продемонструвало зростання ролі таких апаратів у сучасній війні. Українські війська напрочуд успішно використовували всі наявні «байрактари» (незважаючи на дуже обмежену кількість цих безпілотників), завдаючи противнику дошкульних втрат, знищуючи, перш за все, бронетехніку та засоби ППО ворога. Не менш активно застосовувала БпЛА й російська армія. Від початку війни сторони втратили декілька сотень безпілотних літальних апаратів. Проте якщо Україна має потенційну можливість закупівлі їх, зокрема й доволі сучасних, у західних країнах, Росія такої перспективи позбавлена, а виробництво власних нашттовхнулося на проблему відсутності іноземних комплектуючих, перш за все двигунів, більшість яких імпорتنі, та електронних компонентів для систем управління. Також відзначається успішне використання «дронів-камікадзе» – одноразових дистанційно керованих БпЛА, призначених для пошуку та знищення виявленої цілі за командою оператора. Такі апарати ефективні не лише проти живої сили, легкоброньованої та автомобільної техніки, але й танків, адже б'ють їх у найменш захищену верхню частину башти чи корпусу²⁴.

Отже, незважаючи на апіорну кількісну та якісну перевагу у засобах повітряного нападу й ППО, росіянам так і не вдалося повністю реалізувати свій потенціал. Противник не зміг завоювати панування в небі, маючи лише певну перевагу на окремих напрямках. Українські протиповітряна оборона та винищувальна авіація не дозволили ворогові дезорганізувати систему державного, військового управління, стратегічного тилу, знищити авіацію й сили ППО ЗСУ, а також організувати ефективну підтримку своїх сухопутних військ, успішно висаджувати десанти й т. ін. Реалізація сучасних форм ведення боротьби в повітряному просторі виявилася для російського командування складним завданням, яке йому в повному обсязі виконати не вдалося. Дії ворожої сторони характеризуються шаблонністю, прямолінійністю, застарілістю способів оперативного та бойового застосування авіації, недостатнім рівнем організації управління і взаємодії родів військ.

Попри втрати, що їх зазнали авіація та ППО ЗСУ, українській стороні у цілому вдалося зберегти контроль над повітряним простором і можливість завдання ударів по наземних об'єктах противника. За належної компенсації втрат та нарощування сил авіації (ремонт ушкодженої техніки, постачання з-за кордону) оперативні спроможності для боротьби в небі й дедалі результативнішої повітряної підтримки наших наземних військ суттєво збільшаться.

Подальші дослідження зазначеної тематики можуть проводитись у напрямках докладного вивчення форм і способів застосування авіації, висвітлення її ролі на конкретних етапах війни, в окремих операціях, особливостей виконання бойових завдань, досвіду застосування озброєння, техніки, організації управління, забезпечення, освоєння та використання авіазасобів, що надаються нашій країні в порядку міжнародної військово-технічної допомоги. При цьому необхідно продовжувати накопичення й систематизацію фактологічного матеріалу та історіографії проблематики застосування авіації під час поточної фази російсько-української війни, що стане передумовою для фундаментальних і прикладних досліджень цієї теми вже в повоєнний період.

²⁴ Там само. – С.101–102.

REFERENCES

1. Kizilova, S. (2022, 30 kvitnia). ZSU sprostovali feik pro "Pryvyda Kyieva" na tli zahybeli heroia Tarabalky. *Ukrainska pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/30/7343195/> [in Ukrainian].
2. Lipich, O. (2022, 13 maia). Rossiyskie propagandisty vydali kadry udarov VСУ po Zmeinomu za sobstvennyu ataku. *Obozrevatel*. Retrieved from: <https://war.obozrevatel.com/rossijskie-propagandisty-vydali-kadryi-udarov-vs-u-po-zmeinomu-za-sobstvennyu-ataku-video.htm> [in Russian].
3. Manachinskiy, A.Ya. (2005). *Irak: taynye pruzhiny voyny*. Kiev. [in Russian].
4. Romaniuk, R. (2022, 9 chervnia). "Ostriv nadii": Yak vyishly i shcho zaraz iz zakhysnykamy "Azovstali". *Ukrainska pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/06/9/7351390/> [in Ukrainian].

Volodymyr MAKAROV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Senior Lecturer at Department of History of Wars and Art of War,
National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
(Kyiv, Ukraine), 1945vladimirmakarov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9327-5684>

Volodymyr RIEZNIK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Professor at Department of Management Troops,
National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
(Kyiv, Ukraine), vreznik907@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1479-4852>

Fighting in the Air During the Russia's War Against Ukraine: A Summary of the First Months

Abstract. The purpose of the article is to generalize and systematize the experience gained in the use of aviation of the Armed Forces of Ukraine and Russia during the Russia's war against Ukraine in 2022. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, multifactorial and comprehensive analysis, as well as on the modern conceptual and categorical apparatus used by military history in describing the process of armed struggle. System and structural methods are used. **Scientific novelty.** In disclosing the topical issue, which was first the subject of military history research, the authors on the basis of current documents, including analytical materials, some of which are first put into scientific circulation, and published sources analyzed the main forms of aviation of the Armed Forces of Ukraine and Russia during the first three months of the Russia's war against Ukraine. Data on the quantitative and qualitative ratio of forces of the parties at the beginning of the war are given. The actions of aviation during the performance of its inherent strategic tasks are highlighted, the methods of its combat and operational application are revealed. Particular attention is paid to the peculiarities of the task of the first massive missile and air strike on targets on the territory of Ukraine on February 24, 2022, the strengths and weaknesses of the enemy's actions are revealed. The authors summarized the data on the losses of Russian aircraft during a certain period, analyzed their causes. **The conclusions** determine the degree of aviation of both sides of strategic tasks, determine the state of development of their martial arts and prospects for further use of aviation of the Armed Forces of Ukraine during the Russia's war against Ukraine, outline possible areas of further military history research.

Keywords: Russia's war against Ukraine, military aviation, air operation, aviation support, cruise missile.

«...це війна, це вбивання цивільних, мирних...»: Мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного повсякдення під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.030>

УДК: 355.48(477+470+571)«2022»

Анотація. Мета публікації – запровадження до наукового обігу спогадів мешканців передмістя Чернігова – с. Полуботки про особливості воєнного повсякдення під час наступу російських військ та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). Для досягнення поставленої мети було використано метод інтерв'ювання за спеціально розробленим тематичним питальником. **Наукова новизна** полягає в оприлюдненні нових усноісторичних джерел про стратегії виживання сільського населення Чернігівщини, яке опинилося в екстремальних умовах. **Висновки.** Зібрані свідчення жителів Чернігівської обл. часу перебування в окупації, блокаді та за активних бойових дій можна вважати додатковою джерельною базою у справі фіксації подій війни Росії проти України, а також вагомим джерелом дослідження практик повсякдення і стратегій виживання.

Ключові слова: війна Росії проти України, окупація, усна історія, практики виживання, Чернігівщина.

На наших очах розгортається масштабна гуманітарна травма – найбільша війна в Європі з часів Другої світової. Триває публікація спогадів жителів Чернігівщини про екстремальне воєнне повсякдення¹. Усні свідчення фіксуються в рамках виконання дослідницького проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», започаткованого у травні 2022 р. групою дослідників-волонтерів із різних наукових установ України за сприяння управління культури й туризму Чернігівської міської ради. Події, про які йдеться, сталися в лютому – квітні 2022 р. – у період активних бойових дій та окупації с. Полуботки Новобілоуської сільської громади, що в передмісті Чернігова. На момент приїзду інтерв'юєрок війська РФ були змушені відступити від міста, проте ситуація в маленькому селі все ще залишалася складною. На це вказувала кількість блокпостів дорогою до нього, поламани паркани, вибиті шибки, зруйновані дахи хат.

Записування «усної історії про сучасне» від свідків окупації відбувалося невдовзі після пережитого, тож інтерв'юєрки були свідомі своєї надзвичайної місії – зафіксувати «свіже» емоційне «пережиття», пам'ятаючи про ризик травмування (або й повторного травмування) оповідача та оповідачки. Тому підготовчий етап включав у себе методичну підготовку²,

¹ Перші два матеріали див.: Український історичний журнал. – 2022. – №4. – С.175–189; №5. – С.56–67 (прим. ред.).

² Див., напр.: Бондар Г. «Сьогодні історія твориться в Україні»: Усна історія та досвіди незавершених революцій та війни: міркування про дискусійне і (не)очікуване // Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI ст. / За наук. ред. Г.Прінченко. – К., 2021. – С.31–57; Zasičkina L. The Meaning of the Holodomor of 1932–33: From Collective Reproduction to Individual Reconstruction of Mental Trauma // Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу. – Х.; Л., 2021. – С.304–324.

консультацію з професійною психологинєю, узгодження питальника, методики, етики опитування³.

Перше з наведених нижче інтерв'ю записане від 32-річного очевидця обстрілів та блокади Чернігова зі сторони с. Полуботки, а саме крайньої вул. Яреми Полуботка, звідки окупанти вели вогонь по мікрорайону ЗАЗ. У життєствердному настрої розповідей-роздумів дався взнаки молодий вік респондента. Він – учасник бойових дій у лавах тероборони, раніше брав участь в антитерористичній операції. Під час потужних обстрілів набутий досвід додав йому психологічної стійкості, якої бракувало його односельцям. Показовим видається мотив «віщого сну» про наступ росіян, про літаки над селом та про місця розташування ворожих танків на сусідньому хуторі Шевченкове. Цікавий той факт, що товариш оповідача (також із бойовим досвідом) мав схожі сновидіння, причому сюжети про літаки й дислокацію танків збігалися.

В інтерв'ю прозвучала найголовніша та найуспішніша для цієї конкретної спільноти стратегія виживання – об'єднання. Їхня вуличка відрізана від решти села, дворів тут небагато, мешкають переважно старші люди. Пережити російську навалу вони змогли завдяки тому, що згуртувались і стали на цей період однією сім'єю. Окупація тривала трохи більше місяця, тож загарбники та місцеві жителі поволи встановлювали правила поведінки для співіснування. Через поважний вік і малу чисельність селян росіяни (а саме буряти) почувалися тут у відносній безпеці.

Цікавим та повчальним став досвід виживання за умов відсутності газу, електрики, водопостачання, магазинної торгівлі. Усі сусіди згуртувались довкола хати респондента і його батьків, адже з криниці була можливість набирати воду, коли електронасос уже не працював, у дров'яній печі можна було приготувати їжу і спекти хліб, який роздавали іншим. Звичка пекти хліб залишилася з цими людьми й після деокупації. Суттєва деталь – з погребя було два виходи. Пережите наклало відбиток на різні сфери життя та, не в останню чергу, на планування власного житла, що й описує респондент, розмірковуючи над стратегією будівництва своєї хати в майбутньому.

Під час окупації найважливішим був зв'язок. Аби написати декілька головних слів, що всі живі, і прочитати те саме про рідних, один раз на 3–4 дні ризикували ввечері вилазити на горище, що було заборонено. Пережиті бойові дії вплинули й на побут та дитячі ігри. Хлопчаки почали грати «у блокпости», облаштовували «окопи», а дорослі віддавали їм для цього безпечні частини від знищеної техніки. Так війна ввійшла в їхнє життя, а з допомогою гри діти переосмислювали себе в ній, переносючи власне «я» у сильну позицію безстрашних захисників.

Із найпозитивніших висновків респондента – міркування про загальний психологічний стан односельців і побратимів, про те, як пережите вплинуло на ставлення до росіян загалом, до російських військовиків, від котрих не очікували всього того, що відбулось, адже на Чернігівщині багато родинних зв'язків із країною-агресоркою. На думку оповідача, вдруге так швидко захопити область вони вже не зможуть, позаяк кожен стане на захист.

Респондентку для другого інтерв'ю ми визначили за порадою голови сільської ради, котра добре розуміла мету нашого приїзду й гаряче підтримала починання. Літня оповідача добре обізнана з поточною ситуацією у селі, з фізичним і психологічним станом односельців, з їхніми потребами, а отже вибір саме її не був випадковим. Майбутня співрозмовниця зустріла нас дружелюбно й відразу повела на місце, де під час окупації, зовсім поряд із хатою, стояв російський танк (звідси добре видно Чернігів, міські будівлі). Ми влаштувались у дворі,

³ Див.: Грінченко Г. Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу та взаємодії // Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ ст. – С.15–27; Портеллі А. Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії // Там само. – С.323–337.

на руках у респондентки вмовився кіт, навколо стояла невимовна тиша, тож заготовлені питання про воєнне повсякдення здавалися нереальними. Було відчутно, що самотня жінка, котра вже не один місяць живе наодинці зі своїми переживаннями, прагне уваги, спілкування, щиро готова поділитися своєю бідою та, не виключено, сподівається на допомогу. Ми стали першими, кому вона оповіла власну історію окупації. Отже з її боку це було перше осмислення персонального особливого досвіду. Воно відбувалося у кризовій ситуації війни, що триває. Звідси її спроба детально відтворити події, також емоції, що їх вона не стримувала, і гама відчуттів, котрі невимушено, попри похилий вік та, здавалося б, властиву йому стриманість, дуже виразно вербалізувалися.

Записане інтерв'ю самодостатнє. В ньому детально відтворено життєві ситуації, які пережила респондентка за майже місяць окупації – в конкретному часі, у взаємодії із загарбниками. З одного боку, вона була змушена покинути рідну домівку та перейти до сусідки, а з іншого – з нею залишалася її хата, зайнята росіянами (вона не боялася до неї приходити), її речі (які паплюжив ворог), її тварини (коти) та птиця (кури), її город (куди, вочевидь готуючись до довготривалої оборони, ворожі солдати загнали «танку із пушкою» й де облаштували «доту»). Усе, що наживалося тяжкою працею, зруйновано.

Наратив, що нижче публікується, потребує кількох коментарів. Передусім треба зважати, що ця історія вислухана від жінки на схилі віку. Це – інший досвід та інше світосприйняття, а отже особливий погляд на ворога. Майже від самого початку інтерв'ю у фокусі опинилася постать окупанта, тож інтерв'юєрка пішла за оповіддю, утримавшись від задалегідь заготовлених запитань. Нові смисли, так само, як еkleктичне бачення ворога «зсередини», що їх ретранслявала респондентка, вочевидь також важливі для майбутнього історієписання. Маємо свідчення того, як відчуття Другої світової, котру оповідачка пам'ятає («я ж до війни була мала»), наклалося на сучасне сприйняття вже російсько-української («німець [...] так не стреляв») війни. Попри лагідний тон і подеколи усмішку, були ознаки, які вказували на те, що жінка пережила (досі переживає) травматичний досвід. Це й численний набір лексем на означення «звуків війни» («стріляють страшно», вибух «самашедший», «повибивало», «поколело», «жухнуло», «хату колотіло наче спічечну коробку»), і повторення (зацикловання), коли вона деякі сюжети («шальовкі [...] позабірали», син, що народився в російського солдата, смерть Міши-сусіда та ін.) переповідала по кілька разів. Відомо, що саме такою є особлива форма вираження почуттів, емоцій у наративах тих, хто спізнав подібне⁴.

REFERENCES

1. Bondar, H. (2021). "Sohodni istoriia tvorytsia v Ukraini": Usna istoriia ta dosvidy nezavershenykh revoliutsii ta viiny: mirkuвання pro diskusii i (ne)ochikuvane. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI st.* H.Hrinchenko (ed.), 31–57. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Hrinchenko, H. (2021). Pytannia, naratyvy, interpretatsii: usna istoriia yak mystetstvo balansu ta vzaemodii. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI st.*, 15–27. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kis, O. (2010). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor. *U poshukakh vlasnogo bolosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzberelo*, 171–191. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Portelli, A. (2021). Yak nazhyraty trokhy znan: kilka dumok pro etyku usnoi istorii. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI st.*, 323–337. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Zasiakina, L. (2021). The Meaning of the Holodomor of 1932–33: From Collective Reproduction to Individual Reconstruction of Mental Trauma. *Dokumentuvannia Holodomoru 1932–1933 v Ukraini: arkhivni kolektsii za mezhbanu Radianskoho Soiuzu*, 304–324. Kharkiv; Lviv.

⁴ Див.: Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С.171–191.

Анастасія ПАНКОВА

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
(Київ, Україна), anastasiapankova28@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6519-9159>

Олена БОРЯК

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
(Київ, Україна), olena.boriak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Anastasiia PANKOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage Against Technogenic Disasters
(Kyiv, Ukraine), anastasiapankova28@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6519-9159>

Olena BORIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage Against Technogenic Disasters
(Kyiv, Ukraine), olena.boriak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

№1

[...]

Н.: Я, дело в том, шо з 2016 года в АТО два года ваював, дак перед самим наступленієм сюда, у меня уже за трі місяця і самальоти, как налеталі, прісніліся – всьо то же самає. І как то саседнєє село в нас, хутар Шевченка, – как танкі там стаялі, даже как стаялі в тех местах, как мне і снілась – точно так же стаялі.

А.П.: То вам наснилося майже те, що згодом відбулося?

Н.: Да, чітко даже ці місця. У меня тут друг здєсь проживаєт в Полубатках, Алексей. Ми тут тоже вместе в АТО билі. Дақ от ми сабіраємся вечером, дақ он свой сон расказиваєт, і мой – всьо у нас схаділася – і те же саміє самальоти, і даже в тех же местах, как і снілись [...].

А.П.: Ви вірили, що може початися велика повномасштабна війна?

Н.: Да, зналі ето ми уже давно, шо ета будіт, просто как-та сільна людей не падгатавлівалі к етому.

А.П.: А ви особисто у це вірили?

Н.: Я знал, я знал...

А.П.: Чи готували ви тривожну валізку?

Н.: Магу показатъ, у меня уже била собрана уже до наступленія [...].

А.П.: У вас була одна валізка чи для кожного члена сім'ї?

Н.: Та у кожного була своя, всьо було наготовлена [...].

А.П.: Чи чули ви від старшого покоління розповіді про Другу світову чи про афганську?

Н.: Я Вам скажу так – по Другій світовій війні і в історії ізучав, і діди, ета самає, ваєвали, ну да цього ваню якась не так було, а це, даже посла АТО я до памятникі на 9 мая хадю, даже еслі ніхто не йде.

А.П.: А звідки ви дізналися, що почалася війна?

Н.: Ну, у мене сестра і зять нахаділись у Збройних силах України, і ночю, када їх всех па тривоге паднялі і сказалі, шо ідьот наступленіє – я їх всех развозив па етім, па баєвим местам. Пригнав додому машину і сразу начал сам сабірацца. Я на той мамент був в запасі звільнений после контракта, 10 років контракта, працював на гражданке.

А.П.: Як ваше оточення реагувало на початок війни?

Н.: Я вам скажу так – первий день тішина, ніхто не знав даже, шо друг другу гаваріть. Шо й як буде – ніхто не знав як воно буде. По самому працесу прадвіженія тоже ніхто не знав. Із засабов масовой інформациі – ніхто толком нічо не доводіл. Уже началі думать і абсуждать, шо рабіть, када уже услішалі, када уже началі бамбіть, када тут уже рядам уже началісь баєвие действія уже, вот в двадцаті кіламетрах ат населоннава пункта, в десяти уже, шлі по два по трі дня, шо уже гремела [...]. Тока када ми уже їх (російських військових – А.П.) встретілі уже. Када началі в баях уже... [...] Тада уже ми понялі... Да цього якось не було ні паніки, не було, ніяких етіх самих, тока переживаеш, тока самае асновное – переживаеш за радних і блізкіх, тока і всьо. А так не било ні панікі, ні переживанія такова.

А.П.: Чи сразу ви почали казати, що це війна, чи спочатку – воєнна операція, наступ?

Н.: Нікада це не була ніяка військова операція, це акупация, це вайна, це убіваніє гражданскіх, мірних і проче, це знищенія вопше населенія! [...].

А.П.: З якого числа ваш населений пункт був в окупації?

Н.: Ой, па-моєму з двадцать... ой, точно не скажу, якась тада в тот мамент за дати ніхто не думав... Таді число 28, якась ані зайшли – я дньом пабув, виїхав з населоннага пункта, і вечером ані заехалі сюди, отут полнастю ця вуліца в калонах танкав стаяла, да утра ані тут гуделі, даже з танкав не вилазілі [...].

А.П.: А як називається ця вуліця?

Н.: Це вуличка, вуліця Палубатка Яреми.

А.П.: Ага, не вилазили з танків. А далі?

Н.: Да утра, када ета саме... ну це ж са слов батьків, сусідів, я ж це как раз атсутставал, да утра гуделі, в танках. Патом утром, када рассвет, уже рассвело, ім далі каманду укрєпіцца, закрєпіцца – і ані началі вивалівать уже ва двари, в улачкі заганять танкі. Ва двари, отета вот, закапивать, бліндажи капать. Ета біла лінія укрєпленія, крайня точка, шо ані дашлі да Чернігава, в нашем пасьолке.

А.П.: Якраз оця вуліця?

Н.: Якраз оця вуліця! Оце крайня точка. Дальше уже ані не прашлі, там дальше уже ми їх білі. Там дальше уже дачі, лесапасадки, ані тока деєргешними групами (ДРГ – диверсійно-розвідувальна група – А.П.) прахаділі, там їх не пускалі.

А.П.: Це крайня вуліця села, далі вже поле?

Н.: Да, дальше уже нема, поле, і вже горад начінаецца. От атсюда уже відна девятітажкі. От еслі вийті, да, відна [...].

А.П.: А де ви ховалися від обстрілів?

Н.: Сначала, ета самае, сіделі в погребє. Погреб, палучаецца, такой палучілся укрєплонний, бо у нас самавикапаний погреб, і у нас самый крепкій. І, оце, палучаецца, вихад бакавий. Ва-первих паперечний вихад, і нам харашо било прятаяцца там. [...] два вихади. Так, палучаецца, баковий, шо не попадаеш в зону абстрєла.

А.П.: А як захищали житла? Можливо, скотч на вікнах був?

Н.: Да вано, ета самае, не паможет! Еслі пластіковие окна і ево чуть пріаткрить – нічьо не буде (еслі ево асколкамі не пабіє). А так не спасє [...].

А.П.: А як ви з близькими зв'язувалися?

Н.: Ой, звязок був настільки часто, дуже рідко можна було зв'язатися. Бувало, що па чотире, па п'ять днів не магли зв'язатися. Глушили зв'язь, вапше не була. Це када в гораде может ішо паявіцца, а сюда дазваніцца уже нізя било. Це вже када как. Мама залезе на чердак наверх, а то ж нізя було виходіть, незья, шоб бачили, бо ше скажуть шо чи фатографірував, чи шо, так оце на чердак мама вечером кое-как... Сразу трі – чотире дня ми еле-еле сазванівались. Ну, ілі там палучалась – смску атправів, тоже ж інтернета не було нічого, ше палучалось – дак хоть смску ж адправіш «живі-здорові-пака».

А.П.: Тут у вас бомбосховищ немає?

Н.: Нікада, не, нічого такого.

А.П.: Ви в погребі весь час сиділи? Як побут весь цей час облаштовували?

Н.: Ну, виходілі ж в хату патроху, це ж паслушаеш, шо трохи стрельба прекратілась, вроді би затіхла, адін на чеку сідіт, слушаєт, када вистріли, шоб всем сразу сігнал – все в погреб, а другий бистренька занімаєтца, шо-нібудь гатовіт, паміцца, вади набрать, занесті, там, такова плана. В погреб в асновнам старалісь прятатца. Редка начевалі в погребі, старалісь более в доме начевать, бо сирость, холадно ж било, там же в погребі і картошка, і закрукі ж, і всьо – погреб не рашітан. А в погребі ж чотире челавека – как нікак. [...] Тут уже када ані уже дашлі да насельоннава пункта в тарец уже практичеські, дак первий раз танкі наши прашлі, семь наших танкав прашлі па уліце, і пашлі ім навстречу тада. Це перває ЗСУ, шо ми бачілі [...].

А.П.: А за національністю окупанти були хто?

Н.: Буряти [...].

А.П.: А хто в окупації медичну допомогу надавав?

Н.: Ніхто. У меня мама медік. Єта єдинственний тут па уліце був медік.

А.П.: Так а люди зверталіся до неї?

Н.: Тут людей па уліце осталась – оці саседи, оці шо цей дом разбамбіло, ані жилі у нас, і ціє саседі пряталісь у нас в погребі, патаму шо у них погребіба нету, і там дальше, отут сразу за мною, там тоже тьотка жила. А больше па уліце нікаво не було.

А.П.: Виходить, так вийшло, що ця вулиця була сама по собі?

Н.: Ну, не са всех, а те, хто не захатев ухадіть, дак ані (російські військовики – А.П.) сказалі тока не вихадіть, не сматреть, не ета самає, і всьо, шоб нікого не бачілі і це, хаділі тока через двари, от между дварами, через дарогу перехадіть незья було, с двара не, ета самає... Ну, все саседі у нас жилі.

А.П.: Чи користувалися за відсутності ліків альтернативними засобами?

Н.: Ну аякже! Всю жизнь таке лечіся: зуб заболев – хрена приложи. Так па-народному всегда било – як нема ліків, то це шо є. [...] Ну шо, мед ілі вместо сахара. Када, ета самає, забалелі, так тоже, ета самає, – і мед, і часнок, і от таке, шоб вітамін паднять.

А.П.: Як реагували різні верстви населення на бойові дії?

Н.: Я скажу так – тот человек, який ні пабував под абстрелами – все реагірують практичеські адінакава. В некатарих ано надольше атлажуєца – ані дольше не могут ат етава атайті, в некатарих ано бистро праходіт. [...] А шо, у меня все сідят в погребі, я сіжу ва дваре, патаму шо я слишу па звуку, куди вано летіт, аткуда вано летіт, я знаю. Я токо захажу в тот мамент, када щяс далжно прілететь. В погреб зайшов – хоп! – обстрел прайшов. Я уже знав і чюствавав.

А.П.: Вам спокійніше було?

Н.: Ну да, я как би да цього привик, мне крічалі – бегі в погреб, бегі в погреб! – а я знаю, шо нема смисла пока.

А.П.: Дітей тут не було, виходить?

Н.: Діти були у тих, хто сидів (у погребі – *А.П.*). Он, наверна (кстаті, дочки адной десять, адной двенацять год) – а ті дуже переживали.

А.П.: Чи помінялися ігри в дітей під час війни?

Н.: Це дівчата, дак це таке. А хлопці как би да – у них блокпасти там, ані натягівали, ета саме, ім прінасілі разірвані танки, шоб са спутніка біла видна, ані акопи панакапивали, да – у хлопцав, канешна, паменялась – усе в вайну кінулись.

А.П.: Це вже після того, як росіяни відійшли?

Н.: Да, це вже после.

А.П.: А під час війни діти грали?

Н.: А під час не було нікога, тут же всех разагнали, всьо шо тут було па улиці – я вам всьо назвав.

А.П.: А як було у вас з електрикою, водопостачанням?

Н.: Електрика була недовга, но дольше всево. Патом прапав газ. Газ прапав. А всьо астольное таке с електрикай ушло. Інтернет і связь, і всьо на свете.

А.П.: А вода – у вас є криниця?

Н.: Да, криниця.

А.П.: З насосом?

Н.: І так можна, аце ж виручила. Аставілі спеціальна.

А.П.: А коли саме електрика й газ пропали?

Н.: Ой, це десь, дєта 26–27-ме число уже било.

А.П.: Лютого?

Н.: Ну да.

А.П.: Отак одразу?

Н.: Да, адразу. Ані ж да нас бистра даскачілі, тут за два дня ані уже білі тут. А патом же ж абстрєлі началісь, лінії (електропередач – *А.П.*) пабіло, всьо пабіло, всьо...

А.П.: І як викручувалися?

Н.: Без света сіделі.

А.П.: Ну а телефони?

Н.: Заряжали в автамобілях ат акумулятара. А харашо у меня – перед наступленієм я свой автамобіль разабрал, ремонт нада був срочний, он у меня разобраний став. Дак астався акумулятар. Да, ета самає, ані єйо (росіяни машину – *А.П.*) не забрали, патаму шо біла разобрана. Так же сама, батькова ця машина – якраз в той день зламався ричаг каробкі передач, і тоже не смаглі забрать. Ну, два акумулятара уже біла. І от паперемєнна. Уже када селі акумулятари, дак уже там разрєшили схадіть да аднова дядька, шоб можна біла ад генератара падзарядіть акумулятари. Це стоіло – два літра бензіна берьош, пріносіш два літра бензіна, тебе падзаряжають акумулятар.

А.П.: Бартером виходило?

Н.: Да.

А.П.: А вас випускали звідси, чи треба було до цього дядька тихцем пробиратися?

Н.: Уже када ані тут более свиклісь-прівиклісь, дак це уже падходіш і просіш – можна, пажалуста, вот нада, ета саме. Ані тада ідут, узнают. Када командір добро даст, то тагда могут прапустіть. А так вапше са двара нєльзя, тут нєльзя біла вийті.

А.П.: А що ви казали: ми йдемо зарядити акумулятор, шоб підзарядити телефон?

Н.: Да, цей генератар там спіціальна разрєшили самі сепаратісти етаму мужику, тіпа, як дапамогу селу – можна було прійті, зарядіть акумулятор, зарядіть телефон. Сходіш да него, берьош бензін і заряжаєш.

А.П.: А телефони не забірали, виходить, тут?

Н.: Ані правєрялі іх, но еслі біла всьо нармально – назад аддавали. Еслі шось не так – забірали.

А.П.: А в яких випадках забирали телефони?

N.: Ну цей, номер телефона якийсь не підписаний набраний, якась фатаграфія. Єслі фатаграфія, то, панятна, шо расстрелялі сразу б...

А.П.: Фотографія їх чи...?

N.: Ну да. Шо-небудь ілі... точна расстрелялі б. Вобщем ані у нас так телефонів нічога не нашлі і нічога не нашлі. Село у нас маленькає, тут адні бабушкі-дедушкі живут, тут маладьожи такой немає. Ані абашлі село, ані поняли, шо тут ніхто ні угражає, нічога такого нема тут.

А.П.: А, тобто вони були спокійніші тут?

N.: Да. Тут ані були спокійні. У нас же село малюсеньке – той улїци, он, кіламетр, може, максимум. Тут людей мала. Тут практичєскі па улїци ніхто не праживав, тут тока наш етат кусочек і всьо.

А.П.: А якоїсь там допомоги з сусїдніх сіл не було?

N.: Не було, і даже после того, как ушлі еті. Шось не помню. Галава сельської ради, он, ходїт тока – не магу панянь нікак. А не, міне раз прївезлі дитятї пітанїє. Ну, такое, шо даже сабакі єво не елі (*сміється*).

А.П.: А їжею таки не ділилися сусїди?

N.: Да, оце токо кусочек, шо ми, ото, оце, в куче булі.

А.П.: То ви між собою оце?

N.: Да, мама, он, пекла хлеб у печі. Хлеб, он, паставлялі, па улїце разносілі, людам давали-передавали хлеб, хлеба ж не було.

А.П.: А ця піч, звичайна піч на дровах у вас?

N.: Да, в нас піч на дровах, ми її спецально стрїїли в доме, спецально печ такую стрїїлі, любим борщик аттуда, такое. Ну це в печі ми пеклі. Форми для хлеба в нас єсть. І мама пекла всьо время.

А.П.: То це, виходить, шо як електрики не було...

N.: Да, у печях пеклі. І, я вам скажу, ми перешлі на цей хлеб, патаму шо набагато вкусніший! (*сміється*).

А.П.: І тепер, досї?

N.: Да!

А.П.: А які звички ще у вас з'явилися, крім випїкання хліба?

N.: Ну, от, випїкання хліба. І, от, када дом уже начїнаю стрїїть. От щас дачу себе купїл, буду дом стрїїть, то буду делать погреб крепкій (*сміється*) [...].

А.П.: А які ще тварини у вас є, крім кішки?

N.: Кури у нас, свїні, сабакї... Шо у нас там ше... Ну вродї би всьо.

А.П.: Це ж, виходить, їх теж треба було якось годувати?

N.: Запас у нас був з того года. У меня ж, ета саме, єсть земля, каторую нам, атошнікам, далї. Так 2 гектари – то засїваєм зерном, і оце все зерно, оце вже атлажуєм полнастю на весь сезон хватає.

А.П.: А хліб пекти було з чога?

N.: Ну, уже ж як узналі, дак сразу ж і да етава ж закуपालїсь тоже атлаживалї. Закупїлі борашна, закупїлі алїї, закупїлі, ета самає, шоб било. А када ето, так уже...

А.П.: А багато тварин постраждали під час активних бойових дїй?

N.: Ну, у нас тут пранєсло кое-как, а ось рядам у нас конна база, то пачтї нічево не асталось. Каней було стока!.. І понї, і ослїкі, і лашадкі всякіє, і страуси, і павліни – там же всьо на свете било!

А.П.: Це в Полуботках?

N.: От!

А.П.: Це вони постраждали?

Н.: Да! Разбамбіло! Авечкі да сіх пор пад агародамі тут лежат, авечек я не знаю скока – куча цeлая. Ослік тоже бeгав – кішкі наружу – тут бeгав па сeлу разорваннй вeсь. Трoхи каней патікало, трoхи. От то шо патекалі па сьoлах, так трoхі спаслі. А так же ані з'їли цих – і поні з'їли..

А.П.: Це росіяни?

Н.: Да. І свіней з'їли, і курей усіх у саседей там – вcex курей з'їли – нічо не асталась.

А.П.: А як тварини реагували на обстріли?

Н.: Ну, паначалу кріка було после абстрелав, просто била кріка і кіпіша ад курей, там, ета самае. А, ета, ані бистра прівиклі, уже вніманія нікто не обращав там.

А.П.: А звідки отримували інформацію про події в Україні? Можливо, «сарафанне радіо»?

Н.: Оце як раз у трі – чeтирі днa сазвонішся з батькамі, там, чи з кимсь там – якісь родичі, знайомі – оце сазванівся, ані расказалі, шо у ніх, ти расказав, шо у вас. Оп, пазванів другому, расказав, шо знайш там, шо знайш там, шо знайш там...

А.П.: Ну оце так як «сарафанне радіо»?

Н.: Да, сарафанне радіо.

А.П.: Не доходила до вас інформація, що Чернігів упав, Одеса впала чи президент утік?

Н.: Такого нічо не била.

А.П.: Які види зброї використовували росіяни під час активних бойових дій?

Н.: Тут у нас билі танкі разних мадіфікацій, бил «Бук» тут, установка била «Бук», мінамьотная група тут, і ПТУРи. Тут вааруженія била очeнь многа, очeнь многа. Я не знаю – вcьo вам?

А.П.: Так, якщо знаєте, то кажіть.

Н.: Да, ну, ета самае, шо тут – «Бук» був, САУ билі очeнь, за сeлом там многа била САУ, танков била модіфікацій очeнь многа разних такіх, шо некатарих я і за 12 год служби – некатарих даже і не бачив, разніе. Ета самае, баевая техніка пехотная, БМП-2, БМП-1, еті іхніе новіе БМП-3, бeтeepи билі. Шо там такoe... Ну і, еті, пехотніе вааруженія – пулемьоти, агeсeи (АГС, автоматичний станковий гранатомет – О.Б.), РПГ і прочeе-прочeе. Очeнь многа било. Даже от проста – дe шо стаяла, даже от проста па уліцe, так я прашол, нашітал, даже очeнь многа била.

А.П.: Навіть не віриться, отак дивишся – вулиця вулицею...

Н.: Да от хочeтe, я щас правeду, покажу іх бліндажі пакопаніе!

А.П.: А як ви відрізняли українські танки від російських?

Н.: А сразу атлічаецца – у ніх ані вcе пакрашeні в адін цвeт, ва-пeрвix, в адін цвeт – хакі, зeльоний хакі. У ніх нeтy, там, ні піксeля, нeтy. Ну і там размeткі – буква «зeт», буква «o» сразу же.

А.П.: А тут які були?

Н.: Тут? Букви «зeт».

А.П.: То ця техніка, що зайшла, була на Чернігів направлена?

Н.: Да, прішла к Чернігаву.

А.П.: Чи відомі вам факти співпраці місцевого населення з окупантами?

Н.: Нe можy вам нічoгo сказать, казать нічoгo нe буду.

А.П.: Люди тут, у селі, помирали під час бойових дій?

Н.: Нe. Нe було такoгo. Ну, паміралі, алe в аcнaвнoм па свaім там...

А.П.: Нe чули, щoб на похорон свящeннiка запрошували?

Н.: Чeснo кажучи, ну, цьoгo мaмeнтa я дажe нe помню.

А.П.: А свята відзначали? Можливо, Пасху?

Н.: Та якe там... Хтo йoгo прaзнувaв...

А.П.: Ну хоч якoсь мінімально?

Н.: Мінімально, це якщо є в когось шось там, десь бутылка, там, заникана гарелки – там, селі вечером семейой, атметілі – і бегом назад!

А.П.: Чи були випадки мародерства з боку місцевих?

Н.: Тут, па цей улiци, точна нікак. Патаму шо са дваров нікаво не випускалі, незя було вийті. А якщо мародерить, так це нада до кагось іті, как-та іті. А еслі ти не можеш вийті, то тут речь вапше адпадає. Там, на той старане тоже, я удержусь ад каментарієв.

А.П.: Коли взагалі тут от припинилися бойові дії, блокада – коли вони пішли?

Н.: Ну це як вони начали, в той день як з Чернігава все начали адступать – 1-ше було, па-мойому. 1-го числа.

А.П.: Квітня?

Н.: Па-мойому, 1 квітня. Ані все резка сабралісь утрам і даже вещи не забіралі. Ані када не маглі влезть, патаму шо технику іхнюю разбілі, а іх багата, а технікі мала – грузицца некуда, так ані вещи викідивалі, шоб пагрузицца, шоб тока бистра уехать.

А.П.: А як ви про це дізналися, що от вони відходять?

Н.: Батьки міне пазванілі, патом сасед пазванив, каже – разварачуюцца, уходят. Ми, канешна, не паверілі сразу – ну як це, проста перемещаюцца може? Не, каже, уходят. Патом начали перезванівать в саседніє сьола – дальше сьола, дальше сьола – та, кажуть, шо йдуть, уходят. Та отак узналі [...].

А.П.: А городи ви якось намагалися садити?

Н.: Канешна, да! Гарод пасажен, всьо пасажено, всьо як абична!

А.П.: Оце під обстрілами?

Н.: Да, всьо пасажено! Не под обстрелами – ані ушли, і сразу все на гарод бегом.

А.П.: А під час окупації не саджали?

Н.: Та ну, ніззя ж було, са двара ніззя ж було вихадіть.

А.П.: Кладовище вони не розбомблювали?

Н.: Та там трошки, там папала... Там маго друга, атошніка, убiтава атошніка, там флаг трохи паламалі, флагшток. Ну памятник аставілі, не пабілі, боліє-менее... А асоба нічьо такова не рабілі.

А.П.: Тобто це не просто випадкове влучання? Прийшли й поламали прапор, так?

Н.: Ну і було пару влучань випадкових, да. «Гради» ж падалі, і тут, на гароді, «гради» падалі, і тут «градами»... Стьокла все павилеталі на чердаке. Вот так недавно всьо пастеклілі.

А.П.: Усе зелене, не видно...

Н.: Щас да, а тут на дарогє – землі було! Тут танкі езділі, дак за сабой землю тягалі, асфальта не було, це ж уже нам прамелі-прачістілі.

А.П.: Тут техніка проїжджала?

Н.: Да.

А.П.: Бо я думаю, що вручну все ж...

Н.: (сміється) Да, техніка памагла, бо тут вручну асфальт нікада би не паказався.

А.П.: То певне відновлення все ж таки вже почалося?

Н.: Да-да, уже сваїми, і камунальщики памагали, якось уже дагаварівались, нанімали – нада ж було. Он, у некатарих бліндажи павикапували ва дварах – на весь двор. І шо с німі рабить, як іх закапать? Лапатай ти його не закапаеш. Якщо бабка яка, дед живе – як його закапають?

А.П.: Чи змінилися ваше життя, побут після того, як усе завершилося? Чи залишаються й досі звички спати в одязі, пекти хліб?

Н.: Вано уже астанецца на всю жизнь... Всю жизнь будеш теперь начеку і будеш слухать... Щас уже гром греміт – все стаят уже: шо таке? Уже вано астанецца ето всьо...

Ось граза почалась – там уже как-та ні так гриміт, там как-та ні так блиснуло, там наче дим якийсь іде... Да всьо парядок, граза просто йде! Шо узнаєш – звані сразу!

А.П.: Як ви думаєте, чи може це все повторитися?

Н.: Всьо пам'ялось! Я вам скажу так: до етава люди как-то, ну, гатові білі абаранять свайо, но не так, не так сільна – більшинство білі гатові развернуцца проста і ехать, уежжать, більшинство біла, так, не асоба свайо аберегать. Ну еслі щас ані (росіяни – *А.П.*) пайдут – сколька с людьмі абщаюсь – все станут на абарону, штики даже, вілі будут брать, будут біть, уже тепер не аддадут свайо! Уже люди пабачили, шо і как – уже такова не буде...

А.П.: Є населені пункти, де люди напоготові. А у вас?

Н.: Я гаварю – ані би не влезлі, ані би там ещю в лесу би там...

А.П.: Чи плануєте ви в майбутньому залишитися саме тут? Чи не плануєте виїжджати з України?

Н.: Не, ета самає, хачю купіть недвіжмасть в Маскве, када ані праіграют, на рибалку хачю на Кубань с'ездіть (*сміється*).

А.П.: Як переможець?

Н.: Да! (*сміється*)

А.П.: А як у вас називали окупантів?

Н.: Так же не назавеш – ну, «сепари», «орки»...

А.П.: «Сепари» більше?

Н.: Да.

А.П.: Не було звинувачень у бік ЗСУ, що стріляють туди, де вони стоять?

Н.: Нехто! Ось сасед звоне. Он славами може każde дерево назвать, а я знаю, де воно стоїть, он фамілію не називає, гаварить де ва дваре. Я гаварю – так хату тваю снесе. Дак он гаваріт, в хату маю зашлі, я в погреб – лупаш! (*сміється*). Хер на ту хату, ну так! Детеі щас нема у тебя в погребе, я в погреб, ані щас как раз тут все!

А.П.: Це вже фольклор. А чи з'явилися якісь анекдоти нові, про росіян, наприклад?

Н.: Пака не да анекдотав...

А.П.: Ну, там, якісь оповідки, щось таке, якісь історії переказують?

Н.: Ой, шось було, шо, ну, да в галаве шось не адлажувалась пака, пака, ех...

А.П.: Що це допомагало людям триматися в таких умовах?

Н.: (*сміється*) Горілка! У меня батька не пив нікада, і, ета самає, ну гарілка у нево всігда біла. Каже: «Запас – ета жидкая валюта». Оце «жидка валюта» і держалі в кучі, ета самає, то па сто грам вип'ют, пагаварілі-пагаварілі, в погреб захавалісь, там і ано з души, када ти не сам, з кимсь пагаварив, якась, ета самає, разгрузив ету абстановку – ета біла легче. [...] Гумар був, але не буду вам пака расказивать (*сміється*).

А.П.: Чого?

Н.: Гумара тут було куча!

А.П.: Ну, наприклад?

Н.: Наприклад? Ну, наприклад, про... ані тут пілі-гулялі, шашликі, ета, батька ж дастав, света ж не стала, мясо в халадільніках начало пропадать, ну ані туди за дворіком, за дворіком, туди за сараєм между етімі сталі, распалілі кастрік дньом і жарілі. Виходе етаг сепаратіст набіраць воду, воду набірає, і каже: «Так уже ж слюні текут на те шашликі». А тьотка Валя: «На, іді, бо ше з голоду здохнеш!». Он автамат палажив, взяв шашлика, і воду забув, пашов. Ну, абстрел начінаецца. Ані жилі в такой летней кухне падвальчік. Ані все в тот падвальчік пригают, тьотка Валя дастає, він дверямі хлоп! Щолкає – щас я вам ше й гранату кіну! (*сміється*) Ну, еле парешали.

А.П.: Ого!

Н.: Па гароду танк паехав, па гароду – ше ж пшеніца пасеяна! Так Валя як дала ім білна, так еті танкі загреблі назад, і все па стежке – все отак хаділі в рядочек (*сміється*).

А.П.: Це скільки їй років?

Н.: Та десь років сорок [...]. Ана така абщительна, язиката, так ана вам щас раскажет пра акупацию. Ана це всьо бачила і всех знала.

А.П.: А «Слава Україні! Героям слава!» тут вітаються?

Н.: Тут – не.

А.П.: А от під час бойових дій сни якісь снилися?

Н.: Я ж вам казав – шо снілась мне всьо, як буде, як самальоти летят.

А.П.: А от під час бойових дій?

Н.: Під час бойових дій вапше нічю не снілась! Вот вапше нічю не снілась!

А.П.: А після звільнення вже?

Н.: Ну от, щас вот може шота націнає сніцца, но такое незапамінающеєся. Запамінаюцца те вешці, када ва сне ти прасипаєєся вот так вот в халоднам пату, так пріснілась – ано запомніцца, а еслі таке шось неважне, дак...

А.П.: А чого ви найбільше боялися під час активних бойових дій?

Н.: Больше за радних і бізкіх – больше всево. Смерті, ну сам не баїшся, ілі, ета самає, – нічю такова. Оце тока за радних і бізкіх – і всьо.

А.П.: А після того, як ворог пішов, з'явилося натхнення щось робити?

Н.: Панятно! Весна! (*сміється бадьоро*) Уже давно все з граблями сіделі, отак готовілісь.

А.П.: Оце так у себе на городі. А загалом село?

Н.: Да ну, нікого тут, це ось, я вам кажу, оцей куток, тут шо людей па цій улиці асталось, це саседі, давай кришу ремантірувать. Чітирі снаряда в хату прілітело, кришу разнесло. Сразу началі памагать таму-другому. Сразу началі. Канешно! Оце в кучі как били в акупации, так все друг другу й памагалі – і да сіх пор так, ми даже от жили, і нікада раньше так. Ну, драсьте, прівет-прівет. А щас ми уже як родичі тут усе.

А.П.: Ну так, воно зближує.

Н.: Да.

А.П.: Чи можете ви назвати одну річ, яка була найбільш помічною для вас під час окупації?

Н.: Я поняв, а чьом ви гаваріте! От така річ, шо без нейо от так от (нікуди – *А.П.*)? Телефон!

А.П.: Телефон...

Н.: (*натхненно*) Телефон! От када ти дазванівся і тебе сказалі – всьо в нас харашо, всьо нормальна, все живи-здорови, і прочее. От тада атлягло, і уже тада жизнь аж сразу наладілась, і легше стало (*задоволено усміхається*). [...] Я щітаю, шо це телефон, це орган связі, дествітельно памагав. Па харчам, па всьему – я таке не переживав, бо в нас всігда пастаянно хазяйства, перед цим двух свіней зарезалі, і картошкі, ну, всево хватало. А от оце када от уже трі дня... Я ж чую, де міні лажацца, де, ета самое, абстрели ідут, чую, шо у меня на пасьолке, а я он стаю в 2 кіламетрах, а связі нема, і не знаю я, шо робіцца. Бачу дим, чи гаріт хата? Дом гаріт, я бачу, в яку сторану, в маю сторану, ну реальна, по пламені уже апределяю – да не, еслі б мой гарел, било б пламя больше (*напружено сміється*). А от када уже па связі связался, пагаваріл, тогда уже всьо, легше стала. [...]

Записано 10 липня 2022 р. у с. Полуботки Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Респондент N., 1990 р. нар.

Шифр експедиції: E5/Чернігів-2022 (09.07.2022 – 10.07.2022).

Записала й підготувала до друку А.Панкова

№2

[...]

Н.: Тут народилася, виросла та вийшла замуж, робила в тубдиспансері. Робила я 60 год стажу, пошла на пенсію у 75 годов. А робіть я стала, як получіла паспорт у 16 годов, да пошла робіть у город, да так і робіла. Всьо врем'я. Ну, а тоди вже ж я сама, мама у мене умерла в 25 год, мене було три з половиною годи, так я жила з бабою, із батьковою матір'ю, тут, а потом вже ж баба умерла, я сама живу. І построїла сарай вже сама...

О.Б.: *А це бабина хата? Це вона ще довоєнна?*

Н.: Да, да. Вона строїлась у 45-м году. Как раз кончілась война, і строїлі хату цюю. Батько прийшов з війни, уже ранений в голову, да строїв хату сюю. Бо тая хата совсем була розбіта. А я вже сама построїла сарай, построїла погреб, і думала і хату перестроїть, да не вийшло.

О.Б.: *Ви сама тут весь час?*

Н.: Сама і живу. От. З котами.

О.Б.: *От іще до війни, цієї війни, якесь було у вас передчуття, що щось буде? Можє, сусіди щось казали, чи по радіо чули?*

Н.: Знаєш, я ж до війни була малая, ше в школу не ходила, у 7 год приймали тільки в школу.

О.Б.: *Я вже про цю війну питаю... От тепер уже...*

Н.: А хто його знав? Хто його знав, що буде? У нас радіво було, после війни провেলі радіво, а потом радіво тее сорвали, нема радіва вже, а тількі був той, як його, телевизор.

О.Б.: *Телевізор є у вас?*

Н.: Телевізор є. Уже после війни не включала – не знаю, чи робіт, чи не.

О.Б.: *То ви нічого не знали?*

Н.: Не. Нічого не знали, конечно. Ми жили: Росія і Україна – браття. Браття сціталі одно другого, і уважали, і жили неплохо все вместе, а потом оце – скінулася біда така. Путін той здурів, да наслав на нас Росію, щоб война була, да все. Дак война така була – ударіло у хлев...

О.Б.: *Коли це було? Ви почули вибухи?*

Н.: Як жухнуло!!! У хлів под кришу, дак там дірка є, ше не забіла. Ото – тут криша забіта шальовками, і там так...

О.Б.: *І що ви подумали?*

Н.: Шо я подумала? Я подумала, шо война. Та і все. Да. Раз – такий вибух! Такий большущій вибух! Такий – оттуда! Побіло мені двері, два, напополам покололо, вибухнуло у вікно, раму повибівало, повибівало рами, от. І струсіло так, шо повитрушувалися шпари істедова.

О.Б.: *На кого ви подумали?*

Н.: Нічого я не подумала! Я подумала, шо це война! А хто зна, хто зна, хто на кого напав? Хто зна? Тее – война!

О.Б.: *Що ви робили?*

Н.: Це ж ночю! Так спужалася! Думала, хата таково колотітса, як все равно як спічечна коробка, отако колотітса хата, земля колотітса, і хата колотітса, і думала, шо хата січас ізвалітса на мене, і мене хана будет. От шо думала. А потом уже утром встала да роздівлася, шо тут таке. Шо уже у хлєве покололо двері, напополам перекололо. Тут бежать солдати, солдати попрібегалі. У зеленом. І красние тіі повязки – ленти. Зав'язано. Рускіє. І викопалі доту, на полгорода дота стоїть. Тепер треба людей. Двох, може, яких мужиков нанять, да закопать. Туди повбірали і шальовкі якіє булі, і двері тіі, шо порозбивалі, потриваліся, так сюди повбірали все, повбірали. А сама я ж нічого не зроблю.

О.Б.: Вони якось розмовляли з вами? Щось казали? Питали?

Н.: Я вийшла, да кажу: «Хлопці, що ви робите? Другий постріб копаєте?». А молодий такий хлопець, солдат, каже: «Ми не по своїй волі, нас заставляють копати доту, так копаєм». Оце так. Да я кажу: «А скільки тебе годов? Откуда ти?». «З Урала». «А скільки тебе годов?». «Двадцать год». «Як ти служиш военну службу?». А йон каже: «Нам плотять за тее, шо тут служим». А тоді каже: «У мене, вже сьогодні позвонілі, шо родівся син. Дак батько мой уже хотів, щоб я ішов додому, а вон мене замінив, а я сказав, шо нехай я буду тут, а ти мою сем'ю вже ж забезпечуй, і свою, і будь дома. Дак я вже як добуду тут вже...». А потом после всего вони пошли на Киев. А у Києві там їх чи не допустилі, чи я знаю? Шо вони кругом Києва обходили, а назад уже не вернулись, не було їх. Дак може не буде. Я вже думаю, може вже кінець війни? Чи скоро?

О.Б.: Ні, ще не скоро. Вже вони тепер на сході й на півдні.

Н.: Та хай вони будуть проклятіє з їхнею войною! Вони так стріляють страшно!!! Шо немец стреляв – так не стреляв! Ото так – як жухнуло, куди! Ото так хату колотіло наче спічечну коробку.

О.Б.: Вони швидко викопали оце?

Н.: Да!

О.Б.: І що – пішли?

Н.: Пошли, викопали.

О.Б.: Вони їсти просили?

Н.: Ні, ні, нічого. Вони викопали, були шальовкі якіє, у тому в хліві, то позабірали, да й сюди повпирали, шо нема ніде палочки ніякої. Треба, треба людей яких, мужчин наймать, та й разбіраць доту.

О.Б.: Що з цим дотом робили, просто викопали?

Н.: Та шо, викопали та ушли. Яні собіралися тут воєвать да стоять, шо покопали доти, а ше казали – за селом покопали. І всюди там.

О.Б.: І більше не приходили?

Н.: Ні, повикопали та пішли.

О.Б.: Скільки вони стояли?

Н.: Цілий місяць! У пострібі зробили тую бочку...

О.Б.: У вашому пострібі? Отут?

Н.: Ага. Зробілі, поставілі бочку, і топілі. Витопілі все палочки, дрова, шо нема ні палочки. Бочку тую поставілі, шо топілі, в пострібі сіделі, а тоді... А я сідела там через хату, в однеї людини жила цілий місяць, а тоді вже вони вийшли. Танка ось стояла тут, танка з пушкою (див. фото 1). Так ото огарожу разбілі всю. Там же загарожено було. Дак усе поразбівали. І осталося все такеє страшилище у мене, окна повилігали, окон нема...

О.Б.: А у хату вони заходили, чи тільки в пострібі сиділи?

Н.: Сиділі у пострібе, сиділі у хате. Хату позапінали онучками тими, да у хаті сиділі, топілі грубу у хате. Витопілі дрова, всі повитоплювали, шо нема ні палочки. І це тобі такеє наорудували...

О.Б.: Вони їли щось тут у вас?

Н.: Картошка була, так поелі картошку. А продукти ж у них же свої, давали їм. Вже пайок, був же пайок. Я з ними ніколі не їла, і не бачила. Приду колі, так посіжу тут коло хати, да пойду. А вони тут коло хати товкліся, танка стояла тутово, стріляли із танки туди кудись.

О.Б.: На Чернігів?

Н.: На Чернігів, туди кудись стріляли.

О.Б.: Тут жили, тут стріляли, тут їли...

Н.: Да.

О.Б.: Ви з ними ще розмовляли якось?

Н.: Російской розговарівали. Я ж гаварю тим хлопцям, молодий хлопець, двадцять років, хлоп'юк, каже: «У мене родився син сьогодні, мне звонілі, так батько хотів мене подменіть, сюди приехать, а я сказав, будь там, а я тут побуду, буду, покуда вже пустять».

О.Б.: А ви в інші дні ще говорили з ними? Може якось сварили, що картоплю вашу їдять?

Н.: Ні. Вони самії варили на грубі. Яйця були, курі були, десять курей було, так п'ять тільки осталося. А так тільки голови валялися. Вони їх поотрезували та поскублі та й поєли.

О.Б.: А у чому вони готували?

Н.: А у мене ж були кастрюлі, он – черепок один, осьо (показує на казанок, що валяється у траві) (див. фото 2).

О.Б.: Так він маленький, на одну людину. А їх скільки було?

Н.: П'ятеро.

О.Б.: Оце замість ваших дров і картоплі залишили.

Н.: (сміється) Та хай їм грець! А потом мене якійсь дядько, я його і не знаю, привіоз картоплі клунок, уже не було їх, то я посадила тут.

О.Б.: Де вони милися, куди вони в туалет ходили?

Н.: Туалет у мене тут був, так вони розбілі ж тим, розбілі, тією танкою, дулом, отож вибілі мене стіну ту. Туалет розбілі, і зробілі туалет – он (указує рукою за погріб) викопали, і зробілі, і белим зап'ялі.

О.Б.: Що, яму просто викопали?

Н.: Яму викопали, а тоді, тіі, поставілі палкі да забілі якоюсь білою тряпкою. Отам стоїть... Іди, побачиш, там є (див. фото 3).

О.Б.: А милися?

Н.: Та чорт їх знає, де вони там милися! Чи мились, чи не мились, там я дивилася за ними?! Не дивилася, бо я сиділа у сусідки цілий місяць. Там сусідка мене і корміла, всім. П'ять курей осталося, так я ей пшениці дала за тее, що вона мене содержала да корміла. Прішла сюди, так сперва нам сюда раза два привозілі военніе борщ і кашу, а потом сталі давать нам гроші, пенсію давать, так пересталі возіть. Ну, тепер проходіт вулицею солдат – дежуріт, чи я знаю, що проходіт іногда. Прошол вулицею.

О.Б.: Вони щось забрали з собою, як пішли?

Н.: Забрали. Усю постель. А куди вони її кинулі – чортізнає. Отуди в доту – две подушкі витянули із доти, да тут поклали. Лежат, погание, должно повикідать. Двое ватних одеял, одне суконное забрали, і подушку длінную, із пер'я такаая, на всю койку, так забрали.

О.Б.: Туди ж, у дот?

Н.: А чортізнає! Забрали. Забрали ведро такеє малірованое, ото стоїть паганое, а то хорошее з водою було, стояло – забрали. Так і таз новий забрали. Ше ключ, замикався, забрали, такий добрий ключ! Шо як поров би кого – так убив би. Чортізнає, де делі! Так оце уже третій таз я купляю, цей старий уже негожий став, шо будеш там лепіть гліну, месіть. А то таз новий забрали, нема, так вже купіла после войны. Міша тут жив, а уже умер, 31-го числа, льог спать, да і заснув навек, і умер, наче такий здоровий дядько був, 62 годи, дак йон мені ходів в город да купів таз. Я йому дала гроші. Да думала, поїде другий раз, дак я йому загадаю, щоб відро купів. Дак йон не дожив. Умер. Треба куплять самою.

О.Б.: У хаті вони спали?

Н.: Спали! Саміє, саміє – я тут не була. І їли, і спали, і ложіліся на полу, всюду спали. П'ятеро.

О.Б.: Хто вони були – росіяни?

Н.: Росіяне. Рускіє. Я ж запігала, то він каже – з Урала. Молодий хлоп'юк такий. Каже, у мене син родівся сьогодні. І позвонілі, шо родівся.

О.Б.: Що у вас у погребі було?

Н.: Була картопля. Був той, закрученіє такі літровіє банкі – яблука, вареніє. Дак поєлі. Шо було, то і єлі. А то їм же привозілі продукти. Дак єлі. Все забралі, бо їм должно самім маловато, позабіралі все. Тут пустая хата (*показує на сусідні будівлі*), померлі люди. До війни. Тут чоловік одін живе, і мама, і він. Там тоже хата другая пустая. Живе сам, жонка умерла, сам тепер тут живе. Оце за всіх мою луччу хату знайшли (*сміється*). Так сорудувалі, шо просіла одного дядька – так помер! Окна, дак зробить рами. Дак ця ше рама, треба ставіть, і стекло десь куплять, да й стекліть же рами! Зіма іде! Бо сказалі, як не зготовіш хату до зіми, так пойдеш у дом престарелих – до мене. А я кажу: «Постараюся зробить рами, і вже ж ше треба шальовкі купіть, щоб отам дірку тую забіть, половіни ж нема!». [...] Оце тобі такіє поробілі... Прішли воевать... Доти повикопувалі, і в погрібі сіделі. Повикопалі доту таку здоревенну (див. фото 4), шо я не могла і побачить своїх цветочков, все поперекопувалі. У мене піони такі хороші були, і такіє всякіє лілії, цвети всякіє були – так перекопалі ті чорти все, перекопалі, гади проклятіє, щоб їм і пуття не було!

О.Б.: Ви бачили, як вони пішли?

Н.: Я була у сусідки цілий місяц, а сусідка вийшла на двор: і біжать, біжать воєнніє – на танку, і поехали. Дак вона каже: «Скорей бежі в свою хату, бо шо як позабірают!». Дак я пошла, а уже нікого не було, все вони уехали. Не було. Ні замка, ні ключа, нічого нема. Все позабіралі, поразкідалі, хата розбита, і не знаю, шо тепер робіть, як його зімовать...

О.Б.: А як наші заходили?

Н.: А знаєш, як наші зайшли, дак я, счітай, і не бачила їх, як вони зайшли. Повибігалі, все руськіє поехали, і всьо. А тая сусідка каже: «Біжи скорее в свою хату». Поехали вже, немає тех солдат. Дак я прішла, нікого вже не було.

О.Б.: Кота з собою брали до сусідки?

Н.: Не. Мой кот серий. І чорний. Два коти. А це кот пріблудівся (*про того, якого тримає на руках*), нема йому хазяйкі, так вон пріблудівся і у мене сядіт, і до баби лезе. Як стріляли, так усе бояліся. Вся скотіна боїцца – такий вибух самашедший! Здоровий! Та шо ти! Як стріляли з танков туди, так я ховалася в погреб. [...] Скольки вистрілили, стріляли туди, на город. От. А потом собраліся да уехали. Так тая тьотка: «Скорее вже біжи в свою хату!». Так я побігла в свою хату, сіла та й сижу у розбітої хати. А хто ж мені відремонтірує? Як я буду жить? Треба ж якось жить...

О.Б.: Як пішли до сусідки, що брали з собою?

Н.: Паспорт і гроші. І всьо. А тоди вже як перейшло це все, прійшла в свою хату, дак суседке дала пшеніци за те, шо вона мене годувала. Шість вьодер пшеніци дала курам ейо. А то ящики (у хаті «трофейні» ящики з-під боеприпасів – *О.Б.*) вони занесли. Так я туди ховаю продукти. Покідалі. А он ше другий. Два ящики. Вони-то хорошіє ящики. Туди миш не попаде, шо не поставиш, хорошіє (див. фото 5). Одіяло, подушечка – то принесли люди. Телевізор не включала, чи робить, чи не робить – не знаю. Вікна солдати позабівалі. Тож вікна повибивало. Порозорвалі одіяло, та позабівалі. Я вже постіліла матрац, і подушку із погріба, а то позабіралі всьо. В шафі нічого не брали. У шкафі одежа вся, і обув – нічого не забралі. Треба ше чоловіка найти і просити, щоб глини прівьоз, да шпаровать шпари.

Записано 10 липня 2022 р. у с. Полуботки Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Респондентка Н., 1933 р. нар.

Шифр експедиції: E5/Чернігів-2022 (09.07.2022 – 10.07.2022).

Записала й підготувала до друку О.Боряк

Город біля хати респондентки, де стояв російський танк (фото О.Боряк)

Казанок, в якому російські солдати готували собі їжу (фото О.Боряк)

Облаштований окупантами на подвір'ї туалет (фото О.Боряк)

Вогнева точка росіян на городі респондентки («дбта») (фото О.Боряк)

Снарядний ящик як новий елемент інтер'єру
(фото О.Боряк)

“...This is the War, this is Murder of Peaceful Civilians...”: Chernihiv Neighborhood’s Residents About the Peculiarities of Everyday Life During the Russian Offensive and Life Under Occupation (February 24 – April 2, 2022)

Abstract. The purpose of the study is to publish and analyze memories of residents of the village Polubotky in suburbs of the city of Chernihiv during the offensive of the Russian occupational troops (February 24 – April 2, 2022). To reach the purpose the **method** of interviewing was used according to specially elaborated thematic questionnaire. **Scientific novelty** means introduction into research space of new oral history sources about the strategies of survival of rural population of Chernihiv oblast that found itself in conditions of military actions and occupation. **Conclusions.** Collected testimonies of residents of Chernihiv oblast who found themselves in conditions of occupation, blockade and active combat actions can be treated as additional source base in the case of fixation of events of the Russia’s war against Ukraine, as well as the reasonable source of investigation of the practices of everyday life and the strategies of survival.

Keywords: Russia’s war against Ukraine, occupation, oral history, survival practices, Chernihiv oblast (Chernihivshchyna).

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 350-річчя від дня народження П.Орлика

Ярослав ЗАТИЛЮК

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України;
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна), yaroslav.zatylyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

«Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України»: схема козацької історії в «Реляції про Київ» та у преамбулі «Конституції» П.Орлика*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.048>

УДК:94(477):261.7

Анотація. Метою статті є спроба дати вичерпний джерелознавчий коментар латиномовного трактату «Реляція про Київ» з окресленням контекстів появи й функціонування ідей твору, а також встановлення його співвідношення з «Конституцією» П.Орлика та іншими маловідомими текстами мазепинців з фонду «Cosasica» Національного архіву Швеції. Пояснюється, чому «Реляція...» збереглася в одному документі разом зі вступом до «Конституції», відділеним від її основного тексту. **Методологія** заснована на поєднанні текстологічного та наратологічного підходів, а також на методології історії ідей. **Наукова новизна.** У науковий обіг уводяться маловідомі джерела, а також пропонуються нові концептуальні підходи до інтерпретації «Конституції» П.Орлика та інших творів мазепинців. **Висновки.** Преамбула «Конституції» зосереджена на представленні «козацького народу» як самостійного, а також справедливості його боротьби, визначеної походженням, історією й засадами природного права. «Реляція про Київ» – похідна від преамбули та зосереджена на обґрунтуванні історичних прав козаків на Київ і всю Україну, а також її неподільності. Водночас історичні аргументи трактату стверджують окремішність «козацької нації» від московитів та їхніх правителів. Ключові ідеї обох творів засновані на переосмисленні козацьких «origene gentium» як «витоків» окремої історії, що ознаменувало розрив із династичним нарративом

* Автор висловлює щирі вдячність Наталі Миколаївні Яковенко – за допомогу в перекладі та опрацюванні латиномовних творів, Сергієві Олександровичу Багру – за висловлені міркування при обговоренні преамбули «Конституції» П.Орлика, а також Ользі Борисівні Вовк – за консультації щодо копій козацького дипломатарію у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

«Синописа». Раніше в риторичі церковної і світської еліти Гетьманщини «хозарський міф» не трактувався свідченням окремішності козаків. Натомість П.Орлик та мазепинці після подій 1708–1709 рр. опинилися перед необхідністю сформулювати й аргументувати гасла боротьби з московським царем. Окремо обґрунтовано, що «Реляція про Київ» разом із преамбулою «Конституції» могли відіграти роль текстів-заготовок, потрібних представникам П.Орлика у Стамбулі у грудні 1711 та в перші місяці 1712 рр. для пояснення османцям основних мотивів боротьби козаків із московитами, а також прав козацтва на обидва береги Дніпра включно з Києвом.

Ключові слова: Орлик, наратив, «козацький народ», право на опір, хозарський міф, «Реляція про Київ», «Синопис», Рюриковичі.

Наведені в назві слова розпочинають латиномовну «Реляцію про Київ» та виразно представляють її основну ідею – спростувати твердження про наявність у московитів будь-яких прав на всю Україну та Київ. Невеликий за обсягом трактат, про який надалі йтиметься, зберігся серед паперів гетьмана П.Орлика та мазепинців у колекції «Cosacica» Національного архіву Швеції. Вже сам його початок демонструє важливі світоглядні зрушення козацької еліти, адже досі ідеї історичного зв'язку з Московією та її правителями в політичному дискурсі Гетьманщини не піддавалися жодному сумніву. Також трактат безпосередньо співвідноситься з «Конституцією»¹ П.Орлика, яка розпочинається з декларації справедливості боротьби «козацької нації» за свою свободу. Як спробуємо продемонструвати нижче, «Реляцію про Київ» можна вважати важливим репрезентативним джерелом, що яскраво характеризує спроби гетьмана та його соратників (надалі їх усіх називатимемо мазепинцями) сформулювати засади власної політичної й історичної ідентичності.

Актуальність дослідження пам'ятки визначається не лише можливістю поглиблення студій політичної культури козацької еліти та діяльності мазепинців в Європі в першій половині XVIII ст., а і її ідейним переключенням із сучасністю. Крім того, цьогогоріч минає 350-та річниця від дня народження гетьмана Пилипа Орлика (1672–1742 рр.) – продовжувача справи І.Мазепи, першого українського політичного діяча в еміграції. Він відзначився самовідданою наполегливістю у спробах знайти підтримку в європейських монархів та еліти Османської імперії задля боротьби «козацької нації» проти московитів². Латиномовна «Реляція про Київ» сукупно з іншими малодослідженими історико-політичними творами з колекції «Cosacica» яскраво ілюструє зусилля П.Орлика і його однодумців у формуванні концепції минулого козаків як суверенної/правосуб'єктної спільноти на тогочасній політичній мапі Європи. Тож нижче спробуємо надати джерелознавчий коментар «Реляції...», при цьому з'ясувавши її ідейне співвідношення з «Конституцією» П.Орлика та першими трактатами мазепинців, а також розкрити їх інтелектуальне й політичне тло.

¹ Для зручності саме так називатимемо ухвалені 5 квітня 1710 р. в Бендерах «Договори та постанови прав і вольностей військових...». Див. археограф. публікацію текстових версій пам'ятки: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А.Смолий; упор. М.С.Трофимук, Т.В.Чухліб. – К.; Л., 2011. – С.79–117.

² Про П.Орлика див. докл.: *Крупницький Б.Д.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля / Вступ. ст. О.Оглоблина. – Мюнхен, 1956; *Ульяновський В.І.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С.419–497; *Бовуа Д.* «Щоденник» Пилипа Орлика: Від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К.; Нью-Йорк; Торонто, 2004. – С.322–345; *Соболь В.* Штрихи до постаті Пилипа Орлика (на підставі його діаріюша) // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Мат. Міжнар. наук. конф. «Ad fontes: до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р.» (Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 р.). – К., 2011. – С.61–73.

Упродовж останнього часу «Реляція про Київ» стала предметом особливої уваги істориків права як унікат козацької доби зі шведських архівів. Минулого року О.Малишев опублікував текст мовою оригіналу та в перекладі українською з коротким коментарем³. О.Кресін прокоментував основні ідеї твору та пов'язав його появу з дипломатичними переговорами у Стамбулі після провального для Петра I Прутського походу 1711 р., відзначивши особливості трактування хозарського міфу для спростування претензій московитів на козацьку Україну й засадничу орієнтацію автора на концепти «природного права» і правосуб'єктності народів⁴.

Поза тим, уперше «Реляцію про Київ» коротко прокоментував О.Пріцак у своєму джерелознавчому огляді трактатів П.Орлика, що став передмовою до здійсненого Українським науковим інститутом Гарвардського університету факсимільного видання щоденника гетьмана-емігранта. Дослідник уважав П.Орлика автором цього твору й датував його написання 1710–1711 рр. Він коротко відзначив трактат через оригінальну інтерпретацію козацького та киево-руського минулого, яка йшла врозріз з ідеями загальноприйнятого в той час нарративу «Синописа». О.Пріцак анонсував його публікацію у черговому 7-му томі Гарвардської серії видань пам'яток ранньої української літератури, який, однак, так і не вийшов друком⁵. Підхід О.Пріцака до цього твору, передусім сама ідея співвіднести його з іншими подібними текстами мазепинців, є продуктивним для студювання історичних та політичних уявлень козацької еліти. І це було враховано нами у власному дослідженні особливостей пошуку «історичних» предків козацтва церковними та світськими авторами Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст.⁶

Важливо, що у жодному зі згаданих вище джерелознавчих коментарів не розкрито повно контексти появи «Реляції про Київ» та її основні тези. Крім того, потребують окремого пояснення особливості збереження цього твору. До них надалі і звернемося.

Латиномовна «Relatio de Kijovia» збереглася серед паперів мазепинців, виділених в окрему колекцію «Cosacica» у складі розлогого фонду «Diplomatica Muscovitica» Національного архіву Швеції⁷. Це два томи документів різного плану. Перший сумарно нараховує більше 300 арк. Одну його половину майже повністю складає листування гетьманів Б.Хмельницького та І.Виговського зі шведськими монархами й урядовцями, а також їхні донесення за 1649–1656 рр. Інша половина тому являє собою масив матеріалів, пов'язаних із П.Орликом та мазепинцями, що перебували при дворі Карла XII⁸. Тут міститься документ із латиномовними преамбулою «Конституції» П.Орлика та «Реляцією про Київ», що не датовані й не

³ Малишев О.О. Козацька реляція про Київ як столицю України: невідомий документ поч. XVIII ст. // Конституція – основа розвитку держави і суспільства: До 25-річчя Конституції України: Мат. XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 червня 2021 р.). – К., 2021. – С.69–74.

⁴ Див.: Скарби шведських архівів: Документи з історії України / Упор. М.Траттнер. – Одеса, 2021. – С.102–105. Тут також здійснено повторну публікацію пам'ятки мовою оригіналу та в перекладі сучасною українською (с.154–155).

⁵ Див.: Pritsak O. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future. Introduction // The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1727–1731) // Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts. – Vol.6. – Cambridge, Mass., 1988. – P.XXII–XXIV.

⁶ Затилюк Я.В. Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. – С.118–135.

⁷ Див. копії з колекції «Cosacica» Національного архіву Швеції: Riksarkivet. – Sök i arkiven. – RA/2113/2113/2/1-2. Diplomatica Muscovitica Cosacica. – Vol.1-2. Документи колекції доступні онлайн: [Електронний ресурс] https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R.0000480_00001?c=&cm=&s=&cv=&xywh=-1666%2C156%2C4652%2C2140. Фотокопії майже всіх матеріалів колекції зберігаються у фонді 2236 ЦДДАК України. Їх ґрунтовне представлення див.: Вовк О.Б. До історії українськошведських стосунків XVII–XVIII ст.: за документами фонду 2236 Центрального державного історичного архіву України // Іван Мазепа та його доба: Історія, культура, національна пам'ять: Мат. Міжнар. конф. – К., 2008. – С.248–260.

⁸ Другий том «Cosacica» сформовано винятково з документів і кореспонденції П.Орлика та мазепинців зі шведськими монархами й чільними урядовцями.

мають вказівки про автора⁹. Обидва тексти писані одним канцелярським латинським письмом XVIII ст. на 4 арк. Останній аркуш не заповнений, і це дає підстави вважати, що тексти готувалися для якоїсь спеціальної нагоди.

Обидва твори написані один за одним і важливо обговорити, чи таке їх поєднання стало випадковим із боку копіюста, або ж ні. Може здатися, тексти поєднано механічно, адже залишено завершення преамбули зі вказівкою, що далі буде вміщено статті, про які «домовилися» гетьман та різні урядники Війська Запорізького. Цю фразу не просто залишено (що видається нелогічним), за нею прописано подвійне «etc», і далі з нового рядка – заголовок і текст «Relatio de Kijovia». Підставою вважати, що вступ до «Конституції» було відділено від її «основного тіла» цілком усвідомлено слугує те, що переписаний у документ її початок супроводжено спеціальним заголовком: «Proaemium ad Pacta cum Illustrissimo Duce tempore Electionis eius conventa, et Autoritate Serenissimae Regiae Maiestatis Sueciae confirmata»¹⁰. Тобто особа, яка komponувала в одному акті передмову до «Конституції» (далі – Преамбулу) та «Реляцію про Київ» вважала їх окремими творами й водночас текстами з однієї проблематики.

Попри вдавану належність до різного реєстру тексти Преамбули та «Реляції...» єднає тема загального представлення «козацького народу» і справедливості його боротьби, визначеної історією й засадами природного права. При цьому «Реляція...» похідна від Преамбули, оскільки зосереджена винятково на питаннях історичних прав козаків та їх опонентів московитів. Проілюструємо цю тезу докладним аналізом цих творів.

Стрижнем Преамбули виступає презентація «відважного стародавнього народу козацького», його боротьби за свободу та обставин укладення «Договорів і постанов» у Бендерах 5 квітня 1710 р. В рамках цього завдання в тексті, у відповідності до канонів риторичного жанру, здійснено послідовне наведення різнопланових аргументів. По-перше, на початку зроблено відзначення Божого промыслу над «відважним народом козацьким» на всіх етапах його історії. Саме ж минуле «козацького народу» описано в кількох реченнях: після констатації його хозарського походження згадано про завоювання козацьких предків польськими королями Болеславом Хоробрим і Стефаном Баторієм. Останнє стає основним мотивом «сучасності»: «за всесильної Божої допомоги» гетьман Б.Хмельницький «визволив Військо Запорізьке та малоросійський народ» із польського підданства та «добровільно піддався» московському монархові. Надалі основний текст зосереджений на обґрунтуванні теперішньої боротьби «козацького народу» за свою свободу: І.Мазепа і його послідовники на чолі з новообраним гетьманом П.Орликом виступили проти московитів та перейшли під протекцію шведського короля, оскільки, попри спільну віру, «московська держава задумала народ вільний козацький затягнути в ярмо». При цьому (явно невипадково) згадано аналогічний крок Б.Хмельницького, котрий «звільняв Вітчизну» під захистом Карла X та у союзі з кримським ханом. Текст завершує констатація важливості укладення «pacta conventa»: після «звільнення Вітчизни» П.Орлик і його наступники мають керуватися «правом», а не «безправством». Відтак гетьман та старшина «домовилися» про права.

Без сумніву, загальна риторика Преамбули націлена на обґрунтування правосуб'єктності козацтва, Війська Запорізького як окремої «політичної нації» («пародь волный малороссийский»)¹¹. При цьому читач одночасно отримує відповідь на

⁹ Riksarkivet. – Diplomatica Muscovitica, Diplomatica Muscovitica Cosacica, SE/RA/2113/2113.2/1 (1654–1721). Фотокопія: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.71.

¹⁰ Див. фоторепринт та археографічну публікацію тексту преамбули: «Пакти і Конституції» Української козацької держави... – С.125–133.

¹¹ Докл. див.: *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С.205–221. Висновки й підходи автора не втрачають актуальності донині.

питання «хто ми?», а також обґрунтований виклад причин відходу від московської протекції та нової боротьби. Центральним аргументом виступає обстоювання справедливості права на опір, характерного для політичної культури шляхти Речі Посполитої – колишньої «*patria*» творців Гетьманщини та їхніх спадкоємців в особі П.Орлика й інших мазепинців. У зв'язку з цим у тексті деталізовано порушені права Війська та додано, що це сталося «во мѣсто вдячности и респектовъ за такъ многіе вѣрныя службы и роненіеє на оных».

Саме ж право на опір нав'язане до іншої ключової ідеї Преамбули – про правосуб'єктність «народу волного малороссийского/козацкого». Позиціонування козаків окремою політичною спільнотою, що має право на свободу й опір-боротьбу, засноване на пред'явленні його благородних «*origene gentus*» (указівка на походження від хозар). При цьому всі діяння «відважного народу» (а до них віднесено воєнні перемоги хозарських каганів), а потім втрата свободи й боротьба гетьманів Б.Хмельницького та І.Мазепи представляються результатом Божого провидіння. Така, на перший погляд, анахронічна телеологія насправді притаманна тогочасній європейській політико-правовій думці у визначенні загальних засад природного права народів. В якійсь мірі Преамбула перегукується з «*jus gentium*» у тлумаченні Г.Гроція й теоретиків XVII ст., зокрема в тому, що існування будь-якого народу поміж інших виражається у спробах реалізувати своє право у «справедливій боротьбі». Відповідно, у цій системі координат історія та небесний промисел виступають лише константами існування будь-якої політичної спільноти. Поза тим, найголовнішою загальноприйнятою на той час умовою був факт наявності суверена – монарха, наділеного божественним правом. Його ж відсутність у козацькому випадку компенсувалася згадками у Преамбулі шведських королів Карла X й Карла XII. Відповідно, вони не просто виступають патронами в боротьбі Б.Хмельницького за визволення від «ляхів» або ж в опорі І.Мазепи московській «тиранії», а й забезпечують загальну легітимацію діянь згаданих козацьких провідників.

Утім повернімося до заявленого у Преамбулі «історичного паспорта» «народу волного козацкого». Його минуле тут подане дуже стисло, в рамках лише одного з решти риторичних аргументів, ужитих по всьому тексту. Попри це загалом удається простежити загальні контури козацької історії від її «початку» до моменту ухвалення в Бендерах «Конституції» П.Орлика. Її суть полягає в боротьбі за колись втрачені свободу і права з часу завоювання хозар польськими королями. Сама ж схема історії – це послідовна зміна наступних етапів: 1) діяння хозарських каганів; 2) завоювання хозар польськими правителями; 3) «доба» Б.Хмельницького, який визволив «пародъ порабощенный и ұтысненный» від «панованя полского» та перейшов під протекцію московського царя; 4) «фінал історії», яким стало повстання І.Мазепи проти царя-тирана та боротьба його послідовників.

Схему козацької минувшини із Преамбули дещо деталізовано в аргументації «Реляції про Київ», ключова теза якої заявлена в першому ж реченні: «Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України» («*Iniuste Moscus praetendit metropolim Ucrainae urbem Kijoviam, eamque ab Ucraina separare conatus*»). Надалі в логічному взаємозв'язку наведено доводи щодо виняткового історичного права козаків на це місто й усю Україну, яке простежується при послідовному згадуванні кожного «історичного етапу».

Так, при згадці «початків» спростовується династичне право московського царя Петра I як нащадка Рюриковичів на Київ. Цю ідею втілено в повідомленні, що козацькі предки – хозарські кагани – збирали данину з київських князів до появи тут Рюрика з Новгороду та його нащадків. Наступний «історичний етап» маркує повідомлення про підкорення польським королем Болеславом Хоробрим

усієї «Батьківщини козаків» із Києвом. У такий спосіб «скорочується» період, коли Рюриковичі контролювали Київ, а з ним і козацьких предків. Але ця очевидна для обізнаного читача думка не артикулюється прямо, оскільки укладач «Реляції про Київ» надалі говорить про чергову сторінку козацького минулого – повстання Б.Хмельницького, котрий «у збройному зв'язку» з Кримом «звільнив» місто та «всю неподільну Україну по обох берегах Дніпра як свою стародавню спадщину». І, нарешті, фінальний аргумент звернений до «сучасності» – заперечення передачі Києва московитам на підставі «Вічного миру» 1686 р. Автор «Реляції...» наполягає на юридичній нікчемності відповідного пункту в договорі «вічної приязні» у власному твердженні, що на той час козаки вже більше тридцяти років володіли містом, адже «поляки визнали його козацькою власністю за давнішими угодами».

Друга, суттєво менша, частина тексту оперує тезою, що Київ – «ключ до України». Автор трактату стверджує, що московити «беззаконно прагнуть» міста лише тому, що «вся Україна підніметься у прагненні звільнитися від їхнього ярма». Київ розташований у середині України, через це вона «завжди матиме зв'язані руки у справі свого захисту, якщо московити зберігатимуть силу в її центрі й матимуть змогу її якнайтісніше уярмлювати за будь-якої нагоди та за власною волею». Важливо, що окреслення значення Києва супроводжено коротко висловленою ідеєю, що Україна «завжди була неподільною». Ще раніше вжито визначення «вся неподільна Україна по обох берегах Дніпра».

Трактат підсумовано окресленням належної козакам території: «Україна включає у себе також інші князівства Чернігівське та Сіверське, і до них московит теж не має жодного законного відношення, оскільки вони ніколи не були в його володінні». Утім ця теза не підсилена додатковим коментарем.

Принципово важливо зауважити: в інтерпретаціях козацького минулого в «Реляції про Київ» головними героями є не володарі, а «політичні нації» – козаки і їхні «предки» хозари, московити (моски) та поляки. Суверени фігурують лише у згадках давніх подій, і це – хозарські кагани, підвладні їм київські князі, Рюрик і, нарешті, польський король Болеслав Хоробрий. У подальшому викладі згадано тільки ім'я гетьмана Богдана Хмельницького як керманіча «козацького народу», котрий підняв повстання проти польського панування. Доволі показове те, що автор трактату жодного разу не обмовляється про суверена московитів – навіть у згадках про володіння Києвом. Не виключено, це зроблено задля уникнення підстав для додаткового коментування династичного права московського царя на місто, доти прийнятого в політичній риторичі Гетьманщини з часу Переяслава-1654. Заразом таке замовчання затіняє видимість конфлікту між правом суверена та його колишніми підданими. Зрештою (це найімовірніше) автор «Реляції...» осмислював політику й минулі діяння «козацького народу» в рамках природного права та «*jus gentium*», як і у Преамбулі. Адже обидва тексти з різних перспектив проводили ідею повної окремішності «козацького народу» від московитів та їхнього суверена. Спробуємо надалі докладніше пояснити, які тексти й ідеї могли стати основою для формулювання нового образу «козацької нації» та її минулого у Преамбулі й «Реляції...».

Маніфестація суверенності «козацької нації» та її «власної» історії у згаданих текстах засновані на особливій інтерпретації хозарських «*origene gentum*» козаків. У цих творах хозарські кагани виступають родоначальниками «козацької нації», відділеної від московитів та династичного нарративу Рюриковичів. Таке трактування було новим і суперечило усталеним доти концептам у риторичі світської й духовної

еліти Гетьманщини напередодні подій 1708–1709 рр. Обговоримо докладніше особливості змін у трактуванні хозар в «історичному паспорті» козаків.

Від часу артикулювання у виданні «Скарбниці потребної» Йоаникія (Галятівського) 1676 р. ідеї зв'язку козаків із хозарами аж до 1710-х рр. не вдається зафіксувати якихось прямих рефлексій відносно окремішності козаків. Навпаки, у «Синописі» – авторитетному історичному читиві для світської та церковної еліти Гетьманщини (перше видання 1674 р.) – хозари напряму прив'язані до руського загалу й до киево-руського нарративу у цілому. У короткій главі «О козарѣхъ» їх віднесено до «людѣй Рускихъ жѣ народовъ», тому повідомлення про їх підкорення князем Святославом Ігоревичем видається цілком закономірним явищем. Показова репліка в іншій главі «Синописиса», присвяченій опису діянь київського Святослава, де це його завоювання подано так: «подби под свою область Козарѣй, людѣй Россійскихъ же народовъ»¹².

Імовірно, з цих міркувань виходив і Галятівський у короткій згадці «версії деяких мудрих людей» про походження назви козаків від хозар. Її супроводжено коротким уточненням про «приведення хозар до послушенства» князем Святославом. І тут важливо мати на увазі, що сам автор не вважав хозарське коріння достойною похвалою козакам та їхньому гетьманові І.Самойловичу¹³. Адже далі Галятівський пристає до версії «іншихъ людей мудрихъ» про походження назви козаків від зодіакального знаку Козерога як до більш вірогідної¹⁴. В будь-якому разі вжита у цьому творі асоціація козаків із давніми хозарами радше символічна алюзія вишуканого барокового твору та відіграє роль «риторичного подобенства» (саме таке визначення вжив Галятівський у своєму «Ключі розуміння» 1659 р., тогочасному посібнику з риторики) в пишномовній похвалі козацькому регіментареві¹⁵.

З іншого боку, власний нерозривний зв'язок із Русско та її минулим однозначно декларувався й у самому козацькому середовищі, причому П.Орликом. На початку своєї кар'єри в панегірику «Alcydes Rossiyski» 1695 р. він ідентифікував усіх мешканців Гетьманщини «росами» або «роксоланами». Так, в описі війни з татарами й турками козаки не відособлюються спеціальним етногенетичним маркером: на питання «z kimże Aziatyckie Mars bije Tyranу?» в тексті вміщено коротку відповідь: «z Roxolanу»¹⁶. У даному випадку козаки нарівні з усіма виступають нащадками давнього руського (роксоланського) народу¹⁷, «земля» якого означена у прикметниковому звороті «w Roskiey dziedzinie». При цьому самих очільників Війська Запорізького – полковників С.Палія та гетьмана І.Мазепу – названо «двома роськими Гекторами у Вітчизні»¹⁸.

Важливо, що в перші десятиліття правління І.Мазепи в Києві було впорядковано оповідь про козацьких першопредків. Відомим проміжним результатом цих

¹² Цит. за факсимільним вид.: *Sinopsis*, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von H.Rothe. – Cologne, 1983. – S.182.

¹³ Асоціація козаків із давніми хозарами у цьому творі є складовою передмови-присвяти І.Самойловичу як патронуві Єлецького монастиря.

¹⁴ Цит. за: *Іоаникіій Галятівський*. Ключ розуміння. – К., 1985. – С.347.

¹⁵ Це може зайве вказувати на те, що Галятівський і справді був ініціатором ідеї ототожнення козаків із хозарами. А якщо точніше, відомий ерудит «реанімував» ідею М.Стрийковського, на якого й послався безпосередньо. Див. докл.: *Plokby S. The Origins of the Slavic Nations: Pre-Modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. – Cambridge, Mass., 2006. – P.341.

¹⁶ *Alcides Rossiyski Triumfalnym Lawrem ukoronowany Іaśnie Wielmożny Іegomość Pan. Іan Mazepa Hetman Woysk Іch Carckiego Przeswіetnego Maіestatu Zaporozskich...* – Wilno, 1695. – Fol.21.

¹⁷ Про вживання назв «роксолани» та «Роксоланія» див.: *Яковенко Н.М.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність / Ред. О.Бетлій, К.Диса. – К., 2009. – С.62–68.

¹⁸ *Alcides Rossiyski...* – Fol.14v.

зусиль можна вважати текст про хозар, уміщений у форматі довідки-доповнення до «Житія св. Константина й Мефодія» у виданні чергового тому «Житій святих» Дмитрія (Туптала) 1700 р. На основі різних джерел автор запропонував яскраву картину воєнних діянь хозар, співмірну за своїм масштабом легендарним сарматам польських хронік¹⁹. З іншого боку, Туптало спробував прояснити зв'язок між давніми хозарами з сучасними йому козаками. Цілком очікувано, його віднайдено у тривалому періоді між князем Святославом і литовським Гедиміном: у тексті відзначено факт почергового підкорення хозар печенігами, половцями та ханом Батиєм. За цим ужито риторичну фразу загального плану без додаткової деталізації: «Половцовъ оубо и Печенѣговъ память погибе есми, а Козаровъ имени память оста въ Малороссійскомъ ннѣ воинствѣ крѣпкомъ, подобнѣ тому, зѣло мало премѣнно именуемомъ»²⁰.

Спроби впорядкування версії «початків» козацтва Дмитрієм (Тупталом), сином козацького сотника та яскравим представником наближеної до гетьмана І.Мазепи церковної еліти, засвідчує оформлення політичної ідеології «господарів Вітчизни». Концептуально її буде довершено у цілісному наративі козацького минулого «Літопису Грабянки» – першій і найавторитетнішій історичній синтезі для всього XVIII ст.²¹ При цьому звернення до хозарської легенди в період 1670–1710 рр. не супроводжувалися навіть натяками про дистанцію від «руських народів», підвладних московським протекторам. Навпаки, всі згадки в тогочасному письменстві про хозар (включно з «Синописом») містили ремарки про їх підкорення князем Святославом, предком московських правителів. Це цілком очікувано, оскільки не суперечило засадам підданства Війська Запорізького, більше того, непрямо натякало на його «витоки».

Дослідники традиційно зауважують на функціональній аналогії хозарського міфу козаків з ідеологією сарматизму річпосполитської шляхти²². Справді, хозарські «origene gentum» ідейно підкріплювали статус козаків як військової корпорації, що здавна шукала способи обґрунтувати свої амбіції, дорівнявшись до річпосполитської шляхти²³. Однак якщо для останньої фінал історії сарматів унаочнювався існуванням їх власної Речі Посполитої зі своїм виборним монархом, то хозарська легенда могла надати скромніші перспективи через підлеглість козацької державності. Визнання хозарського коріння надавало благородства і статусності, водночас мало вписатися в рамки існуючого підданства. Чи не через це всі згадки діянь хозар у тогочасному письменстві постійно супроводжувалися переказом повідомлення «Синописа» про їх підкорення київським князем Святославом?

Під впливом подій 1709 р. П.Орлик із тісним колом однодумців здійснив повну ревізію козацького наративу, що почав формуватися напередодні. Хозарські кагани тепер постають «початком» історії козаків як окремого народу. Відповідно, у Преамбулі козаки ідентифікуються вільним народом через своє походження від них. Водночас у «Реляції про Київ» походження від хозар визначає за козаками ексклюзивне право володіння всією Україною та її «столичним містом».

¹⁹ Див. джерелознавчий коментар цієї глави Туптала: *Бовгиря А.М.* До питання про джерела «Літопису Грабянки» // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.16. – К., 2016. – С.303–306.

²⁰ [Дмитрій (Туптало)]. Книга житій святих во славу Святыя Животворящя Троици на три місяцы – март, апріль, май. – К., 1700. – Арк.543.

²¹ Докл. див.: *Бовгиря А.М.* «Хозары во козаки именуются посем»: этногенетические концепты в украинских текстах XVII–XVIII вв. // Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства. – Москва, 2017. – С.291–306.

²² *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина... – С.222–223. Про ідеологію сарматизму та її рецепцію в Україні див.: *Лескинєн М.В.* Мифы и образы сарматизма: Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. – Москва, 2002.

²³ Про владні амбіції та вподобання козацької еліти див.: *Яковенко Н.М.* «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII ст.) // *Ї ж.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.397–426.

З іншого боку, трактування цих двох творів можна вважати першою заявкою на відмежування козаків від киево-руського минулого. При цьому додамо, остаточний розрив із княжою Руссю яскраво демонструє перша стаття «Конституції». Її декларацію про необхідність повернення православної Київської митрополії під юрисдикцію Константинополя підкріплено «історичним аргументом» про хрещення від хозарських каганів. Яка логіка цього аргументу? У згаданій довідці про хозар Димитрія (Туптала) відзначено про їх навернення задовго до хрещення князя Володимира, і в контексті всього тексту це повідомлення вжито як загальну похвалу героїчних діянь «людей рицарських». Натомість П.Орлик зі сподвижниками тлумачать це свідченням окремішності козаків, і в такий спосіб повністю відгороджуються від Володимирового хрещення – центральної теми в наративі княжої Русі, оформленому та пропагандованому у виданнях київського «Синописа» останньої чверті XVII ст.

Парадоксально, попри пряме опонування ключовій ідеї «Синописа» щодо династичного права московського царя на Київ, укладачі «Реляції про Київ» відштовхуються від традиційних сюжетів цього наративу. Це стосується повідомлень про початковий контроль хозарами київських князів, їх стосунків до Рюриковичів, а також окреслення меж ключових історичних періодів/переломів. Так, на відміну від «Синописа», в «Реляції...» хозарські кагани відчужуються від Рюриковичів разом із першими київськими князями як їхніми данниками. Тим самим звичний сюжет наративу Рюриковичів перетворюється в акт початку іншої козацької історії.

Наступною новацією в «Реляції про Київ» є твердження про завоювання міста і «стародавньої спадщини» козаків польським королем Болеславом Хоробрим (ця теза наявна також і у Преамбулі). Цей хід П.Орлика заснований на зверненні до давнього й популярного в польській історіографії топосу про тріумфальний вступ до Києва цього володаря через Золоті ворота. В «Анналах» Я.Длугоша 1480-х рр. та відомих хроніках XVI ст. останнє витлумачено як підкорення всієї Русі²⁴. Зауважимо, саме цей сюжет обговорювався на кількох засіданнях Люблінського унійного сейму 1569 р. як аргумент належності Києва та Русі Короні Польській²⁵. Його було покладено в основу королівських універсалів про приєднання цих теренів до Корони²⁶. Натомість у контексті «Реляції...» апелювання до тріумфу короля Болеслава в Києві є черговим дистанціюванням від наративу княжої Русі, що завдяки «Синопису» асоціювався винятково з династичним правом московського царя на Київ.

З іншого боку, нове трактування в «Реляції...» ролі короля Болеслава в початковій історії Києва суттєво обмежувало загальноприйнятую в той час тривалість «княжої доби». Уточнимо, для читача «Синописа» незаперечним було те, що панування нащадків Рюрика в Києві перервалося завоюванням Батия, а пізніше – литовського князя Гедиміна. Як висловився у середині XVII ст. укладач світського «Літопису Бінвільського»: «Монархия руская трвала аж до Батия, царя татарского»²⁷. Водночас подовження «польської доби» не суперечило у цілому її загальному трактуванню в текстах-попередниках «Реляції...» з повідомленнями про козацьке минуле. Згадаймо Густинський літопис 1630-х рр., який першим із відомих українських історичних наративів XVII ст. містив окрему невелику главу «О началѣ козаков». У ній козацькі діяння фактично починаються з XVI ст. – часу польських королів Стефана

²⁴ Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Ks.1-2. – Warszawa, 2009. – S.334; Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiiego (1582). – Warszawa, 1846. – S.156; *Gwagnin A.* Kronika Sarmáciey Europejskiej, w której się zamyka królestwo Polskie. – Ks.III. – Kraków, 1611. – S.401.

²⁵ Дневник люблинского сейма 1569 г. – Санкт-Петербург, 1869. – С.392–393, 405.

²⁶ Люблінська унія 1569 р.: Правові акти / Передм. й упор. Г.Літвін. – К., 2019. – С.38–39, 123.

²⁷ Цит. за публ.: *Мицик Ю.А.* Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Серія «Історичні науки». – Т.20. – Ч.2. – К., 2002. – С.73.

Батерія і двох Сигізмундів, що співвідносився з організаційним та юридичним становленням козацтва як політичної спільноти²⁸. Відповідні повідомлення глави цього нарративу через півстоліття «реанімувалися» в розповідях про козаків у текстах Йоаникія (Галятовського) та «Літописі Грабянки».

Нарешті, ще однією примітною рефлексією укладачів «Реляції про Київ» є переосмислення тягlosti між козаками та їхніми хозарськими предками. Тут хозарське минуле повністю ототожнюється з козацьким. Тож гетьман Б.Хмельницький постає у символічній ролі нового кагана, котрий відвоював у поляків усю «стародавню спадщину козаків», а потім добровільно вступив у підданство московському цареві. Тобто в «Реляції...» немає навіть слідів існування дилеми відносно «перетікання» діянь хозар і козаків, яку до того намагався розв'язати Димитрій (Туптало). Тож, якщо спростити, схема козацького минулого в «Реляції...» виглядає так: правління і хрещення каганів, що далі змінилося тривалим періодом підкорення хазар Рюриковичами й польськими королями, а потім знову відновилося завдяки війні Б.Хмельницького. Така загальна рамка розуміння козацької історії може вважатися продуктом рефлексії відносно природного права та суверенітету «козацького народу».

У підсумку співвіднесення візії хазарського міфу «Реляції про Київ» та Преамбули з відомими текстами світської й церковної еліти Гетьманщини останньої чверті XVII – початку XVIII ст. дає змогу глибше зрозуміти вплив важливих політичних подій на усвідомлення власного минулого та ідентичності. П.Орлик разом із невеликою кількістю мазепинців в еміграції опинився перед необхідністю сформулювати й аргументувати гасла боротьби з московським царем. На допомогу стали ідеї, тексти, створені напередодні вдома. Їх було піддано повній ревізії і в результаті сформовано цілком нові інтерпретації козацького минулого, на основі котрих можна було б сконструювати логічно стрункий і переконливий нарратив. Утім це відбулося не в європейській еміграції, а у самій Наддніпрянській Україні на основі «Літопису Грабянки». Як представив С.Плохий, цей твір став підґрунтям для формування козацького міфу в образі «Історії русів», яка, своєю чергою, спровокує оформлення впродовж XIX ст. власне українського національного нарративу²⁹.

10 червня 1710 р., за кілька місяців після обрання П.Орлика та схвалення Конституції, в таборі мазепинців у Бендерах було підготовлено лист за підписом кошового отамана І.Кириленка у відповідь на звинувачення гетьмана І.Скоропадського. Послання розпочиналося з докору останньому за неправомірне зведення у гетьманство «під московськими мушкетями» та в порушення права вільного вибору. У такий спосіб він добровільно перейшов у «московське ярмо», і, що гірше, потягнув за собою «Отчизну». Як заявлено авторами листа, сам І.Скоропадський не мав реальної влади і був «в'язнем добровільним» князя Голіцина та інших царських воєвод. Такому непривабливому становищу емігранти протиставляли власну позицію. Вони пішли за гетьманом І.Мазепою, котрий «удался в оборону наяснейшого короля его милости шведского для висвобоженя тоей же отчизны з под тяжкаго ярма московского»³⁰. І їхній учинок поставав єдино вірним, оскільки мотивований міркуваннями збереження прав та аналогічний діянням Б.Хмельницького, котрий підняв таку ж боротьбу за визволення з-під «ярма», тільки польського: «Поневаж и перед сим гетман Богдан Хмелницкій з

²⁸ The Hustynja Chronicle / Compiled and with an introduction by O.Tolochko. – [Cambridge, Mass.], 2013. – P.362–364.

²⁹ Плохий С.М. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій / Пер. з англ. М.Климчука. – К., 2013.

³⁰ Тут і далі цитати з листа наведено за його вид.: Кресін О.В. Політико-правова спадщина... – С.355–362 (додатки).

войском запорожским прислал панства кримского союзних до визволення з под ярма ляхского Украины, не у кого иногог засягл помощи и обороны, тилко у наяснейшого короля шведского, нынешнего королевского величества деда». За логікою аргументації листа-послання, боротьба проти будь-якого «ярма» є не просто природним правом, а закономірністю існування Війська Запорізького. Козаки вчинили законний опір і звільнилися від польської неволі, а в підданство московське перейшли на договірних засадах. Останнє важлива ознака самостійності і правосуб'єктності самої спільноти.

Симптоматично, на підкріплення свідчень легітимності своєї боротьби автори листа заявляли про окремішність козацького народу від московитів через його «хозарське коріння». Відповідне обґрунтування виглядало так (підкреслення наше – Я.З.): Пишеш ваша милость в своем уневерсале, же отторгнулимся от своего природного монархи, его царского величества, а заж, ваша милость, того добре не знаешь, же московские монархи от початку козацкого народу и владения каганов козацких аж до Хмелницкого николи нам не бивали природными панами, леч ми яко сами доброволне без жадного насилия для захованя прав и волностей наших поддалися под оборону царскую»³¹.

У загальному плані аналізований лист із Бендер був логічним продовженням ідеологічної боротьби противників і прихильників московського царя, що яскраво відобразилася в маніфестах сторін упродовж 1708–1709 рр. За слушним спостереженням С.Плохія, у закличних універсалах І.Мазепи 1708 р. було вперше чітко артикульовано ідею окремого козацького («малоросійського») народу та його протистояння «великоросійському» на чолі з царем-тираном. Останній порушив права «козацького народу», що спонукало гетьмана стати на захист Вітчизни і змінити протектора³². Лист І.Кириленка яскраво ілюструє подальшу розробку всієї системи аргументації: тепер ішлося про існування окремого «козацького народу», який здавна мав своїх правителів, а отже може вважатися вільним від московитів та їхнього монарха. Тут доречно також зауважити на зміщенні акцентів: ішлося не лише про опір цареві за порушення прав, а й про відокремлення від підвладних йому московитів. Подібний підхід творчо реалізовано в «Реляції про Київ».

У ширшій часовій перспективі ці тексти мазепинців засвідчували дозрівання козацької еліти у формуванні концепції власної політичної та історичної ідентичності. Це виразно простежується при порівнянні аргументів, якими поступово обростала риторика про «свободу» «козацького народу» впродовж попередніх десятиліть існування Гетьманщини. Звернімося, зокрема, до так званого «Маніфесту до європейських правителів» 1658 р., як його ідентифікують в історіографії³³. Вважається, що цей латиномовний текст було підготовлено в оточенні гетьмана І.Виговського у жовтні 1658 р. (найімовірніше Ю.Немиричем) для різних адресатів із метою обґрунтування виступу проти Москви. Обставинами появи «Маніфесту...» було протистояння з московитами після Гадяцького трактату 16 вересня 1658 р., що переросло в повномасштабну війну та ознаменувалося Конотопською битвою в липні 1659 р. Тут докладно представлено підступність політики московських урядовців та нехтування з їхнього боку козацькими правами. При цьому Військо Запорізьке позиціонувалося «вільним народом», подеколи «військовою нацією», що здобулася на особливий статус завдяки звитягам. Примітне зауваження в тексті, що Військо опинилося в

³¹ Там само. – С.359.

³² Плохій С.М. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // Соціум. – Вип.6. – К., 2006. – С.274–275.

³³ Текст відомий в єдиному примірнику, у копії з колекції «Cosasica» Національного архіву Швеції: Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomatica Muscovitica Cosasica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.57. Першу археографічну публікацію див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора давних актов. – Ч.3. – Т.VI (Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии). – К., 1908. – Док. №СХХVII. – С.362–369.

московському підданстві добровільно та через спільну віру, і це мало б гарантувати дотримання прав. Їх порушення, як читаємо наприкінці «Маніфесту...», спонукало «розпочати законну оборону» та «шукати допомоги сусідів в ім'я своєї свободи»³⁴.

Риторика про власну свободу, порушені права й добровільний вибір московського протектора активно використовувалася при обґрунтуванні чергових антимосковських виступів після 1658 р. Наступним прикладом слугуватимуть тексти сучасника П.Орлика – канцеляриста П.Іваненка (Петрика), котрий у союзі з кримським ханом підняв повстання проти царя. У його закличному універсалі на Січ 1692 р. відзначалося, що попри «доброволне для вѣри християнскої продркове наши поддалися» Москві, однак вона «стараєт всѣх нас починити своими холопами и невольниками» – тож усе це спонукає взятися «за тоє дѣло, которое ку цѣлости и охоронѣ милой отчизны нашей Малой Россиѣ и для помноження волностей ваших»³⁵. Петрик, як бачимо, відштовхувався від засадничої категорії свободи і при цьому констатував окремішність «козацького народу». Його самостійність засвідчував твердженням, що московська протекція стала результатом договору. Симптоматично, у пункті 1 угоди Петрика з кримським ханом 1692 р. декларувалося створення самостійного («видільного») князівства Київського й Чернігівського «з усім Військом Запорізьким»³⁶. Таке формулювання засвідчувало усвідомлену спробу відшукати історичне підґрунтя на підтвердження суверенітету козацтва, чиє майбутнє вбачалося у виході з-під московської протекції.

В оточенні І.Мазепи позірно дистанціювалися від свого колишнього соратника. Як не парадоксально, через кілька десятиліть самому І.Мазепі та його послідовникам доведеться взятися за подальшу концептуалізацію ідей свободи козаків та їх розриву з московською протекцією³⁷. Це виразилося заявами про існування окремого «малоросійського» / «козацького» народу в універсалах гетьмана, а після катастрофи під Полтавою та еміграції частини старшини в 1709 р. – у розробці системи історичних аргументів на засвідчення справедливості боротьби козаків із московським царем-протектором. «Конституція» П.Орлика, лист І.Кириленка та «Реляція про Київ» характеризують формування й утвердження серед мазепинців – частини колишньої еліти Гетьманщини – історичної та політичної ідентичності.

Фактично, лист І.Кириленка став першим текстом-транслятором ідеї існування й боротьби «вільного і старожитнього відважного народу козацького», вже артикульованої у Преамбулі. Можемо, отже, говорити про її спільне усвідомлення всіма старшинами та козаками, які опинилися поза своєю «милою Вітчизною» в Бендерах. На той момент вони збиралися з силами та визначалися з гаслами подальшої боротьби, котра впродовж 1710–1712 рр. ще видавалася цілком перспективною. Тут важливо згадати відомому записку Г.Орлика про те, що, за спогадами його батька, Преамбулу зі властивою їй розповіддю про історичну долю «козацького народу» по коротких дискусіях усі схвалили одноголосно³⁸.

³⁴ Цит. за перекладом із латини В.Андрушка за ред. В.Нічик (Слово. – 1993. – №11(78). – С.1–4). Див. також: *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С.180–186.

³⁵ Цит. за публ.: *Оглоблин О.П.* З історії української державницької думки доби Мазепи // *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К.; Нью-Йорк, 2001.

³⁶ *Оглоблин О.П.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.741.

³⁷ Зауважимо на формальній схожості заявлених способів боротьби та основних союзників. У ст. 3 «Конституції» П.Орлика наголошено, що гетьман повинен підтримувати «відвічний союз і побратимство з Кримським панством». Невипадково в латиномовній версії документа коротко відзначено про походження козаків і татар від спільного кореня. Цього немає у староукраїнському примірнику, утім, здається, на це різночитання дослідники досі не звертали уваги.

³⁸ Див.: *Гриценко П.Ю.* Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових» // «Пакти і Конституції» Української козацької держави... – С.57.

Є підстави вважати, що ці трактування козацького минулого активно «експортувалися» із Бендер у Гетьманщину відразу після свого ухвалення. За тим самим свідченням Г.Орлика, його батько кілька разів передавав в Україну «зложений цифрами» текст «Конституції»³⁹. Подібну активність опосередковано засвідчує факт наявності польськокомовної її версії⁴⁰, виявленої серед паперів Г.Герцика при його арешті московськими агентами у Варшаві. Зрештою, серед паперів генерального хорунжого М.Ханенка, який із часом повернувся з Бендер, зберігався латиномовний примірник «Конституції» (єдиний із відомих на сьогодні), виданий 1847 р.⁴¹ Тож сумніватися у факті поширення її в Гетьманщині не доводиться. Інша справа, що безпосереднє знайомство підневільної козацької старшини з ідеями та образами документа зі зрозумілих причин не могло проявлятися відкрито.

Натомість «Реляція про Київ», котра, як уже йшлося вище, докладніше розвивала окреслену у Преамбулі загальну схему козацького минулого, створювалася для явно іншої аудиторії. Свого часу О.Пріцак пов'язав цей текст із переговорами у Стамбулі, що тривали після воєнної катастрофи Петра I у Прутському поході від кінця 1711 до середини 1713 рр.⁴² За цей час османці двічі оголошували війну та укладали мир із царем (5 квітня 1712, 13 червня 1713 рр.). Нещодавно О.Кресін підтримав цю думку й датував час виникнення «Реляції...» в межах 1711–1713 рр.⁴³ Спробуємо конкретизувати обставини появи пам'ятки, звернувшись до інших документів мазепинців зі збірки «Cosacica».

На початку листопада 1711 р. до Стамбула з кількома дипломатичними інструкціями вирушили від П.Орлика чільні представники Війська Запорізького в особі прилуцького полковника Д.Горленка, генерального судді К.Довгополого, писаря І.Максимовича й осавула Г.Герцика. Очевидно, не всі їх погоджували зі шведським королем та його канцлерами: як відомо, ініціатива гетьмана вести перемовини зі Стамбулом викликала в них спротив. Відтак П.Орлик мусив відмовитися від попереднього наміру особисто очолити посольство. Між тим і мазепинцям, і їхнім шведським протекторам однаково важливо було втягнутися в дипломатичні торги в османській столиці після нещодавнього прутського розгрому московського війська. Останнє давало шанси Карлу XII переламати хід подій на власну користь через підбурювання османців до нових виправ проти московитів. Мазепинці розраховували на, передусім, визнання Портою політичної суб'єктності Війська Запорізького на чолі з П.Орликом на українських теренах, адже за Прутським перемир'ям Петро I уже відмовився від Правобережної України. Безумовно, задля цього потрібно було готуватися до тривалих дипломатичних заходів, навіть ціною визнання султанської протекції. Про це могло йтися у секретних інструкціях посланцям, факт існування котрих пізніше визнав Г.Герцик, щоправда без деталізації їх змісту⁴⁴.

У відомому ж, та явно узгодженому зі шведським монархом, варіанті Військо Запорізьке позиціонувалося союзником Порти під протекторатом короля⁴⁵. Текст

³⁹ Див.: Там само. – С.57–58.

⁴⁰ Див. фоторепринт: Пилип Орлик і мазепинці: Джерела / Упор. Т.Таїрова-Яковлева. – К., 2022. – С.157–196.

⁴¹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках / Под ред. О.Бодянского. – Москва, 1847. – С.1–17.

⁴² *Pritsak O. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past... – P.XXII–XXIV.*

⁴³ Скарби шведських архівів... – С.102–105.

⁴⁴ Під час допиту він повідомив, що П.Орлик підготував три інструкції й одна з них була відома тільки І.Максимовичу. Така секретність пояснювалася «сильною противністю» цієї інструкції шведам. Утім останній показав її шведському резидентові у Стамбулі, що надалі викликало сильне роздратування Карла XII на П.Орлика. Див: Пилип Орлик і мазепинці: Джерела. – С.61–63.

⁴⁵ Див.: Переписка и другие бумаги... – С.61–66. Укр. переклад див.: *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. – К., 1994. – С.190–195. Оригінал інструкції зберігається у фонді

розпочинався формулюваннями вдячності туркам у визволенні козацької України обох берегів Дніпра і продовжувався акцентуванням важливості включення до договору з московитами пунктів про звільнення ними всієї України, полонених і навіть згадками озброєння з різних фортець, яке потрібно повернути.

Посланці П.Орлика прибули своєчасно. З донесень П.Шафірова знаємо, що у Стамбулі посилювали вимоги територіальних поступок від Петра I й демонстративно готувалися до нової війни (її навіть було формально оголошено 9 грудня 1711 р.). У процесі перемовин із царськими посланцями візир та його урядовці почали робити заявки відносно Києва й Лівобережної України. За черговим донесенням П.Шафірова (московського посла у Стамбулі в 1711–1714 рр.) від 16–17 лютого 1712 р. великий візир Юсуф-паша повідомив, що для налаштування султана до миру цареві «потрібно поступитися ще чимось малим по той (лівий) бік Дніпра і знов-таки подумати про Київ»⁴⁶. Через кілька днів, 20 лютого, П.Шафірову було передано чергове побажання султана, що його схильність до миру залежатиме від додаткової відмови царя від кількох «провінцій» по лівий бік Дніпра. На це П.Шафіров нібито відповів, що «на лівобережжі Дніпра володінь султана ніколи не було, а від усіх задніпрових міст (на правому березі) цар забере свою руку, окрім Києва від р. Ірпінь до р. Тясмин уздовж Дніпра»⁴⁷. За кілька тижнів, за донесеннями московських резидентів, султан відступився від вимог відносно Києва та лівобережних полків. Як відомо, дипломатичні перипетії між московитами й османцями, з яких намагалися скористатися шведський король із козаками, та в які втягнулися резиденти великих європейських держав, завершилися укладенням Константинопольського миру 5 квітня 1712 р., в тексті якого йшлося лише про відмову царя від Правобережної України та Січі.

Справедливо буде припустити, що тема Києва й лівобережних полків у переговорах османців із московитами від останніх місяців 1711 до квітня 1712 рр. підігрівалась активністю козацьких дипломатів у Стамбулі. Їм сприяла діяльність резидентів шведського короля Карла XII та представників інших прихильних йому дворів у своїх зусиллях налаштувати Порту на подальшу війну. Тож «у портфелі» козацьких посланців Д.Горленка, К.Довгополого, І.Максимовича для цієї нагоди могли бути тексти Преамбули й «Реляції про Київ». Присвячені короткому представленню «козацької нації», її історичного права на всю Україну та її стародавню столицю, ці твори якнайкраще годилися на роль заготовок із необхідними аргументами для початкових перемовин із візиром чи його ближчими урядовцями. Припускаємо імовірність їх використання під час дипломатичних баталій у Стамбулі у грудні 1711 та в перші місяці 1712 рр. Тим більше, що ці твори, як і всі інші тексти, про які йтиметься далі, писані одним почерком, схожим з оригінальними листами з автографом генерального писаря І.Максимовича.

Імовірність і потребу в аргументах, заявлених у текстах Преамбули та «Реляції про Київ», опосередковано засвідчують два коротких листи-донесення І.Максимовича невстановленому адресату, що збереглися серед тих самих паперів мазепинців. Перший (розлогіший) лист датовано 20 лютого (без року, але це явно 1712-й). Припускаємо також, що він призначався шведському королю Карлу XII. В ньому частково відображено особливості дипломатичної комунікації, а головне – цілеспрямовані спроби вплинути на позицію великого візира відносно Києва та всієї України в перемовинах із московитами. І.Максимович обіцяв, «ми будемо дбати про

«Cosacica»: Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.79.

⁴⁶ Цит. за: Артамонов В.А. Турецко-русская война 1710–1713 гг. – Москва, 2019. – С.276.

⁴⁷ Там же. – С.280.

Київ з усіх сил», аби його «від московитів відтягнути». Тож генеральний писар планував знову звернутися з цього приводу до кях'ї (службовця палацу візира) «з цим питанням» і після отримання від нього відповіді та ухвалення загального рішення «повідомити вашій королівській величності»⁴⁸. У приписці до листа відправник також повідомляв про розходження між Баґрі-агою та ханом⁴⁹.

Попри неясність багатьох формулювань (вони, проте, мали бути добре відомими адресату, оскільки лист видається лише одним із подібних донесень), складається враження, що станом на 20 лютого 1712 р. у Стамбулі були близькі до ухвалення загального рішення стосовно миру з московитами і визначилися з обсягом територіальних претензій. На це натякав і другий (коротший) лист І.Максимовича, в якому повідомлялося про очікування «завершення справи у великому дивані» до березня⁵⁰.

Згадані два листи І.Максимовича, не введені досі до наукового обігу, яскраво ілюструють дипломатичну діяльність мазепинців у Порті. Водночас вони доповнюють інформацію з давно відомого дослідникам послання Д.Горленка до П.Орлика від 27 лютого 1712 р. зі Стамбула, де йшлося про фіналізацію домовленостей османців із московитами: великий візир давав знати козацьким політикам про вже визначені умови миру, за яким Київ і вся Лівобережна Україна залишаться за царем. Д.Горленко відзначав, що, «знаючи важливість Києва для всієї України, будемо старатися, щоб Київ при вас (тобто при гетьманській булаві) надалі був» (підкреслення наше – Я.З.)⁵¹.

Зусилля, про які згадував Д.Горленко, від кінця 1711 та в перші місяці 1712 рр. могли зводитися до постійних переконувальних візира, його оточення в можливості існування Війська Запорізького як окремої політичної структури, а головне – в межах обох берегів Дніпра включно з Києвом. Переваги такої перспективи пояснювали тим, що Порта отримає водночас союзника на своїх північних кордонах і форпост від агресивних московитів.

Припускаємо, на початку перемовин І.Максимович з однодумцями мали б удатися до загального представлення «козацького народу», його боротьби та історичних прав (і тим самим засвідчити власну легітимність). Тут якраз допомагали тексти Преамбули та «Реляції про Київ». У подальшому, як бачимо з листів за лютий 1712 р., потрібними виявились аргументи іншого плану. Те, що на той момент вони вже були сформульованими, можна дізнатися зі спеціального звернення до султана, латиномовна копія котрого збереглася серед паперів мазепинців (його заголовок: «*Interpretatio Supplicis Libelli ad Imperatorem*»)⁵². Текст без дати, але за викладеним добре співвідноситься зі змістом переговорів у лютому, про які повідомляли представники П.Орлика та московські резиденти. На початку в ньому чітко задекларовано наміри Війська Запорізького боротися з московитами за Київ, і що Порта робить велику помилку, укладаючи з останніми мир без претензії на це місто. Через таку домовленість козаки мусять підніматися на війну з московитами, адже «Київ є серцем нашої батьківщини [...] знаходиться практично всередині України» й контроль над ним веде до підкорення всієї козацької країни. Відповідно, козаки змушені

⁴⁸ Оригінал листа з печаткою: Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.80.

⁴⁹ Із кримським володарем Військо Запорізьке пов'язував союзний договір 1711 р. Безперечно, посередництво хана було важливим для впливу на візира.

⁵⁰ Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.81.

⁵¹ Як відомо, лист до адресата не дійшов та опинився в гетьмана І.Скоропадського. Див. докл.: *Костомаров Н.И.* Мазепа і мазепинці. – Санкт-Петербург, 1885. – С.663–664; *Субтельний О.* Мазепинці... – С.90.

⁵² Розпочинається зі вказівки, що це переклад із тексту, «внесеного до книги прохань до імператора» (тобто султана). Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.70.

опиратися, і про це дуже важливо знати Порті, оскільки «моск не соромиться декларувати, що піде на захоплення» її земель (а це «обов'язково станеться, якщо він переможе шведського короля та всю Україну»). Звернення завершується наведенням історичних прецедентів про успішність спроб вигнати московитів з України. Першим прикладом названо перемогу під Конотопом гетьмана І.Виговського у союзі з Кримом. Другим – поразку князя Шереметева від татар, після якої «від них відділився гетьман Георгій (Юрій) Хмельницький». До наступного прецеденту віднесено діяння гетьмана І.Брюховецького, котрий нібито «підняв зброю в усіх містах і укріпленнях [...] та повторно звільнив від москвів усю Україну». Наведені у проханні історичні приклади були маніпулятивними та використовувалися з риторичною метою – переконати, що майбутня війна козаків із московитами може бути успішною, тож в інтересах султана та всієї Порти її підтримати. Як впливає з логіки листа, турецька підтримка може бути здійснена вже у ході перемовин із московитами, що тривали у Стамбулі, тож потрібно зобов'язати їх залишити Київ та всю Україну.

Обговорений прохальний лист на адресу султана розвиває в іншому контексті аргументи «Реляції про Київ» про центральність цього міста для всієї козацької України в політичному та історичному відношеннях. Водночас на засадах ідей трактату П.Орлик 10 березня 1712 р. листовно звернувся до великого візира Юсуфа-паші. Його ключова декларація втілювалася у фразі: «ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь із голови без тіла чи з тіла без голови?»⁵³. Цю тезу супроводжувала множина аргументів про значимість міста як давньої столиці, релігійного центру (прийняття віри, важливі святині), а також головного осередку освіти «роксоланського народу». Надалі констатувалося, що контроль над Києвом забезпечить московитам можливість заволодіти всією Україною, і в перспективі вони матимуть плацдарм для наступу на саму Османську імперію. Останнє споріднювало цей текст із розглянутим вище листом до султана, який, найімовірніше, І.Максимович, Д.Горленко та К.Довгополий подали у Стамбулі напередодні.

Необхідно зауважити, що з цими текстами ідейно перегукуються інші два латиномовні трактати мазепинців із фонду «Cosacica». Вони писані тим самим почерком (близьким до руки І.Максимовича), і, можливо, є продуктом рефлексії на тему минулого й боротьби «козацького народу», спровоковані переговорами у Стамбулі. Обидва тексти видаються недопрацьованими остаточно. Перший із них – «Правдива реляція про козаків і про Київ» («Relatio vera de Cosacis et De Kijovia») – в основі своїй є сумою виписок про Київське воєводство та козаків із латиномовного «Опису Польщі» А.Целларія 1659 р.⁵⁴ Їх не допасовано до якогось центрального аргументу. Проте виписки супроводжено власними інтерпретаціями укладача про належність усієї України козакам за «стародавнім правом», повнеленим війною Б.Хмельницького проти «ляхів» та його угодою з московським царем 1654 р.⁵⁵ Другий трактат – «Короткий виклад причин, через які Україна з Військом Запорізьким змушена вийти з московської протекції» («Brevis deductio causarum...») – присвячений обґрунтуванню причин повстання І.Мазепи проти московської протекції⁵⁶. Його автор відштовхується від ідей «Реляції про Київ» та

⁵³ Див.: Переписка и другие бумаги... – С.57–60.

⁵⁴ Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.69. Текст публікувався з перекладом: Скарби шведських архівів... – С.161–163.

⁵⁵ О.Кресін і О.Малишев припускають, що цей трактат створив І.Максимович, причому на основі інших ідей, аніж «Реляція про Київ». Див.: Скарби шведських архівів... – С.103; Малишев О.О. Козацька реляція про Київ як столицю України... – С.71.

⁵⁶ Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.68. Коментар і переклад твору див.: Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.92. – Л., 1909. – С.7–20.

Преамбули щодо природного права «стародавнього народу козацького» піднімати-ся на війну за свою свободу й порушені права. Саме так зробили Б.Хмельницький та І.Мазепа. Надалі автор розкриває мотиви боротьби останнього з московитами, звертаючись до інтерпретації протистоянь із царськими військами гетьманів Ю.Хмельницького та І.Брюховецького. Ці пояснення викладено по пунктах (із заявлених чотирьох прописано три) й, симптоматично, ці рефлексії прямо перегукуються з текстом аналізованого вище листовного звернення до турецького султана.

Як відомо, дипломатичні зусилля мазепинців у Стамбулі мали обмежений успіх. У березні (за припущеннями інших дослідників – у травні) 1712 р. султан надав П.Орлику привілей на визнання його правителем лише Правобережної України без Києва⁵⁷. З тексту видно, що османці спиралися на власні історичні прецеденти: П.Орлика визнавали володарем одного з берегів Дніпра «на тих засадах і таким чином, як Петро Дорошенко, що залишався під захистом нашої держави»⁵⁸.

Невдовзі після султанського привілею й оголошення мирного договору у Стамбулі П.Орлик підготував «Маніфест до володарів Європи» (його умовно датують 4 квітня 1712 р.)⁵⁹. Як заявлено на початку, метою документа було надання пояснень, чому гетьман звернувся по допомогу до Османської імперії та підняв повстання проти московського царя. Заявлені аргументи фактично стали декларацією самостійності «козацької нації» та легітимності її нинішньої боротьби на основі природного права та історичних прецедентів (у цьому випадку – винятково війна Б.Хмельницького). Дослідники кваліфікують «Маніфест...» спробою П.Орлика представити фактичний османський протекторат таким, що не суперечить «опіці шведського короля». Тож у тексті спеціально відзначалося, що «султан пообіцяв відновити давню державу», явно часів Б.Хмельницького, котрий, наголошувалося, поводився як вільний володар «ні під чиєю протекцією»⁶⁰.

З іншого боку, цей риторично вишуканий «Маніфест до володарів Європи» став черговою спробою мазепинців заявити про визначену правом та історією самостійність (а, можливо, і суверенітет) козаків. І у цьому випадку, як і в багатьох подібних заявках (листах чи меморіалах) гетьмана-емігранта та його сподвижників наступних кількох десятиліть, зрозуміти їхні апеляції до образу «козацького народу», його історичного та природного права стає можливим завдяки зверненню до «Конституції» й «Реляції про Київ». Написані в непростих обставинах і в перші роки ще, здавалося б, перспективних сподівань виправити ситуацію після Полтави-1709, ці твори містили концептуально довершене представлення козацької політичної та історичної традиції. Саме з неї потрібно було розпочинати представлення своєї справи мазепинцям при різних європейських дворах⁶¹. У цьому й полягає внесок Пилипа Орлика як політика. Він першим чітко сформулював ідею державності та історії «козацької нації», і невтомно боровся за її політичну реалізацію в тогочасній Європі.

⁵⁷ Документ дійшов у різних версіях, їх основна відмінність у датуванні й визначенні підвладних гетьманові територій. Див. докл.: *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – К., 1992. – С.307–320.

⁵⁸ Цит. за: *Субтельний О.* Мазепинці... – С.91–92.

⁵⁹ Див. публікацію перекладу: *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина... – С.379–382 (додатки).

⁶⁰ *Субтельний О.* Мазепинці... – С.92.

⁶¹ Про мазепинців та їх діяльність див. докл.: *Дмитришин І.* «Спільна справа», або Мазепинці на французькій службі: невідомі Миревич і Нахимовський // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. – С.190–206; *Ії ж.* Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії. – К., 2019.

REFERENCES

1. Bovhyria, A.M. (2016). Do pytan'nia pro dzherela "Litopysu Hrabianky". *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*, 16, 297–306. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kresin, O.V. (2001). *Polityko-pravova spadshchyna ukrainskoi politychnoi emibratsii pershoi polovyny XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Malyshev, O.O. (2021). Kozatska reliatsiia pro Kyiv yak stolytsiu Ukrainy: nevidomyi dokument poch. XVIII st. *Konstytutsiia – osnova rozvytku derzhavy i suspilstva: Do 25-ricchbia Konstytutsii Ukrainy: Mat. XII Mizhmar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 24 chervnia 2021 r.)*, 69–74. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Plokhly, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations: Pre-Modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Mass.
5. Pritsak, O. (1988). Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future. Introduction. *The Diariusz podroznyy of Pylyp Orlyk (1727–1731)*. *Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts*, 6. Cambridge: Mass.
6. Yakowenko, N.M. (2012). *Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI – podhatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

Yaroslav ZATYLIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
Senior Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), yaroslav.zatyliuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

“The Muscovite Illegitimately Claims the Capital City of Ukraine, Kyiv, and Struggles to Break It From Ukraine”: The Scheme of Cossack History in *The Report on Kyiv* And in the Preamble to *The Constitution* by P.Orlyk

Abstract. The article aims at thorough commenting on the Latin-language treatise *The Report on Kyiv*. The author contextualizes the key ideas of *The Report...* and compares them to those expressed in *The Constitution* of the Hetman Pylyp Orlyk, and in the little-explored texts preserved in the Cosacica collection of the National Archives of Sweden, which are authored by the other followers of the Hetman Ivan Mazepa. It was specifically important to suggest an explanation, why the single copy of *The Report...* has been preserved in the very same document as the preamble of the mentioned *The Constitution*, which is separated from its major text. **The methodology** of the present scholarship combines the text-critical and narratological approaches to commenting on the text, and also **methodology** of the history of ideas. **The research novelty** of the article is that it introduces little-known sources to the scholarly community, and suggests new conceptual approaches to the interpretation of P.Orlyk's. **Conclusions.** The preamble of *The Constitution* by P.Orlyk demonstrates that the claims for the independence of the “Cossack nation” are justified by its origin, history, and the principles of the natural law. *The Report on Kyiv* is closely linked to the preamble of *The Constitution*, and its purpose is to substantiate the historical rights of the Cossacks for Kyiv, and the “entire Ukraine”, which territory should be indivisible. In the same time, the historical arguments in the document argue that the “Cossack nation” is separate from the Muscovites and their rulers. Both the texts (the preamble and *The Report...*) attempt to reconsider the Cossack *origene gentum* as the sources of the “separate history” and demonstrates the breach with the dominating narrative of *The Synopsis*. Up to that time, the so called Khazars myth has never been interpreted as the evidence that the Cossacks are the politically separate community. Such an original interpretation was exactly the contribution of the Hetman P.Orlyk and the other followers of the former Hetman I.Mazepa. After the dramatic developments of 1708–1709, they urgently needed new ideological justification of the military struggle with the Muscovite tsar. The article also points out that *The Report...* together with the preamble to *The Constitution* could both serve during the negotiations of the P.Orlyk's representatives with the Ottoman Empire in Istanbul in December 1712. The arguments expressed in these documents could be used to justify the Cossack struggle with the Muscovite tsar, and the exclusive rights of the Cossacks for the both banks of the Dnipro river including the city of Kyiv.

Keywords: Orlyk, narrative, “Cossack nation”, right to resistance, Khazars myth, *The Report on Kyiv*, *The Synopsis*, Rurikids.

Vasyl KONONENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), kononenkovas@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6572-8017>

Realms of Memory of the First Ukrainian Political Emigrants: On the Example of P.Orlyk (1710–1720)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.066>

UDC: 930(477)*1710/1720*

Abstract. The aim of the article. The investigation deals with study of the *realms of memory* of the first Ukrainian political émigré representatives (in the first half of the 18th century) on the example of the hetman in exile, Pylyp Orlyk. *Realms of memory* (*lieux de mémoire*) are shown as structural elements from which Ukrainian identity was formed at that time. The research is based on historical documents that belonged to P.Orlyk or were written with his participation. In the article is to reconstruct the *realms of memory* of political emigrants (on the example of P.Orlyk). The article uses **the methodology** of historical science, primarily the analysis of specific *lieux de mémoire*. **The scientific novelty** of the article is the analysis of Cossack *realms of memory*, which became the basis for the development of Ukrainian identity at that time. **Conclusions.** The article highlights examples of such *realms of memory*: territory, cities, rivers, historical heroes, elements of political system, visual *lieux de mémoire*. Kyiv is shown as an example of the city that established as a key Cossack *realm of memory* and influenced the Ukrainian identity. Personality of B.Khmelnyskyi is considered as a *lieu de mémoire* that played an important role in various forms of Ukrainian identity. *The Rights and Freedoms* and the institution of the general treasurer (pidskarbii) were studied as *realms of memory* that determined the political values of Cossack society. Cossack Regalia (kleinody) are depicted as a visual expression of Cossack values and identity.

Keywords: Orlyk, Ukrainian political emigration, Hetmanshchyna, realms of memory, lieux de mémoire.

This article shows how the elements of Ukrainian identity were established on the basis of the *realms of memory* of the first Ukrainian political emigrants (primarily using the example of Pylyp Orlyk). The *realms of memory* of political emigrants were based on the values and symbols of the Hetmanshchyna's elite of the beginning of the 18th century, and became the bricks from which the identity of Orthodox *Rights and Freedoms* was formed. Education was one of these values.

Due to education Pylyp Orlyk was in Kyiv, and later it became a resource that helped him advance through his Cossack administration career. Understanding the values of Cossack *Rights and Freedoms* and the ability to successfully present them to Cossacks, Zaporizhians, as well as to foreigners allowed P.Orlyk to become hetman and remain one for almost a third of a century. Therefore, the study of *realms of memory* as the basis of Ukrainian identity at that time is an interesting and promising problem.

The study of collective memory has its own history¹. In France, for example, the study of collective memory has a long tradition². An important milestone was the publication of

¹ Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. – Paris, 1925. – 299 p.

² Constructing the Past: Essays in Historical Methodology / Ed. by J. Le Goff, P.Nora. –Cambridge, 1985. – 217 p.

multi-volume work *Les Lieux de mémoire* by the reputable French historian Pierre Nora. These volumes initiated the study of the constructs that made up the memory of the past. He called them *realms of memory* (*lieux de mémoire*). However, the French historian did not base his doctrine of memory on an empty place. P.Nora developed the concept of Maurice Halbwachs, the founder of historical collective memory³. He developed a separate approach to covering the past through the analysis of the memory of certain social groups. His main idea was the working hypothesis, that memory existed only within a social group. For P.Nora, the collective memory of a social group exists as so-called constructs – *lieux de mémoire*. Jeanne d'Arc, French both literature and wine are the constructs on which the collective memory is strung and the French identity is created. They are not tied to a territory like Paris, but are the constructive bricks, or *realms of memory* that shape the historical identity of social groups. Since the community (of the state, autonomy, nation) consists of the social groups, thus, it is possible to reconstruct the history of the entire country. Definitely, such history will be different from the traditional positivist event history.

In the territory of the Middle-Dnipro Ukraine 300–400 years ago, educated people understood history primarily as handwritten chronicles and collections. From the 19th century for educated people history is transformed into books written on the basis of the analysis of archival documents, diaries, historical texts, letters, etc. For the generation Y and Z memory of the past is very important, and it exists in certain constructions, or *realms of memory*. These *lieux de mémoire* exist offline and online and play an important role in people's lives⁴.

Thus, the collective memory of a past society (nation or social group) can be studied as *realms of memory* of this society. *Lieux de mémoire* are not always tied to a certain territory, they could be a certain hero, historical event or historical artifact. For the emergence of *realms of memory* and its development, researchers identify three factors:

1. Something to be remembered through these *lieux de mémoire* (nation, religion, historical heroes, capitals, historical events and artifacts etc.).
2. Social groups that define specific *realm of memory*.
3. Social groups that recognize these *lieux de mémoire*⁵.

The main function of a *realm of memory* is to establish a certain identity. Analysis and in-depth study of *lieux de mémoire* is useful for understanding of Ukrainian both identity and cultural heritage. Among the Ukrainian *realms of memory* the *lieux de mémoire* of Cossack Hetmanate plays an important part⁶. Although Ukrainian autonomy was a small state in size and population, it generated a significant cultural heritage based on Early Modern Rzeczpospolita and Rus traditions. The *realms of memory* of the Hetmanshchyna included the following:

1. Territory, cities, rivers: the territory of the “Fatherland”, Kyiv, Zaporizhian Sich (Host), Dnipro River.
2. Heroes: nameless “warlike Khazars”, hetman Bohdan Khmelnytskyi.
3. Political system: *Rights and Freedoms*, the institutions of the Cossack Council (Rada), of the hetman and institutions of the general pidskarbi (general treasurer), etc.

³ Halbwachs M. La mémoire collective. – Paris, 1950. – 170 p.

⁴ Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire // Representations. – 1989, Spring. – 26: Special Issue: Memory and Counter-Memory. – P.7–24.

⁵ Доронин А. Введение к сборнику // «Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. – Москва, 2019. – С.5–13.

⁶ About Hetmanate see: Kobut Z.E. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s – 1830s. – Cambridge, 1988. – 358 p. About the historiography of Hetmanate see also: *Idem*. Post-Soviet Studies of the Cossack Elite: The Present State of Research and Future Tasks // Harvard Ukrainian Studies. – 2015/2016. – 34. – №1-4. – P.373–384.

4. Visual *lieux de mémoire* – Cossacks kleinods (mace, bunchuk, seal, cannonry, etc.), written *The Treaties and Covenants* (1710), artistic images on socio-political issues, etc.

Thus, modern knowledge about the *realms of memory* of the Ukrainian emigrant elite is extremely relevant for studies on the Hetmanshchyna. A number of works on this subject have already appeared in historiography⁷. This article deals with the following *lieux de mémoire* of the Ukrainian emigrant elite: geographical objects, a historical hero, political symbols and values.

Kyiv as *lieu de mémoire*

For the hetman in exile, P.Orlyk and other authors of *The Treaties and Covenants* of 1710, Kyiv was the capital of the Hetmanshchyna. At the beginning of the 18th century the modern Ukrainian capital was represented as the center of Ancient Rus or the metropolitan's residence, or was represented, first of all, by the Kyiv-Pechersk Lavra or as a fortress with a large garrison of Muscovy's troops. For the Hetmanshchyna's administration, Kyiv was primarily the center of the regiment of the same name. Moreover, at the beginning of the 18th century the regimental chancellery of this regiment was moved to Kozelets, that is, within the framework of the Cossack political system the status of Kyiv was further lowered.

In *The Treaties and Covenants* (1710) a separate item is devoted to Kyiv on confirmation of the rights and privileges of the city⁸. In the Latin version of the document (made or edited between April 5 and May 10, 1710), Ancient Rus was also associated with Kyiv: "The capital city of Rus is Kyiv"⁹. In *The Contenta Pactorum* (abbreviated version of *The Bender Constitution*) the formulations of the Ukrainian-language *The Treaties and Covenants* were repeated¹⁰.

A new vision of Kyiv among Ukrainian emigrants is presented in Orlyk's letter to the Grand Vizier dated May 10, 1712, in which it was stated that Kyiv could not be

⁷ Szpociński A. Miejsca pamięci (lieux de mémoire) // *Teksty Drugie*. – 2008. – №4. – S.11–20; Бовгиря А. «Украина обоих берегов Днепра»: Гетманщина конца XVII–XVIII в. и дискурс единой отчины // «Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. – С.378–397. About historiography of Pylyp Orlyk see also: Kroll P. Filip Orlik (1672–1742) w polskiej historiografii (345 rocznica urodzin) // *Studia Polsko-Ukraińskie*. – 2017. – 4. – S.145–157; Kononenko V. Вплив традиції «раста conventa» на укладання й написання «Договорів та постанов» 1710 р. у сучасній українській історіографії (1991–2013) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.16. – К., 2016. – С.307–321. The books connected with theme of the article see: Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. – К., 2019. – 496 с.; Чухліб Т.В. Ідеальна держава в Україні? Козацький проєкт 1710 р. – К., 2011. – 103 с.; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – 248 с.; Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981. – 280 p.; Syzun F. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late 17th and Early 18th Centuries // *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* / Ed. by A.Kappeler, Z.Kohut, F.Sysyn, M. von Hagen. – Edmonton; Toronto, 2003. – P.108–143; *Idem*. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // *Mazepa e il suo tempo / Mazepa and his time: History, Culture, Society* / Ed. G.Siedina. – Alessandria, 2004. – P.39–53.

⁸ «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – Л., 2011. – С.111.

⁹ «Metropolis Urbis Rossiae, Kiivonia, caeteraeque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure colatas, inviolatae ac intactae ut conserventur, auctoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur» (see: *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam* / Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.1. – Москва, 1847. – С.14).

¹⁰ «Civitas [Ciuitas] metropolitan Kiivoniae [Kijouiae], ceteraeque...» (*Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitus Zaporoviensem conventorum, in Compedium brevi stylo collecta* // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – С.170–171).

separated from Ukraine, and Ukraine from Kyiv¹¹. In such work as *The Relation about Kyiv* (1712), it is said that the Ukrainian Cossacks have the exclusive right to Kyiv and the Right-bank and Left-bank Ukraine. This was argued on the basis of the idea of “combining” the Cossacks with the ancient Khazars, previously prescribed in *The Treaties and Covenants* (1710)¹². Therefore, Moscow had no grounds for claims to Kyiv¹³. In Orlyk’s Memorial to the Tatar khan (1713) it was claimed that if the Turkish sultan recognized the rights of the hetman to all of Ukraine (including Kyiv), the latter would be able to regain control over this territory¹⁴. P.Orlyk and his supporters (especially General Secretary Ivan Maksymovych) represented Kyiv as a Cossack *realm of memory*, which absorbed similar to the capital functions defined by the military chancellor and historian Samiilo Velychko regarding Chyhyryn.

Bohdan Khmelnytskyi as *lieu de mémoire*

The most successful hero who survived the Hetmanshchyna, the Russian Empire and the USSR in the memory of Ukrainians appeared after the Battle of Poltava in 1709. Ukrainians placed it on 5-hryvnia banknote. For all modern Ukrainians, B.Khmelnytskyi crystallized as a *realm of memory* on one of the national banknotes.

In many sources of Ukrainian origin of the second half of the 17th – early 18th centuries B.Khmelnytskyi is a typical leader of the anti-Polish uprising (in some cases even a negative character). In the texts of so-called *war of manifestos*, lasted from the fall of 1708 to the spring of 1709, the *God-given hetman* headed the list of rulers such as I.Vyhovskyi and P.Doroshenko¹⁵. After the Battle of Poltava (8 July 1709) B.Khmelnytskyi became an outstanding hero for emigrants, from which I.Mazepa and P.Orlyk took an example. In particular, the Mazepists appealed to the authority of Khmelnytskyi already on September 26, 1709 in *The Excerpts from the Humble Memorial of the Zaporizhian Army to the Holy Royal Estate of Sweden*, where they invoked Charles XII to approve the western border along the Sluch River, as it was under the *God-given hetman*, according to the conditions of Treaty of Zboriv (Assembly contract)¹⁶.

About the leader of the uprising of 1648 in *The Treaties and Covenants* (1710), it is said that God nominated a hetman of glorious memory B.Khmelnytskyi to defend the Holy Orthodoxy¹⁷. In *The Bender Constitution*, the “glorious memory of Bohdan Khmelnytskyi” is repeatedly mentioned. He raises the people from their knees, concludes an alliance with the Swedish king Charles X, under his rule the Moscow tsar does not dare to violate the integrity of the Fatherland, its *Rights and Freedoms*¹⁸. As written in

¹¹ «Nec Kiioviam sine Ukraina, nec Ukrainam sine Kiiovia unquam posse esse» (Copia Literarum a Duce Orlik ad Supremum Visirium, X mart., 1712 // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. – С.59).

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.5–6.

¹³ «inuste Moscus praetendit metropolim Ucrainae urbem Kijoviam, eamque ab Ucraina separare conatus» (see: Там само). This is discussed in more detail in Ya.Zatyliuk’s article: *Затялюк Я.* Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Мат. Міжнар. наук. конф. «Ad fonts»: до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р., Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010. – К., 2011. – С.134.

¹⁴ Российский государственный архив древних актов. – Ф.124. – Оп.1. – 1713 г. – Л.1–9 об.

¹⁵ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі Олександра Дубини, переклад з латинської Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. – 2009. – №6. – С.5–11.

¹⁶ Витяги з покiрного меморiала Вiйська Запорозького до святиого королiвського маєстату Швецiї вiд 26 вересня 1709 р. // «Пакти i конституцiї» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – С.353.

¹⁷ Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ // Там само. – С.78–79.

¹⁸ Там само.

the manifesto of April 4, 1712, only “after the death of the blessed memory of hetman Bohdan Khmelnytskyi, the Moscow Empire, using the most diverse methods, violated the rights and freedoms of the Cossack nation”¹⁹. Thus, the *God-given hetman* became the ideal hero of the ideal Hetmanate dreamed of by Ukrainian emigrants.

Rights and Freedoms as a realm of memory

Rights and Freedoms, Cossack councils, *The Treaties and Covenants* (1710), hetman’s governments, pidkarsbii and other Cossack institutions were for representatives of Ukrainian elite those *lieux de mémoire* through which the political values of Cossack society were understood and defended. The integrity of *Rights and Freedoms* before I. Mazepa’s uprising was presented as being violated not only by external interference in the Ukrainian life of the northeastern autocrat, but also by the pernicious Moscow despotic influences on the hetmans. In *The Bender Constitution* (1710), it was imagined that the Ukrainian rulers after B. Khmelnytskyi transformed their power into an autocratic one and thereby “twisted the ancient order, the military rights and freedoms”²⁰. The transition to Swedish protection was presented as the return of the integrity of the Cossack *Rights and Freedoms*, and *The Treaties and Covenants* were concluded to seal this “return”²¹. The task of the newly elected hetman (as well as his successors) was to ensure, by means of Swedish protection and God’s help, *Rights and Freedoms* in Cossack society²².

In Bendery in 1709, Ukrainian politicians asked the Swedish king for protection, “so that the neighboring lords do not try to subjugate our homeland by armed force or in any other way and not destroy the right for freedom”²³. That is, *Rights and Freedoms*, which lost their integrity in one way or another, stood in the same row with such a problem as encroachment by neighbours. The privilege of Charles XII dated May 10, 1710 (*Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae*), also clarifies that P. Orlyk was elected as hetman “to preserve military rights and freedoms”²⁴. In the 9th point of *Pylp Orlyk’s Instructions to the Ambassadors of the Zaporizhian Host to the Ottoman Empire* dated November 3, 1711, it was also discussed that the Sultan should ensure the inviolability of Ukraine with its *Rights and Freedoms*²⁵. This was confirmed by the sultan: no one had the right to interfere with Ukrainian laws (rights) and freedoms (liberties), and the vizier himself had to monitor its inviolability²⁶. Thus, *Rights and Freedoms* were the *realms of memory* through which the Cossack intellectuals of the Hetmanshchyna understood the past.

¹⁹ Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006. – С.120.

²⁰ Там само. – С.84–85.

²¹ «Войско Запорожское не для чего иного под протекцию Наяснѣйшого Королевского В[є]л[и]ч[є]ства Шведского удалось и тепер оной крѣпко и непоколебимо держится, тылко для для поправки и подвигнення упалых правь своих и волностей войсковых, договорили и постановили з Ясневелможным Его Милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ» (see: Договори и постановлепа правь и волностей войсковыхъ. – С.84–85).

²² Там само. – С.90–91, 100–101, 114–115, 116–117.

²³ Витяги з покірного меморіала Війська Запорожского до святого королівського маєстату Швеції... – С.353.

²⁴ Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae / Привілей від 10 травня // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – С.346.

²⁵ Instructio Dom. Dom. Demetrio Horlenko etc. extraordinariis Zaporoviensibus Legatis ad Portam Otomanicam, a Duce Orlik in urbe Baba data III d. 9-bris, 1711 / Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. – С.66.

²⁶ Переклад привілею імператора турків, що його було дано гетьманові запорозькому Пилипові Орлику на володіння Україною цього боку Дніпра. Сталося це в Бендері в царській канцелярії 1712 року 10 травня // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. – С.129. See also: Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – Л., 1992. – С.307–320.

Rights and Freedoms were implemented at Cossack councils. At the latter, a hetman and Cossack officers were elected, and important decisions were made. I.Mazepa died in the night from 22 to 23 September, 1709, however, P.Orlyk became the Ukrainian ruler only six months later. This might be explained by the fact that he could be elected only at the council, and its holding required solving a number of problems.

As for the institution of the pidskarbii (treasurer), it is presented as permanent in *The Treaties and Covenants* (1710)²⁷. The institution is presented as if it had always existed (although this only happened under I.Briukhovetskyi). In addition to the general pidskarbii, the governments of the treasuries were established in regiments and towns (according to the Latin text *Pacta et Constitutiones*). In general, *The Treaties and Covenants* paid more attention to towns than it might seem at first glance. If *The Treaties and Covenants* refer to confirmation of self-government in Kyiv and those towns that received it in the past²⁸, then in *Pacta et Constitutiones* it was about all urban centers without exception²⁹. According to the Latin text, the institution of the pidskarbii was planned to launch in each town; moreover, this “town” pidskarbii (Thesaurarius) had to be accountable to the regimental pidskarbii (Chiliarchatus): “[...] in the community of each city, a treasurer, subordinate to the regimental pidskarbii, should be elected and sworn in, who would have all income and expenses under his control and custody and truthfully enter them into the accounting books”³⁰. The novelty proposed in the Latin text was quite considered: the “town” pidskarbii was financially interested in protecting the townspeople, since it would have to pay for the abuse of travellers in the towns from its own funds³¹. In the Latin text in the case of limiting the abuse of travellers (according to the sphere of protection of the townspeople’s interests) in contrast to the Ukrainian-language document³² there is an emphasis on the need to copy practices common in more developed countries.

So, pidskarbii in Latin text of *The Bender Constitution* became an important *realm of memory* of P.Orlyk, designed to modernize the socio-political system of the Hetmanshchyna. The *Pacta et Constitutiones* clauses created more or less good “picture” of order in the country, which was headed by P.Orlyk, and the protector was already Charles XII.

Kleinods as a *lieux de mémoire*

Kleinods were among the visible signs of hetman power. Without kleinods, hetmans were not the head of the state. Therefore, in autumn 1709, the foreman (starshyna) requested that Andrii Voinarovskyy return all “the hetman’s kleinods and our privileges and all the treasure intact”³³. In this list of Cossack values, the hetman’s kleinods were

²⁷ Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ. – С.101–103.

²⁸ Там само. – С.111.

²⁹ Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neo electum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. – С.13–14.

³⁰ Там же.

³¹ «Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде поміченим у боргах і незаконних витратах, то їх варто відшкодувати з власних коштів того підскарбії, щоб повернути місту. Тому повинен вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов’язані з поїздками у конкретній справі: хто з чією подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався» (see: Там же).

³² Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ. – С.110–111.

³³ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції... – С.353.

enumerated in the first place. The return of the “kleinods” became one of the conditions of the Cossack leadership in the matter of electing a new hetman.

The word “kleinod” is translated from German as treasure, value. Cossack kleinods were not only valuable in a material sense – without a mace, a seal, a bunchuk, the hetman’s government could not be imagined at all. In emigration, the attention paid by P.Orlyk to the visual symbols of the hetman’s power in foreign territory is important. This applies to both the mace and the seal and bunchuk³⁴. The hetman’s power was represented by a mace: P.Orlyk pledged the mace for creditors only under very difficult financial circumstances. It should be mentioned that he did not sell it, but rather pawned it with the hope of returning it. Important documents were sealed, for example *The Treaties and Covenants*³⁵. Heads of bunchuks – General bunchuzhnyi (bunchuk officers) played an important role in the represented authorities in the Hetmanshchyna, and they continued to play the same role in emigration. Even in 1719, in difficult living conditions in Sweden, the hetman had two General bunchuzhnyi who received significant amounts of money for their government³⁶. Thus, the study of collective memory in the environment of political emigration has great prospects for understanding of Cossack identity, since it can be understood only under the condition of reconstruction of its formation.

From the end of the 17th to early 18th century a number of narratives appeared in the Hetmanshchyna, which contained Cossack *realms of memory*. The territory, the Fatherland, the idea of the origin of the Cossacks from the Khazars, the figure of B.Khmelnyskyi, towns, political values became the constructs that were collectively remembered by Ukrainian political emigrants. The latter were to be adjusted to new challenges: some of the *lieux de mémoire* were developed (*Rights and Freedoms*), others were modified on the basis of already existing ones (“Fatherland”, Kyiv), others were newly created (the political significance of the origin of the Cossacks from “warlike Khazars”, the permanent existence of the institution of the pidskarbii). *Realms of memory* acquired a symbolic meaning for emigrants as a social group and influenced on their identity. The quality of their creation is evidenced by the fact that the modern Ukrainian national narrative of the Hetmanshchyna of early 18th century uses largely the same *lieux de mémoire* that appeared 300 years ago.

REFERENCES

1. Bovgyrja, A. (2019). “Ukraina oboikh beregov Dnepra”: Getmanshchina kontsa XVII–XVIII v. i diskurs edinoj otchizny. “Mesta pamjati” rusi kontsa XV – serediny XVIII v., 378–397. Moskva. [in Russian].
2. Chukhlib, T. (2011). *Idealna derzhava v Ukraini? Kozatskyi proekt 1710 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Dmytryshyn, I. (2019). *Hryborii Orlyk, abo Kozatska natsiia u frantsuzkii dyplomatii.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Doronin, A. (2019). Vvedenie k sborniku. „Mesta pamjati” rusi kontsa XV – serediny XVIII v., 5–13. Moskva. [in Russian].
5. Halbwachs, M. (1950). *La Mémoire collective.* Paris. [in French].
6. Kohut, Z.E. (1988). *Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s–1830s.* Cambridge.
7. Kohut, Z.E. (2015–2016). Post-Soviet Studies of the Cossack Elite: The Present State of Research and Future Tasks. *Harvard Ukrainian Studies*, 34, 373–384.
8. Kononenko, V. (2014). “Dohovory ta postanovy” 1710 r. yak modernizatsiinyi proekt: sprobha mizhdystysylinarnoho doslidzhennia tekstu. *Mizhdystysylinarni humanitarni studii: Serija «Istorychni nauky»*, 1, 48–65. [in Ukrainian].

³⁴ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф.204. – Картон №37. – Д.11. – Л.6 об.

³⁵ Договора и постановления правъ и волностей войсковыхъ. – С.116.

³⁶ Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. – К., 1903. – С.8.

9. Kononenko, V. (2016). Kazatsko-moskovskie otnosheniia v originale teksta "Dogovorov i postanovlenii" 1710 g. *Istoricheskij vestnik*, 163, 60–99. [in Russian].
10. Kononenko, V. (2016). Vplyv tradytsii "pacta conventa" na ukladannia i napyssannia "Dohovoriv ta postanov" 1710 r. u suchasni ukrainiskii istoriografii (1991–2013). *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*, 16, 307–321. [in Ukrainian].
11. Kononenko, V. (2018). Konstruiuvannia pamiaty pro "prava ta volnosti" u tekstakh ukrainskoi emihratsii 1709–1714 rr. *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*, 17, 239–273. [in Ukrainian].
12. Kresin, O. (2001). *Polityko-pravova spadshchyna ukrainskoi politychnoi emihratsii pershoi polovyny XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kroll, P. (2017). Filip Orlik (1672–1742) w polskiej historiografii (345 rocznica urodzin). *Studia polsko-ukraińskie*, 4, 145–157. [in Polish].
14. Le Goff, J., Nora, P. (Eds) (1985). *Constructing the Past: Essays in Historical Methodology*. Cambridge.
15. Pritsak, O. (1992). Odyn chy dva dohovory Pylypa Orlyka z Turechchynoiu na pochatku drugoho desiatyrychchia visimnadsiatoho stolittia? *Ukrainskyi arkeobnrafichnyi sborichnyk*, 1, 307–320. [in Ukrainian].
16. Strukevych, O. (2006). Pylyp Orlyk ta yevropeiska tradytsiia konstytutsionalizmu. *Pylyp Orlyk – hetman i avtor pershoi konstytutsii Ukrainy*, 13–32. Minsk. [in Ukrainian].
17. Subtelny, O. (1981). *The Mazeppists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*. New York.
18. Sysyn, F. (2003). The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late 17th and Early 18th Centuries. *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* A.Kappeler, Z.Kohut, F.Sysyn, M. von Hagen (Eds), 108–143. Edmonton; Toronto.
19. Sysyn, F. (2004). Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture. *Mazepe e il suo tempo: Mazepe and bis time: History, Culture, Society*, 39–53. Alessandria.
20. Szpociński, A. (2008). Miejsca pamięci (lieux de mémoire). *Teksty Drugie*, 4, 11–20. [in Polish].
21. Zatyliuk, Ya. (2011). Predky "kozatskoho malorosiiskoho narodu" i kyievo-ruska spadshchyna v uiavlenni elity chasiv Pylypa Orlyka. *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty: Mat. Mizhnar. nauk. konf. "Ad fonts": do 300-rihchbia Benderskoi konstytutsii 1710 r.* Kyiv, NaUKMA, 14–16 *zbovnia 2010*, 118–135. Kyiv. [in Ukrainian].

Василь КОНОНЕНКО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), kononenkovas@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6572-8017>

«Місця пам'яті» перших українських політичних емігрантів: на прикладі П.Орлика (1710–1720 рр.)

Анотація. Статтю присвячено аналізу «місць пам'яті» («lieux de mémoire») представників української політичної еміграції (мазепинців) на прикладі першої декади діяльності гетьмана в екзилі П.Орлика. «Місця пам'яті» показано як структурні елементи, з яких формувалася тогочасна українська ідентичність. Дослідження ґрунтується на історичних документах, що належали перу П.Орлика або були написані за його участі. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, комплексному аналізі опублікованих та архівних джерел, структурному аналізі «lieux de mémoire». Ключовим є застосування аналізу конкретних «місць пам'яті» під кутом зору їх функції у суспільстві Гетьманщини. **Наукова новизна.** Здійснено аналіз козацьких «місць пам'яті», котрі стали основою для розвитку тодішньої української ідентичності. **Висновки.** Як «місця пам'яті» розглядаються території, міста, річки, історичні герої, елементи політичної системи, візуальні «lieux de mémoire». На прикладі Києва показано, як місто утвердилося в іпостасі ключового козацького «місця пам'яті». Постать Б.Хмельницького розглянуто як «lieu de mémoire», котре відіграло важливу роль у різних формах української ідентичності. «Права та вольності», а також інститут генерального підскарб'я вивчено як «місця пам'яті», що визначали політичні цінності козацької спільноти. Клейноди зображено як візуальний вираз козацьких цінностей та ідентичності.

Ключові слова: Орлик, українська політична еміграція, Гетьманщина, сфери пам'яті, «місця пам'яті».

До 300-річчя від дня народження Г.Сковороди

Ірина КОЛЕСНИК

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ikolesnyk2002@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

Григорій Сковорода: духовний реформатор українського світогляду

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.074>

УДК:101.1:316

Анотація. Мета статті полягає в аналізі світогляду Г.Сковороди як цілісного й повного, у контексті його історичної епохи. **Методологія** зіперта на принципах персональної, інтелектуальної історії, біографічному методі. **Наукова новизна.** Погляди Г.Сковороди були породжені різними культурними впливами: бароко, старокиївської вченості, античними мотивами, біблійною традицією та філософією доби Просвітництва. Основними категоріями його світогляду стали принципи моральної філософії, поняття «щастя», а також концепти раціоналізму – всесвітній розум, «премудрість», тобто людський інтелект, та циклічне розуміння історичного часу. Мислитель постає як автор теорії «трьох світів», концепції «двох натур» і вчення про «сродність». **Висновки.** Духовний переворот, здійснений Г.Сковородою, полягає у збагаченні українського «культурного типу», ознаками якого є чуттєвість, емоційність, людяність, образний стиль мислення, відчуття краси, елементами раціоналізму та інтелектуалізму.

Ключові слова: Сковорода, українська філософія, Просвітництво, «щастя», всесвітній розум, «премудрість», теорія «трьох світів», концепція «двох натур», ідея «сродності», український культурний тип, духовна революція.

Григорій Сковорода (1722–1794 рр.) – найвизначніший український філософ, поет, педагог XVIII ст., чий погляди й досі викликають дискусії серед дослідників, адже хтось розглядає його прибічником морально-етичної концепції, хтось наголошує на богословській складовій світогляду мислителя, а хтось визнає вплив на нього ідей раціоналізму епохи Просвітництва.

Особливість світосприйняття

У 1769 р. німецький філософ Й.Г.Гердер вимовив крилату фразу: «Україна стане колись новою Грецією». Дійсно, між двома культурними типами є чимало подібного (як, утім, і різниць). У літературі побутує думка про «елліністичність» української духовності. Класичний грецький ідеал краси та античної освіти – калокагатія означав

гармонію духовного й фізичного, моральних чеснот і тілесної досконалості людини. Цей етичний та естетичний ідеал давніх греків був не чужий українському світосприйняттю. Засадничими рисами національного характеру були чуттєвість, емоційність, людяність, відчуття краси. Водночас українському культурному типу бракувало інтелектуалізму, раціоналізму, почуття домінувало над логікою. Греція ж уважалася батьківщиною філософії та інших наук, у тому числі історії. Раціоналізм став органічною складовою в давньогрецькому мистецтві, зокрема в архітектурі, у драмі, що була просякнута глибоким філософським змістом і мала математично вивірену форму. Український епос та література натомість (козацькі думи, «Слово о полку Ігоревім») мали ліричне забарвлення¹. Отже встановлення балансу між духовно-емоційним і раціональним у світосприйнятті українців є заслугою найвизначнішого нашого філософа.

Г.Сковорода був мислителем, педагогом, поетом та фундатором вітчизняної філософії. Специфіка його творчості зумовлювалася різноманітними культурно-історичними впливами. Барокові уявлення перепліталися з античними мотивами, біблійна традиція справила вплив на його образно-емоційне мислення, тенденції української церковної літератури та академічної вченості співіснували з новаторськими просвітницькими ідеями.

Часи Г.Сковороди – це епоха бароко, коли, на відміну від доби Ренесансу, відбувалося повернення до середньовічних форм і змістів, а на зміну антропоцентризму прийшов теоцентризм. Барокова культура набуває релігійного забарвлення, посилюється роль релігії та держави. Не відмовляючись від досягнень Ренесансу – відродження античності – бароко робить спробу з'єднати його з християнством. Притаманна йому любов до кривих ліній, на відміну від ренесансових гострого кута й півкулі, була пов'язана з рухливістю та динамкою в мистецтві й житті. Звідси пристрасть до руху, мандрів, змін, авантюрних пригод². Це була епоха розквіту математики й богослов'я. Барокові риси духовної творчості включають і розвиток особистісного, авторського начала. У цілому цей стиль віддзеркалює складність, амбівалентність природи людини, її роздвоєння між плотським і духовним, земним та небесним.

В Україні XVII–XVIII ст. бароко мало специфічні прояви. Це був, як зауважував Д.Чижевський, період «нового розквіту» мистецтва й культури, «формування національного типу»³. Визначною рисою українського бароко стала перевага релігійного, духовного начала над світським. Для нього було типовим переплетення мистецтв, жанрів, видів духовної творчості. Барокові структури мислення містять принцип контрасту, яким так захоплювався Г.Сковорода, а також риторичність, пишномовність, до котрої він звик під час навчання в Київській академії. Водночас він полюбляв такі барокові прийоми, як алегоричність мислення, образність, символи та емблематика. Щодо свого власного стилю філософ пояснював: «Намагаючись, щоб слова не були зовсім беззмістовними, я надав їм деякого релігійного змісту у стилі, як кажуть, простонародної мудрості, яка нас учить оглядатись завжди і раз у раз на наслідки. Останнє прийшло мені насамперед на думку, коли я підшукав потрібні слова. І, по-моєму, не можна вважати обережним, розсудливим того, хто не діє так само.

¹ Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // *Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.2. – К., 1994. – С.404–405.*

² Г.Сковорода писав до М.Ковалинського: «Бо звичайно стає нудно, якщо лишатись довго на одному і тому ж місці» (див.: Г.Сковорода – М.Ковалинському, друга половина червня 1764 р. // *Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Т.2. – К., 1973. – С.340*). Він був сином свого часу й не випадково його називали «мандрівним філософом». Вочевидь, у нього була дромоманія (або «синдром пілігрима») – нестримне бажання до зміни місць перебування, до подорожей. Мотиви цих імпульсивних учинків зазвичай невідомі. Ймовірно, такий синдром був властивий також і М.Гоголю з його пристрасстю до подорожування (в дорозі він зосереджувався, обдумуючи свої плани).

³ *Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. – С.239–240, 241–242.*

Це практикували і давні мудреці, і, якщо не помиляюсь, з цієї причини Аполлона зображали і малювали з чотирма вухами, а римського Януса – дволиким»⁴.

Таким чином, «єство української барокової культури як культури християнської», на думку Д.Чижевського, було представлено іменами духовних учителів Дмитрія (Туптала), Паїсія (Величковського) та ін. І «маємо з того часу лише єдину спробу філософічно-богословського синтезу, який, хоч у деталях і не оригінальний, але в цілому є самостійною творчою концепцією, що її значення переходить за рамки його часу. Це система Сковороди»⁵. Більше того, у своїй концепції він скристалізував усі риси українського народу.

Природною складовою світогляду Г.Сковороди була біблійно-богословська традиція. Сутність християнства він розумів як любов, істинну любов до Бога:

«Що таке християнська релігія, як не істинна і досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що відзнакою його учнів є взаємна любов? Хіба не любов все поєднує, буде, творить, подібно до того, як ворожість руйнує? Хіба не називає Бога любов'ю його найулюбленіший учень Йоанн? Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не є ніщо без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов. Любов – це початок, середина і кінець, альфа і омега»⁶.

При цьому Г.Сковорода так розуміє людські чесноти: «Чесноти у повному розумінні – це ті, господарем яких є сам суцільний, або Бог. Такі: віра, надія і найвеличніша з усіх і безкінечна любов. Бо сам Бог називається любов'ю». Він називає засоби їх досягнення: «Знання грецької і римської літератури, яке дається нічними заняттями (я називаю тобі уже засіб засобу), втеча від юрби і мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність, коротше – зневаження плоті, щоб здобути дух»⁷. Щодо себе мислитель писав: «Навпаки, я визнаю, що мені властива деяка особлива гуманність і людяність»⁸.

Античність, як відомо, прийшла в Україну після примирення її з християнством. У зв'язку з цим Г.Сковорода особливо цінував «еллінську літературу»⁹, навіть захоплювався «літературою греків»¹⁰. У своїх листах він часто використовував грецьку мову, як і лагину. Його улюблений автор – Плутарх. Часто цитував Платона, Сократа, Аристотеля, байкаря Езопа, Піфагора, Гомера, афінського поета та драматурга Меандра, а також римських філософів Боеція, Цицерона, Сенеку, мудреця й політика Катона, письменника, комедіографа Теренція, поетів Горація, Вергілія.

Водночас Г.Сковорода був людиною свого часу, мислителем доби Просвітництва. В його філософських поглядах присутні сциентистські мотиви, світоглядні конструкції, теоретичні виклади, умоглядні настанови. В листі М.Ковалинського до Г.Сковороди йдеться про тих авторів, яких вони, певне, обговорювали у своїх бесідах, були знайомі з їхніми поглядами: «Сорадююсь обращенію Вашему с Плутархом. Он из греков лутший мой друг; из римлян – любомудрствующій царедворец Сенека; из французов – Боннет, из республикантов – Жан-Жак Руссо; из немцов – Геллерт; из русских – Meingard»¹¹. Плутарх, як відомо, був одним із найбільш цитованих Г.Сковородою авторів. На

⁴ Г.Сковорода – М.Ковалинському, листопад 1764 р. // *Сковорода Г. Повне зібрання творів.* – Т.2. – С.343.

⁵ *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – С.302.

⁶ Г.Сковорода – М.Ковалинському, друга половина лютого 1763 р. // *Сковорода Г. Повне зібрання творів.* – Т.2. – С.277.

⁷ Г.Сковорода – М.Ковалинському, кінець лютого 28 (29?) жовтня 1763 р. // Там само. – С.324.

⁸ Г.Сковорода – М.Ковалинському, кінець лютого – друга половина березня 1763 р. // Там само. – С.281.

⁹ Г.Сковорода – М.Ковалинському, серпень – вересень 1762 р. // Там само. – С.223.

¹⁰ Г.Сковорода – М.Ковалинському, вересень – жовтень 1762 р. // Там само. – С.226.

¹¹ М.Ковалинський – Г.Сковороді, 19 січня 1779 р. // Там само. – С.477.

твори Сенеки він також часто посилався. Ш.Бонне (1720–1793 рр.), про котрого згадував М.Ковалинський, – швейцарський філософ, природознавець, член Паризької академії наук, почесний член Петербурзької АН, по-своєму інтерпретувавши теорію монад Г.В.Ляйбніца, сенсуалізм Дж.Локка, мав вплив на французьких матеріалістів. Німецький філософ Х.Ф.Геллерт (1715–1769 рр.) був одним із найбільш читаних авторів. У Ляйпцизькому університеті він викладав своє вчення про мораль. У Росії, до речі, видавалося чимало його праць, у тому числі книга «Нравоучение» (Москва, 1775–1773 рр.). Й.В. фон Гете називав вчення Геллерта «фундаментом німецької моральної культури». Що стосується Ж.-Ж.Руссо, то, судячи з листа М.Ковалинського, він та його адресат не тільки були знайомі з поглядами французького філософа, але й з його політичними вполюбованнями. «Даниїл Мейнгард» – під таким псевдонімом виступав сам Г.Сковорода¹². Спільність розумових занять він уважав не менш важливою за спільність душ.

«І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук або ж якщо і вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони і подібні до мене... Тепер же, коли я бачу, – писав Г.Сковорода до М.Ковалинського, – що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (в якій мірі я їх ціную, мені немає потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, яка, якщо залишити в стороні сицилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне і корисне»¹³.

Вважається, що Г.Сковорода був знайомий із писаннями Б.Спінози та Х.Вольфа¹⁴. Відомі праці Б.Спінози «Короткий трактат про Бога, людину та її щастя» (1660 р.), «Трактат про вдосконалення розуму» (1662 р.). Вчення останнього про існування двох натур (одна, що народжує, інша – народжувана) мало вплив на теорію «двох натур» Г.Сковороди. Х.Вольф був раннім просвітителем, прибічником ідей раціоналізму, його обирали членом Академії наук Лондона, Стокгольма, Парижа. У Марбурзькому університеті у 1736–1739 рр. під керівництвом Х.Вольфа навчався М.Ломоносов. Завдяки йому та Ф.Прокоповичу відбувалося формування академічної науки й системи університетської освіти. Його погляди користувалися широкою популярністю в першій половині XVIII ст. Центральне місце у системі Х.Вольфа посідала природна теологія або вчення про Бога: «Люди за природою своєю розумні та вільні, прагнуть щастя, що можливо за умов постійного морального вдосконалення» («Розумні думки про Бога, світ і людину», 1720 р.). З ідеями вольф'янської філософії, що викладалися в Києво-Могилянській академії, Г.Сковорода, звісно, був обізнаний, зокрема з трактуванням німецьким мислителем філософії як науки про щастя людини.

Філософія ж просвітителів, як відомо, була насичена ідеями універсалізму, всевітнього розуму. Їхні ідейні конструкції існували у вигляді теорій, схем, умоглядних концепцій. Думки дослідників із приводу філософського доробку Г.Сковороди суттєво розходяться. Одні вважають, що його судження не мають раціонального смислу, інші – що самобутній раціоналізм українського мислителя сягає справжнього культу розуму¹⁵.

¹² «Твой друг и брат, слуга и раб, Григорій Варсава Сковорода – Даниїл Мейнгард» (див.: Г.Сковорода – М.Ковалинському, кінець лютого – 26 вересня 1790 р. // Там само. – С.357).

¹³ Г.Сковорода – М.Ковалинському, середина вересня 1762 р. // Там само. – С.226.

¹⁴ Шинкарук В., Іваньо І. Григорій Сковорода // Там само. – Т.1. – К., 1973. – С.32.

¹⁵ Штет Г.Г. Очерк развития русской философии // *Его же. Сочинения: Из истории отечественной философской мысли.* – Москва, 1978. – С.82–96; Старостин Б.А. Позднепросветительские концепции генезиса науки и культуры // *Наука и культура.* – Москва, 1984. – С.294; Петров В. До характеристики філософського світогляду Сковороди // *Хроніка-2000.* – Вип.39/40. – К., 2000. – С.587–602.

У цілому, на думку фахівців, ознакою філософствування Г.Сковорода є залежність не тільки від змісту проповідуваних ним ідей, але й від обраної форми викладу. Саме в літературній формі його праць криється секрет їх смислу. Ось чому без урахування цієї форми незрозумілим залишається їх смисл¹⁶.

Якщо в радянській філософській традиції вважалося, що Г.Сковорода створив «морально-естетичне вчення»¹⁷, а в діаспорній літературі стверджувалося, що він був автором концепції «філософічно-богословського синтезу»¹⁸, то, на нашу думку, є всі підстави припустити, що світогляд мислителя був цілісним, ідеологічно повним: принципи провітницького раціоналізму та інтелектуалізму органічно поєднувалися в ньому з морально-естетичною концепцією, античними мотивами й богословсько-біблійною традицією.

Ключові концепти філософії

Як Г.Сковорода розумів філософію? Перш за все – це заглиблення у себе, усамітнення як спосіб думання: «Воістину моя самотність відкрила мені небо»¹⁹. Відсторонитися від усього мирського, займатися своєю душею, слухати себе, готуватися до читання Святого Письма, пізнання Бога, всесвітнього розуму.

«Що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті з собою, з собою уміти вести розмову. Далі, коли Кратес побачив людину, яка розмовляла сама з собою на самоті, то сказав: “Безсумнівно, не з поганою людиною ти розмовляєш” і т. ін. Саме на таких книгах душа готується до читання Святого Письма, яке є раєм благочестивих і ангельських умів, на яке завжди дивляться, але яким ніколи не можуть пересититися. Дивись на тих людей, чії слова, діла, око, хода, рухи, їжа, напої, коротше кажучи, все життя скероване всередину, як ті сліди, про які говориться у Плутарха, звернені всередину, тобто вони не летять за тими, що літають за хмари, але зайняті лише своєю душею і слухають самих себе, поки не приготують себе як гідну обитель для Бога. І коли Бог вселиться в їхні душі, коли запанує в них, тоді те, що уявляється юрбі як щось нестерпне, страшне, пусте, для них стане божественним, сповненим нектару й амброзії, коротше кажучи “веселіє вечное”»²⁰.

У трактаті «Начальная дверь ко христіанському добронравію» – конспекти викладів, присвячених своєму теоретичному світогляду – Г.Сковорода характеризував основний постулат власної моральної філософії, зокрема про людське «щастя»:

«Нет слаже для человека и нет нужнее, как щастіе; нет же ничего и легоче сего. Благодареніе блаженному Богу. Царствіе Божіе внутрь нас. Щастіе в сердце, сердце в любви, любовь же в законе вечнаго. [...] Ныне же желаеш ли быть щасливым? Не ищи щастія за морем, не проси его у человека, не странствуй по планетам, не волочись по дворцам, не ползай по шаре земной, не броди по Иерусалимам... Златом можеш купить деревню, вещь трудную, яко обходимую, а щастіе, яко необходимая необходимость, туне везде и всегда даруется»²¹.

¹⁶ Шинкарук В., Іванько І. Григорій Сковорода. – С.53.

¹⁷ Див.: Там само. – С.11–57.

¹⁸ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – С.302.

¹⁹ Г.Сковорода – М.Ковалинському, 30 січня 1763 р. // Сковорода Г. Повне зібрання творів. – Т.2. – С.269.

²⁰ Г.Сковорода – М.Ковалинському, вересень – жовтень, 1762 р. // Там само. – С.232.

²¹ Сковорода Г. Начальная дверь ко христіанському добронравію // Там само. – Т.1. – С.144.

Де шукати щастя? І філософ пояснює: «Многія телесные необходимости ожидают тебе, и не там счастье, а для сердца твоего едино есть на потребу, и тамо Бог и счастье, не далече оно. Близ есть. В сердце и в душе твоей»²².

У згаданій праці поряд із категорією «щастя» мислитель аналізує образ «премудрості». У широкому сенсі він означав «усесвітній розум» – засадничий принцип просвітницької філософії. «Сей чистейший, всемірний, всех веков и народов всеобщий ум излил нам, как источник, все мудрости и художества, к проведению житія нужных. Но ничем ему так не одолжен всякій народ, как тем, что он дал нам самую высочайшую свою премудрость, которая природный его есть портрет и печать». Для наочності Г.Сковорода порівнює розум усесвітній із людським:

«И как в теле человеческом один ум, однакожно по рассуждению разных частей действует, так и в помянутых сожительствах, сею премудростію связанных, Бог через различные члены различные в пользу общую производит действия. [...] [Від премудрості] одной зависит особенный в созидании рода человеческого промысел. Она-то есть прекраснейшее лицо Божіе, которым он со временем, напечатываясь на душе нашей, делает нас из диких и безобразных монстров, или уродов, человеками, то есть зверками, к содружеству и к помянутым сожительствам годными, незлобивыми, воздержанными, великодушными и справедливыми»²³.

За Г.Сковородою, «премудрість» – «начало и конец всех книг пророческих; от нея, через нея и для нея все в них написано. По сей причине разные себе имена получила. Она называется образ Божій, слава, свет, слово, совет, воскресеніе, живот, путь, правда, мир, судьба, оправданіе, благодать, истинна, сила Божія, имя Божіе, воля Божія, камень веры, царство Божіе и проч. [У християн] называли ее Христом, то есть царем, потому что одна она управляет к вечному и временному щастію все государства, всякія сожительства и каждого порознь. Да и, кроме того, у древних царственным называлось все, что верховным и главнейшим почиталось»²⁴.

До речі, в тому ж трактаті-конспекті мислитель виклав свою теорію «трьох світів» та концепцію «двох натур». «Усесвітній розум» означає духовне начало або внутрішню «натуру» всіх «трьох світів», тобто всього сущого. В ньому він убачав джерело наук і знань, так необхідних у житті людства: «Сей чистейший, всемірний, всех веков и народов всеобщий ум излил нам, как источник, все мудрости и художества, к проведению житія нужных»²⁵. Отже Г.Сковорода стоїть на позиціях раціоналізму, на відміну від, наприклад, А.Кантемира, котрий пов'язував виникнення наук і мистецтв із даром богів, що велося від античної та середньовічної традиції. «Всесвітній розум», уважав філософ, дав усім народам без винятку «самую высочайшую свою Премудрость, которая природный его есть портрет и печать»²⁶.

На думку Г.Сковороди, в усі часи всі народи «верили, что есть тайная некая, по всему разлившаяся и всем владеющая сила». Силу цю, стверджував мислитель, різні народи розуміли та називали по-своєму: у древніх – «розум усесвітній», «час», «доля», «фортуна»; у християнстві – «Господь», «Отець», «розум», «істина» (при цьому останні два поняття, на думку філософа, здавалися більш підходящими через

²² Там само. – С.145.

²³ Там само. – С.147.

²⁴ Там само. – С.149.

²⁵ Там само. – С.147.

²⁶ Там само.

те, що «ум вовсе есть невеществен, а истина вечным своим пребыванием совсем противна непостоянному веществу»). Видима «натура» називалася «вещество, или матерія, земля, плоть, тень и проч.»²⁷.

У цілому внутрішнє начало «світу» («міра»), точніше всіх «трьох світів», Г.Сковорода ототожнював зі всесвітнім розумом, або Богом, тому вважав грубою помилкою видавати «вещество за Бога», тобто духовна сила – це не є оречевлене («овеществленное») божество. Словом, попри теологічну лексику та форму викладу, його філософська система була глибоко раціоналістичною, що цілком відповідало ідеології просвітництва з її культом розуму та знання. Саме це ставить українського мислителя в один шерг із визначними просвітителами-раціоналістами Європи.

Другий, не менш важливий символ у світоглядній системі Г.Сковороди, – образ «Премудрости» у вузькому сенсі, аналог просвітницької абстракції «людського розуму». Саме богиня мудрості з римського пантеону уособлювала у свідомості філософа категорію людського інтелекту. В його творах цей образ, тотожний Мінерві, Софії, Афіні, сягав своїм корінням у давні часи, аж до давньоєгипетської богині Ізиди. У вірші-алегорії «Разговор о Премудрости» Мудрість веде діалог із людиною та говорить про себе:

«У греков звалась я Софиа в древной век,
А мудростью зовет всяк русской человек,
Но римлянин меня Минервою назвал
А християнин добр Христом мне имя дал»²⁸.

Подібно просвітителам, Г.Сковорода визнає універсальність «премудрости», або людського розуму: вона властива всім у всі часи. У тому ж самому вірші устами самої Мудрості говорить він про те, що вона в усіх хінських народів (китайців), і у варварів – це так природно, як день змінює ніч, а весну – літо. Словом, «премудрість» – дочка всесвітнього розуму (духовного начала «міра»). Людський розум є проявом внутрішньої натури «світу» – всесвітнього розуму, він «делает нас из диких и безобразных монстров или уродов человеками, то есть зверками, к содружеству и к помянутым сожительствам годными, беззловивыми, воздержными, великодушными и справедливыми». «Премудрість», стверджував Г.Сковорода, надає міцність усім витворам людини: «Она во всех наших всякого рода делах и речах душа, польза и краса, а без нея все мертво и гусно». Як і у просвітителів, в українського філософа «премудрість» – це душа, рушійна сила людського розвитку, рушій життя суспільства: «От нея одной зависит особенный в созидании рода человеческого промысл»²⁹. Однак володіння цією «Божою Премудрістю» (силою людського розуму) – справа непроста й нелегка. У різних народів вона таїлася «будто по разновидным маскарадом», під різними знаками, тобто в обрядах, релігіях, знаннях, цивільних історіях.

Водночас не всі прагнуть до пізнання «премудрости». Багато хто не хоче слухати її «порад» (тобто не дослухаються голосу розуму) – одні через відсутність слуху чи незнання, більшість же з огляду на «худе виховання». Натомість ті, хто дотримується тих «порад», є пророками свого народу. «Премудрість», стверджував Г.Сковорода, «начало и конец всех книг пророческих; от нея, чрез нея и для нея все в них написано»³⁰.

²⁷ Там само. – С.146.

²⁸ Сковорода Г. Разговор о Премудрости // Там само. – С.94.

²⁹ Сковорода Г. О промысле, особенном для человека // Там само. – С.147.

³⁰ Там само. – С.148–149.

Раціоналістичне тлумачення образу «премудрості» давало підстави опонентам мислителя закидати йому, що він начебто нехтує історією Старого й Нового заповітів³¹. Дійсно, джерелом пізнання «премудрості» та всесвітнього розуму Г.Сковорода вважав Біблію, а життя суспільства – людські передання (перекази). Закон Божий він сприймав як категорію вічну, а передання – як те, що існує «не всюди та назавжди». Знання він визначав як «відображення» закону Божого, тобто «премудрість». Цю свою думку пояснював прикладом-порівнянням: «Закон Божий есть райское древо, а предания – тень»³².

Примітно, що у Г.Сковороди, хоч і вкрай рідко, але зустрічаються судження без теологічної оболонки про такі світські науки, як література та історія. Так, він розрізняє їх за предметом вивчення – священну і світську історію; за періодами – древню й нову; за країнами – грецьку, латинську та історію варварських народів³³. Користь знання літератури визнавав і «для теології, і для інших занять». Стверджував, що чим більших успіхів досягнеш у вивченні літератури, тим більш помітні звершення матимеш у теології та інших науках. Г.Сковорода був упевнений, що перечитувати слід не багатьох авторів – найкращих, дотримуючись певного порядку при їх відборі. Багато треба читати не «за кількістю, але за якістю», адже, подібно до того, як мало користі від неперезованої їжі, так мало користі й від безладного читання³⁴.

У світогляді Г.Сковороди його новаторські уявлення про всесвітній розум і «премудрість» (людський розум) постають як породження різних культурно-ідеологічних впливів, що кристалізувалися внаслідок поєднання глибоко національних традицій, староукраїнської книжності, античності, барокової алегоричності, емблематизації, образності та раціоналістичних конструкцій. У цілому його погляди вносили цілком нові, самобутні мотиви в панораму української просвітницької свідомості XVIII ст.

Важливим елементом філософської системи Г.Сковороди була просвітницька концепція історичного часу. Так, у першій половині XVII ст. він здебільшого сприймався циклічно, в дусі Дж.Віко. Однак у розумінні українського філософа ідея кругообігу наповнюється дещо іншим змістом. Він упевнений, що весь світ та людське життя – це кругообіг. Вік подібний вінцю, тобто колу, початок і кінець – в одній точці: «От зерна колос в зерно возвращается, от семени в семя яблонь закрывается, а земля в путь земли идет и дух к духу»³⁵. Своє особисте життя уподібнював циркулю: «Весь окончится мой циркуль тут»³⁶.

Водночас Г.Сковорода намагався вийти за рамки вузького тлумачення кругообігу як замкненого. Ідею циклічності він фіксував у природі: «Тут весна, лето, осень, зима суть свойства неотделяемая от круга света, подобно как утро и вечер от круга дневного». Більш того, цю ідею кругообігу він розумів наче поєднання вічності та перервності: «Все во времени содержимое должно быть коловратно, конечно, переменно: не разумен, не счастлив, кто ищет, кто требует постоянства и вечности в нем!». Словом, у своїх судженнях про «коловратне» Г.Сковорода наближався до розуміння діалектики вічності й часу, безкінечності буття та кінечності людського життя: «Вечность и время един состав суть, но не едино; одно свет, другое тьма; одно добро, другое зло; одно глава, другое хвост»³⁷.

Як бачимо, дух раціоналізму пронизував творчість Г.Сковороди, що цілком відповідало викликам часу. Він оперував просвітницькими категоріями й конструкціями у притаманній йому самобутній манері, з елементами старокиївської мови, символікою, риторичними прийомами, біблійними образами.

³¹ [Ковалинський М.] Жизнь Григорія Сковороды // Там само. – Т.2. – С.468.

³² Сковорода Г. Закон Божий и предание – разнь // Там само. – Т.1. – С.152.

³³ Сковорода Г. Філологічні виписки // Там само. – Т.2. – С.427.

³⁴ Там само. – С.425.

³⁵ Див.: [Ковалинський М.] Жизнь Григорія Сковороды. – С.455.

³⁶ Сковорода Г. Сад божественных песней, прозябший из зерн Священнаго писанія // Там само. – Т.1. – С.66.

³⁷ Див.: [Ковалинський М.] Жизнь Григорія Сковороды. – С.471.

Теорії

Дехто з сучасних авторів стверджує, що Г.Сковорода не створив своєї філософської теорії або системи. Проте справжнім надбанням мислителя стала теорія «трьох світів» і концепція «двох натур». Перший «світ» («мір») – це загальний, «мір обительный, где все рожденное обитает». Два інших у порівнянні з першим великим – малі. Один із них – це мікрокосм («мікрокозм») або «світ людини», «сиречь – мирік, мірок или человек». Про співвідношення першого і другого «світів» Г.Сковорода писав: «Во обительном либо міре солнце есть оком его, и око убо есть солнцем. А как солнце есть глава міра, тогда не дивно, что человек назван мікрокосмос, сиречь маленькій мір». І третій «світ» – це «мір символічний, сиречь біблія [...] затем, что в ней собранныя небесных, земный а преисподних тварей фигуры, дабы они были монументами, ведущими мысль нашу в понятие вечныя природы, утаенныя в тленной так, как рисунок в красках своих». Символічний («символічний») чи біблійний означає «світ» «вічних образів», духовних сутностей³⁸.

Кожен із трьох «світів», згідно зі вченням Г.Сковороди, складається з «двох натур»: «Все три міры состоят из двоих единого составляющих естеств, называемых матерія та форма». Він посилається на Платона:

«Сии формы у Платона называются идеи, сиречь видения, виды, образы. Они суть прервородныя міры нерукотворныя, тайныя веревки, переходящую сень, или матерію содержащія. Во великом и в малом міре вещественный вид дает знать о утаенных под ним формах, или вечных образах. Такжеже и в символичном, или бібличном, міре, собраніе тварей составляет матерію. Но Божіе естество, куда знаменіем своим ведет тварь, есть форма. Убо и в сем міре есть матерія и форма, сиречь плоть и дух, сень и истина, смерть и жизнь»³⁹.

У трактаті «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» Г.Сковорода називав обидві ці «натури» іншими, замість «матерія» та «форма», поняттями: «Весь мір состоит из двух натур: одна – видимая, другая – невидимая. Видимая натура называется тварь, а невидимая – Бог». У древніх «Бог назывался ум всемірный. Ему ж у них были разныя имена, например: натура, бытіе вещей, вечность, время, судьба, необходимость, фортуна и проч... А у христіян знатнейшія уму имена следующие: дух, Господь, царь, Отец, ум, истина».

В його уяві невидима «натура» – Бог, або духовний розум, а видима – це «тварь». «Сия невидимая натура, или Бог всю тварь пронизает и содержит; везде всегда был, есть и будет». Людина, її тіло – «натура» видима, а дух чи розум, що його пронизує – невидима. Видима «натура», або матеріальне, тварне начала «міра» також мала не одне ім'я («вещество или матерія, земля, плоть, тень и проч.»)⁴⁰.

Однак центральне місце у світогляді Г.Сковороди, на думку дослідників його творчості, посідає не теорія «трьох світів», а вчення про «сродність». Воно мало раціоналістичний характер та являло собою самобутню інтерпретацію ідей просвітителів про людину. Головна мета філософії доби Просвітництва – пізнання людської природи, проте, на відміну від французьких просвітителів, український мислитель наголошував, що важливе – це пізнання не тілесної організації людини, а її духовної природи. «Глава дел человеческих, – переказував М.Ковалинський розмисли Г.Сковороди про сенс філософії, – е

³⁸ Сковорода Г. Діалог. Імя ему – потоп зміин. Беседуют Душа и Нетленный Дух // Там само. – Т.2. – С.137.

³⁹ Там само. – С.139.

⁴⁰ Сковорода Г. Начальная дверь ко христіанскому добронравію // Там само. – Т.1. – С.145–146.

дух його мислі», філософія (або «любомудріє») скеровує все коло справ задля того, щоб «дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, светлость мыслям, яко главе всего»⁴¹.

Сутність вчення про «сродність» полягає в тому, що щастя людина досягає тоді, коли відкриває у собі власні здібності та схильності до будь-якої справи та присвячує їй усе своє життя. Звідси відбувається те, що впродовж життєвого шляху одна й та сама справа «одного ублажает, а другого окаянствует», «одного воинский чин прославляет, другого посрамляет, одного богословие делает властелином сердец, другого обманщиком и лицемером, одного ученого возвышает до небес, другого низводит до ада»⁴². У листі до В.Максимовича Г.Сковорода говорив, що «я учил всегда осматриваться на свою природу, кратко сказать, – познать себе самого, к чему он рожден, ибо никого Бог не обидел». Тому «непорядкы, смятения и беспокойства» «меж народом» він пояснював невідповідністю занять природі людській:

«По пословицы, не родились к священству, да повлезали в ризы и, не будучи грибами, повлезали в кузуб? По сей то причине делается, что иных священство ублажило, а многих окаянными поделало. Отсюда делается, что и самая подлая стать бывает человеку причиною счастья, если она природная ему. [...] Многие изрядные были бы купцы или пахары, если б не принялись за противную их природе стать. Иные были бы искусные стряпчи, если б в монашество не встряли, в котором один с природою борющийся больш наделает соблазнов, нежели пять честных могут загладить, как обикновенно бывает в комедиях. Вот мое мнение и намерение, для чего я всегда наставлял советовать молодим людям з своею природою, чтоб они на театре жизни нашей могли наблюдать благопристойность, искусным актерам приличную»⁴³.

Цікаво, як Г.Сковорода характеризував власну «сродність»: «Я бы сам севодня же бросил мое состояние и вступил бы в иное, если б не чувствовал, что хлопотливая моя и меланхоличная природа к самой подлой приватной и уединенной маске способна, в которой, если не могу ни в чем любезному отечеству услужить, то, по крайней меры, всемы силами стараться стану не быть никому ни в чем вредным»⁴⁴.

Словом, таїна людського життя, згідно зі Г.Сковородою, полягала в пізнанні «сродності», вроджених здібностей людини, її внутрішньої натури – Бога. «Прибыль, – писав він, – не есть увеселение, но исполнение нужности телесныя, а если увеселение, то не внутреннее; родное же увеселение сердечное обитает в делании сродном. Тем оно слаже, чем сроднее... Изобилием снабдевается одно только тело, а душу веселит сродное делание»⁴⁵. «Сродність», як її розумів філософ, – це внутрішнє, духовне начало в людині, її ідея уособлює духовні сили. Смісл цієї ідеї Г.Сковорода пояснював притчями та приказками: «Самое изрядное дело, без сродности делаемое, теряет свою честь и цену так, как хорошая пища делается гадкою... Сіє внушає предревняя старинных веков пословица оная: От врагов и дары – не дары. И слаще меда сія русская притча: Где был? – У друга. – Что пил? – Воду, слаще неприятельского мёду»⁴⁶.

Думку про те, «без природы труд сладок быть никак не может», Г.Сковорода поширив на сферу наук. Є в нього маленька приказка, де йдеться про ідею «сродності» щодо наукових вправ:

⁴¹ [Ковалинский М.] Жизнь Григория Сковороды. – С.465.

⁴² Там же. – С.454–455.

⁴³ Г.Сковорода – В.Максимовичу, друга половина 1764 р. // Там само. – Т.2. – С.388–389.

⁴⁴ Там само. – С.389.

⁴⁵ Сковорода Г. Басня о котях // Там само. – Т.1. – С.430.

⁴⁶ Сковорода Г. Дружеский разговор о душевном мире // Там само. – С.422.

«Не ревнуй о том, что не дано от бога.
 Без бога (знаешь) ниже до порога.
 Аще не рожден – не суйся в науку.
 Ах! Премного сих вечно нам в муку,
 Немногих мати породила к школе.
 Хоть ли быть щаслив? – будь сыт, в своей доле»⁴⁷.

Виходячи з такого трактування ідеї «сродності» навряд чи можна говорити про тотожність її ідеї «природного стану» Ж.-Ж.Руссо. Єдине, що поєднує ці два поняття («сродності» та «природного стану») – це використання їх для означення початкового стану світу людини. Проте, якщо «фікція» природного стану означає початковий, перехідний момент життя людини, то образ «сродності» уособлює незмінне, внутрішнє начало людського існування, причому в кожній людині – своє власне.

Якщо порівнювати ідею «сродності» з просвітницькою ідеєю «природного стану», то обидві вони означають первісне становище світу людини. Утім між ними є різниця: ідея «природного стану» в Ж.-Ж.Руссо означає первісний момент життя людини, образ же «сродності» у Г.Сковороди глибший, він утілює й окреслює її внутрішнє начало.

«Сродність» розумової, інтелектуальної праці мислитель пов'язував із любов'ю до наук, наукових вправ. У листі до М.Ковалинського від 9 липня 1762 р. він писав:

«Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався бездіяльним. Хто по-справжньому що-небудь любить, той, доки улюблений предмет з ним, не відчуває, здається, від цього особливого задоволення, але як тільки цього предмета не стане, він вже переживає найжорстокіші любовні муки. Чому це? Тому що, коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним. Зрештою, любов, навіть при бездіяльності, досліджує і розмірковує, і чим більше відходить від занять, тим сильніше прагне до них»⁴⁸.

Таким чином, обдарованість людини – це дар Божий, ті, хто його не мають, лише заздять, і це стара істина, яку наводив ще Плутарх:

«Задатки чеснот та інші найпрекрасніші властивості, що закликають до любові, – це Божий дар; їх ніхто не може здобути, вони – ласка Божа. Коли люди їх позбавлені, їм лишається тільки заздрити, додаючи до природного нещастя нове, створене самою людиною, тобто порочність душі, яка створюється під впливом звички. Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що одержані ними від Бога скромні здібності вони псують і, незадоволені своєю долею, заздять, ремствують»⁴⁹.

У свідомості Г.Сковороди алегоричність та емблематичність стають методом осмислення найскладніших філософських проблем доби Просвітництва, у фокусі уваги яких перебувають питання людини та людського розуму. Тому погляди вітчизняного мислителя вкрай важливі для розуміння сцієнтистської тенденції в розвитку філософського мислення в Україні у другій половині XVIII ст.

⁴⁷ Сковорода Г. Приказка // Там само. – С.463.

⁴⁸ Г.Сковорода – М.Ковалинському, 9 липня 1762 р. // Там само. – Т.2. – С.221.

⁴⁹ Г.Сковорода – М.Ковалинському, жовтень – листопад 1762 р. // Там само. – С.344.

Загалом визначальною рисою світосприйняття Г.Сковороди був синкретичний характер його світогляду, в якому природно поєднувалися принципи моральної філософії з образно-емоційним, стале мислення, широка обізнаність з античними літературою та культурою сполучалися з органічним розумінням християнства, глибокою вірою і сприйняттям догматів, архаїчність мови викладів поставала особливо привабливо в порівнянні з властивими йому новаторськими раціоналістичними ідеями. Риси українського культурного типу, про який писав Д.Чижевський, і що виразно представлені у свідомості Г.Сковороди, набули ознак інтелектуалізму, про брак котрого писав І.Лисяк-Рудницький, у вигляді абстракції «всесвітнього розуму» та просвітницької категорії «людського розуму».

Г.Сковорода і Й.Г.Гердер, його молодший сучасник, обидва були мислителями-просвітителями та дотримувалися раціоналістичної тенденції у філософії. Як духовний реформатор, Г.Сковорода збагатив український світогляд елементами раціоналізму й інтелектуалізму. Звісно, він наслідував риси українського культурного типу, як-от чуттєвість, людяність, любов до природи, почуття прекрасного та національні традиції. Духовний переворот, здійснений філософом, полягав у поєднанні художньо-образного, емоційного начала з раціональним. Гармонія між духовним і розумом, «серцем» та волю особливо відчувається в наш час складних випробувань та великих сподівань.

REFERENCES

1. Chyzhevskiy, D. (1994). *Istoriia ukrainskoi literatury*. Ternopil. [in Ukrainian].
2. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). V oboroni intelektu. *Istorychni ese*, 1, 381–407. Kyiv [in Ukrainian].
3. Petrov, V. (2000). Do kharakterystyky filosofskoho svitohliudu Skovorody. *Khronika-2000*, 39/40, 587–602. [in Ukrainian].
4. Shpet, G.G. (1978). Ocherk razvitiia otechestvennoi filosofskoi mysli. *Sochineniia*, 82–96. Moskva. [in Russian].
5. Shynkaruk, V. & Ivano, I. (1973). Hryhorii Skovoroda. *Povne zibrannia tvoriv*, 1, 11–57. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Starostin, B.A. (1984). Pozneprosvitetskie kontseptsii genezisa nauki i kultury. *Nauka i kultura*, 279–295. Moskva. [in Russian].

Iryna KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ikolesnyk2002@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

Hryhorii Skovoroda: A Spiritual Reformer of the Ukrainian Worldview

Abstract. The purpose of the article is to analyze the worldview of H.Skovoroda as integral and complete, in the context of his historical era. The methodology is based on the principles of personal history, intellectual history, biographical method. Scientific novelty. Various cultural influences found place in views of H.Skovoroda: Baroque, Old Kyivan scholarship, ancient motives, biblical tradition, and the philosophy of the Enlightenment. The main categories of his world-view were the principles of moral philosophy, the concept of human happiness, as well as the concepts of rationalism – the universal mind, *premudrist* – the human mind, and the cyclical understanding of historical time. H.Skovoroda is an author of the theory of three worlds, the concept of two natures, and the idea of meaning of congenial work (*srodnist*). **Conclusion.** The spiritual revolution carried out by H.Skovoroda supplemented the Ukrainian cultural type, which included such features as sensuality, emotionality, humanity, imagery of thinking, a sense of beauty, with elements of rationalism and intellectualism.

Keywords: Skovoroda, Ukrainian philosophy, Enlightenment, happiness, universal mind, *premudrist*, three worlds' theory, two natures' concept, *srodnist*' idea, Ukrainian cultural type, spiritual revolution.

Олександр ЛОЩИХІН

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теоретико-правових дисциплін,
Державний податковий університет
(Ірпінь, Україна), loshihin@podol.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9689-1650>

Анатолій ШЕВЧЕНКО

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін,
Державний податковий університет
(Ірпінь, Україна), shevchenko2757@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2663-9892>

Невінчані шлюби православних мирян Гетьманщини у XVIII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.086>

УДК: 340.61:316.356.2.009(470+571)«17»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні причин і наслідків тривалого збереження в Гетьманщині XVIII ст. серед православного населення такого соціального інституту, як невінчані шлюби, а також у висвітленні заходів світської влади й духівництва для боротьби з ним, що було однією з ознак установа монополії православної церкви у шлюбно-сімейній сфері життя суспільства. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, об'єктивності, системності, антропологізації, міждисциплінарності. Використано три групи методів: загальнонаукові, спеціально-наукові, конкретно-проблемні. У контексті вивчення шлюбно-родинних відносин поєднано методики соціальної антропології, історії повсякдення, локальної соціальної історії, історичної демографії, квантитативні методики з методом візуалізації. **Наукова новизна.** Доведено, що православна церква змушена була визнавати законними невінчані шлюби, які набули значного поширення, особливо серед простолюду. Останні являли собою пережиток звичаєвого народного права. У XVIII ст., після того, як шлюбні відносини зазнали державної регламентації, невінчані союзи поступово відмирили. Утім у реальному житті вони продовжували існувати, адже були викликані об'єктивними обставинами. Згадки про них в офіційних джерелах практично не зустрічаються. На практиці ж такі шлюби виявлялися тільки тоді, коли справа доходила до суду. Пояснюється це тим, що церква, не визнаючи їх, вела проти них боротьбу, а там, де вона була безсила, просто намагалася не помічати. Ієреї допускали численні порушення шлюбно-сімейних канонів: приховували невінчані шлюби, вінчали наречених у заборонені дні (під час посту) й пору доби (вночі), в недозволених місцях (каплицях, удома). Тому церкві спочатку потрібно було змусити священнослужителів належним чином виконувати свої обов'язки. Це робилося шляхом запровадження покарань, штрафів, позбавлення сану. Зрештою, застосовуючи щодо мирян різноманітні засоби православного виховання, які охоплювали всі вікові категорії, поступово формували потребу в дотриманні норм християнської етики.

Ключові слова: шлюб, родина, невінчані шлюби, громада, епитимія.

У сучасному історієписанні дедалі помітніші теми, які пропонують до обговорення питання родинного життя українців, адже сім'я – це найнижча ланка суспільства, з якої починається конструювання великої спільноти, держави. Актуальність досліджень про людину та родинні відносини стала помітною з другої половини XIX – початку XX ст. На шпальтах періодичних видань, у збірниках наукових праць, монографіях простежувалися нові методологічні підходи у вивченні історичного минулого народу. З'явилися розвідки історико-демографічного, етнографічного, географічного напрямку, в яких описувалися особливості природи, історії, побуту, народні звичаї та обряди, соціально-економічні умови розвитку, наводився багатий статистичний матеріал про демографічні процеси в окремих регіонах, тим самим підкреслювалася взаємозалежність названих факторів та їх вплив на сімейні відносини. Започатковані історичною антропологією нові підходи набули розвитку наприкінці XX – на початку XXI ст.

Деякі аспекти проблеми знайшли висвітлення в літературі. Зокрема історик й етнограф О.Левицький дослідив тривале збереження в Україні невінчаних шлюбів, показав боротьбу з ними церкви¹. У працях правознавця та історика права М.Владимирського-Буданова містяться відомості про невінчані шлюби, зокрема на Правобережжі². Однак ці вчені досліджували історію подібних шлюбних союзів переважно у XVI–XVII ст., не зупиняючись детально на їх характеристиці у XVIII ст. У студії Н.Здоровеги, присвяченій весільній обрядовості, є дані про тривале існування невінчаних шлюбів, показано заходи духівництва щодо обов'язкового впровадження вінчання у шлюбний обряд як атрибуту законності подружнього життя³. Етнограф А.Пономарьов також вивчав питання про невінчані шлюби в Гетьманщині, проаналізував соціально-економічні причини цього явища⁴. При опрацюванні проблем шлюбно-родинних відносин у православних громадах, автори цієї статті зверталися до праць М.Маррезе⁵, М.Вижги⁶, К.Сулей⁷, І.Петренко⁸, А.Шевченко⁹, Н.Старченко¹⁰, І.Ворончук¹¹, О.Дзюби¹². Предметом дослідження стали особливості та специфіка шлюбно-сімейних відносин, статусів партнерів, процеси оформлення шлюбності в колі православних парафіяльних громад Гетьманщини окресленого часу як соціокультурного феномену. Мета полягає у з'ясуванні причин і наслідків

¹ *Левицький О.* Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн. III. – К., 1909. – С. 98–107; *Левицький О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1–15; *Его же.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 8, т. III. – К., 1909. – С. 1–120; *Его же.* Осемейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 549–574; *Его же.* Воспращение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы // Киевская старина. – 1900. – № 2. – С. 65–67.

² *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995. – 640 с.

³ *Здоровега Н.І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – 160 с.

⁴ *Пономарьов А.П.* Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994. – 320 с.; *Його ж.* Сім'я і родинна обрядовість // Культура і побут населення України: Навч. посіб. / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. – К., 1991. – С. 141–162.

⁵ *Маррезе М.Л.* Бабые царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700–1861) / Пер. с англ. – Москва, 2009. – 364 с.

⁶ *Wyźga M.* Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII w. // Społeczeństwo staropolskie: Seria nowa. – Т. III. – Warszawa, 2009. – С. 245–278.

⁷ *Sulej K.* Matrymonium magnackie w XVI–XVIII w. na podstawie intercyz przedślubnych // Ibid. – С. 63–97.

⁸ *Петренко І.М.* Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава, 2010. – Ч. 1. – 276 с.; Ч. 2. – 305 с.; *Йї ж.* Вінчани й невінчані шлюби у Гетьманщині XVIII ст. // Слов'янський збірник. – Вип. 11. – Полтава, 2012. – С. 136–148.

⁹ *Шевченко А.Є., Озель В.І.* Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права Х–XIX ст. – Вінниця, 2015. – 292 с.

¹⁰ *Старченко Н.* Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 11/12. – К., 2015. – С. 104–134.

¹¹ *Ворончук І.О.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 712 с.

¹² *Дзюба О.* Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012. – 347 с.

тривалого збереження такого соціального інституту, як невінчані шлюби у середовищі православного населення, а також у висвітленні заходів світської влади й духовництва при боротьбі з ними, що було однією з ознак установа монополії православної церкви у шлюбно-сімейній сфері життя суспільства.

Після прийняття християнства церква спільно з державою проводили політику щодо уніфікації шлюбно-сімейних відносин, прагнули поставити під контроль родинні взаємини, керуючись загальнодержавними інтересами. Церква зробила єдино законним вінчаний шлюб і внесла у сферу шлюбу та сім'ї свої вимоги. Християнський союз чоловіка й жінки мав базуватися на жорсткому контролі подружнього життя та церковних покараннях за його порушення. Тривалий час церква вела боротьбу з народними уявленнями про шлюб, визнаючи законними лише вінчані, духовно освячені союзи, виступаючи проти так званого «народного весілля».

Великий вплив на православну церкву в українських землях справив Требник митрополита Петра (Могили), опублікований 16 грудня 1646 р. Незважаючи на заборону російських ієрархів користуватися духовними книгами, виданими в українських друкарнях, церковні суди й надалі у своїй практиці послуговувалися ним. Особливо це стосувалося тих справ, де йшлося про визначення дозволених ступенів споріднення між нареченими. Використання у церковному судочинстві фактично забороненого Требника свідчило про консервативність духовного суду, свідоме ігнорування указів центральної влади. Це вкотре підтверджує думку про те, що модернізаційні реформи правителів Російської держави було проведено «згори», вони не торкалися основної маси населення. Впродовж XVIII ст. умови й методи господарювання, уклад життя, система цінностей селянства залишалися практично незмінними.

Попри зусилля церкви сформувати у свідомості людей уявлення про сакральний характер шлюбу як вічного й такого, що не можна скасувати, реальна практика засвідчує, що таке вчення не пустило глибокого коріння. Найбільш показово ця тенденція виявилася у шлюбозрозлучних справах. Вони вказують на секулярну, а не сакральну концепцію шлюбу. Яскравим прикладом цього стало поширення невінчаних шлюбів, які означали союз чоловіка й жінки без церковного благословення, тобто вінчання. Багато мирян уважали церковний шлюб формальністю. Канонічні норми подружнього життя суперечили народним уявленням про основи шлюбу і справедливий порядок розлучення.

Церква намагалася боротися з народними весільними обрядами, за якими лише після весілля («акта весельного») – найголовнішого у шлюбному ритуалі, що склався ще в дохристиянську добу, співжиття подружжя вважалося законним в очах громади. М.Владимирський-Буданов уважав таке явище пережитком звичаєвого права, що існувало у часи язичництва: «У жодній сфері права звичаї не виявилися наскільки живучими, як у сімейній. Не лише в період після прийняття християнства дохристиянські звичаї не піддавалися знищенню, але живуть і в наші дні у формі сімейних обрядів, які являють собою пам'ятку язичницьких часів, що добре збереглася»¹³. Унаслідок наполегливого втілення у життя християнського погляду на шлюб, він у XV–XVII ст. перетворився на юридичний інститут. Особливістю було те, що шлюб улаштовували батьки (за їх відсутності – опікуни, родичи) й він освячувався церквою.

Навіть у XVII – на початку XVIII ст. в українському суспільстві спостерігалася подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу: не лише простий народ, а й заможні верстви продовжували керуватися звичаєвим правом і розглядали

¹³ Владимирский-Буданов М.Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI в. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.4. – К., 1890. – С.42.

шлюб як акт, заснований на вільній домовленості обох сторін. Це дало підстави О.Левицькому зробити логічний висновок: «А щоб подібна угода мала законну силу, слід було дотримуватися певних форм за тодішнім законом і звичаєм. Закон вимагав, щоб договір було укладено відкрито при свідках, оформлено законним документом, вписаним в актові книги, звичай – щоб було виконано обряд у формі “весілля”, котрий і до цього часу (тобто до XIX ст. – *Авт.*) у житті простого народу не втратив свого важливого значення у справі укладання шлюбу, а в ті часи значив набагато більше»¹⁴.

Хоча представники духовництва й тоді наполягали на тому, щоб шлюб був освячений церковним вінчанням, але ніхто з них не чинив опору при дотриманні лише народних звичаїв. Шлюб уважався законним і без церковного освячення, лише були б виконані умови звичаєвого права. На весілля запрошувалися гості нареченого та нареченої, супроводжувалося гучним бенкетом, музикою, танцями, піснями, обдаруванням молодих грішми. Сама назва події – «весілля» – суто світська, означає радість, у цьому разі – шлюбну. Християнство ж суворо засуджувало радість, веселощі, сміх.

Велике застілля, або весілля мало надзвичайне значення у селянському шлюбі, адже саме через нього він визнавався громадою, подібно до того, як релігійним обрядом він освячувався церквою. За словами О.Єфименко, акт визнання, що виражалось у весіллі, в якому бере участь уся громада, не лише потрібен для дійсності шлюбу, але й відсуває на задній план церковне вінчання, надаючи йому значення другорядного, несуттєвого обряду¹⁵.

Для сільської громади створення нової родини означало появу нового структурного елемента, певний господарсько-майновий перерозподіл, утворення нових зв'язків, що прямо чи опосередковано зачіпало кожного, оскільки у селі майже всі були далекими чи близькими родичами або кумами. Тому весілля справді подія неординарна. Головною ж функцією шлюбного обряду була санкціонуюча. Весільний ритуал мав повідомити сільській громаді про те, що молоді відтепер житимуть разом і вестимуть спільне господарство. Тому весілля було подією не приватною, а громадською. А оскільки для традиційного суспільства кожна громада була «центром світу», то вона несла ще й «космічне» (світоперетворююче) значення¹⁶.

Навіть до XIX ст. у селянському середовищі збереглося визнання сільською громадою таких шлюбів і засудження подружніх союзів, хоч і вінчаних, але оформлених без запрошення родичів та знайомих. У цьому виявилася середньовічна традиція втручання громади у буття індивіда, недопущення приватного, особистого життя. Недотримання норм ставило селянина поза громадою.

Церковне вінчання в Україні у XVII – на початку XVIII ст. не було необхідною умовою для того, щоб визнати шлюб законним перед лицем суспільства й держави, і хоча в багатьох випадках це таїнство виконувалося, воно мало значення лише релігійного, а не юридичного акту. Не вінчання у церкві започатковувало справжнє подружжя, а лише народне весілля. Цікаво, що навіть тодішнє православне духовництво часто жило невінчаним шлюбом, а обряд церковного вінчання проводився лише тоді, коли висвячувалися на священника чи диякона.

Починаючи з XVIII ст., з утворенням Синоду, контроль за шлюбно-сімейними відносинами значно зріс. Однак в українських епархіях навіть на початку цього

¹⁴ Левицький О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. – С.8.

¹⁵ Ефименко А. Народные юридические воззрения на брак // Знание. – 1874. – №1. – С.35.

¹⁶ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – С.118–119.

століття вінчання у церкві й весілля часто відбувалися не в один день, а через певний проміжок часу. Нерідко повінчані пари жили окремо, у своїх батьків, доки не відсвяткують весілля.

Такий традиційний погляд на шлюб побутував і серед козацької верхівки. Прикладом шлюбного етикету XVIII ст. слугує лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Якимовича Скорупи із запрошенням його на весілля гетьманової племінниці Уляни з писарем Григорієм Юркевичем у січні 1733 р., з якого випливає, що від часу церковного вінчання до народного весілля минуло 3 міс.¹⁷ Отже навіть серед представників гетьманської родини ще не прижився церковний погляд на шлюб як на таїнство.

18 листопада 1744 р. з'явився указ Синоду, за яким священники мали брати з молодих при вінчанні підписку, що вони відразу ж після цього, не чекаючи весілля, почнуть жити разом¹⁸. Результатом стало те, що в Україні молодих вінчали в один день із весіллям. При цьому О.Левицький зауважував, що «й тепер, як часом трапиться, що весілля через якусь причину треба відкласти на інший час, звичай не велить повінчаним молодим жити вкупі»¹⁹. Священиків було зобов'язано стежити за виконанням цього указу у своїх парафіях та про порушення неодмінно доповідати архієреєві, а «ежели по прежнему обычаю живут розно, велеть непременно жен своих взять для сожития с ними к себе в домь»²⁰. На порушників накладалася церковна епитимія через гріх перелюбу²¹.

І все ж у суспільстві ще тривалий час продовжував існувати звичай, коли тільки після весілля співжиття молодих визнавалося законним. Т.Єфименко зауважував: «Але наскільки мізерне було значення таких приписів видно хоча б із того, що в багатьох місцевостях України навіть на даний час ті, що повінчалися, але не справили “весілля”, не вважаються подружжям, не допускаються звичаєм до спільного життя, і якщо молодий у проміжку між вінчанням і “весіллям” помре, то молоду продовжують уважати “дівчиною”»²². Прикладом ігнорування козацькою верхівкою Гетьманщини згаданого указу слугує лист генерального хорунжого Миколи Ханенка до знатного бунчукового товариша Григорія Скорупи із запрошенням на весілля своєї дочки Анастасії та Петра Савича від 2 серпня 1752 р., де прямо вказується, що заручини відбулися ще торік, а за домовленістю сторін весілля відзначатимуть 6 вересня²³. Причому йшлося саме про весілля, а не про вінчання.

Незважаючи на зусилля церкви й держави, вінчання та весілля відбувалися в різні дні. Свідчення про це зустрічаємо в матеріалах духовних судів. Так, 24 лютого 1763 р. Чернігівська консисторія розглядала справу про розлучення мешканців с. Жуковичі Олексія Лагідного та Юліани Моховик, котрі одружилися у близьких ступенях духовного споріднення. Повінчав пару ігумен Андроникового монастиря Герман. Причому споріднення виявилось «чрез шесть дней, когда еще не играли веселья, дошло ему игумену знать, что предсказанной девицы Иулианы отец Григорий Моховик воспринимал от купели святого крещения показанного Стефана Лагодного отца женихового»²⁴.

У 1789 р. з'явився указ Новгород-Сіверської духовної «декастерії»: «До сведения доходит, что в новгород-северской епархии священнослужители, венчая в церкви браки, и по обвенчании тех брачившихся лиц распускают в разные домь,

¹⁷ Гетманское приглашение на свадьбу // Киевская старина. – 1882. – №12. – С.613–614.

¹⁸ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІ. – Спр.3560. – Арк.1.

¹⁹ *Левицький О.* Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст.. – С.107.

²⁰ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.25. – Д.546. – Л.4.

²¹ Там же. – Л.1 об.

²² *Єфименко Т.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т.2. – Петроград, 1916. – С.658.

²³ Приватні листи XVIII ст. / Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К., 1987. – С.121.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2011. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.1.

кои в оных до называемого по их обычаю брачного “веселія” живут по несколько лет, а некоторые из них после оного таинства и к вечному между собою разлучению поступают»²⁵. Тож священикам знову нагадували про необхідність контролювати тих, хто не дотримується настанов церкви, котрій наприкінці XVIII ст. доводилося вдаватися до адміністративних заходів щодо впровадження церковного вінчання у загальну практику.

Вінчання у храмі селяни розглядали як обряд, необхідний для головного, на їхній погляд, при укладанні законного шлюбу – для весілля. Ставлення до вінчання як до священнотайства було своєрідним. Так, священики скаржилися на сміх, непристойні розмови, шум у церкві, на вимоги скоротити довгу церемонію та ін. Кульмінацією укладання шлюбу було весілля. Вінчання без нього, вважали селяни, робило шлюб незаконним, натомість весілля без вінчання – ні. Дотримання численних весільних звичаїв було обов’язковим. Весілля розглядалося як запорука щасливого подружнього життя, від нього залежало вирішення господарських проблем, народження дітей тощо.

Погляди на шлюб як на угоду між подружжям та ігнорування церковного вінчання зберігалися серед козацької старшини, зокрема, у другій половині XVIII ст. Є відомості, що старший син гетьмана Кирила Розумовського Олексій свою офіційну дружину вигнав із дому, забравши в неї чотирьох дітей, відтак почав жити з селянкою Марією Соболевською. Від того невінчаного шлюбу на світ з’явилися десятеро дітей, які й продовжили рід Розумовських. Цей приклад свідчить про те, що навіть у середовищі заможної еліти Гетьманщини існували невінчані шлюби. Але, як бачимо, вони були викликані переважно не матеріальними обставинами, а неможливістю повторного одруження. Тому О.Розумовський, не розірвавши попереднього, почав жити невінчаним шлюбом із жінкою нижчого соціального становища.

За Духовним регламентом Петра I особливо жорстоко (тортури, заслання, каторжні роботи) карали тих, хто вдавався до забобонів. Причому до них відносили не просто практики язичництва, а різні явища релігійного життя: оголошення про відкриття нових «святих» ікон, юродство, крикливство (прояв жіночої істерії) та ін. Історик А.Лебедев із цього приводу зазначав: «Багато освячених віковою древністю звичаїв і вірувань, як, наприклад, будівництво каплиць із лампадками, котрі ледь жевріють, публічні ходіння вулицями з іконами та святою водою, різні привіски до образів і тому подібні прояви простодушного давньоруського благочестя, тепер прямо віднесені були до забобонів, тож суворо переслідувалися»²⁶.

Найбільш стійкими «пережитки» язичництва були у сфері шлюбно-сімейних відносин. Причому їх допускали як миряни, так і духівництво. Комісія благочиння в 1764 р. звертала увагу на те, що укладання шлюбів у Київській єпархії супроводжувалося багатьма «непристойними діями». Зокрема звичними були галас, танці, співи, вживання нецензурних слів тощо. Саме на священно- й церковнослужителів покладался обов’язок викоринити зі свідомості парафіян звичаєве право та язичницькі практики. Тому кожен із них мав проводити у храмах відповідні бесіди з прихожанами і звітувати церковному начальству про виконану роботу. Так, упродовж 1752–1772 рр. п’ятеро священиків Піщанського намісництва подали рапорти в духовне правління про відсутність «забобонів» і будь-яких «безчинств» в їхніх парафіях. Іереї с. Бубни Іоанн і Григорій свій рапорт закінчили словами: «Слава Богу, все благополучно»²⁷. У фонді Пириятинського духовного правління збереглися дві справи від 1775 і 1776 рр. Це рапорти священиків у духовне правління, де вони зобов’язувалися наглядати за парафіянами, щоб під час здійснення весільних обрядів у церкві

²⁵ О.Л. Восприятие повенчанным молодым жить врозь до свадьбы // Киевская старина. – 1900. – №2. – С.67.

²⁶ Лебедев А.С. Исторические разыскания в южнорусских архивах. – Москва, 1884. – С.21.

²⁷ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.2956–2960. – Арк.3.

ті дотримувалися «порядку». Ці звіти ієреї писали на виконання указу Катерини II, за яким належало запобігати «при отправлении законных браков преступных действий, как-то по улице бесчинных криков и воплей, плясаний под песни скверных»²⁸. Священик с. Кліщі Лев Криницький рапортував: «Вечорничных игрищ, лада, плясаний, уличных боев и других подобных и противных игрищ нет»²⁹. У справі 1777 р. міститься 17 доповідей ієреїв, які звітували про проведені з парафіянами бесіди на предмет заборони язичницьких обрядів під час вінчання у церкві³⁰.

Уривчасті свідчення про шлюбно-сімейні відносини можна віднайти в полемічній літературі, зокрема в «Перспективі» К.Саковича та «Літосі» Петра (Могили). Торкаючись питань церковних обрядів, які відчували сильний вплив дохристиянського культу, прибічник католицизму К.Сакович згадував про збереження на українських землях пережитків таких форм шлюбу, як викрадення, звичай купівлі та продажу жінок. Визнання народним звичаєвим правом цих форм шлюбів підтверджувалося й у «Літосі». Однак, критично оцінюючи повідомлення зазначених письменників, зауважимо, що, напевно, дотримувалися таких звичаїв цілком символічно, за попередньою домовленістю.

Таїнство шлюбу мало здійснюватися в парафіяльній церкві одного з тих, хто укладав шлюб. Винятком у Російській державі був лише Сибір, де один храм припадав на великий географічний район. Тому там із дозволу єпархіального архієрея вінчання могло здійснюватися поза культовою спорудою. 12 серпня 1769 р. Синод оприлюднив указ, «чтобы священники, мимо церкви, в часовнях никого не венчали; а если же где по весьма дальним расстояниям церквей, оказалась в том необходимая нужда, оно оставляется на собственное рассмотрение тех епархий преосвященных архиепископов»³¹. Це робилося з метою запобігання таємним і незаконним шлюбам. У 1775 р. з'явився указ, згідно з яким вінчати можна лише у своїй парафіяльній церкві³².

Шлюб укладався за особистої присутності наречених (винятки допускалися лише для осіб імператорської крові, котрі вінчалися з іноземними принцесами). Впродовж року шлюби укладалися нерівномірно. З релігійних та матеріальних причин найбільша їх кількість припадала на січень – лютий і жовтень – листопад. Таїнство шлюбу заборонялося здійснювати під час тривалих постів – Великого Пасхального (48 днів), Різдвяного (40 днів), Петрівського (20 днів), Успенського (15 днів), а також із 25 грудня по 6 січня, за Масниці (перший тиждень перед Пасхальним постом) і в пасхальний тиждень, напередодні та у дні церковних і державних свят, коронацій, «зішестя на престол» імператорів, перед середою, п'ятницею, неділею. Цим пояснюється відсутність шлюбів у березні та грудні, невелика їх кількість у квітні, червні, серпні. Мінливість числа шлюбів у лютому пояснюється перехідним характером Великого посту, який міг починатися або в останній місяць зими, або в перший весни. Таїнство вінчання рекомендувалося здійснювати вдень. Численні шлюби восени й узимку були також пов'язані з аграрним циклом: після завершення сільськогосподарських робіт у вересні починався період одружень, їх апогей наставав у січні – лютому, а в березні – квітні вони припинялися.

Духівництво іноді дозволяло собі здійснювати таїнство вінчання у заборонені дні. Покласти край такій ситуації зробила спробу Катерина II, котра 6 червня 1765 р.

²⁸ Державний архів Полтавської обл. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Арк.4.

³⁰ Там само. – Спр.511. – 17 арк.

³¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.XVIII. – №13334; ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.1; РГИА. – Ф.796. – Оп.50. – Д.307. – Л.1–1 об.

³² ПСЗРИ. – Т.XX. – №14356.

оголосила указ «Об издании книги от Духовной комиссии о степенях родства, в коих брак воспрещается, и о днях, в которых венчание браков церковными правилами не дозволено». Императрица наказувала, щоб члени Синоду «немедленно сочинили такой лист или книжку в народ, в которой бы целого года дни были означены, в которые именно запрещается быть бракосочетанию, дабы во всем государстве православный закон исповедывающие не имели в бракосочетании никакого затруднения, но ведали бы сами по всему году о точности сих дней, и потому оные себе сами избирали»³³.

Вінчання заборонялося здійснювати ввечері, також неприпустимим визнавалося одночасне укладання шлюбу кількох пар наречених. Компетентним уважався парафіяльний священник нареченого або нареченої. Шлюби між особами з різних відгалужень християнства мали бути повінчані священнослужителем тієї конфесії, до котрої належала наречена. Як правило, коли порушувалися ці норми, шлюби визнавалися незаконними й розривалися. Так, у грудні 1763 р. у Чернігівській духовній консисторії покарали священника с. Михайлівка Якова Павлова за повінчання пари без згоди батьків, у період посту, «в полуночное время»³⁴. 5 травня 1779 р. за поданням чернігівського єпископа Феофіла Синод ухвалив рішення про штрафування та заслання на півроку в монастир ієрея с. Мохнатин Федора Штацького, котрий обвінчав піддану Єлецького Успенського монастиря Килину Сакун із підданим бунчукового товариша Василя Коморовського Тишком Ткачем, причому «не своего прихода на сырной неделе»³⁵.

Правило про невінчання шлюбів у певні дні року відображено у главі 50 Кормчої книги: «Да никтоже убо отъ иерей дерзнет в сия дни кого в супружество венчати, под лютою правильною казнию, паче под извержением»³⁶. Тож хоч шлюб, повінчаний у заборонений час, і залишався законним, однак священник, котрий його здійснив, піддавався канонічному покаранню – позбавленню сану. Можна припустити, що випадки вінчання у заборонені дні не були поодинокими, однак загальновідомими вони ставали лише після донесення зацікавлених осіб до духовних правлінь або безпосередньо єпархіальним архієреям.

Громадянський шлюб – поняття сучасне. У XVIII ст. такі шлюби називалися «блудним співжиттям». Саме під це поняття підпадали невінчані й незаконні шлюби. У традиційному суспільстві невінчані чоловік і жінка, які мали подружні відносини, намагалися приховати цей факт. Вони стверджували, що вінчані, і що їхній шлюб законний. Однак при детальному розгляді справи виявлялося, що подружжя не могло назвати точну дату свого вінчання, ім'я священника, котрий здійснив обряд, церкву, де їх обвінчали, а також імена свідків. Одним із головних доказів вінчання був запис у метричній книзі. Найчастіше з цього запису й починалася перевірка законності шлюбу.

За слушним зауваженням церковного історика і правознавця М.Суворова, громадянські шлюби закорінені у середніх віках, а їх поява пов'язана з римо-католицьким церковним правом, в якому формальне церковне освячення вимагалось як юридична гарантія дійсності шлюбу³⁷. Приводом же до появи громадянського шлюбу послужила Реформація й виникнення різних християнських конфесій зі своїми правилами, а також започаткований і сформований спочатку французькими теологами та юристами, а потім філософами природного права погляд на шлюб як на договір, що підлягає державному регулюванню і юрисдикції, як будь-який цивільний договір. Литовські

³³ Там же. – Т.ХVII. – №12408.

³⁴ Державний архів Чернігівської обл. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.838. – Арк.1 зв.

³⁵ РГИА. – Ф.796. – Оп.60. – Д.191. – Л.10.

³⁶ Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права. – Москва, 1887. – С.96.

³⁷ Суворов Н. Учебник церковного права. – Москва, 1912. – С.379.

статути другої половини XVI ст. визнавали законними лише «вінчаній» (освячений у церкві) шлюб. У них неодноразово згадувалося про шлюб із «невінчаною», «нешлюбною» дружиною, котрий трактувався як напівзаконний і підлягав карному переслідуванню поряд із перелюбом. У параграфі про незаконнонароджених в окрему категорію виділялися діти, «прижиті» «з невінчаною дружиною»: вони були менш безправними порівняно з народженими від перелюбу³⁸.

Як же ставилися до громадянських шлюбів – із розумінням чи з осудом? Існує думка, що на українських землях невінчані, тобто громадянські союзи в очах тогочасного суспільства вважалися цілком законними³⁹. Однак на практиці такі невінчані шлюби могли існувати доти, доки не виникало суперечок про права на спадщину, адже, у випадках судових позовів, держава й закон ставали на бік вінчаних шлюбів. Іноді, намагаючись отримати якусь користь, позивач звертався до суду та заявляв про незаконність свого шлюбу. У винесенні вироків влада підтримувала вінчані союзи й тим самим боролася проти невінчаних. Наприклад, православний князь Станіслав Воронежський багато років прожив у шлюбі з Мариною Гулевичівною, подарував багато маєтків і грошей, називаючи її в документах «малжонкою». Одного разу між подружжям виникла сварка. Князь подав скаргу до суду, в якій свою дружину називав «пани Марина Гулевичевна, которая се менить біти жоною моею, а не есть, бомь шлюбу зъ нею не браль» (тобто не вінчався). А Марина, з'являючись зі своїми скаргами до суду, продовжувала називати князя своїм «малженкомь», та уряд, як і раніше, титулував її «княгинією Станіславовою Воронежською»⁴⁰.

У зв'язку з тим, що у сімейній сфері «старина» затримується найдовше і зберігається найміцніше⁴¹, у XVIII ст. в українському суспільстві продовжувала побутувати подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу. Не лише простолюд, а й заможні верстви надалі керувалися звичаєвим правом і розглядали шлюб як акт, заснований на домовленості обох сторін. Із часом ситуація змінилася. Щодо цього О.Левицький зазначав: «Церковні старовинні погляди на сутність шлюбу були ще живі в малоросійському суспільстві; однак вище духівництво не могло вже надалі поблажливо ставитися до них, а зобов'язано було враховувати у цій справі погляди центрального уряду, котрий суворо наполягав на безумовному виконанні шлюбних церковних постанов»⁴². За дослідженнями знавця звичаєвого права О.Смирнова, у XIX ст. в народі остаточно утвердилося уявлення, що шлюб є союзом «на віки»⁴³.

Дуже важко простежити існування в Гетьманщині невінчаних шлюбів, адже коли суперечки між подружжям не доходили до судових позовів, то вони самі вирішували їх, і це не фіксувалося в писаних джерелах. Безсумнівно, велика кількість людей не відмовлялася від церковного вінчання, адже до цього їх змушували як релігійні почуття, так і настанови духівництва, погрози відлучення від церкви тих, хто жив невінчаним шлюбом. Діти, народжені від таких союзів, уважалися незаконними, отримували прізвище матері та позбавлялися громадянських прав. Тому турбота батьків про нащадків спонукала їх не уникати церковного вінчання. Але на практиці шлюб в очах громади вважався законним і без такого. Тому тут можна говорити не про перемогу церковних правил над народними традиціями, а про компроміс між ними.

³⁸ *Ларіон (проф. І.Огієнко)*. Українська культура і наша церква. Ідеологія Української православної церкви. Життєпис. – Вінніпер, 1991. – С.34.

³⁹ *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С.36.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ *Ефименко Т.* Обычное право украинского народа. – С.657.

⁴² ІР НБУВ. – Ф.81. – Спр.10. – Арк.2.

⁴³ *Смирнов А.* Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. – Москва, 1877. – С.96.

Своєрідність об'єктивних соціально-економічних, політичних умов у Гетьманщині XVIII ст. викликали різноваріативність типів шлюбів. Дослідники виділяють такі його форми: за згодою (договором, домовленістю), «уходом», «уводом», «на віру». Перший варіант уважався законним, натомість інші – ні, оскільки вони не вписувались у систему державного права та релігійних канонів.

Як наслідок опору втручання церкви у шлюбно-сімейну сферу й намагання її регламентації виникла нова форма невінчаного шлюбу – «на віру», котра набула поширення в Гетьманщині у XVIII ст. Її наявність свідчила про загострення соціально-економічних і демографічних відносин. До таких шлюбів часто вдавалися розлучені або вдівці, котрі, згідно з чинними нормами, не мали права більше вінчатися, адже церква негативно ставилася до розлучень і повторних шлюбів, намагаючись їх не допускати, вважаючи союз чоловіка та жінки непорушним. Однак у реальному житті у зв'язку з високою смертністю, відірваністю від домівок козаків під час воєнних походів або тимчасовим відходом чоловіків на заробітки жінки вступали в повторні шлюби, що було заборонено законодавством. До таких шлюбів удавалися й бідняки, які не мали грошей справити весілля, а також ті, хто не дістав батьківського благословення. Церква, хоч і засуджувала подібні союзи, утім нічого не могла вдіяти з об'єктивними обставинами життя.

Існували регіональні різновиди невінчаного шлюбу «на віру». Так, на волинсько-подільському порубіжжі вони називалися «на совість» та укладалися найчастіше з покритками – жінками, котрі мали позашлюбну дитину. Цим самим жінка ніби знімала з себе провину й осуд від оточення.

Якщо порівняти кількість невінчаних шлюбів у різних регіонах України XVIII ст., то виявиться, що на Правобережжі їх було значно більше, що пояснювалося такими причинами: чим далі територія від центру імперії, тим міцніші пережитки язичництва; тривалий час край перебував під владою католицької Польщі, ісламської Туреччини, потерпаючи від тяжких соціально-економічних умов і постійних воєнних конфліктів; вплив мусульман, котрі певний час володіли Поділлям⁴⁴.

Невінчані шлюби практикували переважно зрілі люди, котрі вже були одруженими. Однак зустрічалися випадки співжиття й серед молоді. До тих, хто вже побував у шлюбі, мав дітей, ставилися з розумінням. Молоді жінки найчастіше вступали в громадянські шлюби, тікаючи від нелюбого чоловіка або нареченого. Церква в таких випадках повертала їх у законну сім'ю та накладала семирічну епитимію.

Найбільше невінчані шлюби були поширені серед солдаток. Ця категорія населення була значною, особливо у XVIII ст., коли Російська імперія вела численні війни. Почасті такі жінки за відсутності чоловіків вступали в незаконні подружні стосунки. Громадська думка суворо не засуджувала солдаток, особливо тих, котрі з примусу вийшли заміж або мали малолітніх дітей, але через матеріальну скруту не могли їх прогодувати. Коли через багато років повертався перший чоловік, другий шлюб солдатки визнавався незаконним і жінку повертали в попередню сім'ю. У таких випадках саме на прохання першого чоловіка й починався розгляд справи, під час якого виявлявся невінчаний шлюб.

Поступово православної церкві за допомогою державних законів удалося запровадити як обов'язкове для християнина вінчання у храмі й оголошення його таїнством. Тривалий час ритуал православного вінчання складався з двох частин – заручення та власне вінчання. Заручення походило ще з язичницьких часів і було суто світським обрядом. Це був своєрідний договір, під час якого батьки наречених

⁴⁴ Е.С. Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века // Киевская старина. – 1891. – №4. – С.57–58.

висловлювали згоду на шлюб, домовлялися про його умови, складали «рядний запис» – письмовий документ про посаг нареченої. У давнину заручення фактично було майновою угодою між майбутнім подружжям, у разі його невиконання стягувався штраф. Воно означувало громадсько-юридичні підстави для шлюбу, а саме весілля виступало лише актом виконання договору. Тому заручення не мало релігійного значення й було суто цивільним актом. Церква освятила його іменем Христа та оголосила непорушним, хоча вирішальний момент убачала у вінчанні.

Таким чином, незважаючи на всі зусилля церкви, серед мирян продовжував побутувати погляд на шлюб як на звичайну угоду. Це аж ніяк не узгоджувалося з прагненням церковників нав'язати прихожанам погляд на шлюб як на таїнство. У шлюбно-сімейних відносинах XVI–XVII, і навіть XVIII ст. зберігалися риси дохристиянського часу, які творили своєрідну культуру сім'ї. Поступово церкві вдалося викоринити багатоженство, впровадити хрещення дітей. Натомість визнання єдино обов'язковим церковного шлюбу, вінчання сприймалося нелегко. Шлюб і надалі вважався законним не внаслідок таїнства вінчання, а після угоди між батьками наречених і традиційного ритуалу весілля. Причини, через які миряни ігнорували вінчальний шлюб, можна визначити й цілком побутові, зокрема віддаленість храму від поселення, одруження зі втікачами або за нерозірваного шлюбу, зависока платня за вінчання та ін.

У багатьох випадках повільному прищепленню традиції вінчального шлюбу сприяли самі священнослужителі, котрі, здавалося б, навпаки, мали культивувати церковні норми. Ієреї допускали численні порушення шлюбно-сімейних канонів: приховували невінчані союзи, вінчали наречених у заборонені дні (пости) й пору доби (вночі), в недозволених місцях (каплицях, удома). Тому церква запроваджувала до своїх служителів різноманітні покарання, штрафи, позбавляла сану та ін. Щодо мирян застосовувалися заходи виховання, які охоплювали всі вікові категорії парафіян, поступово формуючи потребу в дотриманні норм християнської етики.

Поряд із законними існувала суспільно визнана форма вільного союзу чоловіка й жінки – невінчані шлюбами, котрі являли собою пережиток звичаєвого народного права. У реальному житті вони продовжували побутувати у XVIII ст., однак згадки про них в офіційних джерелах практично не зустрічаються. На практиці такі шлюби виявлялися тільки тоді, коли справа доходила до суду. Пояснити це можна тим, що церква була безсилою в боротьбі з подібними явищами, тому часто воліла їх просто не помічати. Проте в повсякденних практиках, на побутовому рівні люди пристосовувалися до життєвих умов, не занадто переймаючись тим, що вони «грішники».

При подальшому дослідженні теми варто звернути увагу на з'ясування за матеріалами метричних книг і церковних обшуків статево-вікових відмінностей між першими й повторними шлюбами у різних вікових групах, визначити сезонні особливості шлюбності православного населення Гетьманщини.

REFERENCES

1. Dziuba, O. (2012). *Privatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Hrymch, M. (2000). *Tradysiiinyi svitobliad ta etnopsykholobichni konstanty ukrainsky (Kobnityyna antropolobii)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Marreze, M.L. (2009). *Babe tsarstvo: Dvoryanki i vladenie imushchestvom v Rossii (1700–1861)*. Moskva. [in Russian].
4. Petrenko, I.M. (2010). *Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myrian Rostiskoi derzhavy XVIII st.* Poltava. [in Ukrainian].
5. Petrenko, I.M. (2012). Vinchani i nevinchani shliuby u Hetmanshchyni XVIII st. *Slovianskyi zbirnyk*, 11, 136–148. Poltava. [in Ukrainian].
6. Ponomarov, A.P. (1991). Simia i rodynna obriadovist. *Kultura i pobut naselennia Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Ponomarov, A.P. (1994). *Ukrainska etnobrafiia: Kurs leksii*. Kyiv. [in Ukrainian].

8. Starchenko, N. (2015). Sprawy pro zgwałtowania v shliakhetskomu sere dovshchi Volyni (ostannia tretyna XVI st.). *Sotsium*, 11/12, 104–134. [in Ukrainian].
9. Sulej, K. (2009). Mariaże magnackie w XVI–XVIII w. na podstawie intercyz przedślubnych. *Spoleczeństwo staropolskie: Seria nowa*, III, 63–97. Warszawa. [in Polish].
10. Voronchuk, I. (2012). *Naselennia Volyni v XVI – persbii polovyni XVII st.: rodyna, domobospodarstvo, demobraficbni chynnyky*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Wyżga, M. (2009). Rodzina chlopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII w. *Spoleczeństwo staropolskie: Seria nowa*, III, 245–278. Warszawa. [in Polish].
12. Zdoroveha, N.I. (1974). *Narysy narodnoi vesilnoi obriadovosti na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Zhovtobriukh, M.A. (Ed.) (1987). *Pryvatni lysty XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

Oleksandr LOSHCHYKHIN

Doctor of Law, Professor,
 Professor at Department of Theoretical and Law Disciplines,
 State Tax University
 (Irpın, Ukraine), loshihin@podol.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9689-1650>

Anatolii SHEVCHENKO

Doctor of Law, Professor,
 Head of the Department of Theoretical and Law Disciplines,
 State Tax University
 (Irpın, Ukraine), shevchenko2757@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2663-9892>

Unmarried Marriages of Orthodox Laymen in Hetmanshchyna in the Eighteenth Century

Abstract. The purpose of the study is to clarify the causes and consequences of long-term preservation in Hetmanshchyna of the 18th century, such a social institution as unmarried (civil) marriages among the Orthodox population, to show the struggle of the secular authorities and the clergy against unmarried marriages, which was one of the signs of the establishment of the monopoly of the Orthodox Church in the marital and family sphere of society. The methodological basis of pre-development is to form the principle of history, objectivity, systematic, anthropology and inter-disciplinarily. Apparently before them, the homeland was seen as a mutually degraded socio-cultural phenomenon, as a rule of law and social norms of the Ukrainian Orthodox population of the first time was regulated. There are three groups of methods used by the presenters: special-science and specific-problem. In the context of the development of native-born families, methods of social anthropology, history of life, local social history, historical demography, quantitative methods with the method of visualization have been recognized. **Scientific novelty.** The article proves that the Orthodox Church has been forced to tolerate and recognize unmarried marriages, which have become widespread, especially among the common people. The latter were a remnant of customary people's law. However, in the 18th century, after the marital relations were subject to state regulation, unmarried marriages gradually died out. However, in real life they continued to exist because they were caused by objective circumstances. However, mentions of them in official sources are almost non-existent. In practice, such marriages were detected only when the case went to court. This can be explained by the fact that the church, not recognizing them, fought against them, and where it was powerless, simply tried not to notice. Priests committed numerous violations of marriage and family canons: they hid civil (unmarried) marriages, married brides on forbidden days (fasting) and hours (at night), in unauthorized places (chapels, at home). Therefore, the Orthodox Church first had to force the clergy to perform their duties properly. This was done through the introduction of penalties, fines, deprivation of dignity, disciplinary action (temporary ban on services). Eventually, applying various means of Orthodox education to the laity, which covered all age groups of parishioners, gradually formed the need to observe the norms of Christian ethics.

Keywords: marriage, family, unmarried marriages, community, penance.

Надія ВОЙТОВИЧ

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії України, економічної теорії та туризму,
Львівський національний університет ветеринарної
медицини та біотехнологій ім. С.З.Гжицького
(Львів, Україна), wojtovych@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6313-9585>

Розлучення у сім'ях українців Галичини в 1920–1930-х рр. (за матеріалами судових справ Львівської греко-католицької митрополичої консисторії)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.098>

УДК: 348:347.624(477.83/.86)

Анотація. **Мета дослідження** – на основі аналізу матеріалів судових справ греко-католицької митрополичої консисторії з'ясувати основні причини/мотиви розлучень у сім'ях українців Галичини в 1920–1930-х рр. **Методологія** базується на застосуванні принципу історизму, а також на загально- і спеціальних наукових методах, передусім на порівняльно-історичному. Першочергове значення надане вивченню архівних справ та етнографічної літератури, що дало змогу проаналізувати й порівняти дані, які стосуються шлюбу, сім'ї початку ХХ ст., із попереднім ХІХ ст. **Наукова новизна.** На основі опрацьованих архівних справ уперше в українській історіографії проаналізовано мотиви та причини розлучень у сім'ях українців Галичини в 1920–1930-х рр. Наведені фактографічний матеріал і теоретичні узагальнення матимуть значення для розуміння соціально-економічних та суспільно-політичних реалій галицького сільського суспільства. **Висновки.** Під час розлучення українські селяни Галичини керувалися різними мотивами і причинами, спираючись переважно на церковно-канонічні вимоги та звичаєве право. Серед основних причин сімейного розбрату чи анулювання шлюбу були канонічні (примусовий шлюбний союз, шлюб між близькими родичами, бігамія, порушення обряду вінчання, зокрема використання іншого, ніж греко-католицький) та неканонічні (аморальна поведінка, психічне або фізичне захворювання, жорстоке поводження, погрози з боку членів подружжя, побиття). Водночас подружжя зрада не вважалася у сільському середовищі вагомою підставою для припинення шлюбу. Клопотаннями до церковного суду про оголошення зниклих членів подружжя померлими і про розірвання шлюбного зв'язку позивачі прагнули по-новому влаштувати особисте життя, керуючись як практичними міркуваннями, так й емоційними чинниками. Більша частина судових справ стосуються клопотань щодо припинення шлюбу через смерть одного з подружжя та узаконення шлюбу «на віру». Виокремлюємо також політичні мотиви розірвання союзів, адже такі обставини, як бездержавність чи встановлення радянського режиму ставали підґрунтям для непорозумінь, арештів, доносів, випробувань партнерів на вірність і врешті-решт нерідко спричиняли розлучення.

Ключові слова: Галичина, українці, розлучення, шлюбно-сімейні відносини, шлюб, сім'я.

У 1920–1930-х рр. західноукраїнські землі, зокрема Галичина, перебували у складі II Речіпосполитої. Звісно, асиміляційна політика уряду щодо українців справляла негативний вплив на всі сфери їхнього суспільно-політичного та культурного життя. Проте, якщо аналізувати шлюбно-сімейні відносини загалом і причини розлучень зокрема, то вплив польських законів був майже невідчутним. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, переважну більшість населення краю становили українці,

котрі проживали у сільській місцевості; по-друге, хоч і були випадки укладення між-національних шлюбів, проте українці дотримувалися здебільшого принципу територіальної, національної й релігійної ендогамії; по-третє, якщо для поляків у сфері сімейного права важливий вплив мала католицька, то для українців Галичини – греко-католицька церква. Зрештою тогочасне українське сільське суспільство, залишаючись в основі своїй консервативним, у сфері сімейних відносин керувалося звичаєвим правом, і попри часті зміни шлюбного законодавства в державі традиційні сімейні звичаєві норми залишалися незмінними.

Для загального розуміння притаманних галицькому суспільству досліджуваного періоду соціально-економічних та культурних реалій, які безпосередньо впливали на шлюбно-сімейні відносини, доцільно звернутися до праці О.Пасіцької, котра аналізує етнодемографічні процеси й соціальну структуру місцевого населення¹. Важливе значення має також студія П.Чорнія про міжвоєнну Галичину як територію культурного прикордоння, де співіснували різноманітні етнічні культури. Автор згадує і про характерні для міжвоєнної Галичини проблеми міжетнічного співжиття, зокрема у сфері мішаних шлюбів, що їх найчастіше укладали міст'яни-українці та міст'яни-поляки². Проблема існування сім'ї на початку ХХ ст., зокрема подружня зрада в галицьких міських родинах української інтелігенції, стала предметом уваги І.Черчович³. У порівняльному контексті згадаємо і про вдалу спробу реконструювати шлюбні відносини, відтворити цілісну картину розвитку сім'ї православних українців у складі Російської імперії другої половини ХVІІІ ст., показати співвідношення звичаєвого, церковного, світського права, з'ясувати причини розлучень і процес розірвання шлюбу, яку здійснила І.Петренко⁴. Натомість питання шлюбно-сімейних відносин у середовищі сільського населення Галичини міжвоєнного періоду, зокрема і причин розлучень, в історіографії поки що не порушувалися. А, між тим, це був історичний час, який сконструював свою модель шлюбно-сімейних відносин.

На основі аналізу матеріалів судових справ Львівської греко-католицької митрополичої консисторії, які сьогодні зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, спробуємо з'ясувати основні мотиви та причини розлучень у сім'ях українців Галичини в 1920–1930-х рр. Матеріали цих справ хронологічно охоплюють період до початку 1940-х рр. Тут зафіксовано різноманітні позовні заяви, які стосувалися зняття заборони на отримання церковного шлюбу між родичами, прохання про легалізацію шлюбів «на віру», визнання подружнього союзу недійсним у зв'язку з імовірною загибеллю чоловіка на фронті чи в еміграції (що потрібно було довести), зрештою клопотання про розлучення, яке ґрунтувалося на канонічних (примушування, шлюб між близькими родичами, бігамія, неправильність у церемонії вінчання) та неканонічних (аморальна поведінка, наявність психічної чи фізичної хвороби, жорстокість, погрози з боку шлюбного партнера, побої) підставах.

На початку ХХ ст. в Україні серед сільських жителів розлучені становили лише 0,6 особи на 100 тис. населення⁵. Головними причинами, які визнавалися навіть сільською громадою, були неспроможність подружжя мати дітей, пияцтво чи

¹ Пасіцька О.І. Соціально-економічна діяльність українців Галичини (1919–1939): Дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 2019. – С.68–76.

² Чорній П. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду: міжетнічне (спів)життя та соціокультурні трансформації. – Л., 2018. – С.207.

³ Черчович І. Подружні зради в галицьких сім'ях кінця ХІХ – початку ХХ ст. [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adultery>

⁴ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині ХVІІІ ст. – Полтава, 2009. – 119 с.

⁵ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції). – Л., 1999. – С.70.

марнотратність чоловіка⁶. Для того, щоб уникнути таких розлучень, зокрема на Бойківщині та Гуцульщині, до чоловіків, котрі пропивали господарство, громада прикріплювала шанованого газду, без якого марнотратник не міг нічого ані продати, ані подарувати⁷. На початку ХХ ст. на Галичині та Закарпатті греко-католицька церква спільно з громадою практикувала як превентивний захід «шлюби тверезості», коли під час вінчання від молодих вимагали присягнути на Біблії про утримання від споживання алкоголю⁸. Проте після Першої світової війни роль громади в боротьбі з пияцтвом послабилася, а сімейні конфлікти вирішувалися вже повітовими судами⁹.

У мистецтві, літературі, спогадах сім'я часто постає ідеалом, сенсом життєвих прагнень, мовляв, «без сім'ї нема щастя на землі»¹⁰. За народними переконаннями, шлюб брався на все життя, тому «з ким вінчатися, з тим і кінчатися»¹¹. Звісно, на початку ХХ ст. ідеальні шлюби «по любові» існували. Але поширеними й навіть модними вони були лише серед представників вільних професій (художники, письменники), котрі трактували шлюб із «простими», «незіпсованими» селянами як вияв любові «до народу», до його культури¹².

Якою ж була українська галицька сім'я в 1920–1930-х рр. та які причини змушували подружжя розривати шлюб чи клопотатися про визнання його недійсним? Реалії сільського життя у сфері шлюбно-сімейних відносин українців міжвоєнної Галичини виявляються далекими від ідеалу й романтичних почуттів. То був період польської окупації, а в окупаційні часи негативні тенденції в усіх аспектах людської життєдіяльності проявляються особливо гостро. Це відчула на собі й українська сільська сім'я, для якої пияцтво, зради, спад народжуваності та розлучення ставали невід'ємними рисами буденності. До того ж асиміляційна політика влади в поєднанні з проблемою аграрного перенаселення¹³ призвели до масової еміграції українських селян до Канади, США, інших країн, що зрештою не могло не вплинути на долю кожного переселенця, на його родинне життя (так, в одній з архівних справ зазначалося, що чоловік просив розлучення з жінкою, яка в 1914 р. виїхала до Канади, і ходили чутки, «що жена більше до Галичини не має заміру повернути. Це нищить мене морально, як і материяльно, а надто унеможлиблює провадження раціональної господарки»¹⁴). Інші, не менш важливі обставини, які впливали на функціонування чи розпад сім'ї, – це війни, спочатку Перша світова, а потім польсько-українська. Тисячі чоловіків були мобілізовані, помиралі від епідемій, гинули в боях, зникали безвісти тощо. Зазначені обставини спонукали жінок клопотатися перед Львівською греко-католицькою митрополією консисторією про припинення шлюбу та про можливість створити нову сім'ю. Церковний суд збирав, заслуховував свідчення, все ретельно зважував і виносив відповідні постанови з огляду на смерть одного з подружжя або порушення канонічних законів чи через ряд інших причин, про які йтиметься нижче.

Розлука чоловіків та дружин із причин еміграції чи війни могла тривати роками. Звісно, це негативно впливало не лише на сім'ю як на малу соціальну групу (руйнувало її внутрішні зв'язки, емоційне, сексуальне життя, побут), але й на соціальну

⁶ Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. – Л., 1999. – С.260.

⁷ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.). – К., 1993. – С.70.

⁸ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку ХХ ст. (структура і функції). – С.101.

⁹ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.). – С.71.

¹⁰ Стельмахович М. Українська родина. – К., 1995. – С.3.

¹¹ Там само. – С.15.

¹² Ганцкая О. Польская семья: Опыт этнографического изучения. – Москва, 1986. – С.28.

¹³ Див.: Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Л., 2003. – С.37.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.201. – Оп.2а. – Спр.261. – Арк.3.

рівновагу та звичний щоденний уклад. Клопотаннями до церковного суду про оголошення зниклих членів подружжя померлими і про припинення шлюбу позивачі прагнули по-новому влаштувати особисте життя й водночас виправити своє становище в очах громади, сільського священика тощо. Якщо до попередніх мотивів додамо економічну необхідність створення нової родини, то, власне, сформується чітка картина процесу розлучень серед українців Галичини міжвоєнного періоду. Матеріали судових справ це підтверджують:

«Маю середнє господарство, на котрім нема кому робити, бо старий батько слабкий, тому мушу йти другий раз замуж»¹⁵;

«Жінка [...] просить звінчатися повторно з вдівцем, бо бідує сама, потребує господаря, опікуна дитини, а Іван не може обійтися без газдині в хаті»¹⁶;

«Вдовиця вже сім літ без опіки, а вдовець не має де голови приклонити»¹⁷;

«Мушу віддаватися (вийти заміж – *Н.В.*), бо не маю господаря. Будинки облітають, стодола вже два роки не докінчена, коло поля нема кому робити»¹⁸.

Для припинення законного шлюбу церковний суд митрополії мав переконатися, що зниклий член подружжя дійсно мертвий, а не просто відсутній зі власної чи не власної волі. Тому судовий процес інколи міг тривати роками:

«Сепарований в суді цивільнім 1908 р. хотівби другий раз оженитись тому, що має певність, що жена десь умерла, коли 11 літ нема по ній ніякої вістки»¹⁹;

«Суд аж у 1930 р. (11 років після зникнення – *Н.В.*) визнав чоловіка за померлого і дозволив Анні повінчатися навіть в часі посту, оскільки сего вимагають обставини»²⁰;

«З чоловіком прожили лише три тижні і він пішов на польсько-українську війну, і нема жодної вістки вже 5 років»²¹.

Показовою була справа, в якій львівський консисторський суд не визнавав чоловіка померлим, адже «здогад, що Стефан Кравчук впав жертвою якої епідемії або революційних погромів[,] не має ніякого значіння тому, бо тойже не лишив ніяких дітей і не посідав крім одного морґа поля ніякого майна. В виду того[,] если не жие більше[,] то є здогад, що не вернув домів, бо в Росії знайшов більше матеріяльне забезпечення»²². Лише апеляційний суд у Перемишлі таки визнав його за померлого, зважаючи на «моральність, чесність, побожність, добре пожитя з женою; [...] привязаня до рідного краю і рілі[,] хотяй би она була і одноморґова», та дав дозвіл жінці вийти заміж удруге²³.

¹⁵ Там само. – Спр.467. – Арк.14.

¹⁶ Там само. – Арк.17.

¹⁷ Там само. – Спр.261. – Арк.42.

¹⁸ Там само. – Арк.45.

¹⁹ Там само. – Спр.223. – Арк.8.

²⁰ Там само. – Спр.302. – Арк.38.

²¹ Там само. – Спр.451. – Арк.6.

²² Там само. – Спр.523. – Арк.8.

²³ Там само. – Арк.11.

За відсутності очевидців або офіційної реєстрації смерті розгляд справи був особливо скрупульозним, позаяк метою судового процесу було ухвалити рішення, дотримуючись передусім церковної доктрини. Випадки, коли чоловіки поверталися після багатолітнього полону, теж були, що надавало ситуації особливого драматизму. Про один із них, який трапився у с. Могильниця Тербовлянського повіту на Тернопільщині (нині с. Нова Могильниця Тернопільського р-ну) йдеться в архівній справі:

«Чоловік (Григорій Матвій – *Н.В.*) вернувся з полону, але жінка вже мала другого чоловіка (Івана Новицького – *Н.В.*), і не хоче жити з ним. Другий чоловік, оженившись, вимусив її[,] щоб она заінтабульовала (записала – *Н.В.*) на него половину хати з городом. Коли повернув перший, другий не відійшов до свого дому, бо вложив велику суму грошей в будову. Священик порадив, щоб перший чоловік Григорій підписав угоду з другим Іваном, на підставі котрої звернув би всі его грошеві вклади. Іван, вдоволений вислідом угоди, задумав оженитися з иншою, та жодна за него не хотіла вийти через те, що в тій справі не оказався чоловіком чести. І Анна нігде не може показатися між людьми, бо всі єї цураються»²⁴.

Зрештою, за канонічними вимогами, жінка змушена була повернутися до законного першого чоловіка. Справа скінчилася тим, що «супруги Анна і Григорій поєдналися і живуть разом в згоді і в любові як колись перед війною»²⁵.

Щасливо одружений, побожний та заможний чоловік, який до того ж має дітей, повернувся б, не полишив би родину – власне, це обґрунтовувало правильність судового рішення зі встановлення факту його смерті. Але складається враження, що інколи судовий процес був надто формальним, а також те, що клопотальники та їхні свідки знали, що саме слід говорити, аби здобути співчуття й підтримку церковної влади. Тому безвісти зниклого чи померлого завжди характеризували як «дуже тихого і порядного чоловіка, примірного парохіянина і мужа, люблячого батька діточок»²⁶. Один зі свідків на підтвердження такої зразкової характеристики померлого згадував, як останній «давніше ходив з жінкою і з дитиною до церкви»²⁷.

Несхвальна оцінка громади й церкви також впливала на рішення звернутися до митрополичого суду з проханням формально припинити перший шлюб, щоб узаконити давно наявне «дике супружа» (шлюб «на віру»). Із таким клопотанням до церковної інституції в 1924 р. звернулася мешканка с. Задвір'я Буського повіту Марія Чалабай, чий «чоловік пропав у російському полоні. Вона не може дати собі ради з дітьми і господарством, мешкає тепер з своїм нареченим і навіть єсть від него в відміннім стані (вагітна – *Н.В.*), тож і буде дальше в дикім супружестві жити. [...] По кількакратних намовах зі сторони пароха годять ся они заключити тепер законне супруже»²⁸. У міжвоєнне двадцятиліття помітна тенденція до зміни самої суті шлюбу «на віру». Його існування пояснюється не так бажанням уникнути вінчання, як неможливістю подолати канонічні перешкоди для легалізації, позаяк економічні умови просто змушували жити спільно – для ведення господарства розлученими, покритками, вдівцями тощо²⁹.

²⁴ Там само. – Спр.316. – Арк.7–8.

²⁵ Там само. – Арк.9.

²⁶ Там само. – Спр.261. – Арк.42.

²⁷ Там само. – Спр.504. – Арк.13.

²⁸ Там само. – Спр.184. – Арк.37, 70.

²⁹ Пономарёв А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине (Этносоциальные проблемы). – К., 1989. – С.103.

Упродовж XVI–XVIII ст., за звичаєм, перед тим, як одружитися чи вийти заміж удруге, вдівець або вдовиця мали вичекати півроку жалоби. У Литовському статуті, зокрема, зазначалося, що коли б жінка до шести місяців посміла вийти заміж, тоді втрачала записане їй від чоловіка «віно» й повинна була заплатити штраф³⁰. Майно жінки («віно», «придане») по смерті чоловіка по суті визначало її подальше становище. «Придане» повністю підлягало поверненню жінці, яке пізніше успадковували її діти³¹. Українські горяни до 1930-х рр. уважали, що заможна вдова мала право керувати, побити чи прогнати другого чоловіка³², тобто саме майновий стан визначав її домінуючу позицію у сім'ї.

Натомість у 1920–1930-х рр. удівці чекали дозволу на повторне вінчання значно довше, адже судові справи затягувалися, могли тривати роками, а подеколи десятиліттями. Проте й такий нібито легалізований повторний шлюб до початку XX ст. трактувався громадою як незаконний. Наприклад, бойки стверджували, що кожен може вінчатися скільки завгодно, якщо повдвіє, але визнавали лише перший шлюб, котрий супроводжувався весіллям³³.

У міжвоєнний період церковна влада навіть намагалася превентивно регулювати, контролювати та загалом не допускати розлучень по селах. Священики отримували доручення унеможливити «заключене таких супружеств, о котрих нема щонайменше обоснованої надії, що супруже будуть жити з собов по законах Божих і церковних»³⁴. Однак реальність того часу була зовсім іншою, адже подібних справ ставало щораз більше. І хоч у селі розлучення все ще сприймалося як соціальна драма, все ж поступово воно ставало звичним явищем буденності в контексті тих змін, які принесли еміграція та війни. Водночас певним показником трансформації сімейно-побутових відносин була ініціативність у розлученні саме жінок. Багато хто з них уже наважувалися відкрито відстоювати своє право на інше життя, тож вирішували жити окремо від своїх чоловіків, повернутися до батьківської оселі, йти до іншого чоловіка, полишити село, їхати на заробітки в місто тощо («Жінка пожила два тижні з чоловіком і потім вернулася до хати батьків»³⁵; «Она втікла на службу до Львова, а вислуживши рік[,] виїхала до Америки і вийшла там заміж»³⁶; «Она [...] щонайгірше полишила мое господарство і поїхала до родичів своїх»³⁷).

Матеріали судових справ свідчать, що жінки частіше за чоловіків (хоч і чоловіки теж) ставали жертвами примушування до шлюбу, оскільки для сільської громади, родини, батьків «маєток», добробут загалом були важливішими за кохання, особисті бажання та щастя («Мое сватане, заручини і весілля відбулось до двох неділь. Я собі не здавала справи[,] що то є вийти заміж – не сміла оперти їх (батьків – *Н.В.*) волі зі страху побоїв, а сі побої нераз були дуже тяжкі»³⁸).

У справі з с. Дідушиці Малі Долинського повіту (нині с. Малі Дідушиці Стрийського р-ну Львівської обл.) примушування як головна причина для розлучення супроводжувалося низкою інших: аморальною поведінкою чоловіка, побоями з його боку та ще й наявністю кровноспорідненого зв'язку між подружжям:

³⁰ Ісаєвич Я.Д., Федорів О.Р. Сімейний побут. Становище жінки [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm>

³¹ Там само.

³² Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – С.172.

³³ Там само. – С.173.

³⁴ ЦДДАЛ України. – Ф.201. – Оп.2а. – Спр.558. – Арк.3.

³⁵ Там само. – Спр.394. – Арк.9.

³⁶ Там само. – Спр.261. – Арк.8.

³⁷ Там само. – Спр.406. – Арк.10.

³⁸ Там само. – Спр.311. – Арк.5.

«Жінка (Марія Мачоган – *Н.В.*) отримала вже декрет сепараційний у 1918 р. – досмертний розділ від стола і ложа з мужем. У 1920 р. хоче розлучення церковне з причини насильства. До вінчання була присилувана родичами задля маєтку [...] Хоча були межі собою родичами [...] Перед побоями родичів утікала з дому до сусідів [...] Вже під час самого весіля молодий єю побив. Наслідком побоїв породила неживу дитину [...] Муж набавився тяжкої полові недуги. [...] муж знаний в парохії яко чоловік дуже неморальний. Був судово караний за побите рідної матери в'язницею в Самборі [...] Коли жінка його покинула[,] взяв до себе вдову з її дітьми, а ще з донькою тої вдови має дитину»³⁹.

Примушування до шлюбу вважалося вагомою канонічною причиною, на яку посилалися у клопотаннях про його скасування. У таких справах завжди виносилося позитивне рішення. Так, 1930 р. церковний суд визнав шлюб між Іваном Миколишиним та Іванною Стефанів недійсним із таких мотивів: «Не з власної волі, а під примусом зі сторони родичів, які намовами, погрозами і побитем викликали в своїй несповна 15 літ доньці страх[,] який треба скваліфікувати як *metus relative gravis*, себто вистарчаючий, щоби її залякати і приневолити до подружжя»⁴⁰.

Загалом закон визнавав недійсними шлюби, укладені із застосуванням насильства; шлюби між близькими родичами; шлюби, в яких член подружжя на той час уже перебував у шлюбі (бігамія). У матеріалах митрополичого суду такі справи теж є. Зокрема в одній із них зазначалося: «По році супружого пожиття у Львові чоловік (Павло Коваль – *Н.В.*) поїхав на фронт, а десь в півроку пізніше довідалась, що мій муж має другу жінку в Будзанові» (нині с. Буданів Тернопільської обл.). У 1925 р. шлюб визнали недійсним⁴¹. В іншій справі йшлося: «Жінка (Іванна Мовчанюк – *Н.В.*) повінчалася з російським солдатом (Іваном Бритиковим – *Н.В.*). Греко-католицький священник не хотів їх вінчати. Тому повінчав їх у Волочиськах (нині м. Волочиськ Хмельницької обл. – *Н.В.*) полковий православний священник – без оповідей, без жодних документів. А через декілька місяців дізналася, що Іван був жонатий і має родину»⁴². До слова, неправильність у церемонії вінчання (інший обряд) також уважалася достатньою підставою для розірвання шлюбу. Так, в архівних матеріалах читаємо про чоловіка, який 1916 р. потрапив у російський полон, перебував на Кримському півострові, де й познайомився з Катериною Голик. Він підкупив нотаріуса і православного священника, щоб той їх обвінчав. Повернувшись додому на Галичину зібрався одружитися з іншою, а свій попередній шлюб уважав «за неважний, бо заключений був у православній церкві»⁴³. І справді, тогочасне церковне право забороняло укладати шлюби перед некатолицьким церковнослужителем, тому такі союзи визнавалися недійсними.

Аморальна поведінка, наявність психічного чи фізичного захворювання, жорстокість, погрози, побої – далеко не вичерпний перелік причин, на які посилалися під час розірвання шлюбних відносин. Так, в одній справі стверджувалося: «Життя її морально скандальне. Запізналась з парубком, який служив у мене. В 1914 р. запізнала ся знова з мужем учительки, який вернув з Америки і виїхала з ним до Золочева, де жила з ним цілий місяць»⁴⁴. Один зі свідків заявив, що «Марія в часі

³⁹ Там само. – Спр.258. – Арк.4–6.

⁴⁰ Там само. – Спр.211. – Арк.54.

⁴¹ Там само. – Спр.183. – Арк.2.

⁴² Там само. – Спр.502. – Арк.10.

⁴³ Там само. – Спр.510. – Арк.11.

⁴⁴ Там само. – Спр.210. – Арк.32.

неприсутності мужа неморально поступала собі з москалями, люди о тім знають і доповідять мужеві»⁴⁵. У зв'язку з «розпусним» способом життя жінки, яка втекла з російським військовим до Росії, прийняла православ'я та вийшла повторно заміж, чоловік просив про розлучення⁴⁶. «Жінка покинула мужа і жиє окремо [...] До нього не верне аж до гробової дошки, подаючи за причину старість, неспосібність супружества, брак сил до праці, охоту до відпочинку, грубе поведення його і його дітей від першої жінки»⁴⁷. Чоловік вимагав розірвати шлюб, оскільки його дружина «має неміч тілесну, т. зв. келу»⁴⁸. Дружина покинула свого чоловіка, адже «боїться з мужем жити, аби не набратись сифілісу, котрого той набравсь від своєї першої покійної жени»⁴⁹. «По 10 літах життя муж мій зачав мене зневажати, надаючи мені побої. Без повідомлення мене вніс в окружний суд жалобу о розділ від стола і ложа»⁵⁰. «На саме Різдво почастував мене кулаком, а на Йордана гатив палков, поки діти не відорвали від мене»⁵¹.

Слід визнати, що подружня зрада не вважалася у сільському середовищі вагомою причиною для непорозум'я у родині. Це більше стосувалося міського населення Галичини, причому невірністю «грішили» здебільшого чоловіки. Цікаво, що, згідно з австрійським сімейним законодавством, жінка повинна була з розумінням поставитися до нетривалої зради чоловіка, адже «стислий зв'язок» його «з третьою особою не дорівнює перелюбству, і якщо такий зв'язок тривав короткий час, не можна вважати це за непорядне поводження»⁵².

На сфері сімейних відносин українців Галичини особливо гостро позначилися політичні події та процеси, пов'язані з боротьбою за державність та з її втратою. Для багатьох родин великі воєнні конфлікти ставали періодом арештів, доносів, випробувань на вірність і врешті-решт розлучень. Так, в одній судовій справі чоловік просив про «сепарацію», адже «в часі битв листопадових у Львові (йдеться про Листопадовий чин 1918 р. – *Н.В.*) жінка відгрожувався йому, що его яко українця оскаржить, яко ворожо настроеного взглядом поляків. Внаслідок чого він був арештований, але з причин браку доказів зістав увільнений»⁵³. В іншій справі читаємо про наміри жінки розлучитися, оскільки її чоловік «під час українсько-польської війни перейшов на сторону більшовиків і грабував своїх односельчан»⁵⁴. У 1920-х рр. чимало галичан, піддавшись агітації (неп, політика українізації), виїжджали до СРСР, що також ставало причиною розірвання шлюбу («чоловік вступив до Комуністичної партії, відносився дуже ворожо до церкви. У 1926 р. проти волі жінки і родини виїхав до Союзу Радянських Влад»⁵⁵).

Отже українські селяни Галичини при розлученнях керувалися різними мотивами та причинами, спираючись переважно на канонічні вимоги та норми звичаєвого права. Якщо до кінця XIX ст. переважали приписи останнього, то з

⁴⁵ Там само. – Спр.500. – Арк.12.

⁴⁶ Там само. – Спр.256. – Арк.1.

⁴⁷ Там само. – Спр.223. – Арк.6.

⁴⁸ Там само. – Арк.17.

⁴⁹ Там само. – Спр.184. – Арк.8.

⁵⁰ Там само. – Спр.210. – Арк.7.

⁵¹ Там само. – Арк.19. І хоч за звичаєвим правом, коли чоловік бив жінку, вона мала можливість покинути його та повернутися до батьків у «лишанки» (див.: *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – С.170), проте це було тимчасовим способом порятунку від насильства й на практиці відбувалося вкрай рідко.

⁵² *Червович І.* Подружні зради в галицьких сім'ях кінця XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adultery>

⁵³ ЦДДАЛ України. – Ф.201. – Оп.2а. – Спр.223. – Арк.9.

⁵⁴ Там само. – Спр.355. – Арк.30.

⁵⁵ Там само. – Спр.467. – Арк.3.

початку ХХ ст. – превалював вплив греко-католицької церкви, підтвердженням чого стала велика кількість позовів до митрополичого суду з проханням про розлучення чи визнання шлюбу недійсним. Саме тому серед основних причин розладу у сім'ях і розірвання шлюбних союзів у міжвоєнний період були канонічні – примушування до шлюбу, шлюб між близькими родичами, бігамія, неправильність у церемонії вінчання (недотримання обряду, інший обряд), формальне припинення шлюбу для узаконення давнішого шлюбу «на віру» («дике супружа»). Інші поширені причини полягали в аморальній поведінці, наявності психічного чи фізичного захворювання, у жорсткому поводженні, погрозах, побоях. Подружня зрада, однак, не вважалася у сільському середовищі вагомою підставою для розірвання шлюбу.

Усі ці причини особливо гостро артикулювалися в умовах еміграції та воєнного часу, коли розлука чоловіка і дружини могла тривати роками, створювалася атмосфера невизначеності, матеріальної та емоційної нестабільності, що впливала не лише на сім'ю як на малу соціальну групу, але й на соціальну рівновагу села. Звертаючись до церковного суду про оголошення зниклих членів подружжя померлими і про припинення шлюбу, позивачі прагнули по-новому влаштувати особисте життя. Керувалися при цьому як практичними міркуваннями (економічний захист, стабільність, виживання), так й емоційними чинниками (кохання, потреба у спільному вихованні дітей). Саме тому в архівних джерелах більша частина справ стосуються клопотань щодо припинення шлюбу через смерть одного з подружжя та узаконення шлюбу «на віру».

Українська греко-католицька церква в 1920–1930-х рр. зберігала великий духовний вплив та залишалася моральним арбітром сімейного життя галицького суспільства. Таким чином, подібно до того, як колись молоде подружжя просило про церковне благословення для таїнства шлюбу, тепер ішлося про формальне скасування цього союзу.

Окремо виділяємо політичні мотиви розірвання шлюбів, адже бездержавність, польська окупація Галичини, встановлення більшовицького режиму на інших українських землях ставали підґрунтям для політичних зрад, доносів, арештів, інших випробувань подружжя на вірність, і врешті-решт нерідко призводили до розлучень.

REFERENCES

1. Cherchovych, I. (2015). *Podruznbni znady v halytskykh simiakh kintsia XIX – pochatku XX st.* Retrieved from: <https://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adultery> [in Ukrainian].
2. Chmelyk, R. (1999). *Mala ukrainska selianska simia druboi polovyny XIX – pochatku XX st. (struktura i funktsii)*. Lviv. [in Ukrainian].
3. Chornii, P. (2018). *Etnichni hrupy Halychyny mizhvoiennoho periodu: mizbetnichne (spiv)zhyttia ta sotsiokulturni transformatsii*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Gantskaya, O. (1986). *Polskaya semya: Opyt etnograficheskogo izucheniya*. Moskva. [in Russian].
5. Horyn, H. (1993). *Hromadskiy pobut silskoho naselennia Ukrainykykh Karpat (XIX – 30-ti rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hoshko, Yu. (1999). *Zvychaieve pravo naselennia Ukrainykykh Karpat ta Prykarpattia XIV–XIX st.* Lviv. [in Ukrainian].
7. Isaievych, Ya.D., & Fedoriv, O.R. (n. d.). *Simeinyi pobut. Stanovyshebe zbinky*. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm> [in Ukrainian].
8. Kacharaba, S. (2003). *Emigrantsia z Zakhidnoi Ukrainy (1919–1939)*. Lviv. [in Ukrainian].
9. Pasitska, O.I. (2019). *Sotsialno-ekonomichna diialnist ukraintsv Halychyny (1919–1939)*. (Doctor's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
10. Petrenko, I. (2009). *Sbliubno-simeini vidnosyny ukraintsv u drubii polovini XVIII st.* Poltava. [in Ukrainian].
11. Ponomarev, A.P. (1989). *Razvitie semi i brachno-semeynykh otnosheniy na Ukraine (Etnosotsialnye problemy)*. Kiev. [in Russian].
12. Stelmakhovych, M. (1995). *Ukrainska rodyna*. Kyiv. [in Ukrainian].

Nadiia VOITOVYCH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of History of Ukraine,
Economic Theory and Tourism,
S.Z.Gzhytskyi National University of
Veterinary Medicine and Biotechnologies Lviv
(Lviv, Ukraine), wojtovyich@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6313-9585>

**Divorce in the Families of Ukrainians in Halychyna
in the 1920–1930s (Based on the Cases of the Court
of the Lviv Greek-Catholic Metropolitan Consistory)**

Abstract. The purpose of the study is to uncover the main reasons/motives for seeking divorce among the Ukrainians in Halychyna in the 1920–1930 s, based on the analysis of the records of the court of the Lviv Greek-Catholic Metropolitan Consistory. The research methodology is based on the principle of historicism, as well as on general scientific and specific scientific methods, primarily the comparative-historical method. Priority was given to the study of archival documents and ethnographic literature which made it possible to analyze and compare data related to marriage and family dating back to the early 20th century with the data of the 19th century. The scientific novelty of the study lies in the fact that the motives and reasons for the Ukrainians seeking divorce in Halychyna in the 1920–1930 s have been analyzed on the basis of elaborated archival court cases for the first time in the Ukrainian historical science. The factual materials and theoretical generalizations presented in the article are important for understanding the socio-economic and socio-political realities inherent in the then rural society. **Conclusions.** Going through the divorce, the Ukrainian peasants of Halychyna were guided by various motives and reasons, relying mainly on the canonical requirements of the Ukrainian Greek Catholic Church and the law of custom. Among the main reasons for the family discord or marriage annulment in the interwar period were canonical ones, i.e. forced marriage, marriage between close relatives, bigamy, irregularity in the wedding ceremony (including non-Greek Catholic rite), formal termination of marriage to legitimize the long-standing “wild spouse”. Other common reasons included immoral behavior, mental or physical illness, abuse, threats from a spouse, assault and battery. At the same time, adultery was not considered in rural areas a good reason to terminate the marriage. All these reasons were brought to the foreground in the context of emigration and wartime, when the separation of husbands and wives had lasted for years. In fact, by petitioning the ecclesiastical court to declare the missing members dead and to terminate the marriage, the suers wanted to arrange their personal life in a new way, guided by both practical considerations and emotional factors. That is why in archival documents most of the cases concern petitions for the termination of a marriage due to the death of one of the spouses and the legalization of the marriage “in faith” (unregistered marriage). The political motives for divorce were singled out as well, since such circumstances as the absence of the state, occupation of Halychyna by Poland, establishment of the Soviet regime in other Ukrainian lands became the basis for arrests, denunciations, political betrayals, fidelity tests and, eventually, divorces.

Keywords: Halychyna, Ukrainians, divorce, marital and family relations, marriage, family.

Олексій ГОНЧАРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри теорії і методики технологічної
освіти і комп'ютерної графіки,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), oleksijghoncharenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-6397>

Ключові антиросійські наративи у пропагандистському дискурсі періодичних видань німецьких окупаційних зон України (1941–1944 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.108>

УДК: 94(477):34«1941/1944»

Анотація. Метою дослідження є виділення базового антиросійського наративу, на основі якого в роки нацистської окупації проводилась інтерпретація історичного минулого українців та формувалася нова модель історичної пам'яті. Використано методи контент-аналізу змісту окупаційної періодики, типологічний, порівняльний та україноцентричний підхід. **Наукова новизна.** На основі критичного й системного аналізу джерел розглядається недостатньо вивчена проблема. Домінуючим історичним наративом у пропагандистських зусиллях місцевої періодики в німецьких окупаційних зонах України стали державотворчі ідеали, героїка боротьби українців із зовнішніми ворогами, найнебезпечнішим з яких були Москва, а згодом – імперська Росія та більшовицький режим. Останній оголошувався прямим правонаступником Російської імперії. Основними тематичними сюжетами, що простежуються в періодиці всіх німецьких окупаційних зон України, стала реконструкція історії Київської Русі – як першої держави українців, а також визвольних рухів козацької доби та періоду 1917–1921 рр. У змісті матеріалів було сформовано винятково негативний образ Москви, Російської імперії та більшовицької держави – окупаційних властей, які різними способами поневолювали Україну та нещадно визискували народ. При цьому російсько-більшовицька загарбницька влада прагнула фізично винищити українців. Підтвердженням цього стало оприлюднення фактів її масових злочинів, у тому числі організованого Москвою Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, окупація, пропаганда, нацизм, більшовизм, історична пам'ять.

Друга світова війна та пов'язана з нею нацистська окупація стали найскладнішим періодом історії України. Сьогодні, в умовах воєнно-політичного конфлікту з Росією, так само під загрозою перебуває фізичне існування народу, цілковито ігнорується природне право на самостійне творення власної державності, базові права та свободи. Проте, гідно вистоявши в боротьбі з нацистами, наш народ подолає й нинішню чергову зовнішню загрозу.

Одним із наслідків жорстокого нацистського володарювання в Україні стало формування радянської моделі офіційного нарративу національної історичної пам'яті про ті події. Утім одночасно з нею у суспільній свідомості існували латентні образи іншого зразка, в якому поєднувались антиросійські та антирадянські сюжети. Парадоксально, але домінуючу роль у формуванні цього сегмента неофіційної

національної пам'яті відіграла система нацистської пропаганди, у змістових блоках якої максимально враховувався весь попередній досвід історичного розвитку українського народу. У ньому доволі рельєфно виділяється безперервний, багатовіковий антагонізм між українцями та росіянами. І цей етнополітичний конфлікт триває й до сьогодні. Його не змогла припинити російсько-більшовицька окупація України, що розпочалася 1918 р. і тривала до 1991 р.

Психоментальна матриця українців в усі історичні періоди ніколи не сприймала росіян та російську державу дружніми, чи принаймні лояльними до себе. Саме ж формування історичної пам'яті українців здійснювалось у тій чи іншій мірі на антиросійській основі. Не стали винятком із цього правила й роки нацистської окупації України, коли місцевий соціум виявився об'єктом відповідного пропагандистського впливу, наслідки якого у психічному, ментальному та духовному вимірах існують і сьогодні.

Система нацистської пропаганди, практикувана в окупаційних зонах України, виступає предметом спеціальних досліджень вітчизняних фахівців. Варто відзначити монографії В.Шайкан¹, К.Курилишина², а також дисертаційні праці О.Салати³, М.Михайлюк⁴, Д.Титаренка⁵, К.Долгорученко⁶, О.Кіріченко⁷. Наукові реконструкції антисемітського сегмента нацистської пропаганди розглядають І.Щупак⁸, А.Подольський⁹, О.Гончаренко¹⁰. Ідеологічні маніпуляції тоталітарних режимів у роки Другої світової війни та пропагандистські акції українського самостійницького руху стали предметом уваги О.Маєвського¹¹. Проте антиросійський наратив німецької окупаційної періодики у цих дослідженнях практично не захоплено. Також поки що ніхто не цікавився тим, як, усупереч стратегічній лінії керівництва Третього Райху та окупаційній цензурі, в Україні створювалася нова модель історичної пам'яті, у змісті котрої жевріла ідея відновлення втраченої державності, формувалися жорсткі опозиційні настрої до політичної системи радянського окупаційного режиму.

Проведений нами аналіз змісту окупаційної періодики, яка видавалася в усіх німецьких окупаційних зонах України, дозволяє стверджувати, що гітлерівська пропаганда базувалася на трьох ключових наративах (змістових блоках), а саме антиросійському, антирадянському та антисемітському. Всі вони тісно перепліталися між собою, але домінував усе ж перший, об'єднуючи навколо себе два інших.

¹ Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг, 2010. – 436 с.

² Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами українськомовної легальної преси. – Л., 2010. – 328 с.

³ Салата О. Формування інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2010. – 40 с.

⁴ Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.

⁵ Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.

⁶ Долгорученко К. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета»): історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Дніпро, 2021. – 19 с.

⁷ Кіріченко О. Діяльність засобів масової інформації Чернігівщини в період окупації 1941–1943 рр.: Дис. ... д-ра філософії. – Чернігів, 2022. – 291 с.

⁸ Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.147–175.

⁹ Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип.31. – К., 2006. – С.7–14.

¹⁰ Гончаренко О. Голокост на теренах Рейхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). – Дніпро; Переяслав; Хмельницький, 2017. – 235 с.

¹¹ Маєвський О. Політичний плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. – К., 2018. – 267 с.

Нацистська пропаганда в окупаційних зонах України мала практично однотипний і жорстко керований німецькими відомствами та окупаційними установами зміст, характер, провідні сюжетні лінії. Зрозуміло, що стратегічним її завданням стало формування «життєвого простору» для «арійського народу», а суто тактичними – створення образу Німеччини як «визволительки» українців, легітимація нової влади. Простежується й завдання максимальної дискредитації радянського окупаційного режиму, під дію котрого мешканці Центральної та Східної України потрапили з 1918 р., а західних регіонів – з осені 1939 р. При цьому зміст пропагандистського інструментарію, що спрямовувався на місцеве українське населення, мав уніфікований характер. Відправною точкою у вибудовуванні впливу німецької пропагандистської машини на українців був антиросійський історичний наратив. Зауважимо, що актуальність змісту його не втрачена й понині. Звісно, зараз не варто виводити її з установок нацистської пропаганди, оскільки цей чинник діяв на українське суспільство ще далеко до формування так званої російської політичної нації. Із повноцінним виходом на історичну арену вона перетворилася на всеосяжну для українців зовнішню загрозу. Тому у цьому сегменті пропаганди зійшлися інтереси німецької окупаційної влади й тієї частини національної інтелігенції, котра в надзвичайно складних умовах намагалася відродити національну пам'ять народу.

Від першого й до останнього дня нацистської окупації на місцеве населення спрямовувалася масована пропагандистська атака, зміст якої формувал нове бачення історичного минулого українців, майбутнє місце у системі суспільно-політичних координат та перспективи можливого розвитку. Усі ці процеси відбувалися незалежно від ставлення суспільства до окупації країни, тим більше воно не було політично гомогенним і таким, що однозначно підтримувало радянський режим.

Попри жорсткий контроль німецьких пропагандистів за роботою окупаційних періодичних видань, засобами яких і здійснювався вплив на свідомість українців, він не був усе ж таким повним, як це хотілося б нацистам, а особливо керівництву окупаційних зон України. Управлінська модель не була досконалою й ефективною, її внутрішню структуру роздирали суперечності, практично відверта ворожнеча між військовими та цивільними адміністраторами, боротьба між очільником райхскомісаріату Україна Е. Кохом, райхсміністром окупованих східних територій А. Розенбергом та іншими високопосадовцями. При цьому в роки нацистської окупації несподівано проявився феномен тяглості української державницької ідеї, національного відродження, претензій не лише до злочинної радянської влади, а не менш жахливих дій російської держави, для яких неупокорені українці завжди були «небажаним елементом» у різних інтерпретаціях цього поняття. Звісно, що ці тенденції в яскравих проявах своєрідного українського національного відродження, доведення права українців на власну державність, можна пов'язувати з діяльністю обох частин ОУН, які намагалися контролювати місцеву періодику й через неї проводити власну політичну діяльність. Та не менш вагомою виявилася і чисельність представників інтелігенції східних регіонів України, які також включилися до цього процесу. З'ясувалося, що радянське панування не змогло винищити всіх потенційних носіїв української національної ідеї. Звісно, що ці плани інтелігенції були реалізовані здебільшого в перші місяці окупації, а згодом німецька влада, створивши власні адміністративні структури та зміцнивши свій вплив на зайнятих територіях, розпочала жорстокі переслідування тих, хто відкрито виявляв державницькі устремління. Показником цього були постійні «чистки» журналістських українських колективів періодичних видань, які часто завершувалися фізичним винищенням. Водночас німецькі цензори не мали суттєвих застережень щодо висвітлення у пресі порівняно

«нейтрального» для них історичного наративу й не помічали, що його зміст ніс у собі той самий, нехай завуальований, але все ж державницький контекст. Тим більше, що антиросійська та подібна їй риторика начебто працювала на реалізацію основних базових напрямів окупаційної політики. Не помічали німецькі пропагандисти й того, що суто стратегічно тогочасний історичний наратив суттєво трансформував параметри національної ідентичності українців, фактично формуючи нову модель історичної пам'яті. Навіть після повернення радянського окупаційного режиму, незважаючи на десятиріччя системної «політико-виховної роботи» над свідомістю українців, ці ідеї, нехай і латентно, все ж продовжували існувати в колективній історичній пам'яті.

Кадровий склад журналістських колективів видань усіх окупаційних зон України доволі умовно можемо назвати професійним. Шлях цих людей до співпраці з окупантами був різним. Частина їх була ідеологічно вмотивована, оскільки сповідували цінності українського націоналізму та мали рішучість їх відстоювати, навіть незважаючи на можливі нацистські репресії. До цієї групи приєднувалися й ті, хто пропагував менш радикальні ідеї національного відродження. Немало було відвертих конформістів, хто намагався просто вижити у воєнному лихолітті за будь-яку ціну, пристосовавшись до нової соціально-політичної реальності. Виділяється своєю аморальністю і група колишніх радянських журналістів, котрі при окупації лише змінили напрям пропагандистських зусиль. Якщо до війни вони завзято громили «колишні експлуаторські класи», то в період окупації об'єктом стали євреї та носії комуністичної ідеології. Сьогодні важко визначити, яка група в редакційних колективах окупаційних видань домінувала. Аналіз змісту періодики також засвідчує той факт, що представники інтелігенції з національним «ухилом» були присутніми в усіх редакційних колективах. Німецька влада системно з ними боролася, замінюючи їх на менш «національно свідомих» співробітників. Але й навіть після таких репресивних «зачисток» історичний наратив минулого українців в окупаційній пресі повністю не зникав.

Фактично редакційні колективи окупаційної періодики, перебуваючи під «опікою» нацистських служб, незважаючи на очікування німецької влади, усе ж конструювали оновлену національну ідентичність українців, транслюючи їм тезу щодо їх духовно-психологічної, історико-культурної та господарсько-територіальної єдності. Тогочасне переосмислення історичного минулого консолідувало місцевий соціум, хоч саме це й суперечило стратегічній меті окупаційного режиму – перетворенню України на «життєвий простір» для «арійської раси». Вище керівництво Німеччини не було політично далекоглядним, адже, задля реалізації стратегічної мети окупації України, воно мало б стимулювати повну заборону будь-яких відомостей про українську державність, протистояння українців зовнішнім агресорам, культурні досягнення. Це десуб'єктивізувало б український народ, перетворивши просто на об'єкт історичного процесу. До того ж в умовах катастрофічних наслідків радянського володарювання це не було складним завданням. Тому, можемо стверджувати, що своїм «заграванням» із місцевим соціумом нацистське керівництво, за сприяння національної інтелігенції, таки сформувало гомогенну національну пам'ять українців із міцною імплементацією в ній державницьких устремлінь, героїчної боротьби проти зовнішніх ворогів, зокрема російської держави та її наступника – більшовицького режиму. Ці маркери національної ідентичності українців не змогла повністю винищити й подальша радянська окупація.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що формування гомогенної національної пам'яті українців здійснювалось усупереч поглядам вищого політичного керівництва Третього Райху. У реальній окупаційній практиці німецька адміністрація всіляко поборювала будь-які вияви державницьких устремлінь українців, удавшись

до терору проти самостійницького табору. Так само й антиросійська спрямованість окупаційної преси використовувалася нацистською пропагандою у своєкорисливих цілях і мала мобілізаційний характер. При цьому нацисти дробили українські землі на адміністративно-територіальні утворення, протидіяли єдності українців як нації та не переймалися національною ідентичністю українців. А от у сфері пропаганди німецька влада, навпаки, таки актуалізувала антиросійський наратив. На наш погляд, пов'язано це з декількома факторами. По-перше, при реконструкції тих подій перевищується інтелектуальний рівень окупаційних адміністраторів. По-друге, вони таки не повністю розуміли особливості взаємин українців із російською державою та її народами, вважаючи, що українців було асимільовано росіянами й більшовиками. По-третє, нацистська верхівка була не такою одностайною в баченнях майбутнього українців. Відома позиція керівника райхсміністерства окупованих східних територій А.Розенберга, котрий уважав, що майбутня, підвладна Німеччині, Україна має виконувати роль буферної зони між Росією та Європою. Так, його позицію не сприйняло оточення А.Гітлера, але не потрібно забувати, що саме А.Розенберг відповідав за проведення окупаційної політики та впливав на систему німецької пропаганди. По-четверте, окупаційна адміністрація була зацікавлена в реалізації суто тактичних завдань, а те, що вони програвали на стратегічному рівні, формуючи нову модель історичної пам'яті, не помічали. Так, виховання молоді, як зазначалося в періодиці, пропонувалося проводити на «історичній традиції українського народу з її героїкою і романтикою»¹². У результаті, історичний наратив, пропагований в окупаційній пресі (навіть у російськомовних виданнях Донбасу), знівелював суперечності між різними регіонами країни та сегментами українського суспільства, репрезентував їх внутрішню єдність і безконфліктність однаково в усіх німецьких окупаційних зонах України.

Пропагована в періодиці внутрішня єдність українського суспільства пояснювалася постійною наявністю ворожого оточення, а саме поляків, росіян і більшовиків. Звісно, що останні з'явилися в інтерпретації історії ХХ ст., але це дозволило об'єднати російську зовнішню загрозу в одну, при чому таку, що діяла перманентно. А от євреї поставали як глобальна внутрішня загроза, з якою українці змушені були співіснувати поза своїм бажанням. У результаті «московський більшовизм» оголошувався не лише «потворним російським політичним витвором», а й одночасно єврейським. Вектор пропагандистського впливу спрямовувався на системну критику російського та радянського політичних режимів, їх обвинувачення в усіх тих бідах, яких від них зазнавали українці. При цьому переважна більшість пропагандистського дискурсу в антиросійському та антирадянському сегментах була правдивою.

Велику роль в антиросійському наративі німецької окупаційної пропаганди відіграла реконструкція окремих, найбільш важливих і знакових подій з історії Київської Русі. Українська інтелігенція намагалася будь-що довести, що цю державу створили слов'янські племена. При цьому такі базові поняття, як «давньоруська народність» та «український народ», «Київська Русь» й «Україна» зазвичай ототожнювалися.

Звісно, що умови окупації давалися взнаки при розкритті проблематики політичного впливу варягів на створення Русі. Але, визначаючи незаперечну їх роль у цьому процесі, у публікаціях наголошувалося на тому факті, що варязькі ватажки використовували й місцевий, тобто український досвід при заснуванні політичних інституцій цієї держави. Та власне, як зазначалося у періодиці, невдовзі вони

¹² Виховання молоді // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.

асимілювалися з місцевим населенням¹³. При цьому, в унісон із реконструкцією історії Київської Русі, в місцевій пресі подавалося чимало інформації про національний герб, іншу державницьку символіку.

Важливо, що Москві відмовляли у праві на «спадщину» Київської Русі, котра однозначно розглядалась як держава українців. Власне на час створення Русі російської держави навіть не існувало, а на її території мешкали «фінно-угрійські» племена. Тому історична спадщина цієї держави належала Україні, а не Москві, котра будь-що прагнула «привласнити» її¹⁴.

В аналогічному ключі інтерпретувалось і походження назви України. Акцентувалося на тому, що вона отримувала військове та войовниче значення, адже українці як хлібороби та водночас вояки мали для себе «вкряти мечем» землю, охороняти її від зовнішніх загроз. А от іншу назву нашого народу – «Русь», привласнила Москва, натомість нав'язавши українцям «Малоросію» й «забувши» про те, що майбутня Московщина у свій час мала статус «української колонії»¹⁵.

Історичний антиросійський наратив стосувався й того незаперечного факту, що українці, починаючи ще з XII ст., мусили боронитися від зазіхань Москви. При цьому остання загрожувала самому існуванню українців як етносоціальної та політичної спільноти. Ця боротьба розпочалася ще на етапі формування українського й російського народів. Так, розповідаючи про руйнацію суздальським князем Андрієм Боголюбським Києва в 1169 р., його військову дружину ототожнювали з «бандою диких волоцюг і розбишак». І ці злочини безперервним ланцюгом тяглися аж до «червоної Москви»¹⁶. Таким чином, конфлікт, який розпочався ще в період існування Київської Русі, жеврів і надалі, а в кінцевому рахунку перекладався на більшовицьку Росію.

Подача антиросійського історичного наративу відбувалася вибірково, шляхом актуалізації уваги на найбільш значимих для українців проблемах. Ці події ще й персоналізувалися. При цьому застосувались оцінки символічних для українців діячів, поєднувалося трагічне й героїчне в їх діяльності. Найбільшою мірою це стосувалося періоду XVII–XVIII ст., а особливо постаті Б.Хмельницького, котрий, як відомо, розпочав боротьбу з Польщею та, вигравши чимало битв, у цілому програв війну, фактично ввівши країну в орбіту впливу Москви. Реконструкція цих подій здійснювалася в контексті того, що гетьман, пішовши на союз із Московією, не збагнув її «підлості»¹⁷, адже після введення в Україну царських військ, вони не збиралися звідси виходити, а навпаки зміцнювали свої позиції. По смерті Б.Хмельницького Москва розділила з Польщею українські землі. Таким чином, у пропагандистський дискурс уводилися політичні наслідки рішень Переяславської ради 1654 р. «Традиційна» для Москви «підлість» полягала в тому, що царські війська на території України «до бою не поспішали, лише почали шукати квартир [...] Всюди був розбій і грабіж [...] Ці непрошені гості розгостилися як у себе вдома [...] царські війська прийшли в Україну не тому, щоб допомагати козакам, а щоб самим запанувати над українською землею»¹⁸. При цьому основною причиною втрати українцями власної державності після володарювання Б.Хмельницького була відсутність єдності та ладу.

¹³ Яковенко Д. З історії українсько-німецьких відносин // Українське слово. – 1941. – 12 листопада.

¹⁴ Пробудження Подільської землі // Вінницькі вісті. – 1941. – 31 серпня.

¹⁵ Звідки взялась назва Україна // Там само. – 1942. – 22 лютого.

¹⁶ Яковенко Д. Від Андрія Боголюбського до Червоної Москви // Українське слово. – 1941. – 9 листопада.

¹⁷ Суботів – місце народин Великого гетьмана // Рідна земля. – 1942. – 10 травня.

¹⁸ Петренко І. Історія України // Український голос. – 1942. – 25 січня.

Наступною знаковою для українців історичною постаттю став гетьман І.Мазепа, який, на відміну від шеруги своїх попередників, боровся за національну та державну самостійність українців. Його політичний опонент Петро І ідентифікувався як найбільший «кровопивця» і «звірюка»¹⁹. У трагічному контексті зображувалося також протистояння між П.Полуботком і царем. Інші ж діячі Гетьманщини в цілому оцінювалися негативним чином, оскільки вони більше змагалися за власні привілеї, аніж дбали про народ і державність.

Москва була абсолютним злом для українців і нищила будь-кого, хто насмівався проти неї виступати. Тому на шпальти окупаційної періодики потрапив образ кошового отамана Запорізької Січі П.Калнишевського, котрий постраждав через оборону козацьких прав від зазіхань Катерини II. Але не лише він, а ще тисячі українців загинули на Соловках²⁰. Причиною жорстокості Петербурга було те, що кошовий захищав українські землі, які імператриця планувала «заселити московськими переселенцями».

Нищення всього українського, переслідування діячів культури, асиміляційні процеси, які Москва намагалася проводити впродовж наступних століть панування в Україні, – ці сюжети постійно потрапляли в окупаційну пресу. Відтак формулювався висновок і висувалися цілком справедливі вимоги, які полягали в тому, що «Московщина за сотні років свого панування на багатих українських землях не тільки нічого нам не дала, що було хоч трохи схоже до європейської культури, але навпаки, знищили навіть те, що українці здобули за часи своєї держави – Козаччини»²¹.

Широке місце в окупаційній періодиці надавалося висвітленню нещодавнього минулого, а саме державотворчих зусиль українців початку ХХ ст. Ці на той час ще доволі свіжі події однозначно інтерпретувались як визвольні змагання, боротьба за створення власної держави. Відлік їх розпочався зі створення підрозділів українських січових стрільців у роки Першої світової війни, адже саме тоді нація «переборолла у собі дух рабства»²². Військово-політичні події інтерпретувались у контексті національної єдності українців і часто мали назву «Велика українська революція»²³. При цьому російську більшовицьку владу було оголошено окупаційною, котра «задушила українську державу, вільну республіку українського народу»²⁴.

Звісно, що в тогочасній пропаганді українцям «не забували» нагадувати про події 1918 р., коли війська Німеччини сприяли визволенню країни з-під влади російських більшовиків. Доволі помітне місце в періодиці зайняли тексти про героїв Крут, вояків 2-го Зимового походу та їх страту під Базаром. Проте українці не змогли вибороти власну державність, і причиною цього стала «зрада» України державами Західної Європи, які віддали її більшовикам²⁵. Окрім цього, до причин поразки українців відносили нерішучість політичного керівництва країни, відсутність внутрішньої єдності та нерозуміння того, що російські більшовики стали наступниками Російської імперії.

Після поразки визвольних змагань Україна потрапила під «московсько-більшовицьку окупацію» – в такому контексті подавалася подальша доля країни та народу.

¹⁹ Мовчан Ю. Галичина і галицькі українці (Як їх бачить надніпрянський українець) // Рідна земля. – 1941. – 26 жовтня.

²⁰ Кибалюк Н. Соловки: Мучеництво останнього кошового отамана Запорізької Січі // Визволена Україна. – 1942. – 3 жовтня.

²¹ Див. прим.19.

²² Іванчук П. Визвольні змагання 1917–1920 рр. (короткий нарис) // Вінницькі вісті. – 1941. – 13 листопада.

²³ Герої Лисоні // Львівські вісті. – 1941. – 31 серпня.

²⁴ Поет – революціонер: В роковини смерті Грицька Чупринки // Там само.

²⁵ Самостійна Україна – охоронний вал Європи перед небезпекою зі Сходу // Уманський голос. – 1942. – 13 листопада.

В багатьох публікаціях зазначалося про «привілейоване становище» євреїв і «москалів», нещадний колоніальний визиск, голод 1920–1921 та 1933 рр., хоч «на теренах Московщини його не було»²⁶.

Певне місце в тогочасній періодиці відводилося теоретичному поясненню феномену російського більшовизму. Зазвичай ця ідеологія оголошувалася винятково російським та єврейським політичним витвором. При цьому часто називали її й «чистокровним російським імперіалізмом», який прикривався «маскою інтернаціоналізму», прагнуч захопити не лише Європу, а весь світ²⁷. Радянський окупаційний режим окреслювали періодом «більшовицького московсько-азіатського кошмару»²⁸. При цьому у пресі домінували дві самодостатні назви цього явища – російський більшовизм та «єврейсько-російський». Із цього приводу зазначимо, що про жодне наукове пояснення причин появи російського більшовизму йтися не могло у принципі. Але надання етнічного, єврейського та російського, характеру феномену більшовизму виправдовувалося простотою, зрозумілістю його сприйняття читацькою аудиторією, котра не заперечувала такого пояснення. Поданням спрощених характеристик більшовизму у суспільство закидалось антиєврейське та антиросійське його бачення. Чекаючи іншого від агресивної нацистської пропаганди, мабуть, було б і не варто. Звісно, ніхто з дописувачів не згадував тих фактів, що чимало українців були прихильниками більшовицької ідеології. А от єврейський аспект посилено акцентувався на угоду німецькій окупаційній владі, та встановлювався через її прямі вказівки. Тому, переглядаючи матеріали преси, не слід уважати, що потужні антисемітські наголоси стали органічним виявом традиційних світоглядних установок української інтелігенції.

Тогочасна пропаганда стверджувала, що російські більшовики, так само, як і попередній царський уряд, проводили щодо українців політику суцільного російщення. Різниця між цими політичними режимами полягала лише в тому, що останній вів її відкрито, а перші маскували гаслами розвитку культури, «національної по формі і соціалістичної по змісту»²⁹. У цьому контексті надзвичайно актуально звучали слова С.Петлюри: «Між царською Росією й сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони являють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіалізму»³⁰.

І царська, і більшовицька Москва ставила перед собою завдання фізичного винищення українців. Як уже зазначалося, першим катом українського народу оголошувався Петро І. А от більшовики запозичили від Російської імперії «все найогидніше», успадкувавши цю ганебну традицію. При цьому Україну вони вважали «хворим місцем російської революції». А тому «поки більша частина хохлів не буде знищена, союзу загрожує смертельна небезпека». «Москві потрібна Україна, а не шкідливі українці», – в такому контексті пояснювалася небезпека, що виходила від Москви³¹.

У багатьох періодичних виданнях було вміщено матеріал І.Мазепи під красномовною назвою. Автор його виходив із того, що історія більшовицького панування була систематичним і безупинним намаганням московського центру «цілковито підпорядкувати собі Україну, стерти й знищити український народ як націю, обернути українські маси в пасивний етнографічний матеріал». І лише опір українців

²⁶ Цвісти ще будеш, Україно! // Українське слово. – 1941. – 8 жовтня.

²⁷ Олійник П. Ворог людства // Там само. – 17 жовтня.

²⁸ Рогач І. Вічний дух української людини // Там само. – 26 жовтня.

²⁹ Кошик І. Рідна мова // Там само. – 23 листопада.

³⁰ Слова С.Петлюри // Вінницькі вісті. – 1941. – 12 вересня.

³¹ Нищення українців // Уманський голос. – 1941. – 21 вересня.

перешкодив реалізації планів московських окупантів. Констатувався віковий антагонізм між Україною та Москвою, а більшовицький режим та російське самодержавство ототожнювалися. При цьому публіцист виділив три етапи перебування України під владою «червоної Москви»: воєнна окупація (1919–1923 рр.), період українізації (1923–1929 рр.), час ліквідації автономних прав України (1929–1941 рр.)³².

Отже один із сегментів антиросійської пропаганди полягав у проголошенні більшовизму таким, що мав винятково російське та єврейське походження, а також, незважаючи на декларований «інтернаціоналізм», насправді був прямим наступником російського імперіалізму, однак, на відміну від останнього, намірявся не лише російщити українців, а й фізично їх винищувати.

У значній кількості публікацій окупаційної періодики висвітлювалися події нещодавнього радянського минулого, а отже вони впливали на колективну та індивідуальну пам'ять українців. Зокрема селянам нагадували про знущання, яких вони зазнавали при проведенні Москвою суцільної колективізації. Саме у цей час в Україні зазвучала правда про організований «російськими більшовиками» та їхніми «місцевими поплічниками» Голодомор 1932–1933 рр. На наш погляд, це безпосередньо впливало на формування історичної пам'яті, адже досі інформація про цю трагічну подію розповсюджувалася винятково у вигляді чуток, спогадів на мікроколективному й індивідуальному рівнях. Водночас німецькі керівники, котрі відповідали за пропаганду, не помічали того, що в періодиці зазвучали ідеї про те, що українські селяни не були винятково жертвою радянських окупантів, а ще й активно з ними боролися, піднімаючись на повстання та чинячи індивідуальні фізичні розправи³³. У той час було озвучено кількість загиблих від Голодомору – від 3,5 до 7 й навіть 10 млн осіб³⁴.

Справжнім шоком для суспільства стали повідомлення про злочини НКВС, учинені в літні місяці 1941 р. у західних областях України, в Умані, Вінниці, Биківні під Києвом та в багатьох інших місцях. Відступаючи, радянські органи держбезпеки безжально винищували обвинувачених за так званими «політичними статтями». З особливим «розмахом» було повідомлено про виявлення місць масових поховань у Вінниці, куди відряджалися організовані групи, які на власні очі мали пересвідчитися у «злочинах більшовиків».

Про перепоховання жертв НКВС повідомлялося у пресі³⁵. Зокрема «Уманський голос» писав про страхітливі знахідки в тюрмі, де було виявлено 863 тіла. Серед них упізнали чимало місцевих мешканців, а також «евакуйованих» із західних областей в'язнів³⁶. У дописах зазначалося про «московсько-більшовицький» терор проти українців, нагадувалося про «мільйони закатованих» у Петропавлівській фортеці, на будівництві Петербурга, на Соловках, заморених голодом у 1933 р. Робився висновок, що всі ці люди загинули «в боротьбі за волю й незалежність України»³⁷.

Таким чином, злочини проти українців радянського («московсько-більшовицького») режиму здобули значне місце в тематичній палітрі періодики. Водночас ця тематика підкріплювалася доволі розповсюдженими практиками візуалізації жертв. Так, на Житомирщині представники місцевої громадськості впорядкували поховання страчених біля Базара учасників 2-го Зимового походу. В багатьох містах і селах

³² Мазена І. Україна під червоною Москвою // Там само. – 23, 26 жовтня.

³³ Глух М. Нищення українців // Там само. – 21 вересня.

³⁴ Гайовий Н. Дикунська помста // Дзвін. – 1941. – 31 жовтня.

³⁵ Звірства советів // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.

³⁶ Недзельський Ю. В підземеллях Уманської тюрми // Там само. – 5 жовтня.

³⁷ Ви загинули, щоб жила Україна! // Там само. – 12 жовтня.

України на честь загиблих від рук комуністів насипали пам'ятні могили, а на місцях масових поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. проводилися церковні молебні.

Окремого дослідження заслуговує проблема ефективності нацистської пропаганди. У сучасній історіографії цієї проблеми більшість авторів наголошують на її вкрай низькій результативності, адже німецький окупаційний режим проявляв значно вищий поріг жорстокості щодо українців, ніж сталінський. Натомість історики Голокосту, навпаки, вважають, що нацистська пропаганда, зокрема в її антиєврейському сегменті, таки спрацювала й загалом призвела до зростання антисемітизму в місцевому соціумі³⁸. На думку І.Грідіної, пропагандистські зусилля справили великий вплив на населення окупованої України, де фактично не було людини, яка не відчула б на собі впливу ідеологічної машини Райху³⁹. К.Долгорученко доводить, що наслідком цілеспрямованої перманентної інформаційно-пропагандистської операції нацистів став запуск незворотного процесу негатизації, викривлення й деформації суспільної правосвідомості українців, що набували форм правового конформізму та нігілізму⁴⁰.

На наш погляд, нацистська пропаганда в окупаційних зонах України мала високий рівень ефективності, адже вона спрямовувалася на політично негомогенне, можна навіть сказати розколоте суспільство, яке постраждало від російсько-більшовицької влади. З цього приводу зазначимо, що події Української революції 1917–1921 рр., колективізації, політичних репресій і Голодомору 1932–1933 рр. ще були актуальними, тож претензій до комуністичного режиму вистачало. За таких умов німецьким пропагандистам і не потрібно було доводити окупаційну сутність попередньої влади. А от ті українці, які активно підтримували радянський лад, оголошувалися зрадниками свого народу. Тим більше, що чимало з них постраждали від сталінських репресій, що й стало певною історичною розплатою для цих людей. Ці аспекти проблеми також знаходили відображення на шпальтах окупаційної періодики.

Одним із показників відсутності політичної гомогенності українського соціуму стали катастрофічні поразки радянських військ літа – осені 1941 р. Серед їх причин була й немотивованість червоноармійців, небажання гинути за сумнівні цілі насадженого у країні російського окупаційного режиму. Також потрібно визнати той факт, що частина українців, із різних причин і міркувань, підтримували німецьку владу.

Пропаганда базувалася на подіях, які відбувалися в реальності. Службовцям відповідних органів не потрібно було щось вигадувати. Антиросійський історичний наратив ґрунтувався на конкретних фактах як віддаленого (часи Б.Хмельницького, Гетьманщини, переслідувань українців у Російській імперії), так і близького (1920–1930-ті рр.) минулого.

Використовуючи антиросійський історичний наратив, пропаганда створювала й активно вводила у суспільний дискурс міфи та етнічні стереотипи, які існували віками, були міцно закріплені в літературі, усній народній творчості тощо. Саме простота, зрозумілість і доступність базових антиросійських сюжетів, ототожнення російського імперського та більшовицького режимів лягала на благодатне тло сформованих етнічних стереотипів.

У періодиці не повідомлялися справжні цілі нацистської окупації України, зокрема майбутнє перетворення завойованих теренів на «життєвий простір» для

³⁸ Подольський А. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: спроба компаративного підходу // Голокост і сучасність. – 2003. – №5 (жовтень – грудень). – С.3–4.

³⁹ Грідіна І. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С.130.

⁴⁰ Долгорученко К. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини... – С.130–138.

«арійського народу». Навпаки, українців переконували в тому, що по війні вони займуть гідне місце в «оновленій Європі», позбувшись наслідків «московсько-більшовицької» влади. Водночас антиросійську спрямованість окупаційної преси нацистська пропаганда використовувала у власних цілях.

Пропаганда враховувала той факт, що український соціум в усіх німецьких окупаційних зонах перебував у стані перманентної інформаційної блокади, а тому місцева періодика відігравала надзвичайно велику роль, ретранслюючи на нього не лише події з фронтів, а й пропонуючи раніше невідому, заборонену російським і радянським політичними режимами альтернативну вітчизняну історію з її ідеями національної державності, героїчними сторінками боротьби проти зовнішніх ворогів.

Опосередкованим показником впливу нацистської пропаганди на місцеве населення в німецьких окупаційних зонах України став той факт, що після потрапляння цих теренів у сферу впливу радянського режиму органи держбезпеки почали переслідувати тих, хто в 1941–1944 рр. працював у періодичних виданнях. Зазвичай звинувачення проти таких осіб завершувалися тривалими термінами ув'язнення або стратою.

Отже у системі нацистської окупаційної пропаганди багато місця відводилося відображенню окремих, важливих для українців сторінок історичного минулого. Базовим історичним наративом у матеріалах преси стали державотворчі ідеали, героїка боротьби українців із зовнішніми ворогами, найнебезпечнішими з яких були російська держава та більшовицький режим. При цьому останнього оголошували прямим наступником Російської імперії, до того ж ще більш кровожерливим, ніж вона.

Основним тематичним сюжетом, який простежується в періодиці всіх німецьких окупаційних зон України, стала реконструкція історії Київської Русі як першої держави українців, а також визвольних рухів козацької доби й періоду 1917–1921 рр. У матеріалах преси формувався винятково негативний образ російської та більшовицької держав. Усі вони були окупаційними, які різними способами загарбували Україну та нещадно визискували народ. При цьому комуністична влада прагнула фізично винищити українців. Підтвердженням цього слугувало оприлюднення фактів масових злочинів, учинених «російськими більшовиками» супроти України, у тому числі й організований ними Голодомор 1932–1933 рр.

Українське суспільство, яке в 1941–1944 рр. зазнало масованої пропагандистської атаки, мало переосмислювати власне історичне минуле, а формування національної ідентичності народу проходило в контексті його духовної, психологічної, історико-культурної, господарської й територіальної єдності. Цей важливий для українців процес відбувався на базі широкого антиросійського наративу в періодиці німецьких окупаційних зон України.

REFERENCES

1. Dolhoruchenko, K. (2021). Orhanizatsiia ta diialnist spetsialnogo aparatu propahandy hitlerivskoi Nimechchyny na terytorii Reikhskomisariatu "Ukraina" (na materialakh spetsvididlu "Vineta"): istoryko-pravove doslidzhennia (*Extended abstract of candidate's thesis*). Dnipro. [in Ukrainian].
2. Honcharenko, O. (2017). *Holokost na terenakh Raikhskomisariatu „Ukraina” u vitchyznianomu istoriobnafichnomu dyskursi (1941–2016 rr.)*. Dnipro; Pereiaslav; Khmelnyskyi. [in Ukrainian].
3. Hridina, I. (2009). Vplyv natsystyskoi propahandy na dukhovne zhyttia naselennia Ukrainy (tekhnohii, mekhanizmy ta efektyvnist). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 123–132. [in Ukrainian].
4. Kirichenko, O. (2022). Diialnist zasobiv masovoi informatsii Chernihivshchyny v period okupatsii 1941–1943 rr. (*Doctor's thesis*). Chernihiv. [in Ukrainian].
5. Kurylyshyn, K. (2010). *Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoj okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainomovnoi lehalnoi presy*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Maievskiy, O. (2018). *Politychnyi plakati i karykatura yak zasoby ideolobichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
7. Mykhailiuk, M. (2006). Ahitatsiino-propahandytska diialnist orhaniv nimetskoj okupatsiinoi vlady sered naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.) (*Extended abstract of candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

8. Podolskyi, A. (2003). Problema kolaboratsii v dobu Holokostu na terenakh Ukrainy ta Latvii: sproba komparatyvnoho pidkhotu. *Holokost i suchasnist*, 5, 3, 4. [in Ukrainian].
9. Podolskyi, A. (2006). Doslidzhennia problem antysemitskoi propahandy v presi chasiv natsytskoi okupatsii v suchasni Ukrainii istoriohrafii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*, 31, 7–14. [in Ukrainian].
10. Salata, O. (2010). Formuvannia informatsiinoho prostoru v Reikhskomisariati “Ukraina” ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941 r. – 1944 r.). (*Doctor’s thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].
11. Shaikan, V. (2010). *Idealobichna borotba v Ukraini periodu Drugoi svitovoi viiny 1939–1945 rr.* Kryvyi Rih. [in Ukrainian].
12. Shechupak, I. (2006). Natsytska antysemitska propahanda sered mistsevoho naselennia Ukrainy. *Problemy istorii Holokostu*, 3, 147–175. [in Ukrainian].
13. Tytarenko, D. (2002). Presa Skhidnoi Ukrainy periodu nimetsko-fashytskoi okupatsii yak istorychne dzherelo (1941–1943 rr.) (*Extended abstract of candidate’s thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Oleksii HONCHARENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Theory and Methods of Technological
Education and Computer Graphics,
H.Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), oleksijhchoncharenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-6397>

Key Anti-Russian Narratives in the Propaganda Discourse of Periodicals of the German Occupation Zones of Ukraine (1941–1944)

Abstract. The purpose of the study is to highlight the basic anti-Russian narrative, on the basis of which interpretation of the historical part of Ukrainians was made during the Nazi occupation and a new model of historical memory was formed. The methods of content analysis of the contents of occupation periodicals, typological, comparative and Ukrainian-centric approach were used. **Scientific novelty.** On the basis of a critical and systematic analysis of the sources, a problem not sufficiently studied by historical science is considered. The basic historical narrative in the propaganda efforts of local periodicals in the German occupation zones of Ukraine became Governmental ideals, the heroic struggle of Ukrainians against external enemies, the most dangerous of which was Moscow, and later – imperial Russia and the Bolshevik regime. Bolshevism was declared the direct successor of the Russian Empire, which exceeded the imperial regime in its bloody crimes. The main thematic plot, which can be traced in the periodicals of all German occupation zones of Ukraine, was the reconstruction of the history of Kyivan Rus – as the first state of Ukrainians, as well as the liberation movements of the Cossack era and the period 1917–1921. In the content of the periodical materials, an exclusively negative image of the Russian Empire, and the Bolshevik state was formed. All of them were occupying authorities, which conquered Ukraine by various means and mercilessly extorted the people. At the same time, the Russian-Bolshevik occupation authorities sought to physically exterminate Ukrainians. This was confirmed by the publication of the facts of mass crimes committed by the Russian Bolsheviks against Ukraine, including the Holodomor organized by them in 1932–1933.

Keywords: World War II, Ukraine, occupation, propaganda, Nazism, Bolshevism, historical memory.

Ірина МАТЯШ

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

Культурна дипломатія УРСР (кінець 1940-х – 1982 рр.): особливості формування інструментарію

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.120>

УДК: 94(477)

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей репрезентації української культури у світі з кінця 1940-х рр. до початку «доби Горбачова», а також процесу формування інструментарію культурної дипломатії. **Методологія дослідження** спирається на принципи науковості, історизму, системності; загальнонаукові та специфічні методи: джерелознавчої критики, імагології тощо. **Наукова новизна.** На підставі архівних джерел відтворено процес формування інструментарію культурної дипломатії, який за роки незалежності України, позбувшись ідеологічної складової, почав використовуватися для формування позитивного іміджу держави у світі. **Висновки.** Особливість репрезентації української культури за кордоном упродовж досліджуваного періоду полягає в підпорядкованості цієї діяльності загальносоюзним завданням і контрольованості партійними та органами держбезпеки. Форми культурної репрезентації УРСР за кордоном за змістом були орієнтовані на підтримання в уявленні суспільств зарубіжних держав лідерської позиції СРСР, пропагування переваг «радянського способу життя», консервування ідеологеми «радянського народу – визволителя Європи від фашизму». З цією метою відбувалися театральні обміни, здійснювалася літературно-перекладацька діяльність, практикувалися участь українських молодих виконавців у Всесвітніх фестивалях молоді та студентів, гастролі творчих колективів республіки, побратимський рух. Попри ідеологічні перепони й відсутність можливості самостійного представництва українців (лише у складі делегацій СРСР) навіть за тодішніх умов такі заходи сприяли формуванню в уявленні закордонної публіки думки про окремішність України. Поза своїм ідеологічним змістом апробовані форми репрезентації культури та мистецтва за кордоном мали універсальний характер і знайшли розвиток як дієві інструменти культурної дипломатії після відновлення державної незалежності України.

Ключові слова: інструменти культурної дипломатії, театральні обміни, гастрольна діяльність, побратимський рух.

Поняття «культурна дипломатія» впродовж останнього десятиліття впевнено ввійшло до наукового обігу та риторики політиків і дипломатів України. Особливого значення воно набуло через розв'язану Росією 2014 р. агресію проти нашої держави. Автор терміна «культурна дипломатія» американський дослідник Ф.Баргурн у 1960-х рр. співвідносив його з відповідною політикою СРСР і розумів як «маніпулювання культурними матеріалами й кадрами з пропагандистською метою»¹. Поняття

¹ Barghoorn F.C. The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. – Princeton, 1960. – P.VII.

«публічна дипломатія» запропонував декан Школи права та дипломатії Флетчера при Університеті Тафтса в Медфорді (США, штат Массачусетс) Е.Галліон, розглядаючи його як наповнений ширшим змістом синонім до терміна «пропаганда», що мав переважно негативну конотацію. Роботу над цією проблемою він почав у зв'язку із заснуванням Центру публічної дипломатії ім. Е.Р.Мерроу для вивчення процесу «міжнародних інформаційних і культурних відносин» поза традиційною дипломатією². Як зауважив американський дослідник публічної дипломатії Н.Калл, «Америці потрібна була позитивна альтернатива таким термінам, як “пропаганда” та “психологічна війна”, щоб дозволити чіткіше розрізнити її власну демократичну інформаційну практику та політику, котру проводив Радянський Союз»³. В ухваленій МЗС України в березні 2021 р. Стратегії публічної дипломатії на 2021–2025 рр. культурна дипломатія трактується як напрям публічної. Її інструменти, що дозволяють методами «м'якого впливу» формувати образ однієї країни в очах політикуму і громадськості іншої, привертають увагу дослідників у багатьох куточках світу⁴. Для України у часи перебування у складі СРСР ці поняття можна застосувати лише умовно, адже ключовим інструментом створення «позитивного образу» радянської держави за її межами та закорінення ідеологічних постулатів у суспільній свідомості всередині країни стала пропаганда – в її найрадикальнішому вияві.

По завершенню Другої світової війни у закріпленій рішеннями Ялтинської конференції 1945 р. новій світобудові СРСР докладав максимальних зусиль задля досягнення лідерської позиції серед соціалістичних і позаблокових країн. Засобами радянської пропаганди розпочалося формування «нової міфології», в якій домінували уявлення про досягнуту «радянським народом» «Велику Перемогу над фашизмом» та про СРСР як «сильну миролюбну державу». Література, мистецтво, кіно, наука, освіта використовувалася для популяризації політичних гасел, а налагодження культурного співробітництва забезпечувало трансляцію радянських ідей на закордон.

Забезпечення участі республіки в культурному співробітництві СРСР із зарубіжжям як реалізації завдання презентації переваг «радянського способу життя» покладалося на Міністерство культури УРСР, комітети з кінематографії, преси, радіомовлення й телебачення при Раді Міністрів УРСР, творчі спілки (письменників, композиторів, художників, кінематографістів, журналістів) і товариства (театральне, хорове, для поширення політичних і наукових знань) та ін. При Спілці радянських письменників УРСР діяло Українське бюро пропаганди художнього слова, при Спілці кінематографістів УРСР – Українське відділення Бюро пропаганди радянського кіномистецтва. У межах своєї компетенції до організації за кордоном іміджевих культурних акцій долучалося НКЗС УРСР (із 15 березня 1946 р. – МЗС УРСР), створене після повернення 1944 р. Українській РСР права на ведення зовнішньополітичних відносин. Протидію «націоналістичній пропаганді» забезпечувало Товариство зв'язку з українцями за кордоном⁵.

² Cull N.J. Public Diplomacy: Lessons from the Past. – Los Angeles, 2009. – P.17–18.

³ Ibid. – P.17.

⁴ Див.: The Routledge Handbook of Public Diplomacy / Eds. Taylor P., Snow N. – New York, 2009. – 382 p.; Процюк М.В. Публічна і культурна дипломатія як засіб «м'якої сили» України: запозичені моделі, реальні кроки та стратегічні пріоритети // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.23(2). – К., 2016. – С.21–28; Луцишин Г., Гончарук А. Особливості розвитку культурної дипломатії України в сучасних умовах // Humanitarian Vision = Гуманітарні візії. – Vol.3. – №1. – Lviv, 2017. – P.25–30; Розумна О. Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи // Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України. – К., 2016. – С.3–42 та ін.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4629. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.4.

Культурні контакти й форми інформування зарубіжної спільноти про УРСР відстежувалися та контролювалися на всіх (у тому числі найвищому) рівнях. Численні постанови ЦК КП(б)У 1946–1947 рр. («Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення», «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленинград”» та ін.) засвідчували готовність українського радянського партійного керівництва виконувати всі розпорядження Москви. Головні вимоги всіх постанов зводилися до «усунення ідейно-політичних хиб і помилок», що полягали у «пропагуванні націоналістичних поглядів» та «неврахуванні» істориками впливу «найважливіших революційних центрів» – Москви, Ленінграда, Баку, Тбілісі на «революційну боротьбу українського народу за соціальне й національне визволення»; до наповнення репертуарів театрів творами радянських авторів, «високоідейними» й «повноцінними у художньому відношенні» виставами про «перемогу радянського ладу», про «дружбу народів радянської країни», особливо про «дружбу українського та російського народів», про «Велику Перемогу» й «героїчну працю радянських людей». Партійні рішення «зачищали» українську культуру, мистецтво, гуманітарну сферу від «буржуазних націоналістів». А нові виконавці мали серед інших завдань формувати уявлення у світі про нову спільноту – «радянський народ» та про «переваги радянського способу життя».

Донесення цієї ідеї на українському матеріалі до зарубіжного глядача розпочали театри. Першим побував на закордонних гастролях (в Югославії) 1945 р. колектив Київського державного академічного драматичного театру ім. І.Франка. Актори виступали не лише на професійних сценах, а й на заводах і фабриках. У 1949 р. мистецькі колективи УРСР уперше взяли участь у театральному фестивалі в Польщі. Грали «Платона Кречета» та «Макара Діброву» авторства улюбленця Й.Сталіна, нещодавнього наркома закордонних справ республіки О.Корнійчука. Перша вистава з'явилася на підмостках українських театрів 1934 р. і показувала формування «нового типу радянського інтелігента». Прем'єра другої, що відтворювала будні шахтарів Донбасу, відбулася 1 травня 1948 р. в Москві, а 12 червня – в Києві. Головну роль грав народний артист СРСР, лауреат Сталінської премії А.Бучма. Обидва сюжети несли позитивний образ «радянської людини». З метою закріплення у свідомості зарубіжної публіки міфологеми про «духовну велич радянського народу – переможця у війні з фашизмом і трударя» ці спектаклі вже 1949 р. поповнили репертуар Празького реалістичного та Софійського народних театрів, а А.Бучма отримав другу Сталінську премію. Наступного року польська театральна критика назвала виконавця ролі Макара Діброви одним із найкращих акторів сучасності. Зарубіжні турне театральних труп набували значення інструменту культурної дипломатії. В 1952 р. франківці виступали в Польщі. Тоді виникла ідея про гастролі Державного польського театру в Києві, яка стала першим кроком до започаткування систематичних театральних обмінів.

В умовах світового протистояння двох «таборів» важливу роль у формуванні позитивного образу радянської держави Москва надавала молоді. Завдання фестивального руху, започаткованого в Лондоні у жовтні – листопаді 1945 р., полягало в об'єднанні задля «боротьби за мир». Заходи, маючи політичний характер, супроводжувалися спортивними змаганнями, концертами, кінопереглядами. В них брали участь представники СРСР, у тому числі українські виконавці. У такий спосіб митці республіки отримали можливість розповісти на закордонних культурних майданчиках про цінності українського народу. Це було непростим завданням через

численні обмеження та прискіпливий нагляд за членами делегацій. Успіх на II фестивалі в Будапешті (1949 р.) солісток Київського театру опери та балету Г.Шоліної, Є.Чавдар і студента Київської консерваторії Є.Червонюка приніс їм визнання як майстрів українського оперного мистецтва. Згодом Є.Чавдар здобула 1-шу премію ще й серед виконавців-солістів на III фестивалі в Берліні (1951 р.), по завершенні котрого за цими заходами закріпилася назва Всесвітніх фестивалів молоді та студентів.

Ще одним каналом пізнання української культури для іноземців стала літературно-перекладацька діяльність. Вона відбувалася чітко в межах республіканських квот, визначених Москвою (йшлося насамперед про твори Т.Шевченка, Лесі Українки, І.Франка). Особливістю перекладів української літератури іноземцями було те, що їх робили переважно за російськими перекладами (переклад із перекладу), а це спричиняло неточності, спотворення змісту первісних текстів. Так, у 1948–1950 рр. болгарською, сербською, польською мовами вийшла друком повість І.Франка «Захар Беркут», підготовлена саме на основі російського перекладу⁶. З українського оригіналу цей твір спромоглися перекласти лише в Будапешті⁷. Пропагандистський характер мало видання німецькою мовою 169 віршів і поем Т.Шевченка, яке побачило світ у Москві 1951 р.⁸ Тоді ж у Берліні з'явилася збірка вибраних перекладів Шевченкової поезії («Гайдамаки» та ін.) у виконанні Е.Вайнерта. Маніпулятивність московського видання полягала як у підготовці книжки до друку, так і в основній її ідеї. Німецькомовний «Der Kobsar» мав побачити світ на десять років раніше. Здійснений німецькими й австрійськими перекладачами (А.Курелла, Е.Вайнерт, Г.Гуперт та ін.) переважно за російськими підрядковими тлумаченнями машинопис надійшов для друку до Києва ще наприкінці 1940 р. Однак під час бомбардувань столиці УРСР у червні 1941 р. його було втрачено. Користь видання для радянської влади полягала в тому, що в передмові Т.Шевченко поставав «однодумцем» М.Добролюбова й М.Чернишевського. Тим самим німецькомовному читачеві трансливалася ідея про нібито «близькість» Шевченкової поезії ідеалам російських «революційних демократів» (перекладами їхніх творів теж займався А.Курелла). Публікація за копіями, що залишилися в Москві, мала також продемонструвати «увагу» радянської держави до української культури, адже збірка побачила світ у СРСР, а не у НДР.

Умовою отримання рекомендації на переклад творів письменників УРСР ставали високі позиції в ієрархії радянської літератури, членство авторів в офіційних письменницьких спілках, партійність та сповідування методу «соціалістичного реалізму». Чи не найактивніше різними мовами перекладали твори лауреатів Сталінської премії О.Гончара й М.Стельмаха.

На зорі 1950-х рр. українці почали популяризувати радянське танцювальне мистецтво за кордоном. У повоєнний період першими серед мистецьких колективів за рубіж вирушили Державний народний хор УРСР під орудою Г.Верьовки та Державний ансамбль танцю УРСР. Обов'язкова вимога щодо репертуару полягала в наявності російськомовних пісень ідеологічного змісту, відповідних танцювальних композицій. Гастрольну діяльність стимулював успіх Державного народного ансамблю пісні й танцю ПНР «Мазовше», який виступав 1951 р. в Москві. Засновники цього колективу Т.Сигетинський та його дружина М.Зімінська декларували орієнтири на радянську модель, водночас зверталися як до народної творчості, так і досвіду

⁶ Франко І. Захар Беркут / Превод от руски А.Далчев. – София, 1948. – 194 с.; *Franko I. Zahar Berkut / Preveo s ruskog A.Đurić.* – Beograd, 1949. – 184 s.; *Franko I. Zahar Berkut / Tłum. z ros. I.Tuwim-Stawińska.* – Warszawa, 1950. – 187 s.

⁷ *Franko I. Zahar Berkut / Fordította az ukrán S.Koltai.* – Budapest, 1950. – 178 ol.

⁸ *Scheutschenko T. Der Kobsar: Ausgewählte Dichtungen in zwei Bänden / Nachwort versehen von A.Kurella.* – Moskau, 1951. – Bd 1. – 540 S.; Bd 2. – 463 S.

відомих в Європі польських балетних труп «Ballet Polonais de Parnell» Ф.Парнелла, «Ballets Nijinska» Б.Ніжинської. Створений у листопаді 1948 р. ансамбль того ж року побував із концертами за кордоном. Майстерне виконання та яскраві костюми виклика́ли захват у публіки⁹. Польських танцівників почали називати «послами культури». Після Москви вони прибули в Київ, далі планувалося турне по НДР. Віддавати пальму першості у цій сфері Польщі СРСР не збирався, тож активізувала́ся гастрольна діяльність загальносоюзних мистецьких колективів. У жовтні 1951 р. в Москві відбулася Декада українського мистецтва й літератури, в якій узяв участь створений 1937 р. балетмейстерами П.Вірським і М.Болотовим хореографічний колектив народного танцю (1940 р. став Ансамблем пісні й танцю УРСР). За результатами декади його було реорганізовано в Державний ансамбль танцю УРСР. Концерт «Мазовша» в Києві спонукав до розширення (зрозуміло, з дозволу Москви) гастрольної діяльності Державного українського народного хору: 1952 р. він виступав у Румунії, наступного року – в Польщі. Колектив називали «незвичайним, незнаним досі, нечуваним і небаченим унікальним феноменом української народної творчості»¹⁰. Яскравою його візиткою стала започаткована Е.Верьовкою-Скрипчинською традиція включати у програму на знак поваги пісні мовою корінного народу країни, в якій відбувалися виступи. Перші зарубіжні виїзди колективу попри ідеологічні шори в репертуарі засвідчили здатність виконавців привернути інтерес до музичної культури українського народу.

Після колишнього триумфу «українського Голлівуду» – ВУФКУ 1920 – початку 1930-х рр., поступово поверталос́я на світові фестивальні майданчики й українське кіно. Утім відтепер – винятково під вивіскою СРСР. У конкурсі короткометражних фільмів ІV Канського кінофестивалю 1951 р. Київська студія «Укркінохроніка» представила документальну стрічку «Квітуча Україна», створену «ідеологічно правильним» режисером – двічі лауреатом Сталінської премії М.Слуцьким за участі А.Слісаренка. На екрані вирувало життя «щасливої радянської республіки», з'являлися О.Корнійчук, Д.Коротченко, П.Ангеліна, О.Палладін, Т.Яблонська, демонструвалися види Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Львова, Одеси, Сталіно, Ужгорода, Харкова, сюжети з сільськогосподарських виставок, засідання сесії Верховної Ради УРСР та ін. Картина отримала спеціальний приз журі кінофестивалю на чолі з прихильником СРСР письменником А.Моруа «За короткометражний фільм». Однак публіка висловлювала невдоволення з приводу високої оцінки відверто ідеологічної кіновізитки УРСР. Присутній на фестивалі Е.Деслав (Слабченко) з цього приводу іронічно зауважив, що міжнародну нагороду стрічка здобула лише завдяки дніпровським краєвидам, які з'явилися наприкінці фільму під гучні оплески¹¹. Однак пропагандистської мети було досягнуто, за що М.Слуцький наступного року отримав чергову Сталінську премію.

Загалом повернення УРСР у повоєнні роки на світові культурні майданчики відбувалося лише у складі офіційного представництва СРСР і підпорядковувалося головній меті – створення образу щасливої та мирної «країни Рад», де люди різних національностей об'єдналися в «нову історичну спільність – радянський народ».

По смерті в 1953 р. Й.Сталіна новий очільник М.Хрущов на початку свого правління демонстрував боротьбу з наслідками «культу особи», згорнув політичні переслідування, декларував поширення прав національних республік та виявляв сентимент до українців, увагу до культурних контактів як «невіддільної частини»

⁹ Mizikowska A. Tadeusz Sygietyński i jego Mazowsze. – Warszawa, 2004. – 224 s.

¹⁰ Див.: Горбатюк В., Вишнева А. Солов'їна домівка. Ч.І: Український народний хор // Музика. – 2014. – №4. – С.4–11.

¹¹ Листування Євгена Деслава / Упор., вступ. ст. і ком. о. Ю.Мицика. – К., 2009. – С.166.

економічного й політичного співробітництва. З огляду на спроби реформ, завершення масових репресій, послаблення цензури період його керівництва ввійшов в історію під назвою «хрущовської відлиги», ставши часом сподівань на позитивні зміни.

Українці брали участь практично в усіх культурних форумах – традиційно у складі радянських делегацій. У червні 1954 р. паризька публіка відкрила для себе українське образотворче мистецтво через картини «колгоспниці з села Богданівки» К.Білокур. Три її полотна («Цар-Колос», «Берізка», «Колгоспне поле») експонувалися в Луврі разом із творами інших художників СРСР під час Міжнародної виставки сучасного мистецтва. Своєю творчістю вона мала ілюструвати «щасливе життя» «трудівників колгоспного ладу», а її нагородами було членство в радянських художніх спілках.

Мовою хореографії розповідав у КНР про українське мистецтво в липні 1956 р. Державний ансамбль танцю УРСР на чолі з П.Вірським¹². Програма концертів включала обов'язкові російські, а також танці народів СРСР (татарський, башкирський та ін.). Перлиною репертуару стали старовинні й сучасні танці різних регіонів республіки, танці-подарунки. Спеціально для китайської публіки П.Вірський поставив танець «Вишивальниці», що відтворював вишивання килима з ієрогліфічним написом «Нехай живе дружба Китаю та Радянського Союзу!», який артисти розгортали у фіналі. Концерти колективу відбулися у Вугані, Кантоні, Ганчжоу, Чженьчжоу та ін. Місцева преса відзначала «веселий і життєрадісний характер» «великого українського народу», високу майстерність, виконавські навички артистів «одного з найкращих танцювальних ансамблів», «глибокий ідейний зміст і завершену художню форму» танців, називала колектив «квіткою українського народу»¹³. Увагу критиків привертав особливий колорит ансамблю: сценічний одяг, оголошення номерів українською мовою, відображення в танцях духовного життя і звичаїв українського народу. Найвищий рівень визнання майстерності артистів символізував прийом під час антракту П.Вірського, головного диригента І.Івашенка й директора ансамблю В.Письменного китайським «кормчим» Мао Цзедунем. Зустріч відбувалася за участі посла СРСР П.Юдіна та під негласним контролем органів держбезпеки. По завершенні концерту Мао й голова Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників Лю Шаоці на знак вдячності за творчість потиснули руки всім артистам¹⁴. На тлі тотального нагляду за виконавцями та з урахуванням партійних інструкцій щодо складу «подарункового набору» делегацій УРСР (інформаційно-пропагандистська література, сувеніри, значки, що мають «практичну доцільність»)¹⁵, символічними для ознайомлення китайців саме з українськими традиціями стали привезені подарунки: альбом «Українські орнаменти для вишивання», «Збірник українських народних пісень»¹⁶.

Тісну співпрацю «соціалістичних країн» мало засвідчити підписання угод про встановлення спорідненості міст. У 1951 р. Київ «поріднився» з Краковом, у 1954 р. – з Тампере, у 1956 р. – з Лейпцигом. Однак наполегливі прагнення СРСР зберегти лідерські позиції у «соцтаборі» зумовили помилки М.Хрущова у зовнішній політиці, які завдали шкоди образу радянської держави. Втручання у

¹² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.643. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.1.

¹³ Там само. – Спр.84. – Арк.1, 4.

¹⁴ Там само. – Арк.32.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.4629. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.6.

¹⁶ ЦДАМЛМ України. – Ф.643. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.9.

суспільно-політичну кризу у ПНР, кульмінаційні події котрої припали на жовтень 1956 р., та придушення Угорської революції, що розпочалася 23 жовтня того ж року, похитнули довіру до «країни-переможниці». Відтак СРСР довелося виправляти ситуацію засобами «м'якої сили». 30 жовтня 1956 р. радянський уряд ухвалив декларацію «Про основи розвитку й подальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами». Для забезпечення міжкультурного обміну було запропоновано взаємне проведення «днів культури», причому в контексті загальносоюзних свят планувалися й республіканські заходи.

Упродовж 1959 р. за принципом взаємності відбулися перші Дні культури УРСР та Албанії, Болгарії, Угорщини¹⁷. Участь у них брали офіційні представники, посли відповідної країни і СРСР, делегації діячів мистецтва, відомі письменники, артисти, самодіяльні колективи. Церемонії відкриття відбувалися у знакових спорудах, прикрашених прапорами СРСР, УРСР і країни-гості чи господарки за участі державних, партійних діячів, керівництва зовнішньополітичного відомства, супроводжувалося концертом артистів країни-гості, а закриття – спільним концертом українських і зарубіжних виконавців. До програм обов'язково включали російські пісні й танці, що мало символізувати «культурне розмаїття» та «ідейну єдність народів СРСР». У книжкових магазинах відкривалися тематичні відділи. На різноманітних майданчиках проводилися лекції, літвечори, фото- й документальні виставки, присвячені успіхам країн-учасниць у «соціалістичному будівництві та розвитку культури», відбувалися кінофестивалі, виставки образотворчого мистецтва. Радянське керівництво досить прискіпливо ставилося до відбору учасників, допускаючи артистів, які вже мали творчі здобутки, належали до комсомольської організації чи були членами партії. Перед виїздом за кордон із ними проводилися «співбесіди» у відповідних структурах щодо «політграмотності». Уже в перший рік проведення Днів культури сформувалися ключові особливості цих заходів: ідеологічна складова, комплексність, масовість.

Усім цим вимогам відповідала, зокрема, Декада української культури й мистецтва у Софії (листопад 1959 р.). Для участі в ній зібрали відомих співаків та артистів балету з оперних театрів Києва, Одеси, Львова, а також тріо бандуристок «Дніпрянка» (Ю.Гамова, В.Пархоменко, Е.Пилипенко). Створенню позитивного образу УРСР сприяла болгарська преса, яка відзначала «величезні успіхи радянської України в мистецтві співу та балету», подавала високі оцінки виступів заслуженої артистки УРСР Г.Поливанової, К.Огневого, відзначала майстерне виконання народним артистом УРСР П.Кармалюком пісні «Реве та стогне Дніпр широкий», завдяки якому публіка «відчула неосяжну шир і вольність українського степу, красу Дніпра та героїзм борців»¹⁸.

Популярністю користувалися у цей час виступи Українського народного хору в Бельгії та Люксембургу, у НДР, СФРЮ. Закордонні гастролі й виборена танцювальним колективом хору золота медаль на VIII Всесвітньому фестивалі молоді та студентів у Гельсінкі (1962 р.) зробили його пізнаваним. Наявність у репертуарі народних мелодій створювала перевагу перед фактично політичними акціями, наприклад, Червонопрапорного ансамблю пісні й танцю радянської армії, що активно виступав у країнах Варшавського договору.

На початку 1960-х рр. як інструмент культурної дипломатії розгорталася взаємна перекладацька робота між УРСР та Угорщиною, Болгарією, Польщею,

¹⁷ Там само. – Ф.504. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1; Спр.7. – Арк.1.

¹⁸ Ангелов К. Празник на Украинского искусство // Народна культура. – 1959. – 21 ноември. – Г.ІІІ, брой 27. – С.3.

Чехословаччиною та ін. Рекордсменами щодо перекладів у більшості країн були Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко. Так, до 100-річчя від дня смерті Т.Шевченка переклад його вибраних творів у двох томах (зі власною передмовою) підготував Д.Методієв, а 1964 р. в його ж перекладі вийшло повне видання «Кобзаря». Тривалий час він залишався єдиним у світі фахівцем, хто особисто переклав та опублікував весь «Кобзар». Англійською мовою твори Т.Шевченка почали виходити в перекладах поетеси й перекладачки В.Річ. До її здобутку також належить повний переклад «Кобзаря» та переклади І.Франка, Лесі Українки. Поезію Т.Шевченка читали своєю рідною мовою мешканці Канади, США, Франції, Румунії, Португалії, Італії.

Відбір творів радянських письменників для перекладів відбувався на усталених засадах насамперед партійній належності та вірності «методу соціалістичного реалізму». В партійних документах переклади з іноземних мов розглядалися як потужний засіб «використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури», спрямований на «рішучий розрив» української культури «з традиціями провінціальної обмеженості та рабського наслідування, за створення нових культурних цінностей»¹⁹. Чи не найбільше перекладної літератури виходило в Болгарії. Там, зокрема, друкувалися перекладені з російської збірки української поезії і прози, антології, окремі твори О.Гончара, С.Скляренка, М.Стельмаха, П.Загребельного, Є.Гуцала.

Посилювався контроль за побратимськими контактами. Усі зв'язки міст Української РСР встановлювалися лише через погодження у ЦК КПРС. Принципи ініційованої 1956 р. президентом США «народної дипломатії» («people-to-people diplomacy»), що ґрунтувалися на розвитку індивідуальних контактів та культурних обмінів між мешканцями міст-побратимів, у радянській дійсності набували іншої форми: контрольований центром розвиток зв'язків насамперед між керівництвом міст, партійними органами супроводжувався культурними, науковими, освітніми, спортивними заходами, обопільним вивченням досвіду в різних сферах, створенням спеціальних центрів для координації взаємодії. Новацією в розвитку контактів між містами-побратимами у сфері культури, науки, освіти став щорічний обмін «потягами дружби» Києва з Краковом і Лейпцигом. Пасажири оглядали історичні пам'ятки, брали участь у «вечорах дружби», відвідували споріднені підприємства, німецькі й польські діти в літній період виїздили в піонерські табори УРСР. Позитив ініціативи, попри її безумовне ідеологічне забарвлення, полягав у залученні іноземних туристів до відвідування міст республіки та використання можливостей туризму для взаємопізнання народів, взаємовпливу культур. Проте навіть в адресному побратимстві Україна приховувалася за радянською ширмою.

Принципово іншу, ніж радянські догмати, ідею репрезентувало новаторське кіно. В березні 1965 р. на Міжнародному кінофестивалі в Мар-дель-Платі кілька нагород отримала стрічка С.Параджанова «Тіні забутих предків». Над екранізацією повісті М.Коцюбинського працював потужний творчий колектив: співавтором режисера в написанні сценарію став І.Чендей, музику створив М.Скорик, оператором був Ю.Ілленко, художником-постановником – Г.Якутович, головні ролі виконали І.Миколайчук і Л.Кадочникова. Фільм поклав початок українському поетичному кіно з притаманною йому метафоричністю та алегоричністю, притчовим началом, етнографічно-ландшафтним антуражем Західної України – своєрідного фронтиру між СРСР і «капіталістичним світом». Новаторська праця здобула в Аргентині не лише нагороду «Південний хрест», а й приз Міжнародної федерації кінопреси за

¹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР: 36. док. – Т.1. – К., 1959. – С.316–317.

колір, світло, спецефекти. А київська прем'єра стрічки «Тіні забутих предків» у кіно-театрі «Україна» 4 вересня 1965 р. ввійшла в історію як перша у СРСР публічна акція проти арештів діячів культури за участі аспірантів Київського педагогічного інституту І.Дзюби, Інституту літератури АН УРСР В.Стуса, журналіста газети «Молода гвардія» В.Чорновола. Влада зреагувала виключенням учасників акції з аспірантури і звільненнями з роботи, посиленням цензурних заборон, збільшенням кількості арештів за сфабрикованими звинуваченнями.

Із початком у середині 1960-х рр. у СРСР періоду Л.Брежнєва, що триватиме до 1982 р., можливості народної дипломатії обмежилися. Часи тотального дефіциту, посилення корупції, вторгнення у Чехословаччину, війни в Афганістані, ідеологічної цензури, жорсткого контролю за дотриманням партійних директив у культурі й мистецтві, бюрократизації кінопроцесу, переслідування українців згодом назвуть «добою застою». ЦК КПРС, а за ним і ЦК КПУ почали ухвалювати постанови у сфері літератури та мистецтва, зобов'язуючи партійні організації «вести нещадну боротьбу» з будь-якими (навіть уявними) «проявами українського буржуазного націоналізму» та іншими загрозливими для радянського режиму явищами.

Викликом партійній вакханалії стало вручення С.Параджанову (в рік вступу Л.Брежнєва на посаду генсека) головної нагороди Міжнародного кінофестивалю у Салоніках у номінації «За найкращий повнометражний фільм». Його послідовниками в опануванні нової естетики поетичного кіно стали Л.Осика («Камінний хрест», 1968 р.), Б.Івченко («Анничка», 1969 р.), Ю.Ілленко («Білий птах з чорною відмітиною», 1970 р.). Колективізація в українському селі, Великий терор і війна, проблема співпраці з німцями тощо в поетичному кіно поставали в непритаманних творам «соцреалізму» мотивах та образах, викликаючи нерозуміння, не відповідаючи очікуванням керівництва. Режисерів цькували, забороняли створення українського дубляжу до стрічок виробництва кіностудії ім. О.Довженка, знімали картини з прокату. Натомість українським кінематографом захоплювався світ: на Міжнародному кінофестивалі у Пномпені 1969 р. фільм «Анничка» отримав спеціальну премію журі «Золота вежа Байона», Ю.Ілленко 1971 р. був нагороджений Медаллю миру ООН, а наступного року отримав премію «Срібні сирени» на Міжнародному кінофестивалі у Сорренто.

Із метою відвернути «антирадянські виступи» української діаспори під час Всесвітньої виставки в Монреалі (квітень – жовтень 1967 р.), до участі було запрошено Державний український народний хор ім. Г.Верьовки та солістів Київського театру опери й балету ім. Т.Шевченка, члена КПРС Д.Гнатюка, Ю.Гуляєва, Є.Мірошниченко, А.Солов'яненка та ін. Для більшості учасників це був перший виступ у Північній Америці. Д.Гнатюка в Канаді добре знали. Після сольних концертів співака восени 1962 р. у Ванкувері, Вікторії, Едмонтоні, Реджайні, Вінніпегу, Віндзорі, Торонто, Монреалі пісні «Два кольори», «Як тебе не любити, Києве мій!», «Ясени», «Очі волошкові», «Цвітуть осінні тихі небеса», «Рідна мати моя» в його виконанні набули популярності. Тож спеціальний концерт за участю українських артистів відбувся напередодні Дня УРСР 17 серпня. Заходи з урочистостями на честь країн-учасниць стали родзинкою Експо-67. Український день було заплановано після Дня СРСР з огляду на настрої української діаспори. Канадська преса вказувала на брак української ідентичності на виставці, оскільки в павільйоні СРСР не було навіть української секції, а єдина згадка про Україну знайшлася лише в меню радянського ресторану: «український борщ, київські вареники та українська горілка» – «репрезентацію України було зведено до цих страв»²⁰. Радянське керівництво не шкодувало

²⁰ «Борщ, вареники і горілка» // Український голос. – 1967. – 19 липня.

ані коштів, ані людських ресурсів для забезпечення участі в «надзвичайно важливому політичному та пропагандистському заході [...] держави на міжнародній арені»²¹. Щоб убезпечитися від протестів із боку діаспори було знайдено «підхід» до місцевої поліції шляхом передачі їй керівництву 2500 квитків на концерт українських митців. Відтак 22 серпня 1967 р. День УРСР у Монреалі минув без запланованих діаспорянами виступів.

«Зачарувувати» Африку відправили у цей час учасниць тріо бандуристок «Дніпрянка» Ю.Гамову, В.Пархоменко, Е.Пилипенко²². На концертах в Уганді, Руанді, Кенії, Танзанії, Бурунді, островах Маврикій і Мадагаскар завжди були аншлаги. «Люди не знали нашої мови, багато з них узагалі вперше чули про Україну, – згадувала Е.Пилипенко, – але вже вихід нас у національних костюмах зал зустрів гарячими оплесками, а після першої пісні – овації. А після концерту не знали, як висловити вдячність свою, на знак любові до нашої країни показували нам свої національні пісні»²³.

Такі культурні заходи радянське керівництво продовжувало використовувати як «димову завісу» своїх втручань у внутрішню політику «соціалістичних країн». Своєрідним прикриттям «допомоги» СРСР у придушенні «Празької весни» у серпні 1968 р. стали Дні культури УРСР у Чехословаччині та Дні чехословацької культури й мистецтва в УРСР 1968–1969 рр.²⁴ Програми заходів передбачали як найширший спектр культурних активностей: прес-конференції, концерти, виставки живопису, графіки, скульптури, тематичні фото-, книжкові експозиції, фестивалі художніх, науково-популярних, документальних фільмів. Уперше на пропозицію чехословацької сторони в рамках днів культури було представлено чеську і словацьку кухню в УРСР, а українську – у ЧСР²⁵. Новацією в організації Днів культури стало проведення заходів та великих урядових прийомів не тільки у столицях, а й в інших містах-учасниках побратимського руху.

До кінця 1960-х рр. побратимські відносини Києва було встановлено з Братиславою і Флоренцією, на початку 1970-х – із Тулузою, Кіото. В Києві з'явилися вулиці Краківська, Лейпцизька, Братиславська, Кіото, Тампере, Флоренції, Тулузи, відкрилися кінотеатри «Братислава», «Лейпциг», «Тампере», «Флоренція», готель «Братислава». У Кракові розпочав роботу кінотеатр «Київ». Називання об'єктів від міст-побратимів сприяло закріпленню у суспільній свідомості позитивного образу партнера, хоч за кордоном назви українських міст асоціювалися насамперед із СРСР.

Згідно зі всесоюзним планом культурного співробітництва СРСР і ПНР, набули систематичного розвитку театральні контакти. Перший обмін відбувся 1969 р.: художній керівник краківського театру Б.Домбровський, режисер Г.Матвіїшин і головний художник К.Вісняк поставили в Київському державному академічному театрі ім. І.Франка виставу А.Фредро «Помста» в перекладі українською мовою Б.Тена, а режисер В.Лизогуб і головний художник Д.Лицер – на краківській сцені драму О.Корнійчука «Сторінка щоденника».

Слід при цьому згадати, що пам'ятник драматургові й почесному громадянину Львова, рідному дідові митрополита Андрея (Шептицького) Александрові Фредро (1793–1876 рр.) авторства Л.Марконі, відкритий 1897 р. на Академічній

²¹ Андрущенко Е. Картинка з виставки: Як КГБ обіграло українську діаспору на Експо-67 у Монреалі [Електронний ресурс]: https://texty.org.ua/articles/87656/Kartynka_z_vystavky_Jak_KGB_obigralo_ukrajinsku-87656/

²² Співає тріо бандуристок «Дніпрянка». – К., 1988. – С.1–64.

²³ Пилипенко-Миرونюк Е.І. Чи є любов гарніша? // Ленінська правда. – 1967. – 15 жовтня.

²⁴ ЦДАМЛМ України. – Ф.504. – Оп.1. – Спр.203. – Арк.1; Спр.243. – Арк.1.

²⁵ Там само. – Спр.243. – Арк.175.

площі у Львові, став одним із перших об'єктів культурної спадщини, що за участі МЗС УРСР та генерального консульства ПНР у Києві був переданий Польщі й 1956 р. встановлений на Ринковій площі у Вроцлаві.

Київський театр включив до свого репертуару комедію В.Богуславського «Краківці та гуралі» (режисер-постановник Є.Красовський, балетмейстер Б.Порадовська). Преса відзначила високу режисерську й акторську майстерність франківців, цікавий репертуар, указувала на позитивне значення гастролей театру у ПНР для дальшого поступу культурних зв'язків між СРСР і Польщею та розвитку театрального мистецтва обох країн.

У 1970 р. угоду про творчу співдружність підписали колективи Варненського драматичного театру ім. С.Бичварова та Київського драматичного театру ім. Лесі України. Тоді болгарські митці побували в Києві, а українські – у Варні. На київській сцені режисер із Варни Ц.Цветков поставив комедію болгарського драматурга С.Костова «Великоманієв»; у Варні київський режисер М.Резнікович і художник М.Улановський – виставу «Єдиний свідок» А. та П. Турів. Болгарська преса відзначила, що київські актори збагатили глядачів уявленнями про «соціалістичну культуру братнього народу». У цьому контексті мистецтво УРСР розглядали як складову радянського мистецтва. Для висвітлення подій застосовувалися ідеологічні штампи, що мало на меті закріпити їх у свідомості закордонних суспільств.

Українські виконавці систематично брали участь у міжнародних конкурсах вокалістів. Тріумфальною була, зокрема, перемога В.Буймістера на X Міжнародному конкурсі вокалістів за участі 58 представників 25 країн світу. Він став лауреатом і володарем гран-прі, а французькі газети з цієї нагоди влучно нарекли конкурс «українським». Співак отримав запрошення на участь у гастрольному турне по Франції та в музичному фестивалі в м. Екс-ан-Прованс. Враження французів від унікального голосу виконавця залишилися на шпальтах преси: «Його спів зігриває серця»; «Український артист вражає самотністю, високим рівнем професійної підготовки»²⁶. Мистецькі акції, попри ідеологічний підхід до формування репертуару, засвідчували міжнародне визнання українського виконавського мистецтва.

Активно співпрацювали також кіномитці. Впродовж 1971–1976 рр. студії «соціалістичних країн» відзняли близько 30 спільних повнометражних художніх фільмів переважно ідеологічного характеру: «Ленін у Польщі», «Фелікс Дзержинський», «Звільнення», «Солдат Перемоги», «Пам'ятай ім'я своє», «Зося», «Шлях до Софії» та ін. При цьому на головні ролі запрошувалися російські радянські актори, на другорядні – українські. Ознакою часу стало витіснення української мови з кіно. З метою формування позитивного ставлення до СРСР, протидії «націоналістичній пропаганді» та задля «посилення ідейного впливу на широкі кола» української еміграції²⁷, в Аргентину, Канаду, США через організації Товариства зв'язку з українцями за кордоном відправлялися відповідні фільми²⁸. Також у великій кількості розсилалися російськомовні хронікально-документальні стрічки «Україна – земля и люди», «Поющие источники», «Бэла Руденко», озвучена іноземними мовами «Моя Украина»²⁹. Кіновізитки міста чи республіки, видатних постатей почали активно застосовуватися як інструмент культурної дипломатії.

²⁶ Див.: *Маринчик С.Г.* Сузір'я талантів (літературні портрети земляків). – Чернівці, 2020. – С.51.

²⁷ *Брюховецька Л.* «Во избежание непредусмотренной камерности...», або Як виправляли і забороняли фільми Леоніда Бикова.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.4629. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.8.

²⁹ Там само. – Арк.20.

Спроби показати засобами кіно українські міста робили й зарубіжні кінематографісти. У квітні 1971 р. задум американського оператора Я.Кулинич зняти фільм про Україну підтримав постійний представник УРСР при ООН М.Полянничко. Уродженець Тернопільщини Я.Кулинич жив в еміграції спершу в Австралії, де зняв свої стрічки «Українці в Австралії», «Українське життя в Австралії», «З камерою по Австралії (Українська експедиція серед диких племен Австралії)», а від 1961 р. – у США, де заснував власну кіностудію в м. Йонкерс (штат Нью-Йорк). Фільм про радянську Україну для американської аудиторії (школи, коледжі) він запланував у співпраці з письменником Ю.Косачем під час туристичної подорожі в УРСР³⁰. М.Полянничко рекомендував Товариству «Україна» і МЗС УРСР організувати поїздку так, щоб автори могли створити змістовну роботу. Український радянський дипломат убачав в аматорських стрічках, які добре сприймалися у США та Канаді (адже українець-емігрант мав довіру до свого кіномитця, котрому він не зможе закинути «пропагандистські наміри»), інструмент створення позитивного образу СРСР у Північній Америці. Нагода реалізувати задум випала у червні 1971 р. Я.Кулинич вилетів до Москви, а звідти до Ленінграда, щоб допомогти американському колезі знімати фільм про Ермітаж. Попри попередження друзів щодо стеження за ним органів держбезпеки, попрямував в УРСР із наміром побувати на батьківщині дружини й розпочати зйомки³¹. Працювати на Львівщині йому довелося під постійним наглядом КДБ, таємно передаючи відзняте за океан. У Києві йому пояснили, що він порушує радянські закони, а в разі повернення до СРСР має спочатку отримати дозвіл на відвідування місць, де планує побувати. Прем'єрний показ повнометражного кольорового 2-годинного фільму «Поїзд в Україну (Пізнай свій край)» відбувся в Нью-Йорку 4–7 лютого 1973 р. Згодом стрічка мандрувала Північною Америкою. Відгуки у пресі переважно містили високі оцінки роботи автора, який показав «незавидний стан» у «соціалістичному раю», а фільм рекомендувався до перегляду молоді, народженій на чужині, щоб додати «рідного українського духу в їхні серця»³².

Ставлення в Канаді та США до митців, котрі репрезентували згаданий «соціалістичний рай», знаходило відповідь у бойкотах концертів радянських артистів. Такі кампанії супроводжували, зокрема, виступи Д.Гнатюка в Північній Америці на початку 1970-х рр. У 1971 р. титулований співак гастролював у США разом із відомим скрипалем О.Крисою та його дружиною піаністкою-аккомпаніаторкою Т.Чекіною. Свій концертний тур митці розпочали з виступу 1 червня в нью-йоркському «Карнегі-гол». Преса тоді вмістила високі оцінки. Натомість глядачі дещо по-іншому сприймали творчі поїздки радянських виконавців. У Нью-Йорку й Торонто поширювалися листівки з інформацією про те, що «влада СРСР використовує артистів у намаганні проникнути у середовище вільних українців і приховати русифікаційну політику Москви», містилися заклики до бойкоту. 18 травня під час концерту в торонтському «Раерсон-театр» студенти та учасники хорів «Прометей» і «Діброва» вийшли на сцену й заспівали «Ще не вмерла Україна». Відтак радянські артисти змушені були терміново покинути залу³³.

На початку 1980-х рр. у програмах днів поріднених міст усталилися зустрічі представників влади. Так, делегацію, що взяла участь у Днях Києва в Тампері 1981 р., очолила голова Київського міськвиконкому В.Згурський³⁴. Разом із мером Тампере П.Паавола він

³⁰ Там само. – Спр.64. – Арк.67.

³¹ Фільмова творчість Ярослава Кулинич. – Нью-Йорк, 1994. – С.179.

³² Женцький С. Новий фільм про Україну // Вільний світ. – 1973. – 26 березня.

³³ Житкевич А. Заокеанські шляхи Дмитра Гнатюка: до 95-річчя уродин співака [Електронний ресурс]: <https://meest-online.com/culture/zaokeanski-shlyahy-dmytra-hnatyuka-do-95-richchya-urodyn-spivaka/>

³⁴ Кипоренко М. Пагони побратимства // Всесвіт. – 1982. – №1. – С.169.

відкрив у Художньому музеї Сари Гільден виставку київських графіків та мікромініатюр М.Сядристого. Унікальні витвори українського митця викликали інтерес відвідувачів, як і під час його персональних виставок у Празі, Софії, Дрездені, Братиславі, Варшаві, Кракові, Лейпцигу. Життя українців візуалізувала фотоекспозиція, присвячена столиці УРСР. Увечері на сцені зали «Самполе» відбувся концерт за участі Державного академічного заслуженого ансамблю танцю ім. П.Вірського, фольклорного ансамблю «Троїсті музики», солістів Київської опери А.Мокренка й Д.Петриненко. Початком нової традиції культурної дипломатії стала комеморація події: в Тампере відкрився Пам'ятник дружби, а в Київському парку радянсько-фінської дружби «Тампере» було висаджено дерева на знак добросусідства між СРСР і Фінляндією та дружніх зв'язків міст-побратимів.

Підтвердженням радянської концепції «трьох братніх народів» мало стати відзначення 1500-ліття Києва у травні 1982 р. Зусиллями українських радянських дипломатів і митців ушанування цієї дати у штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй із питань освіти, науки й культури та у спеціальному числі «Кур'єра ЮНЕСКО» показали світу, що Київська Русь – «це історичне минуле сучасного українського народу»³⁵.

Особливістю культурної співпраці УРСР із зарубіжними країнами та репрезентації української культури за кордоном залишалася підпорядкованість такої діяльності загальносоюзним завданням і контрольованість її партійними й органами держбезпеки. Визначене державно-ідеологічними канонами прокрустове ложе для розвитку української культури та мистецтва того часу мало своїми ознаками невпинне російщення, наповнення програм концертів ідеологізованими творами, формування темників для кінематографа, дотримання під час зарубіжних гастролей мовної (більша частина репертуару – російською) та політичної (танці народів світу, українські – серед них) вимог.

У СРСР соціальну функцію радянської культури за кордоном убачали у пропаганді «якісно нового радянського способу життя», а дотримання ідеологічних постулатів та суворе наслідування методів «соціалістичного реалізму» із закріпленими в партійних постановках його принципами стало ключовим виміром цінності творів літератури, мистецтва, драматургії, кінематографа, музики. Під пресом комуністичної ідеології в УРСР формувалася інструментарій культурної взаємодії народів, в якому митцям республіки все-таки вдавалося зберігати свій особливий образ.

Форми культурної репрезентації УРСР за кордоном, що розвивалися в повоєнні роки, за змістом були орієнтовані на підтримання в уявленні суспільств зарубіжних країн лідерської позиції СРСР, пропагування «переваг радянського способу життя», ідеологеми «радянського народу – визволителя Європи від фашизму». З цієї метою відбувалися театральні обміни, здійснювалася перекладацька діяльність, участь молодих виконавців у Всесвітніх фестивалях молоді та студентів, масштабні гастрольні поїздки творчих колективів республіки. Попри ідеологічні перепони й відсутність можливості самостійного представництва українців, навіть за тодішніх умов такі заходи сприяли формуванню в уявленні закордонної публіки думки про окремішність України, що виводило республіку поза загальносоюзний контекст. Пізнаваності українській культурі у світі сприяв міжнародний успіх співаків на конкурсах, зарубіжних стажуваннях, молодіжних форумах. Незважаючи на ідеологічний зміст апробованих інструментів репрезентації культури й мистецтва за кордоном мали універсальний характер і знайшли свій розвиток як дієві засоби культурної дипломатії вже після проголошення державної незалежності України.

³⁵ Див.: *Слипенко А.* Это было недавно. – Т.1. – К., 2013. – С.395.

REFERENCES

1. Andriushchenko, E. (2018). *Kartynka z vystavky. Yak KHB obibralo ukrayins'ku diasporu na Ekspo-67 u Monreali*. Retrieved from: https://texty.org.ua/articles/87656/Kartynka_z_vystavky_Jak_KGB_obigralo_ukrajinsku-87656/ [in Ukrainian].
2. Barghoorn, F.C. (1960). *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton.
3. Cull, N.J. (2009). *Public Diplomacy: Lessons from the Past*. Los Angeles.
4. Horbatiuk, V. & Vyshneva, A. (2014). Solovina domivka. Ch.I: Ukrainskyi narodnyi khor. *Muzyka*, 4, 4–11. [in Ukrainian].
5. Kyporenko, M. (1982). Pahony pobratymstva. *Vesvir*, 1, 169. [in Ukrainian].
6. Lutsyshyn, H. & Honcharuk, A. (2017). Osoblyvosti rozvytku kulturnoi dyplomatii Ukrainy v suchasnykh umovakh. *Humanitarian vision = Humanitarni vizii*, 3, 1, 25–30. [in Ukrainian].
7. Marynychuk, S.H. (2020). *Suziria talantiv (literaturni portrety zemliakiv)*. Chernihiv. [in Ukrainian].
8. Mytsyk, Yu. (Ed.) (2009). *Lystuvannia Yevbena Deslava*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Protsiuk, M.V. (2016). Publichna i kulturna dyplomatiia yak zasib “miakoi sily” Ukrainy: zapozycheni modeli, realni kroky ta stratezhichni priorityety. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 23(2), 21–28. [in Ukrainian].
10. Rozumna, O. (2016). Kulturna dyplomatiia Ukrainy: stan, problemy, perspektyvy. *Polityka kulturnoi dyplomatii: stratezhichni priorityety dlia Ukrainy*, 3–42. [in Ukrainian].
11. Slipchenko, A. (2013). *Eto bylo nedavno*. Kyiv. [in Russian].
12. Taylor, P. & Snow, N. (Eds.) (2009). *The Routledge Handbook of Public Diplomacy*. New York.
13. Zhyrkevych, A. (2020). Zaokeanski shliakhy Dmytra Hnatiuka: do 95-richchia urodyn spivaka. Retrieved from: <https://meest-online.com/culture/zaokeanski-shlyahy-dmytra-hnatiuka-do-95-richchya-urodyn-spivaka/> [in Ukrainian].

Iryna MATIASH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

Cultural Diplomacy of the UkrSSR (Late 1940s – 1982): Features of the Formation of Tools

Abstract. The purpose of the article is to study the peculiarities of the representation of Ukrainian culture in the world since the late 1940s before the beginning of the “Gorbachev’s era” and the process of forming the instruments of cultural diplomacy. The methodology of the study is based on the principles of scientific, historicism, systematic; general science and specific methods: source criticism, imagology, etc. The scientific novelty of the results of the study is to reproduce on the basis of archival sources the process of forming the tools of cultural diplomacy, which during the independence of Ukraine, having lost its ideological component, began to be used to form a positive image of Ukraine in the world. **Conclusions.** The peculiarity of the representation of Ukrainian culture abroad during the study period is the subordination of this activity to all-Union tasks and control by party bodies and the special service. Forms of cultural representation of the UkrSSR abroad in content were focused on maintaining in the representation of societies of foreign states the leadership position of the USSR, promoting the advantages of the Soviet way of life, preserving the ideology of the “Soviet people – the liberator of Europe from fascism”. For this purpose, theatrical exchanges, translation activities, participation of Ukrainian young performers in the World Festivals of Youth and Students, touring activities of Ukrainian collectives, twinning movement were used. Despite the ideological barriers and the lack of the possibility of independent representation of Ukrainians (only in the USSR delegation), even under the conditions of that time, such measures contributed to the formation of the opinion of the foreign intelligentsia about the separation of Ukraine from the Soviet Union. Beyond the ideological content, the proven forms of representation of culture and art abroad had a universal character and found their development as effective tools of cultural diplomacy after the restoration of Ukraine’s state independence.

Keywords: instruments of cultural diplomacy, theatrical exchanges, touring, twinning movement.

Андрій ГРУБІНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права,
Західноукраїнський національний університет
(Тернопіль, Україна), gav_tnpu@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

Наталя БУГЛАЙ

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.О.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

Трансформації британської монархії в період правління Єлизавети II (1952–2022 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.134>

УДК: 94(420)086«1952/2022»

Анотація. Мета статті – представити результати дослідження трансформацій британської монархії в період правління королеви Єлизавети II в контексті новітніх змін у системі міжнародних відносин, в яких Великобританія традиційно відіграє непересічну роль. **Методологію дослідження** сформувавши принципи історизму, системності, загальнонаукові методи логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичні методи (історіографічного аналізу, історико-системний, хронології, історико-генетичний, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичний). **Наукова новизна.** Досліджуються історичні процеси державотворення у Великобританії в період правління королеви Єлизавети II, а також роль монаршої влади в розвитку українсько-британських міждержавних відносин. Показано основні здобутки та проблеми еволюції британської монархії у вказаний період. Сформульовано оцінку політичної спадщини Єлизавети II для її наступника. Проаналізовано позицію британських монархів щодо України, її протистояння російській агресії. **Висновки.** Королева Великобританії Єлизавета II ввійшла в історію як державна діячка міжнародного рівня. Своім новаторським та водночас таким традиційним англійським стилем правління їй удалося підкорити серця мільйонів людей і завдяки особистій активності, що ґрунтувалася на принципах вірності демократії, відкритості, лібералізму, не лише зберегти, але й примножити вплив британської монархії у складних внутрішніх і зовнішніх умовах. Її правління стало транзитним (перехідним) періодом від спадку традиціоналізму імперської вікторіанської епохи до нового типу постімперської монархії ХХІ ст., яке ставить перед цим інститутом якісно нові вимоги та завдання. Королева стала уособленням єдності історичних періодів новітньої історії світу другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст., достойно провівши країну через шлях повоєнної відбудови, пошуки місця у системі змінюваних міжнародних координат, яке ще досі до кінця не визначене, що засвідчив процес брексіту. Визначати новий сенс британської величі в Європі та світі допомагають союзницькі відносини з Україною, котрі на тлі російського вторгнення досягли небувалого рівня. У цьому теж є заслуга Єлизавети II, яка завжди вміла у своєму неповторному стилі тонко, своєчасно й адекватно реагувати на нові тренди національної та світової політики.

Ключові слова: Великобританія, монархія, Єлизавета II, Карл III (Чарльз III), Україна, українсько-британські відносини.

Навіть серед представників правлячих еліт таких давніх монархій, як британська, є небагато правителів, котрих по праву можна характеризувати як людина-епоха. В історії Великобританії другу половину XVI–XVII ст. називають «елизаветинською епохою» – як період успішного правління королеви Єлизавети I, що ознаменувалося піднесенням держави, початком активних колоніальних завоювань, заснуванням Англканської церкви, розвитком культури й мистецтв. XIX ст. прийнято називати «вікторіанською добою» на честь королеви Вікторії, ім'я котрої дало назву не лише історичному розквіту Британської імперії, але й означило цілий пласт у культурі країни. Другу половину XX – першу чверть XXI ст. в історії Великобританії можна відзначити як епоху королеви Єлизавети II (або «другу елизаветинську»). Її рекордно тривале правління відзначалося трансформацією британської монархії в напрямі осучаснення, комплексними змінами в політичній системі держави та її міжнародному становищі після Другої світової війни.

Відхід у Вічність королеви Єлизавети II 8 вересня 2022 р. у замку Балморал, що у Шотландії, дає можливість проаналізувати процес розвитку монархії у Великобританії у відповідний завершений період її новітньої історії, який став відображенням глибинних процесів соціокультурних змін у житті місцевого суспільства, спроб модернізації політичної системи в нових умовах соціально-економічного розвитку і кардинальних змін на міжнародній арені. На завершальні роки її правління припав активний розвиток міждержавних відносин Британії та України, які зафіксовані у правовій площині та здійснюються на практиці як стратегічні. Союзницька підтримка цієї країни і британського народу як ніколи важливі для України в умовах протистояння російській агресії, що триває. Позиція та роль британського монарха у процесі комунікації і взаємодії обох народів відіграє далеко не останню роль. Саме тому важливо дати історичну оцінку процесам державотворення у Великобританії в період правління Єлизавети II, їх кореляції з новітніми змінами у системі міжнародних відносин, а також ролі монархії в розвитку українсько-британських міждержавних відносин.

Історія еволюції інституту монархії у Великобританії загалом та конкретно досвід правління королеви Єлизавети II системно досліджувалися насамперед в англо-американській історіографії. Фундаментальні наукові студії представили П.Брендон та Ф.Вайтгед¹, С.Беделл Сміт², К.Вільямс³, А.Едвардс⁴, Р.Лейсі⁵, Б.Пімлотт⁶, Р.Гардмен⁷, Д.Геселер⁸, В.Шоукросс⁹. Цінним для врахування загальноісторичних тенденцій розвитку британської державності стала публікація Н.Фергюсона¹⁰. Українські дослідники не приділили великої уваги вивченню історичного досвіду Єлизавети II, як і загалом історії британської монархії. Серед наявних праць вітчизняних британістів виділяється розглядом указаної проблематики публікація Н.Яковенко¹¹. Натомість більшість мають аналітично-інформаційний характер і видані переважно невдовзі по смерті королеви, що відзначає їх як спроби комплексної оцінки її історичної ролі

¹ *Brendon P., Whitehead Ph.* The Windsors: A Dynasty reveal: 1917–2000. – London, 2000. – 450 p.

² *Bedell Smith S.* Elizabeth the Queen: The Life of a Modern Monarch. – London, 2012. – 720 p.

³ *Williams K.* Young Elizabeth. – New York, 2013. – 336 p.

⁴ *Edwards A.* Royal Sisters: Queen Elizabeth II and Princess Margaret. – London, 2017. – 416 p.

⁵ *Lacey R.* Monarch: The Life and Reign of Elizabeth II. – London, 2013. – 496 p.

⁶ *Pimlott B.* The Queen: A Biography of Elizabeth II. – London, 1997. – 696 p.

⁷ *Hardman R.* Queen of the World. – London, 2018. – 368 p.

⁸ *Haseler D.* The End of the House of Windsors: Birth of a British Republic. – London; New York, 1993. – 120 p.

⁹ *Shawcross W.* Queen and Country: The Fifty-Year Reign of Elizabeth II. – London, 2002. – 224 p.

¹⁰ *Фергюсон Н.* Імперія: Як Британія вплинула на сучасний світ / Пер. з англ. – К., 2020. – 424 с.

¹¹ *Яковенко Н.Л.* Велика Британія в міжнародних організаціях. – К., 2011. – 400 с.

та підтверджує певну цінність для дослідження проблеми (Т.Дорош¹², О.Захарова¹³, В.Мельник¹⁴, О.Павлюк¹⁵ та ін.). Відсутність в українській історіографії спеціальних праць з означеної у цій статті проблематики додатково зумовлює її актуальність.

Правління королеви Єлизавети II (повне ім'я при народженні – Єлизабет Александра Мері Віндзор) формально-юридично розпочалося 1953 р. після коронації, коли їй виповнилося 27 років, хоча де-факто вона посіла трон одразу по смерті батька в лютому 1952 р. Від народження у принцеси, здавалося б, не було жодних шансів обійняти посаду глави держави, адже перед нею у спадковій черзі були явні фаворити – дядько та батько. Ранній початок правління Єлизавети став наслідком зречення від престолу її дядька Едуарда VIII (був монархом усього 11 міс.) та передчасної смерті від хвороби її батька Георга VI. Водночас швидкий прихід до влади Єлизавети для британського суспільства означав додатковий імпульс для повоєнного відновлення.

Життєвий успіх молодой принцеси, незважаючи на «дарунок долі» у вигляді сприятливих обставин престолоспадкування, був закладений ще у системі дитячого виховання й навчання, що здійснювалося в достатньо суворому вікторіанському стилі. Майбутня королева хоч і не відвідувала класичну школу, здобула приватну освіту з ухилом до економіко-правових дисциплін, а також спорту та мистецтв¹⁶. Не виявивши надмірних інтелектуальних обдарувань, принцеса все ж підкоряла вершини наук працелюбністю й наполегливістю, які стали невід'ємними супутниками, опорою в її житті до самого дня смерті. За спогадами В.Черчилля, який мав нагоду спостерігати за зростанням принцеси Лілібет (як її лагідно називали в дитинстві та юності), вона з ранніх років проявляла загалом не характерну для свого дитячого віку гідність та авторитет¹⁷.

Після зречення від престолу Едуарда VIII в 1936 р. та коронації Георга VI Єлизавету було оголошено спадкоємицею трону. Під час Другої світової війни вона за власним бажанням вступила на військову службу в підрозділ допоміжної територіальної служби, де опанувала професію водія-механіка. Однак очікувано в її долі перемогло не військове начало, а королівські прерогативи. Уже з 18 років батько ввів Єлизавету до складу Державної ради при королі у статусі радниці, що дозволило системно готуватися до майбутнього престолонаслідування¹⁸.

Правління молодой королеви розпочалося в дуже непрості для країни повоєнні роки. Потреба у відбудові, зниження показників економіки й рівня життя населення, падіння міжнародного впливу Великобританії насамперед унаслідок стрімкого процесу деколонізації, який уже не можна було спинити, та втрати лідерських позицій в Європі, де головними промоутерами нового міжнародного порядку стали США, Франція, Західна Німеччина (ФРН), були визначальними маркерами історії країни другої половини ХХ ст. Наростання блокового протистояння часів «холодної війни»

¹² Дорош Т. Її величність королева Єлизавета II: Про життя і віру [Електронний ресурс]: <https://slovoproslowo.info/ii-velichnist-koroleva-elizaveta-ii-pro-zhittya-i-viru/>

¹³ Захарова О. Життя королеви Єлизавети II: від вигнання гувернантки до любові до собак та коней [Електронний ресурс]: <https://thepage.ua/ua/politics/zhittya-korolevi-yelizaveti-ii-yako-ya-vona-bula>

¹⁴ Мельник В. God save the queen: ми зібрали цікаві факти з життя Єлизавети II та її престолонаступника принца Чарльза [Електронний ресурс]: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/koroleva-yelyzaveta-ii-ta-pryncz-charlz-czikavi-fakty-pro-korolivsku-rodynu/>

¹⁵ Павлюк О. Королева, яку пам'ятатимуть у Британії та в Україні: найважливіше про Єлизавету II [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/09/8/7146436/>

¹⁶ Pimlott B. The Queen: A Biography of Elizabeth II. – London, 1997. – P.12.

¹⁷ Для багатьох Єлизавета II була символом сталості в світі, що стрімко змінюється // Дзеркало тижня. – 2022. – 8 вересня.

¹⁸ Brendon P., Whitehead Ph. The Windsors: A Dynasty reveal: 1917–2000. – P.31.

та подальший неухильний процес розпаду колоніальної імперії стали ключовими викликами функціонуванню британської монархії на декілька десятиліть наперед.

Головним внутрішнім фактором існування монархії була необхідність її своєчасної й адекватної відповіді на динамічні процеси соціокультурних змін повоєнного суспільства, що потребувало нової якості комунікації з підданими. Найбільша, найбагатша та наймогутніша у світі британська монархія потребувала інституційно-функціональної модернізації насамперед у напрямі гуманізації й соціалізації (наближення до інтересів і назрілих проблем простого народу), знаходження балансу між вірністю традиціям та сприйняттям нових реалій насамперед в етнічному, ґендерному, релігійному вимірах, відповідності формуванню відкритого інформаційного суспільства. Королева достатньо наполегливо й ефективно шукала шляхи проведення такої модернізації. На особистому прикладі Єлизавети II показала можливості поєднання монарших традицій і новаторських форм діяльності двору та королівської сім'ї, та так, що британці й весь світ досі, навіть після смерті правительки, із захопленням спостерігають «серіал» про життя і пристрасті королівського двору по-британськи.

Великобританія у 1940–1950-х рр. переживала складні сторінки своєї історії. Боротьба на різних фронтах, активна участь в антиґітлерівській коаліції, вплив на міжнародній арені забезпечили країні провідні позиції в когорті держав-переможниць. Однак це далось важкою ціною – неминучий повоєнний економічний спад і, головне, втрата імперії, що стало наслідком об'єктивних процесів посилення міжнародного антиколоніального руху й формування системи біполярного протистояння, болюче вдарили по самолюбству британців. У цих умовах стоїцизм королівської родини, яка під час війни відмовилася покинути країну, що перебувала під загрозою окупації та потерпала від бомбардувань нацистських люфтваффе, заміна монарха на молоду енергійну Єлизавету як символ оновлення та надії відіграли вагомий роль у збереженні внутрішнього суспільно-політичного консенсусу й високого місця держави у світовій політиці.

Вихід зі складу Британської імперії її «перлини» Індії в 1947 р. спонукав до переформатування зв'язків зі все ще залежними чи напівзалежними територіями у формі Співдружності націй. Під час правління Єлизавети II в 1960–1970-х рр. відбулося прискорення деколонізації Африки та Карибського басейну. Понад два десятки територій стали незалежними державами, і що принципово – практично всі мирним шляхом. Зрештою останню велику британську колонію Гонконг у 1997 р. на основі досягнутих домовленостей було передано під управління Китаю. Водночас формат Співдружності націй, який включає по суті вільну коаліцію понад 50 дружніх до Великобританії держав-партнерів, поєднаних торговельно-економічними інтересами та формальним визнанням політичного лідерства британського монарха, став загалом вдалою формулою для підтримки впливу Лондона в різних куточках світу. Водночас збереження різного рівня зв'язків, у тому числі формальне визнання юрисдикції британської корони на своїй території, що досі сповідують 16 держав на трьох континентах, відбулося не в останню чергу завдяки старанням та авторитету особисто королеви¹⁹. Завдяки високому інтелекту й широкому кругозору, працьовитості, наполегливості, які стали запорукою її непересічної активності на міжнародній арені, вона зробила вагомий внесок у збереження впливу своєї країни на світові політичні процеси, всупереч, здавалося б, неминучому занепаду її авторитету як постімперії, що скочувалася до рівня держави середньої руки²⁰. Незвично новаторський характер

¹⁹ Мельник В. God save the queen: ми зібрали цікаві факти з життя Єлизавети II та її престолонаступника принца Чарльза [Електронний ресурс]: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/koroleva-yelyzaveta-ii-ta-pryncz-charlz-czikavi-fakty-pro-korolivsku-rodynu/>

²⁰ Див. прим.10.

політики Єлизавети у цій сфері можна вважати цілком достатнім для того, щоб визначити період її правління для Великобританії як історичний.

70 років монаршої історії Єлизавети II за рядом параметрів можна охарактеризувати словом «уперше». Уже сама церемонія її коронації у Вестмінстерському абатстві була безпрецедентно відкритою – вперше транслювалася по телебаченню, яке відіграло значну роль у комунікаціях новітньої британської монархії. Як зазначала сама королева, «люди повинні бачити мене, щоб вірити мені»²¹. Не випадково за персональною вказівкою її коронаційне вбрання було вишите квітковими емблемами країн Співдружності націй. Єлизавета II стала першим в історії монархом, який із початку правління проводив небувалу кількість часу у закордонних візитах – понад 320, що охопили 130 країн світу²². Уже за своє перше шестимісячне турне державами Співдружності й колоніями у 1953–1954 рр. королева поставила рекорди, ставши монархом, який відвідав Австралію та Нову Зеландію. У 1957 р. вона вперше привітала підданих із Різдом Христовим по телебаченню. У 1961 р. вперше побувала в Туреччині, а згодом, теж уперше – в Індії й Пакистані. Єлизавета відвідала більшість європейських країн, зокрема стала першим британським монархом, який побував в Ірландії (2011 р.). Серед візитів з яскраво вираженим політичним підтекстом виділяються теж історично перші в історії британської корони відвідини Югославії (1972 р.; перша комуністична країна, де побував британський монарх), Китаю (1986 р.), Росії (1994 р.). У 1980 р. Єлизавета II як глава Англійської церкви здійснила перший офіційний візит британського монарха до Ватикану для зустрічі з Папою Римським Іваном Павлом II.

Водночас об'єктивні історичні процеси показали й межі впливу монаршої особи у зовнішній політиці Великобританії. Розгортання глобального блокового протистояння, антиколоніальний рух, посилення регіональних інтеграційних процесів, а потім і заміна біполярної системи світоустрою багатополлярною, зрештою криза євроінтеграції на початку ХХІ ст. й наростання напруги в міжнародних відносинах у форматі Китай – Захід і Росія – Захід до рівня фактично «другої холодної війни» з перспективою відкритого глобального воєнного конфлікту стали невіддільними монаршій волі процесами міжнародної політики. Королева свого часу була змушена благословити 40-річну «епопею» перебування Великобританії у складі Європейського Союзу, яка закінчилася референдумом про вихід з ЄС, наслідки котрого для обох сторін усе ще відчуваються досить гостро, а тому оцінюються неоднозначно.

Не менші виклики, досягнення і прорахунки чекали на королеву та її країну на внутрішньому (національному) рівні. Головним викликом для Єлизавети II стала відповідність інституту монархії сучасним тенденціям суспільно-політичного життя. Насамперед ідеться про подальший процес неухильного скорочення юрисдикції королівської влади на користь класичних республіканських інституцій (парламенту та уряду), що триває від часів Англійської революції. Тут королеві знову вдалося з честю для себе та монаршого двору вийти з ситуації, на відміну від більшості монархів Європи, чії функції залишилися переважно суто символічно-церемоніальними. Головнокомандувач збройних сил, глава Англійської церкви, право призначати очільника уряду, підписувати парламентські закони, розпускати та скликати парламент, оголошувати війну й укладати мир, прерогативи обов'язкових щотижневих зустрічей із прем'єр-міністром для обговорення актуальних питань державного життя, надання робочих аудієнцій іншим міністрам і посадовцям держав Співдружності

²¹ Williams K. Young Elizabeth. – P.98.

²² Як змінилася Британія після коронації Єлизавети II у 1953 р. [Електронний ресурс]: <https://texty.org.ua/fragments/107684/yak-zminylyasya-brytaniya-pislya-koronaciyi-yelyzavety-ii-u-1953-roci-the-economist/>

націй, регулярне опрацювання звітів про роботу міністерств та дипломатичних представництв, помилування засуджених, надання дворянських титулів, державних нагород і відзнак – ось неповний перелік збережених функцій британського монарха, які здебільшого формальні, але за певних умов можуть надавати йому достатньо вагомого впливу на політику країни. Насамперед це стосується періодів парламентської нестабільності, коли, наприклад, немає змоги сформувати стійкий однопартійний чи коаліційний уряд, або визначитися з лідером правлячої партії, що дозволяє монарху більш самостійно обирати нового главу кабінету міністрів із запропонованих кандидатур²³. В останньому випадку так було в період відсутності чіткого порядку виборів лідера Консервативної партії, зокрема 1957 р. під час боротьби між претендентами Р.Батлером і Г.Макмілланом та 1965 р. між тим самим Р.Батлером і А.Дугласом-Г'юмом. Як згадувала свого часу прем'єр-міністерка М.Тетчер, в якій були певні суперечності позицій у відносинах із монаршим двором, «я готувалася до зустрічей із нею серйозніше, ніж до засідань парламенту», адже королева була обізнана з більшістю питань і підходила до їх обговорення надзвичайно фахово та відповідально²⁴.

Саме на прикладі правління М.Тетчер монархія чітко показала, як її авторитет, у супереч позиції глави уряду, може впливати на політику держави. Ідеться, зокрема, про запровадження санкцій проти режиму апартеїду в Південно-Африканській Республіці. Наполягання Єлизавети II, котра прямо засудила порушення прав людини у цій країні, змусили уряд М.Тетчер, що був готовий пожертвувати принципами заради торговельних преференцій, запровадити санкції проти Преторії²⁵. Зрештою, будучи, як завжди, послідовною у своїх поглядах і діях, королева 1995 р. відвідала ПАР на відзначення падіння режиму апартеїду.

Щодо впливу на роботу парламенту з останніх років правління Єлизавети II найбільш відомий факт погодження пророгації (призупинення) його роботи на 6 тижнів у серпні 2019 р. за поданням прем'єр-міністра Б.Джонсона, який таким чином прагнув пришвидшити процес брексіту. Серед найбільш знакових випадків блокування королевою прийнятих парламентом законів відзначимо законопроект про воєнні дії в Іраку 1999 р., який мав надати всі повноваження щодо керівництва ними саме парламенту.

Серед інших деталей вияву політичного впливу Єлизавети II на законодавчу діяльність – активне використання процедури «згоди королеви», яка давала можливість впливати на тексти законопроектів до їх розгляду в парламенті. Як виявилось, за допомогою цієї процедури впродовж свого правління Єлизавета вплинула на понад сотню законів із метою гарантувати свою недоторканність як приватної особи (на додачу до імунітетів, що їх вона мала як монархія) та належної їй власності²⁶. Наприклад, поліція без дозволу не має права заходити на територію замку Балморал навіть для розслідування ймовірних злочинів. Жоден інший приватний землевласник у Великобританії таким правом не наділений.

Єлизавета II стала абсолютною чемпіонкою в політичній історії країни – найбільш тривале правління за всю її історію. З жовтня 2016 р., після смерті короля Тайланду Пуміпона, вона була першим у світі чинним монархом за цим показником. У червні 2022 р. її визнали другим за тривалістю правління (після короля Франції Людовика XIV – він «обійшов» Єлизавету II всього на два роки) монархом у світовій

²³ *Shawcross W.* Queen and Country: The Fifty-Year Reign of Elizabeth II. – P.112.

²⁴ *Lacey R.* Monarch: The Life and Reign of Elizabeth II. – P.321.

²⁵ *Bedell Smith S.* Elizabeth the Queen: The Life of a Modern Monarch. – P.427.

²⁶ *Дорош Т.* Її величність королева Єлизавета II: Про життя і віру [Електронний ресурс]: <https://slovoproslovo.info/ii-velichnist-koroleva-elizaveta-ii-pro-zhittya-i-viru/>

історії²⁷. Ефекту від цих фактів додає історична статистика – за період королювання Єлизавети, наприклад, змінилися сім римських пап і дванадцять прем'єр-міністрів Великобританії.

Королеві вдалося зберегти об'єктивність та безсторонність у взаємодії з усіма провідними політичними партіями. Вона відточила майстерність залишатися максимально неупередженою й перебувати над рутинною звичайних для парламентської демократії і плюралістичного суспільства дебатів, не виявляти публічно свою позицію там, де це було недоречно, адже монарх традиційно представляє цілу націю та державу. Тому нерідко політичні погляди королеви з ряду питань для публіки залишалися нез'ясованими. Придворні неодноразово свідчили, що королеві притаманні залізна воля й самодисципліна, скрупульозність у вивченні державних справ та організації життя двору, стриманість в емоціях²⁸. Правління Єлизавети II неодноразово вимагало від неї рішучої позиції та zarazом дипломатичного хисту. Так було під час тривалого збройного конфлікту в Північній Ірландії, проведення деволуції (збільшення повноважень парламентів Шотландії та Вельсу), референдуму про незалежність Шотландії 2014 р., який ледь не призвів до розпаду королівства, і зрештою не менш драматичних подій, пов'язаних із брексітом, коли королева проявила істинно монаршу витримку й залишалася публічно нейтральною до цього процесу, виконавши волю народу підписала акт про вихід з ЄС.

Правління Єлизавети II довело, що навіть в умовах обмеженої монархії збереження реальних державницьких функцій королівської персони часто напряму залежить від її авторитету у суспільстві й політичних колах. У вирі перипетій королева, як здавалося, залишалася «непорушною фортецею» стабільності для британців, і не лише для них. Вона вміла переступити через людську гординю непримиренності конфліктуючих сторін та подивитися на ситуацію з позиції мудрої материнської опіки. Така політика, зокрема, дуже сприяла посиленню авторитету британської монархії у країнах Співдружності націй – колишніх колоніях і домініонах. Як показовий приклад відзначимо виступ Єлизавети під час візиту до Канади в 1964 р. і Національній асамблеї Квебеку. Проігнорувавши національно-мовні суперечності англо- та франкофонів країни, королева постала миротворицею для «двох взаємодоповнюючих культур», зазначивши, що радіє з наявності у складі Співдружності держави, де можна офіційно говорити французькою²⁹. Позитивні для британської корони результати референдумів щодо збереження монаршої форми правління в Австралії (1999 р.), Тувалу (2008 р.), Сент-Вінсент і Гренадинах (2009 р.) за загальним визнанням стали можливими насамперед завдяки повазі до Єлизавети II. Водночас за період її правління відмовилися від монархії 17 колишніх колоній і залежних територій. Співдружність націй так і не стала для Великобританії альтернативою колишній світовій імперії. Європейський напрям зовнішньої політики, незважаючи на вихід держави з ЄС, поряд із тісними союзницькими відносинами зі США, визначився як пріоритетний напрям зовнішньої політики та міжнародних торговельно-економічних відносин.

Як не парадоксально, однією з головних історичних заслуг Єлизавети II стала саме демократизація інституту монархії, тобто фактичне його подальше послаблення. У період лейбористських урядів Т.Блера (1997–2007 рр.) відбулося спрощення процедури відкриття монархом сесії нового парламенту, скасовано порядок протокольних поклонів із боку підданих, позбавлено титулу «ваша величність» молодших

²⁷ Павлюк О. Королева, яку пам'ятатимуть у Британії та в Україні: найважливіше про Єлизавету II [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/09/8/7146436/>

²⁸ Hardman R. Queen of the World. – P.231.

²⁹ Brendon P., Whitehead Ph. The Windsors: A Dynasty reveal: 1917–2000. – P.342.

спадкоємців трону тощо³⁰. У 2011 р., вже за правління консерваторів, внесено зміни до Акта про престолоспадкування від 1701 р. – скасовано традицію спадкоємництва корони, за якою діти чоловічої статі мали право першості перед представницями жіночої статі. Тепер якщо в королівській сім'ї є старша донька та молодший брат, саме вона стане першою претенденткою на престол. Водночас недоторканною залишилася історична норма, за якою монарх не може бути католиком, а має сповідувати протестантизм. Згадані зміни були об'єктивними вимогами часу, а тому по суті невіддільними королеві, популярність та авторитет котрої, незважаючи на загальне послаблення інституту монархії, залишалися на стабільно високому рівні.

Головний принцип правління Єлизавети II – близькість до народу (причому не показна), яка мала мету відновити довіру суспільства до монархії. У цій справі вона перейняла погляди свого батька короля Георга VI й королеви-матері Єлизавети. Під час закордонних візитів надавала перевагу зустрічам із простими громадянами і представниками громадськості, а не протокольним відвідинам визначних місць. Її перша королівська прогулянка зі звичайними людьми відбулася під час туру Австралією й Новою Зеландією в 1970 р., що започаткувало нову традицію спілкування з підданими³¹. Єлизавета була покровителькою понад 600 товариств і благодійних організацій. Особисті відповіді королеви на частину листів від людей із різних куточків світу, які чи не щоденно надходили на адресу Букінгемського палацу, обросли легендами, хоча більшість була правдивою реальністю. Декілька свідчень про монарші відповіді на звернення, вітальні листівки з Різдвяними святами маємо й від громадян України. У 1992 р. за розпорядженням королеви палац було відкрито для відвідувачів. Такий захід мав насамперед прагматичну мету – зібрати кошти на відновлення Віндзорського замку, що постраждав від пожежі³². Водночас він символізував доступність інституту монархії для широкого загалу, особливо у ході гучного скандалу навколо розлучення спадкоємного принца Чарльза та його дружини Діани.

Поєднання вікторіанського стилю організації праці й поведінки монарха з різними проявами публічної відкритості дало можливість королеві завоювати уми та серця широких верств населення як у Великобританії, так і далеко за її межами. Здійснення соціального покликання та праця майбутньої королеви на благо народу розпочалися ще в роки Другої світової війни, коли принцеса Єлизавета активно допомагала фронту та нужденним (шила одяг, надавала кошти на купівлю цигарок для вояків, відвідувала розважальні програми для евакуйованих дітей)³³. За оцінками придворних, «Єлизавета II володіє залізною волею, дисципліною й любить порядок. Вона уникає проявів емоцій і тримає свої почуття під жорстким контролем»³⁴. Т.Блер у своїх мемуарах зазначає, що «королева передусім думала про важливість монархії, що обстоює історію, традицію та обов'язок. Знала вона й те, що для монархії існувала потреба розвиватися разом із народом, а укладена нею з народом угода – неписана та неоголошена – спирається на відносини, які передбачають еволюцію. Водночас монархія все-таки має бути стабільна, ретельно відрегульована й контрольована»³⁵.

Згідно з даними соціологічного опитування, проведеного газетою «Санді таймс» напередодні золотого ювілею правління королеви у 2002 р., довіра суспільства до монарха становила 80%, а у 2012 р. (діамантовий ювілей) – рекордні 90%.

³⁰ Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях. – С.47.

³¹ Edwards A. Royal Sisters: Queen Elizabeth II and Princess Margaret. – P.365.

³² The Sunday Telegraph Review. – 1996. – 25 August.

³³ Мельник В. God save the queen: ми зібрали цікаві факти з життя Єлизавети II та її престолонаступника принца Чарльза [Електронний ресурс]: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/koroleva-yelyzaveta-ii-ta-pryncz-charlz-czikavi-fakty-pro-korolivsku-rodynu/>

³⁴ The Sunday Telegraph Review. – 1997. – 2 November.

³⁵ Блер Т. Шлях / Пер. з англ. – К., 2011. – С.144.

Ішлося насамперед про довіру до особи королеви – «всенародної бабусі», як ласкаво називали її в останні десятиліття правління, а вже потім до інституту монархії. «Королева потрібна для процвітання країни», – така найпопулярніша відповідь, отримана на запитання щодо ролі Єлизавети II³⁶.

Утім приватне життя королівської родини, яке за традицією значною мірою підпорядковане державним інтересам, особливо коли йдеться про наступників престолу, було найбільшою загрозою для стабільності правління Єлизавети II. Головними збурювачами суспільних настроїв стали спадкоємний принц Чарльз, її молодший син принц Ендрю, молодший син Чарльза принц Гаррі та його дружина Меган. Найбільшим викликом для авторитету королеви була надзвичайна народна популярність леді Діани Спенсер, або принцеси Вельської – дружини принца Чарльза. Скандальна історія цього шлюбу та його завершення, яка тривала в 1980–1990-х рр. і не давала спокою ані королівській родині, ані суспільству ще кілька років після трагічної загибелі Діани в автокатастрофі в Парижі у травні 1997 р., стала справжнім каталізатором на стійкість і мудрість Єлизавети II – водночас як матері та глави держави³⁷. При цьому саме факт зради майбутнім королем Чарльзом своєї дружини й матері двох спадкоємних принців Вільяма та Гаррі зі своєю давньою пасією, а згодом дружиною Камілою Паркер став детонатором сімейного скандалу, що призвів до розлучення з Діаною. Обурення публіки викликала не так зрада Чарльза, як намагання королівської родини, очевидно за ініціативи королеви, перекласти відповідальність за розрив шлюбу на Діану, котра у процесі розлучення проживала уже у фактичному шлюбі з мільярдером Д.Альфаєдом (він загинув разом із нею у згаданій автокатастрофі). Заочне протистояння з Діаною в намаганні вберегти репутацію спадкоємного принца та запізніла реакція особисто королеви на цю трагічну подію стали одними з головних прорахунків Єлизавети II у внутрішній політиці, адже суспільство небезпідставно було схильне винувати в гонінні Діани саме королеву. Як згадував згодом Т.Блер, «Діана ступила в доти заборонені місця, перескочила ретельно споруджені бар'єри пристойності та зруйнувала широкі поклади норм монаршої поведінки з недбалством, яке, з одного боку, було цілковитим безумством, а з іншого – крайнім виявом геніальності»³⁸. За певний час пристрасті вляглися, авторитет монархині був відновлений. Перемогла сила традиції. Однак Єлизавета ледь не стала жертвою своєї ж політики публічної відкритості королівської родини для народу.

Сімейні скандали надалі супроводжували королеву аж до самої смерті, а клубок невирішених родинних суперечок і конфліктів триває. В центрі уваги громадськості продовжує перебувати скандал навколо принца Ендрю за його зв'язки з американським мільярдером і торговцем людьми Дж.Епштайном, в якому фігурує судова скарга на принца від громадянки США за звинуваченням у сексуальному насильстві. Головним конфліктом сьогодення для британської королівської родини продовжує залишатися зречення у 2020 р. королівських обов'язків молодшого сина Чарльза – Гаррі (Генрі) і його дружини американки М.Маркл, котра, маючи африканські гени, публічно звинуватила монаршу родину у проявах расизму.

Незважаючи на загрози іміджевих втрат, політичний талант королеви проявився в тому, що скандали в родині, попри ризики для репутації для неї самої, зрештою справили неабиякий позитивний рекламний ефект. Ідеться про безпрецедентну відкритість для публіки, яку запровадила Єлизавета II. Все розпочалося з її публічної

³⁶ Захарова О. Життя королеви Єлизавети II: від вигнання гувернантки до любові до собак та коней [Електронний ресурс]: <https://thepage.ua/ua/politics/zhittya-korolevi-yelizaveti-ii-yakoyu-vona-bula>

³⁷ The Times. – 1997. – 31 August.

³⁸ The Sunday Telegraph Review. – 1997. – 2 November.

інавгурації при вступі на престол. Уже традиційна незнана досі надактивна участь королеви та найближчих членів її сім'ї в публічних заходах різного рівня, світських раутах, широка благодійна діяльність, регулярне представлення світлин і відеоматеріалів із життя королеви та її родини у пресі, періодичне спілкування з журналістами стали невід'ємною частиною королівського життя. Навіть випадок потрапляння до спальні королеви сторонніх осіб, що трапився 9 липня 1982 р., було «правильно» подано в медіа як елемент пікантної привідкритості особистого життя Єлизавети³⁹. З метою завоювати довіру підданих через демонстрацію «простих буднів» і звичайних людських проблем членів монаршої сім'ї, у 1969 р. було знято документальний фільм «Королівська родина»⁴⁰. Хоча, як стверджують кінокритики, стрічка стала загальнопровальною, адже замість згуртованої родини, яка часто проводить час разом, показала доволі відсторонених один від одного осіб, котрі дещо награно намагалися довести протилежне⁴¹. Тому без перебільшення можна стверджувати, що популярність Єлизавети II стала наслідком не лише її авторитету як особистості, але й неперевіршеної політичної гри та ефективної PR-роботи зі ЗМІ. Королівська родина постала перед британською публікою водночас як державницька еліта та представники народу, не позбавлені слабкостей. Це нерідко обурювало, але зазвичай подобалося широким верствам і підняло популярність монаршої сім'ї у світі.

Окрім того королева проводила політику соціальної солідарності, особисто підтримуючи заходи, спрямовані на розв'язання проблем дитячої бідності, підтримку інвалідів, прав жінок, захист екології. Нерідко вона долучалася до фінансування відповідних проектів, а сама згадка про підтримку програми монархом, тим більше особиста присутність на заходах, автоматично привертала до них увагу добродійців і широкої громадськості. Основою такої громадської практики Єлизавети II була її глибока релігійність. Любов до ближнього та сповідання заповідей Божих стали моральною основою правління королеви⁴². Хоча вона належала до англіканського віросповідання, відзначалася толерантністю до представників інших релігій і вірувань, що, серед іншого, стало фундаментом сучасного британського мультикультуралізму та привабливості країни й, зокрема, столиці як центру міжнародної комунікації народів і культур.

Така досі не практикована публічна відкритість дала можливість не лише підняти популярність монархії та самої королеви, але й отримати чималий фінансовий зиск, особливо на тлі регулярних звинувачень прихильників республіканізму (руху за скасування монархії) в надмірних витратах із бюджету на утримання монаршої родини. За приблизними оцінками, оприлюдненими у пресі на початку 1990-х рр., особисті статки Єлизавети II склали близько 7 млрд фунтів стерлінгів, що дало підстави вважати її одним із найбагатших монархів у світі⁴³. Водночас оприлюднені на початку 2000-х рр. дані засвідчують, що утримання монархії обходилося кожному громадянину Великої Британії всього в 58 пенсів щорічно, що справило чималий позитивний психологічний суспільний ефект на імідж королеви⁴⁴. Окрім того більшість прибутків від використання земель та нерухомості, якою володіла Єлизавета в Англії й Шотландії, надходили до державної скарбниці. Центральна резиденція – Букінгемський палац у

³⁹ *Hardman R.* Queen of the World. – P.271.

⁴⁰ *Дорош Т.* Її величність королева Єлизавета II: Про життя і віру [Електронний ресурс]: <https://slovoproslovo.info/ii-velichnist-koroleva-elizaveta-ii-pro-zhittya-i-viru/>

⁴¹ *Захарова О.* Життя королеви Єлизавети II: від вигнання гувернантки до любові до собак та коней [Електронний ресурс]: <https://thepage.ua/ua/politics/zhittya-korolevi-yelizaveti-ii-yakoyu-vona-bula>

⁴² Для багатьох Єлизавета II була символом сталості в світі, що стрімко змінюється // Дзеркало тижня. – 2022. – 8 вересня 2022.

⁴³ *Рыжов К.В.* Все монархи мира: Западная Европа. – Москва, 2001. – С.130.

⁴⁴ *Haseler D.* The End of the House of Windsors: Birth of a British Republic. – P.65.

Лондоні – стала справжнім магнітом для мільйонів туристів-шанувальників монархії зі всього світу. Тому самоокупність королівського утримання постійно зростала завдяки популярності монархії та її родини.

Дипломатія королів – це насамперед дипломатія символів. Під час правління Єлизавети II Великобританія відрила для себе Україну. Незважаючи на політичну стриманість, притаманну монархам, її величність неодноразово непрямо підтримувала українців в їхній боротьбі за самозбереження і свободу, надавши своєму уряду карт-бланш у політиці сприяння нашій країні. Ще у 2014–2015 рр. королева у своїх парламентських промовах заявила, що її кабінет відстоюватиме принципи національного суверенітету, територіальної цілісності та міжнародного права у відносинах України й Росії. Вона виділила значну суму (без офіційних уточнень) для фонду підтримки українців, котрі були змушені покинути Батьківщину внаслідок російського вторгнення⁴⁵. Вітаючи Україну з Днем незалежності у серпні 2022 р., Єлизавета II як своєрідний заповіт побажала всім українцям зберегти власні культуру, історію та ідентичність. Найкращою згадкою для нас про цю непересічну особу буде її світлина, датована травнем 2022 р., де вона зображена в гуцульському строї з калиною в букеті та в рожевому капелюшку, натякаючи на перемогу гурту з України на конкурсі Євробачення-2022.

Зміна монарха, як і зміна кожного правителя, завжди несе певну загрозу стабільності системи правління. У випадку з британською монархією йдеться насамперед про можливі іміджеві втрати. Адже Карл III (Чарльз III) був фігурантом гучних справ, пов'язаних як з особистим життям, так і зі звинуваченнями в політичному тиску на членів уряду періоду правління лейбористів на чолі з Т.Блером. Залишаються не вирішеними сімейні конфлікти з принцом Ендрю та сином Гаррі, що явно не зміцнюють авторитет монархії. З огляду на ці обставини, а також незавершеність реформування інституту монаршої влади, наступникові Єлизавети II буде непросто, адже його діяльність так чи інакше зв'язатимуть із досягненнями популярної королеви. Період правління її сина, зважаючи на об'єктивні обставини, насамперед поважний вік, вочевидь стане певним перехідним, реформаторським етапом в історії британської монархії. Найважливіше для її сучасного та майбутнього – відданість ключовим принципам, серед яких, безумовно, залишиться близькість до народу, дедалі більша відкритість і соціальна відповідальність, що нею відзначається у своїй громадській діяльності новий король.

Для України важливо зберегти підтримку нового британського монарха та його уряду в умовах продовження боротьби проти російської агресії. В особі Карла III наша країна може здобути таку підтримку. Він як високоосвічений мистецтвознавець і філософ, знавець історії, добре обізнаний з українською проблематикою, має давні зв'язки з діаспорними організаціями українців у Великобританії, відвідував нашу країну з офіційним візитом у 1996 р. З початку російської агресії у 2014 р. за умови публічно аполітичної позиції королеви фактично виступав «рупором» монаршої сім'ї, неодноразово критикуючи дії Росії, а одного разу у приватній розмові навіть порівняв політику її очільника з політикою нацистського фюрера. У березні 2022 р. він публічно засудив повномасштабне російське вторгнення в Україну, зазначивши, що йдеться про наступ на демократію та свободу⁴⁶. Зійшовши на престол Карл III вочевидь публічно стане стриманішим щодо ситуації навколо нашої країни. Однак його особисті людські та політичні позиції безумовно залишаться незмінними, як й активна підтримка України з боку Великобританії.

⁴⁵ Павлюк О. Королева, яку пам'ятатимуть у Британії та в Україні: найважливіше про Єлизавету II [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/09/8/7146436/>

⁴⁶ Мельник В. God save the queen: ми зібрали цікаві факти з життя Єлизавети II та її престолонаступника принца Чарльза [Електронний ресурс]: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/koroleva-yelyzaveta-ii-ta-pryncz-charlza-czikavi-fakty-pro-korolivsku-rodynu/>

Єлизавета II ввійшла в історію як державна діячка міжнародного рівня. Коли впродовж тривалого періоду її правління в різних куточках світу згадували Великобританію, найчастіше першою асоціацією ставав спогад про її королеву як про один із головних новітніх символів країни. Своїм новаторським та водночас таким традиційним англійським стилем правління їй удалося підкорити серця мільйонів людей і завдяки особистій активності, що ґрунтувалася на принципах вірності лібералізму та відкритості, не лише зберегти, але й примножити вплив британської монархії у складних внутрішніх і зовнішніх умовах, подаючи приклад сучасним політикам, державним діячам. Навіть попри скандали та конфлікти в королівській родині, Єлизавета незмінно очолювала рейтинги громадської довіри. Її популярність стала рятівним фактором для збереження і примноження у широких суспільних верствах авторитету монархії як інституту.

Всією своєю практичною діяльністю Єлизавета II прагнула утвердити як головну функцію сучасної королівської влади не правління, а служіння, чим подала приклад нинішнім політикам і державним діячам. Зрештою цього об'єктивно вимагали новітні обставини розвитку політичної системи держави, в якій інститут монархії виконує репрезентативно-символічну функцію, а монарх несе місію мудрого, неупередженого арбітра й морального авторитету.

Правління Єлизавети II стало транзитним, перехідним періодом від спадку традиціоналізму імперської вікторіанської епохи до нового типу постімперської монархії XXI ст., яке ставить перед цим інститутом якісно нові вимоги й завдання. Королева стала уособленням єдності історичних етапів новітньої історії світу другої половини XX – першої чверті XXI ст., достойно провівши Великобританію через шлях повоєнної відбудови, пошуки свого місця у системі змінюваних міжнародних координат, яке ще досі до кінця не визначене, що засвідчив складний процес виходу зі складу ЄС. Визначати новий сенс британської величі в Європі та світі допомагають союзницькі відносини з Україною, які на фоні російського вторгнення досягли небувалого рівня. У цьому теж є заслуга Єлизавети II, котра у своєрідній манері та власному неповторному стилі завжди вміла своєчасно, тонко й адекватно реагувати на нові тренди національної і світової політики.

REFERENCES

1. Bedell Smith, S. (2012). *Elizabeth the Queen: The Life of a Modern Monarch*. London.
2. Bler, T. (2011). *Sbliakb*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Brendon, P. & Whitehead, Ph. (2000). *The Winsors. A Dynasty reveal. 1917–2000*. London.
4. Dorosh, T. (2022). *Yii Velychnist Koroleva Yelyzaveta II: Pro zhyttia i viru*. Retrieved from: <https://slovoproslvo.info/ii-velichnist-koroleva-elizaveta-ii-pro-zhyttia-i-viru/> [in Ukrainian].
5. Edwards, A. (2017). *Royal Sisters: Queen Elizabeth II and Princess Margaret*. London.
6. Ferguson, N. (2020). *Imperitia: Yak Brytaniia vplynula na suchasnyi svit*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Hardman, R. (2018). *Queen of the World*. London.
8. Haseler, D. (1993). *The End of the House of Windsors: Birth of a British Republic*. London; New York.
9. Lacey, R. (2013). *Monarch: The Life and Reign of Elizabeth II*. London.
10. Melnyk, V. (2022). *God save the queen: My zibraly tsikavi fakty z zhyttia Yelyzavety II ta yii prestolonasupnyka pryntsa Charlza*. Retrieved from: <https://vikna.tv/styl-zhyttia/koroleva-yelyzaveta-ii-ta-pryncz-charlz-czikavi-fakty-pro-korolivsku-rodynu/> [in Ukrainian].
11. Pavliuk, O. (2022). *Koroleva, jaku pamiatatymut u Brytanii ta v Ukraini: nai vazhlyvishe pro Yelyzavetu II*. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/09/8/7146436/> [in Ukrainian].
12. Pimlott, B. (1997). *The Queen: A Biography of Elizabeth II*. London.
13. Ryzhov, K.V. (2001). *Vse monarkbi mira: Zapadnaia Evropa*. Moskva. [in Russian].
14. Shawcross, W. (2002). *Queen and Country: The Fifty-Year Reign of Elizabeth II*. London.
15. Williams, K. (2013). *Young Elizabeth*. New York.
16. Yakovenko, N.L. (2011). *Velyka Brytaniia v mizhnarodnykh orhanizatsiakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Zakharova, O. (2022). *Zhyttia korolevy Yelyzavety II: vid vyhnannia buvermantky do liubovi do sobak ta konci*. Retrieved from: <https://thepage.ua/ua/politics/zhyttia-korolevi-yelizaveti-ii-yakoyu-vona-bula/> [in Ukrainian].

Andrii HRUBINKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Theory and History of State and Law,
West Ukrainian National University
(Ternopil, Ukraine), gav_tnpu@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

Natalia BUHLAI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. In History), Docent,
Professor of History Department,
V.O.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

Transformations of the British Monarchy During the Reign of Elizabeth II (1952–2022)

Abstract. The purpose of the article is to present the results of the research on the transformations of the British monarchy during the reign of Queen Elizabeth II in the context of the latest changes in the system of international relations, in which Great Britain traditionally plays a unique role. The research methodology was formed by the principles of historicism, systematicity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special historical methods (historiographical analysis, historical-systemic, chronology, historical-genetic, retrospective analysis, comparative-historical). The scientific novelty of the work consists in the study of the historical processes of state formation in Great Britain during the reign of Queen Elizabeth II, their correlation with the latest changes in the system of international relations, in which Great Britain traditionally plays a unique role, as well as the role of the British monarch in the development of Ukrainian-British interstate relations. The main achievements and problems of the evolution of the British monarchy in the specified period are shown. An assessment of the political legacy of Queen Elizabeth II for her successor Charles III is formulated. The position of the British monarchs regarding Ukraine and its opposition to Russian aggression is analyzed. **Conclusions.** Queen Elizabeth II of Great Britain went down in history as an outstanding ruler and statesman of the international level. With her innovative and at the same time traditional English style of government, she managed to conquer the hearts of millions of people, and thanks to her personal activity, based on the principles of loyalty to democracy, openness and liberalism, she not only preserved, but also increased the influence of the British monarchy in difficult internal and external conditions. The popularity of the individual became a saving factor for preserving and increasing the authority of the institution of the monarchy in broad social strata. The reign of Elizabeth II became a transit (transitional) period in the history of the British monarchy from the legacy of traditionalism of the imperial Victorian era to a new type of post-imperial monarchy of the 21st century, which poses qualitatively new requirements and tasks for this institution. Her Majesty became the personification of the unity of the historical periods of the modern world history of the second half of the 20th century – the first quarter of the 21st century, honorably leading Great Britain through the path of post-war reconstruction, the country's search for a place in the newest system of changing international coordinates, which has not yet been fully determined, as evidenced by a complex process Brexit. Allied relations with Ukraine, which have reached an unprecedented level of productivity against the background of the Russian invasion, help define a new meaning of British greatness in Europe and the world. This is also the merit of Her Majesty, who in a peculiar manner has always been able to subtly, timely and adequately respond to new trends in national and world politics in her unique style.

Keywords: Great Britain, monarchy, Elizabeth II, Charles III, Ukraine, Ukrainian-British relations.

Oleksandr DEMIANIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Deputy Rector for Scientifically-Pedagogical Work,
Volyn In-Service Teachers Training Institute
(Lutsk, Ukraine), adem51@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0034-5768>

Ihor SOLIAR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Director of the I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
(Lviv, Ukraine), isoliar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>

Volyn Region in the Period of Combat Actions Deployment on the Eastern Front of the World War I (1914–1916)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.147>

UDC: 94(477.82)“1914/1916”

Abstract. Volyn region, western districts of which became a place for a constant combat struggle starting from 1915, severely suffered during the World War I. The region was crowded by the militaries from both sides, and this reflected on the condition of the locals. On the other hand, several military operations conducted in Volyn region have been eternalized in the military craft handbooks. **Purpose of the research** is to conduct assessment of the World War I events as to their impact on the separate region, in particular – Volyn region, and to trace the course of episodes of the Great War during, first of all, 1915–1916, a period when Volyn finally entered the theatre of the combat actions. **Research methodology** is based upon the general methods of analysis, synthesis, and generalization. It is also based upon the principles of critical analysis of archive and documentary sources and methods of comparative analysis of the sources and historiography. **Scientific novelty** is in the fact that the authors confirmed the general tendencies of how the World War I deployed in Volyn region and formulated the peculiarities of the separate aspects of the military events occurring there during 1914–1916 (based on the little-known or even unknown documents from the archives of the Volyn, Zhytomyr and Rivne region). **Conclusions.** Volyn region, which from the beginning of the World War I received a frontline status, for several years became a place of, firstly, active (1915–1916) and, then, permanent (1917–1918) combat actions. A considerable amount of the local male population was conscripted to the Russian army, whereas most of the state authorities of the western districts and local population were evacuated deeply into the Russian Empire. The regional infrastructure was severely damaged, while most of the settlements in the area of the combat actions were destroyed with local citizens being relocated to both sides of the front.

Keywords: Volyn, World War I, Lutsk (Brusilov's) breakthrough, military operations.

Until summer of 1914 Volyn region was a part of Kyiv General Governance. On 23 August 1914, military situation was introduced there¹. Because of this, offices of general governor for Kyiv, Podillia and Volyn were cancelled, whereas Volyn region, together with Podillia, Kyiv, Chernihiv, Kursk and Kharkiv regions, became a part of Kyiv military unit.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.864. – Спр.237. – Арк.5.

Due to its geographical location, territory of Volyn region was under the authority of the troops of the South-Western front, which was located between Ivanhorod (in the south) and Kamianets-Podilskyi (in the north). N.Ivanov, artillery general, was appointed as the chief of the front, to which 3rd, 4th, 5th, and 8th Armies were part². Front's headquarters were located in Rivne.

The 3rd Army, led by infantry general N.Ruzskiy, and the 5th Army under the command of cavalry general P.Pleve were located directly on the territory of Volyn region. At the beginning of the World War I, the 3rd Army comprised the IX, X, XI and XXI corps as well as 9th, 10th and 11th cavalry divisions with a total number of about 215 000 soldiers and officers. The 5th Army consisted of V, XXV, XVII and XIX corps as well as 1st Don's, 7th and consolidated cavalry divisions.

For these armies, the following location was determined: for the 5th – the region of Chełm – Kovel – Volodymyr-Volynskiy; for the 3rd – the region of Lutsk – Dybno – Kremenets. Army led by general N.Ruzskiy had to act in the following districts of Volyn region: Lutsk, Rivne, Dubno, Kremenets, Ostroh, Iziaslav, Novohrad-Volynskiy and Zhytomyr³. In the tactical dimension, the 3rd Army was assigned to conduct attack on the territory of the Eastern Halychyna together with the 8th Army of the cavalry general A.Brusilov. The army of the general Pleve was responsible for Volodymyr-Volynskiy and Kovel districts. Within the offensive operation from the northern Volyn into the territory of Poland, Pleve's army had to act together with the 4th Army led by infantry general duke A.Zalts.

On 18–19 July 1914, mobilization manifesto was sent to Volynian district towns. In this period, citizens of the frontline regions (in particular, Volyn and Podillia) became the main source for Russian army staff. Local authorities widely used agitation materials for propaganda of mobilization – they spread leaflets, brochures and, for those who were illiterate, pictures and portraits. If only to take Pulmo area as of 1 October 1914, 139 men were conscripted into the Russian army. The most of them were from Pulmet (22 people), Pulmo (18 people), Pishcha (15 people) and Ostrivia (11 people)⁴.

In the first month of war, the royal army received nearly 7000 mobilized Volynians⁵. That said, the following number of people was taken to the military service: from Volodymyr-Volynskiy – 231 people; from Iziaslav – 55 people; from Kovel – 350 people; from Kremenets – 600 people; from Lutsk – 316 people for unqualified reserve; from Novohrad-Volynskiy – 430 people; from Ostroh – 115 people; from Ovruch – 118 people; from Starokostiantyniv – 106 people; from Rivne – nearly 600 people for reserve and arms service⁶. Percentage of mobilized people in comparison to the general quantity of the local population constituted 50–65%. For instance, 60% of working male population of Kamin-Kashyrskiy area were mobilized in the first year of the war⁷.

As early as on 31 July 1914, general N.Ivanov issued an order to impose military censorship on the entire theater of combat operations and adjacent territories⁸. Since then, a military censorship department was created in the headquarters of the commander-in-chief of the South-Western Front. It took over the organization of military censorship points and the creation of a censorship network on the frontline, particularly in Volyn region.

² *Брусилов А.А. Мои воспоминания.* – Москва, 1946. – С. 66.

³ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.864. – Спр.237. – Арк.15.

⁴ Державний архів Волинської обл. (ДАВО) – Ф.416. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.56–66.

⁵ *Дем'янюк О.* Західна Волинь: театр бойових дій Першої світової війни // *Військово-науковий вісник.* – Вип.9. – Л., 2007. – С. 52.

⁶ ДАВО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1284. – Арк.65–69.

⁷ *Денсюк В.* Літопис Камінь-Каширщини: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2001. – С. 63.

⁸ ЦДДАК України. – Ф.1600. – Оп.1. – Спр.549. – Арк.14.

During 4–9 August 1914, military censorship points were formed at Volyn. The powers of the Zhytomyr's military censor were performed by the head of the Volyn regional gendarmerie, colonel Mezentsev. Captain Zhinkin was appointed as Rivne's military censor, retired colonel Modestov was appointed for Novohrad-Volynskiyi, and captain Bagration-Davidov was appointed for Dubno⁹. It should be noted that, already in the first autumn months of 1914, these points showed effective work: secret correspondence was intercepted, several scouts were caught, maps with notes of the location of Russian military units were seized.

In August – September 1914, voluntary-based infirmaries and hospitals appeared in the frontline regions. The number of beds in them ranged from 70 to 200. In August, an infirmary named after the Volyn eparchial priesthood was opened in the premises of the Zhytomyr Women's Theological College¹⁰. The medical building of the Volyn Theological Seminary was given for the needs of the wounded.

Since the beginning of the World War I, units of the 3rd, 4th and 5th Russian armies, headquarters, hospitals, and infirmaries have been located in the cities and villages of the Volyn region. The following units were stationed in Zhytomyr: 5th Infantry Division of the IX Army Corps, 17th Arkhangelogorodsk Infantry Regiment, 19th Kostroma Infantry Regiment, 20th Galitskiy Infantry Regiment. The 42nd Yakutia Infantry Regiment was located in Kremenets; the 126th Rylysk Infantry Regiment – in Ostroh, the 128th Starooskol Infantry Regiment – in Iziaslav, and the 18th Vologda Infantry Regiment – in Novohrad-Volynskiyi¹¹.

In August, the personnel of the 11th Hussar Iziium Regiment, the 43rd Okhotsk Infantry Regiment, the 44th Kamchatka Infantry Regiment, and the 11th Infantry Division of the XI Army Corps were stationed in Lutsk¹². Since June, units of the 125th Kursk Infantry Regiment, the 127th Putivl Infantry Regiment, the 21st Sapper Battalion, the 4th Convoy Battalion, and the 32nd Infantry Division of the XI Army Corps were stationed in Rivne¹³.

The headquarters of the 11th Cavalry Division, the command, the 1st, 2nd and 3rd batteries of the 11th Artillery Brigade, the 18th and 19th cavalry artillery batteries, the 32nd Chuhuiv Dragoon Regiment, the 41st Selenginskiy Infantry Regiment, and 4th Don Cossacks Battery were stationed in Dubno. Separate squadrons of the 32nd Chuhuiv Dragoon Regiment were stationed in the villages of Myrohoshcha, Kniakhynyn, and Pohoriltsi¹⁴.

The first armed clashes between the Russian and the Austro-Hungarian troops in the Volyn region took place on 2 August 1914. As a result of enemy attacks in the villages of Kovel, Dubno, Volodymyr-Volynskiyi and Starokostiantyniv districts, 178 peasant yards were partially destroyed, working equipment and crops were damaged¹⁵.

On 3–4 August, the Austro-Hungarian army shelled the city of Volodymyr-Volynskiyi and the district: a railway station in the district capital was destroyed, five houses and more than a dozen of outbuildings were burned down¹⁶.

At the beginning of August, among the volosts of Volodymyr-Volynskiyi district, the Porytsk district suffered the greatest losses, in particular, the villages of Samovolia and

⁹ Там само. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.1666. – Арк.55.

¹⁰ Степаненко Г.В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917) // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.59.

¹¹ Звєгинцов В. В. Русская армия 1914 г. Подробная дислокация. Формирования 1914–1917 гг. Регалии и отличия [Електронний ресурс]: <http://regiment.ru/Lib/A/3.doc>

¹² ДАВО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1284. – Арк.76–77.

¹³ Там само. – Спр.1577. – Арк.11.

¹⁴ Гаврилюк Т. Перша світова війна на Дубенщині // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сторінки воєнної історії краю. – Вип.30. – Луцьк, 2009. – С.172.

¹⁵ Державний архів Житомирської обл. (ДАЖО) – Ф.226. – Оп.1. – Спр.539. – Арк.1, 7.

¹⁶ ЦДДАК України. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 247. – Арк. 14, 18, 19, 30.

Shcheniutyn, where 81 estates were burned¹⁷. The town of Porytsk was destroyed and burned by Austro-Hungarian troops. The neighboring Hrybovets district was slightly less damaged. Soldiers of the 68th Borodino Infantry Regiment came to help the residents of Volodymyr-Volynskiy district, and scattered the Austrian cavalry as well as drove the enemy out of the county.

Then, on 8–9 August 1914, the Austrian artillery fired on the town of Radyvyliv, in Kremenets district, and the town of Druzhkopil, in Volodymyr-Volynskiy district, without significant damage to the local population. During the same time, the town of Volochysk in the Starokostiantyniv district was also shelled – the barracks and the house of the local priest burned down. However, it should be noted that Volochysk also suffered from Russian troops. They blew up the railway station¹⁸.

Local officials urged the population to remain calm and not to panic. At the meeting of mayors and elders of the Volyn region, which took place on 7 September in the region's capital, it was noted that the cities which are part of the active army – Dubno, Kovel, Kremenets, Volodymyr-Volynskiy – are in particularly unfavorable conditions. Mayor of Volodymyr-Volynskiy noted that the city is completely deprived of the possibility to receive the basic necessities since all railway communications of the city are occupied exclusively by the material for the construction of the railway¹⁹.

In order to combat the progressive deficit of food and basic necessities (flour, cereals, salt, sugar, tea, kerosene, coal, firewood, matches, etc.) and to prevent the spread of speculation in frontline districts, the authorities introduced the allowance, which were issued to families of the mobilized to troops. By the beginning of 1915, rations worth 45 813 rub. had been issued to 4280 families of those mobilized in twelve Volyn district towns. The military and church boards of trustees joined the maintenance of military families. According to the Volyn Diocesan Gazette, 20 458 families of the mobilized for the war received material assistance at the end of 1914 and the beginning of 1915²⁰.

In the spring of 1915, the situation on the Eastern Front began to change in favor of the Central Powers. In May – June, Russian troops were unprepared for a breakthrough by Austro-Hungarian and German troops of the Russian defensive positions in the Gorlice – Tarnów area. The Russians were forced to retreat and defend the line of Chełm – Volodymyr-Volynskiy – Brody – Buchach²¹. Initially, the refugees were placed in the area of Lutsk, Volodymyr-Volynskiy – Dubno²², and, later, in camps near Rivne and Zhytomyr.

At the beginning of the summer of 1915, the Volyn region was gradually being filled with refugees from Galicia, whose placement in the front line undoubtedly became a mistake of the Russian military command. With the advance of the front line to the east, they had to be evacuated further and further to the rear. A.Vlodarchyk, an eyewitness to those events, recalled: “Refugees and military convoys were moving in different directions on the Lutsk road (tract). They said that grain had been burned behind them, and there was no water in the wells”²³.

In June 1915, a telegram was sent to the Lutsk military executor stating that 376 peasant families with property on carts were moving from Horokhiv to Lutsk. They

¹⁷ Сельскохозяйственные хроники Вольнской губернии. Январь 1915. – Житомир, 1915. – С.15.

¹⁸ ДАЖО. – Ф.1. – Оп.44. – Спр.505. – Арк.3–4, 8.

¹⁹ ДАВО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1284. – Арк.59.

²⁰ Вольнские епархиальные ведомости. – 1915. – №7. – С.10.

²¹ Науменко А. До історії бойових дій на Волині під час Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сторінки військової історії краю. – Вип.30. – С.160.

²² ЦДІАК України. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.751. – Арк.21.

²³ Влодарчик А. Втікачі (біженці) з рідних осель в 1915 р. (Спогад з Першої світової війни) // Літопис Волині. – 1967. – Ч.9. – С.55.

were evicted from the Horodetskyi district of Halychyna by a circular order of 27 May 1915 by Governor-General of Halychyna G. Bobrinskiy²⁴.

Mostly, refugees from Halychyna passing through the Volyn region had to take care of their own protection and take care of each other²⁵. A typical picture of that time was told by a refugee from Halychyna: «A guard came to us, inspected carts, horses and cattle and said that in Rivne the government buys cattle for meat for the army and pays well, and horses and carts can be sold in Zhytomyr»²⁶.

At the background of the changing situation at the front, there was a lack of funds to meet the needs of the army and to finance local programs. Gradually, a significant portion of non-military funds was withdrawn from local budgets. For example, the Rivne City Duma included in the costs covered by special funds the following expenses: rent of premises for the army, insurance of city buildings allocated for the assembly point, maintenance of families of reserve ranks and militia soldiers mobilized for active service, various costs associated with circumstances of wartime²⁷.

In the summer of 1915, the territory of Western Volyn finally entered the theater of military actions. Austro-Hungarian troops gradually began to conquer the settlements of Volyn province by the forces of the 1st Army from July and the 2nd Army from August 1915. This led to the retreat and redeployment of Russian troops, as well as additional mobilization measures.

In a report to the head of the Warsaw Local Brigade, the Kovel District Military Commander, Colonel Puchkov, pointed out that all district citizens, who had been subject to military service, had been mobilized in July 1914, on 20 September 1914, and on 1 April 1915²⁸. In total, by October 1915, 170 000 people had been drafted from the Volyn region for military service, including almost 68 000 reservists, 40 000 first-class soldiers, and about 60 000 conscripts²⁹.

The local population began to become even more involved in the construction of fortifications, digging ditches, pulling wire, and arranging defensive lines. All discharged men between the ages of 18 and 45 were mobilized for military service. Since, for the most part, these were unpaid jobs, the locals tried to become hired by the landlords. Refugees from Galicia were often involved in ancillary work.

In August 1915, Austro-Hungarian troops began advancing towards Volodymyr-Volynskyi. However, the successful actions of the 3rd Russian Army under the command of Infantry General L. Lesh near Chelm suspended this offensive for a short time. In a few days, the Austro-Hungarian troops managed to reach the line of Turiisk – Volodymyr-Volynskyi. On 16 August 1915, the 11th and the Buh Armies captured Kovel, Volodymyr-Volynskyi, and Horokhiv³⁰.

There was a threat of capture of Lutsk by the Austrians, as the city was in the zone of the least concentration of the Russian militaries. By order of the Supreme Commander-in-Chief of the Russian troops, almost half of the personnel of the 8th Army were transferred to the north to level the advantage of the Austrian armies, which was on the line of Kovel – Volodymyr-Volynskyi³¹.

²⁴ ДАВО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1577. – Арк.49.

²⁵ Дем'янюк О.Й. Луцьк та Луцький повіт в роки Першої світової війни // Актуальні проблеми українського державотворення. – Вип.ІІІ. – Луцьк, 2010. – С.29.

²⁶ Влодарчик А. Втікачі (біженці) з рідних осель... – С.56.

²⁷ Державний архів Рівненської обл. (ДАРО) – Ф.616. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3 зв.

²⁸ ДАВО. – Ф.266. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.421.

²⁹ ДАЖО. – Ф.206. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.27.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.294.

³¹ Брусилов А.А. Мои воспоминания. – Москва, 1946. – С.160.

The troops of the Western Front, under pressure from the Austrian and German troops, retreated in the direction of Ratno – Kobryn, as a result of which a gap between the flanks of the two fronts – the South-Western and the West – formed. The South-Western Front stopped on the line of Brody – Lutsk – Chortoryisk.

In August – September 1915, the Russian command, in order to prevent the encirclement of its troops, decided to make a general retreat along the entire front. The most important state institutions and local authorities were hastily evacuated. So, on 16 August, in a hurry and without the evacuation plan, the Lutsk city council was evacuated to Zhytomyr. District documents, plans of city lands, current affairs since 1912, books on birth and death, marriage and divorce as well as other less important documents were taken out³². Employees of local institutions were fired due to military circumstances on 15 August 1915³³.

Totally, by the middle of the autumn of 1915, six counties of the Volyn region were evacuated: Kovel, Volodymyr-Volynskiy, Lutsk, Dubno, Ostroh and Rivne. Novohrad-Volynskiy, Zhytomyr, and Kremenets districts as well as city of Zhytomyr were preparing for evacuation.

In the territories of the Volyn province occupied by German and Austrian troops, the local population was involved in the reconstruction of destroyed administrative buildings, bridges and crossings; repair of communications and roads damaged by the retreating Russian troops; construction of defensive fortifications. In addition, horses and livestock were confiscated from the local population. Signs in Austrian and German appeared on the streets of the settlements. District recordkeeping was being gradually transferred to the German language.

Austro-German troops conducted a series of successful military operations against the Russian army in the Volyn region, which led to its retreat near Rivne in a relatively short time. On 1 September, the 1st Austro-Hungarian Army launched an offensive on Dubno, and the 4th Army launched an offensive on Rivne. After the capture of Dubno, the commander of the 1st Austro-Hungarian Army, General Dankl, launched an offensive on Rivne.

At this time, the commander of the 8th Army had already managed to stabilize the front through the efforts of units led by Lieutenant General S.Stelnitskiy and Major General A.Denikin.

At the beginning of September, after the XXXIX Army Corps were joined by the 4th Iron (Zheleznaya) Rifle Division at station Klevan in Rivne district, General S.Stelnitskiy took a defensive position on the right flank of the 8th Army along the Stubla river. In addition, General A.Brusilov sent a convoy squadron and the Orenburg Cossack Division northeast of Rivne to the Oleksandriia area as well as the 7th and the 11th cavalry divisions to the region near Derazhnia³⁴. Thus, the commander of the 8th Army covered Rivne, where the headquarters of the South-Western Front was at that time, by the troops semicircle and reduced the positional gap with the Western Front. The rapid retreat of the Russian army and the prompt redeployment of units of the 8th Army in the Rivne area made it possible to suspend the Austrian offensive.

The changes that took place on the Eastern Front of the World War I in August – September 1915 had a negative impact on the situation of the population of Western Volyn. Among the local population, there begun the large-scale propaganda in the frontline areas to destroy food and property so that they would not reach the enemy. In some districts the destruction of crops, the burning of estates, mills, and bridges became widespread. The local, mostly rural, population left their homes and moved deep into the Russian Empire, following the retreating parts of the Russian army.

³² ДАВО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1577. – Арк.125 зв.

³³ Там само. – Ф.85. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.110.

³⁴ *Брусилов А.А. Мои воспоминания.* – С.162.

Meanwhile, General A. Brusilov, realizing that the forces at his disposal would not be able to hold back the Austrian offensive for a long time, demanded strengthening forces from the commander-in-chief of the armies of the South-Western Front General N. Ivanov. To strengthen the 8th Army, the XXX Army Corps was sent, led by Lieutenant General A. Zayonchkovskiy, who was immediately sent to the area of the village Stepan to strengthen the right flank of the army.

Having received strengthening, General A. Brusilov developed a plan of enemy counterattack with the involvement of personnel of the XXX and XXXIX army corps, the 7th Cavalry Division and the 4th Iron Rifle Division, i. e. with the whole right flank of the army. The ultimate goal of the counteroffensive was to transfer the front to the line of the rivers Styr and Ikva and to conquer back Lutsk and Rozhyshech³⁵.

On 23 September 1915, as a result of a counteroffensive by General A. Denikin's 4th Iron Rifle Division, Lutsk was liberated for a few days. The morning attack was preceded by night shelling by the division commander. For a successful operation, A. Denikin received the following higher military rank of lieutenant general. During the battles for Lutsk, the 4th Iron Rifle Division captured 158 officers and 9773 soldiers of the Austrian army³⁶. At the same time, the division itself suffered significantly due to losing about 40% of its staff.

A few days later, fearing an attack by German units coming from Kovel on the right flank of the 8th Army, the commander-in-chief of the South-Western Front General N. Ivanov ordered General A. Brusilov to withdraw his army to the Berestiany – Olyka – Mlyniv line. However, this tactical scheme did not work, since large land and cavalry forces could not have been secretly transferred across Volyn Polissia. In order to prevent the Germans from wedging into their right flank and tearing it away from the 3rd Army, which at that time was part of the Western Front, General A. Brusilov was forced to stretch the right front of the army to Kolky and then to Kukhotska Volia³⁷.

During the autumn battles of 1915, the area and population around Kovel, Chortoryisk, Kolky, and Manevychi were severely damaged. In particular, many destroyed farms remained in the villages of Bilyn, Kolodii, Vovchok, Horodok, Yablunka, and Cherevakha³⁸. Residents of Derazhnia, Diatkovychi, Klevan and partly Rivne districts suffered the greatest losses among Rivne area³⁹.

As a result of the autumn operation by General A. Brusilov's 8th Army, the front started winter along the line of Kremenets – Dytiatychi – Dubno – Pereshiv – Khromiakovo – Bohuslavka – Kulykovychi – Chortoryisk – Bilska Volia – Loknytsia⁴⁰. We have to state that the last military operation in 1915 on the territory of Volyn province was the December offensive of the troops of the South-Western Front near Dubno, which ended in failure.

The stabilization of the front and the coming winter prompted the Austro-Hungarian and Russian commands to create a continuous line of defensive buildings and fortifications along the entire line of confrontation. Depending on the strategic importance and features of the area, the defensive lines stretched for 5–9 km in depth of the area. For their construction, local residents were involved as well as materials from brick and stone buildings of nearby settlements were used.

³⁵ Соловійов О. Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Історичні науки. – Луцьк, 1998. – Вип.1. – С.46.

³⁶ Деникин А.И. Путь русского офицера. – Москва, 1991. – С.280.

³⁷ Брусилов А.А. Мои воспоминания. – С.166.

³⁸ Заброварний Б., Шабала Я. Західне Полісся під час Першої світової війни: соціально-економічна ситуація // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Любомль в історії України та Волині. – Вип.25. – Луцьк, 2007. – С.96.

³⁹ Соловійов О. Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Історичні науки. – Вип.1. – Луцьк, 1998. – С.47.

⁴⁰ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С.187.

In the spring of 1916, the Russian command carried out large-scale engineering work on the future offensive in the Volyn province. For the covered movement of Russian units to the enemy's lines of defense, engineering bridgeheads were created, which consisted of 6–8 parallel interconnected trenches located at a distance of 70–100 meters from each other.

On the eve of the offensive in the spring of 1916, a large part of the Russian army was concentrated on the South-Western Front. However, information on its number, technical equipment and combat capability varies considerably. That said, the participant of the World War I, General of Infantry A.Zayonchkovskiy gives the following numerical and qualitative indicators: 19,5 corps and 11–12 cavalry divisions (a total of about 510 000 bayonets)⁴¹. Instead, the Russian military historian A.Utkin believes that the number of Russian soldiers in troops of General A.Brusilov (40 infantry and 15 cavalry divisions) was 573 000 bayonets and 60 000 sabers, 1770 heavy and 168 light canons⁴².

In contrast to the Western and Northern Fronts, the Russian forces on the South-Western Front were evenly distributed, which allowed General A.Brusilov to plan an offensive on the enemy's position in small offensive groups at a distance of 450–550 km.

At the Military Council in Mohyliov, on 1 April 1916, discussing the program of hostilities for the current year, the commander-in-chief of the South-Western Front General A.Brusilov, expressed the opinion that his armies were capable of effectively advancing and achieving certain successes. As a result, A.Brusilov received permission to prepare an offensive. However, he also was warned by General of Infantry M.Alekseev that heavy artillery and a large number of ammunition of the army of the South-Western Front will not be provided.

On the eve of the offensive of the South-Western Front, General A.Brusilov had four armies at his disposal, of which two armies were in the territory of the Volyn region: the 8th Army managed by General of the Cavalry A.Kaledin and partially (in Southern Volyn) the 11th Army managed by General of the Cavalry V.Sakharov⁴³.

The 8th Army, which occupied the front in the Kovel direction from the village Ostrovsk, where it bordered on the 3rd Army of the Western Front, to the village Bohuslavka, included: IV Cavalry Corps (commander – Lieutenant General Ya.Gillenshmidt), XLVI Army Corps (commander – Lieutenant General N.Istomin), V Siberian Cavalry Corps (commander – Lieutenant General L.Velyashev), XXX Army Corps (commander – Lieutenant General A.Zayonchkovskiy); in the Lutsk direction from the village Bohuslavka to the village Detynychi: XXIX Army Corps (commander – Lieutenant General S.Stelnitskiy), XL Army Corps (commander – General of the Infantry N.Kashtalinskiy), VIII Army Corps (commander – Lieutenant General V.Dragomirov), XXXII Army Corps (commander – Lieutenant General I.Fedotov)⁴⁴. The 8th Army reserve included units of the 100th Infantry Division in the Stepan area as well as the 7th Cavalry Division in the Derazhnia area, the 2nd Finnish Infantry Division and the 12th Cavalry Division south of Rivne.

Russian troops in the Volyn region were opposed by the 4th Austrian Army of Archduke Joseph Ferdinand as part of General A. von Linsingen's army group near Kovel and General E.Bem-Ermoli's army group near Lutsk.

The 8th Russian Army was opposed by: the 270th Reserve Regiment, the 9th and 1st Cavalry Divisions, the 11th Honvéd Cavalry Division, the Polish Legion, the 127th Brigade

⁴¹ Зайончковский А.М. Первая мировая война. – Санкт-Петербург, 2002. – С.535.

⁴² Уткин А.И. Первая мировая война. – Москва, 2001. – С.276.

⁴³ ДАВО. – Ф.490. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.14.

⁴⁴ Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети / Упор. І.М.Пасюк. – Луцьк, 2006. – С.6–7.

of the 53rd Infantry Division, the 26th Landwehr Division, the 10th Cavalry Division, 4th Infantry Division, 41st Honvéd Cavalry Division, 37th Honvéd Cavalry Division, 2nd Infantry Division, 70th Honvéd Brigade, 11th Infantry Division, 7th Infantry Division, 36th Landwehr brigade, 46th Infantry Division. The 13th Infantry Division and the brigade of the 11th Infantry Division were stationed in the reserve behind Lutsk.

On the eve of the offensive of the South-Western Front, the right flank of the 11th Army was in the territory of the Volyn region. The 17th Army Corps (commander – General of the Infantry P.Yakovlev) was located on the line from the eastern bank of the Ikva river to the village of Popivtsi. The Austro-Hungarian command used the 25th Infantry Division, the 46th Infantry Division, the 7th Cavalry Division, and the 1st Landwehr Brigade against the Russian troops.

According to the plan of General A.Brusicov, the 8th Army was to attack with two strike groups. The Sarny group of the XXV Army and IV and V cavalry corps, operating in the direction of Sarny – Kovel, had to break through to Kovel. The Rivne group of the 8th Army formed with the XL and VIII Army Corps was given an auxiliary role – to take the enemy's troops in its grip from the south by the offensive through Lutsk to Kovel.

On 22 May 1916, from 4 o'clock in the morning, artillery shelling of enemy positions was carried out on the entire South-Western Front. An element of surprise and massive artillery training allowed the troops of the South-Western Front to achieve significant success in attacking the enemy. Later, the commander-in-chief of the South-Western Front General A.Brusicov pointed out that by noon of 24 May his armies had captured 900 officers, more than 40 000 non-commissioned officer and soldiers, and a large number of weapons and military ammunition⁴⁵.

The most successful breakthrough was made exactly in Volyn by General A.Kaledin's 8th Army, in which about 170 000 Russian soldiers took part. The 4th Austrian Army of Archduke Joseph Ferdinand, involved in the battles against the 8th Army, consisted of 116 000 soldiers.

On 23–26 May 1916, heavy fighting continued on the Rafalivka – Kostyukhnivka line. The V Siberian Cavalry Corps near the village Kolky and the XXX Army Corps near the village of Rafalivka could not overcome the enemy's defensive lines and break through to Stokhid for a long time. According to the operative report of Major General N.Dukhonin, on 25 May, the XXX Army Corps pressed the enemy along the entire front from Styr to Zhuravychi⁴⁶. On 26 May troops under the command of General A.Zayonchkovskiy with forces of units of the 80th Infantry Division occupied Kolky, Roznychi and Kopyllia. On 28 May 1916, the Austrian units launched a counteroffensive near Kolky in order to set the front line on the Styr river.

On 25 May 1916, the 125th Division and the 1st Brigade of the 102nd Division captured station Kivertsi and moved in the direction of Lutsk⁴⁷. On 28 May, the regiments of the 125th and the 102nd divisions took over Rozhyshche with simultaneously capturing more than 1000 German soldiers. By July, the front line had been established along the Stokhid River, 18–20 km west of Rozhyshche.

In the area of the XL Army Corps, the troops managed to capture the first fortified strip of the Austrians which had a depth of 2 km. Their army destroyed the X Corps of the 4th Austro-Hungarian Army near Zhornyshche and Olyka. In other places of the breakthrough, the first day's attacks were unsuccessful. On 24 May 1916, the XL Corps, while developing its success with the assistance of the VIII Corps, occupied the second fortified strip, and the next day, pursuing the 2nd and 70th Austrian divisions, captured Lutsk.

⁴⁵ Брусиллов А.А. Мои воспоминания. – С.203.

⁴⁶ Брусилловский прорыв на Волині: факти, цифри, дати... – С.13.

⁴⁷ Луцьку 900 років: 1085–1985 / Упор. В.А.Наконечний. – К., 1985. – С.71.

As early as 29 May, Volyn Governor Skarzhinskiy issued an order to the Lutsk mayor, who was evacuated to Zhytomyr in 1915, demanding him to return to Lutsk together with the city administration to take up his duties. The main tasks of the mayor were determined as full assistance to the troops, providing food aid to the population and improving the health of the city and the population⁴⁸.

After a successful offensive on Lutsk on 26 May 1916, the Commander-in-Chief of the South-Western Front General A. Brusilov issued a directive №1594, in which he set the task for the 8th Army to gain a foothold on the Styr River in the Sokil – Rozhyshe – Lutsk – Torhovytsia section. He also ordered to continue the offensive on the right flank to Ostrovski – Novi Chervyshcha – Kashivka – Sokil and on the left flank in the direction of Torhovytsia – Demydivka. During the offensive operation, Russian troops reached the river Stokhid near village Mylsk, where they stayed until July 1916.

Less successful was the Russian offensive on Kovel, which was on the verge of the armies of the South-Western and Western fronts. Although the good time for the development of the offensive was lost due to the delay of the commander of the Western Front General A. Evert, General A. Brusilov decided to attack on 11 June 1916. In particular, he ordered the 3rd (transferred from the Western Front; commander – General L. Lesh) and the 8th Army to defeat the enemy and capture the area Horodok – Manevychi. General L. Lesh had to capture the territory in the direction of Horodok – Manevychi – Haluziia, and General A. Kaledin had to strike the main blow at Kovel and the auxiliary – at Volodymyr-Volynskiy. However, the front line moved towards Kovel only for 5–20 km and was established on the border of Kolky – Kyslyn – Horokhiv.

Fresh German divisions, the 11th Bavarian and the 108th Infantry, appeared in the area of the 8th Army along the railway towards Kovel. Following them, the 10th German Corps, hastily transferred from the French front, was redeployed to the Kyslyn area. Powerful counterattacks by these troops forced the 8th Army, which no longer had more reserves, to stop the successful advance⁴⁹.

Fighting continued in the southern part of the Volyn region. In the Horokhiv – Berestehko – Pliasheva area, the 7th Infantry Division of the 5th Siberian Corps, the 101st and 105th Divisions of the XXXII Army Corps carried out the offensive⁵⁰. The need to force water obstacles and fight in the wetlands restrained the Russian offensive.

In early July, after heavy artillery shelling, Russian soldiers of the XXIV Artillery and IV Cavalry Corps, which formed a part of the 3rd Army, broke through the defenses of General Hauer's troops in several places and crossed to the left bank of the Stokhid River near the villages of Chervyshche, Rudka, and Toboly, and captured the eight-kilometer bridgehead on the flank and three kilometers in depth⁵¹. On 1 July, the troops of the 8th and 3rd armies reached the line of the Stokhid River and established a front along it from Liubeshiv to the Kovel – Lutsk railway.

On 15 July 1916, the general offensive on the South-Western Front was resumed. Russian troops of the 3rd and Special Armies (a group formed at the base of guards corps in early July; commander – General of the Cavalry V. Bezobrazov) managed to push back the enemy near the villages of Siltse and Trysten, the 8th Army fought near the village of Kashivka and in the direction of Volodymyr-Volynskiy. One of the most successful battles took place on 18–19 August 1916, when three right-wing armies of the South-Western Front simultaneously launched an offensive on enemy positions. At the end of August, the offensive of the 3rd, 8th and Special Armies near the Stokhid River was very

⁴⁸ ДАВО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1574. – Арк.4–4 зв.

⁴⁹ Зайончковский А. М. Первая мировая война. – С.544.

⁵⁰ Гильчевский К.Л. Боевые действия второочередных дивизий в мировую войну. – Москва; Ленинград, 1928. – С.111.

⁵¹ Борбич М. Перша світова війна: бої на Стоході // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. – Вип.10. – Луцьк, 2002. – С.154.

unsuccessful. General A. Brusilov ordered the troops of the South-Western Front to move to active defense.

Therefore, the spring – summer campaign of 1916 was generally successful for the Russian army. However, the successful breakthrough of the South-Western Front, which went down in history as the Lutsk (Brusilov's) breakthrough, did not have an effective continuation. The autumn of 1916 in the territory of the Volyn region liberated during the spring-summer offensive of Russian troops, passed quite calmly in the military aspect, but with elements of growing propaganda of social-democratic parties both among the soldiers and among the local population. Military confrontation negatively affected the development of most frontline settlements in the Volyn region.

In Lutsk district, the population suffered significant material damage. The villages in Kolky, Trostianets, Sylno, Rozhyshche and Velytsk districts suffered the most. In Piddubtsi volost 1139 houses were destroyed and 582 houses were damaged (out of 2399 houses). Derno and Lypno were completely destroyed, while not a single undamaged building remained in Strumivka and Nyzhnii Hremen⁵². Retreating from Lutsk, Austro-Hungarian troops destroyed the power plant, parish school, military barracks and other utilities. Kovel district was especially devastated – on its territory the longest (comparing to all Western Volyn districts) active fighting took place. Residents of the villages of Velykyi Obzyr, Toboly, and Borovne suffered the most.

The villages of Varkovychivka and Malyn areas suffered the most among Dubno district. The villages of Pidbortsii, Skrakliv, Pidluzhne and Kamenytsia were wiped off the face of the earth. In Dubno, Austrian troops burned more than 400 buildings and deported about 700 locals to Austro-Hungary. In fact, the city was completely destroyed⁵³, and the local population was in a «state of complete insolvency»⁵⁴. Radyvyliv, Kozyn, Verby, and Krupets were burned down almost completely.

Berezhets and Bilokrynytsia areas suffered the most in Kremenets district. 14 villages and hamlets of Kremenets region were significantly destroyed. In Novooleksynets, 229 out of 247 yards were destroyed with only 142 locals remaining⁵⁵. In Pochaiv, 36 houses were destroyed and 90 were damaged with only 72 inhabitants left⁵⁶.

So, we can conclude that hostilities in the territory of the Volyn region began three times during the two and a half years of the World War I. During the shelling of the border objects of the Russian Empire in the August 1914, such Volyn cities as Volodymyr-Volynskiy, Radyvyliv, Druzhkopil, and Volochysk were damaged. During the summer – autumn campaign of 1915, the front was established directly on the territory of the Volyn region. Harsh and bloody battles took place in the western districts of Volyn. Austria-Hungary completely seized the lands of Lutsk, Kovel, and Volodymyr-Volynskiy districts as well as partially took over Rivne, Dubno and Ostroh districts. The 1916 spring-summer offensive of the South-Western Front on the territory of the Volyn region (known as Lutsk breakthrough) was successful. During the summer – autumn offensive (known as Kovel's operation), the achievements of the Russian army were much more modest. Uncoordinated actions of the commanders-in-chief of the adjacent Russian fronts and the strengthening of the defensive lines by the German army in the area of Kovel did not allow the Russians to develop their success. In the autumn of 1916, the front line was preserved in the western districts of the Volyn region and, with minor changes, stayed here until the end of the World War I.

⁵² *Бернадський Б.* До питання про стан економіки Волинської губернії в роки першої світової війни // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – Вип.3. – Луцьк, 1998. – С.52.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.396–397.

⁵⁴ ДАРО. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.9 зв.

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.630–645.

⁵⁶ Там само. – Арк.653–654.

REFERENCES

1. Bernadskyi, B. (1998). Do pytannia pro stan ekonomiky Volynskoi hubernii v roky Pershoi svitovoi viiny. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu VDU*, 3, 49–55. [in Ukrainian].
2. Borbych, M. (2002). Persha svitova viina: boi na Stokhodi. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia: kraii na mezbi tysyacholit*, 10, 154–155. [in Ukrainian].
3. Demianiuk, O. (2007). Zakhidna Volyn: teatr boiovykh dii Pershoi svitovoi viiny. *Vitiskovo-naukovyi visnyk*, 9, 49–62. [in Ukrainian].
4. Demianiuk, O. (2010). Lutsk ta Lutskii povit v roky Pershoi svitovoi viiny. *Aktualni problemy ukrainskoho derzhavotvorennia, III*, 27–36. [in Ukrainian].
5. Havryliuk, T. (2009). Persha svitova viina na Dubenshchyni. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Storiinky voiennoi istorii kraiu*, 30, 171–175. [in Ukrainian].
6. Nakonechnyi, V.A. (Comps.) (1985). *Lutsku 900 roki: 1085–1985*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Naumenko, A. (2009). Do istorii boiovykh dii na Volyni pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Storiinky voiennoi istorii kraiu*, 30, 160–164. [in Ukrainian].
8. Pasiuk, I.M. (Comps.) (2006). *Brusylivskiy proryv na Volyni: fakty, tsyfry, daty, dokumenty, materialy, karty, telebramy, memuary, fotobrafii, rarytetu*. Lutsk. [in Ukrainian].
9. Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv. [in Ukrainian].
10. Soloviov, O. (1998). Boiovi dii na Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny. *Naukovyi visnyk VDU: Istorychni nauky*, 1, 46–50. [in Ukrainian].
11. Stepanenko, H. (2004). Pravoslavne parafialne dukhovenstvo na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 s. liutyi 1917). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 5, 45–65. [in Ukrainian].
12. Utkin, A.I. (2001). *Pervaya mirovaya voyna*. Moskva. [in Russian].
13. Vlodarchyk, A. (1967). Vitkachi (bizhentsi) z ridnykh osel v 1915 r. (Spohad z Pershoi svitovoi viiny). *Litopys Volyni*, 9, 53–59. [in Ukrainian].
14. Zabrovarnyi, B., Shabala Ya. (2007). Zakhidne Polissia pid chas Pershoi svitovoi viiny: sotsialno-ekonomichna sytuatsiia. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Liuboml v istorii Ukrainy ta Volyni*, 25, 95–97. [in Ukrainian].
15. Zayonchkovskiy, A.M. (2002). *Pervaya mirovaya voyna*. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Олександр ДЕМ'ЯНЮК

доктор історичних наук, професор,
проректор із науково-педагогічної роботи,
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
(Луцьк, Україна), adem51@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0034-5768>

Ігор СОЛЯР

доктор історичних наук, професор,
директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна), isoliar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>

Волинська губернія в умовах розгортання бойових дій на Східному фронті Першої світової війни (1914–1916 рр.)

Анотація. Волинська губернія, західні повіти якої від 1915 р. стали місцем воєнного протистояння, впродовж Першої світової значно постраждала. Край було насичено військовиками, що відобразилося на становищі місцевого люду, тут відбулися кілька масштабних операцій. **Мета дослідження** – оцінити події Великої війни в розрізі впливу на окремий регіон, а також простежити перебіг епізодів протистояння на Східному фронті, насамперед 1915–1916 рр., періоду, коли Волинь була театром активних бойових дій. **Методологія** спирається на загальні методи аналізу, синтезу та узагальнення; ґрунтується на принципах критичного аналізу архівних й документальних джерел, методах порівняльного аналізу джерел і надбавь історіографії. **Наукова новизна.** На підставі мало- та невідомих документів з архівів Волинської, Житомирської, Рівненської обл. підтверджено загальні тенденції перебігу подій Першої світової війни на території Волині, сформульовано особливості окремих аспектів воєнного лихоліття в 1914–1916 рр. щодо краю. **Висновки.** Волинська губернія, яка від початку війни отримала статус прифронтової, стала на кілька років місцем активних (1915–1916 рр.), згодом перманентних (1917–1918 рр.) бойових дій. Значну частину місцевих чоловіків було мобілізовано до російської армії, більшість державних установ західних повітів і тамтешнє населення евакуйовані, інфраструктура краю зазнала руйнації та ін.

Ключові слова: Волинь, Перша світова війна, Луцький (Брусилівський) прорив, воєнні операції.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олексій ЯСЬ

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

Романтизм і неоромантизм у компаративному світлі

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.159>

УДК: 930.1(477)«XIX/XX»

Анотація. Мета дослідження. Порівняння класичного/старого романтизму та неоромантизму як стильових напрямів, а також представлення їх ролі в історії науки й інтелектуальній історії XIX–XX ст. **Методологія** базується на стратегіях порівняння та типології, зорієнтованих на виявлення подібних і відмінних рис двох стилів мислення. **Наукова новизна.** Романтизм та неоромантизм розглянуто як «первинний» і «вторинний» стилі, котрі репрезентували, відповідно, добу класичної науки й епоху її модерністського переформатування. Висвітлено неоднозначність хронологічної локалізації як романтизму, так і неоромантизму. Окреслено сполучення романтизму та неоромантизму з іншими стильовими напрямками. Проаналізовано пізнавальну ситуацію, котра склалася в культурну добу *Fin de Siècle* (1890–1914/1920 pp.), зокрема спричинилася до появи неоромантизму. Відзначено, що неоромантизм ґрунтувався на ірраціональному конструюванні світу минувшини, в основі якого була дихотомія духу й матерії. З'ясовано відмінність темпоральних уявлень романтиків і неоромантиків. Наголошено, що неоромантизм ініціював «перевідкриття» світу національного, політичного, соціального, культурного буття, завдяки чому виявився привабливим для «бездержавних» або «скривджених» націй. **Висновки.** Обстоюється думка, що схожість класичного романтизму й неоромантизму диктувалася генетичними взаємозв'язками, котрі генерували ефект наслідування та повторення в межах іншої культурної епохи. Показано, що неоромантизм мав низку суттєвих відмінностей, як-от інтелектуальний і пізнавальний релятивізм, завдяки чому гнучко запозичувалися й адаптувалися інші концептуалізації, стратегії, взірці; модерністське оновлення як родових елементів, так і запозичених ідей; дивовижна стильова відкритість та пластичність; часткове, вибіркоче повернення до ідеалізму й ірраціоналізму, котре сполучалося з аналітичними процедурами та логічно-раціональними настановами.

Ключові слова: історіографія, інтелектуальна історія, історичне письмо, *Fin de Siècle*, романтизм, неоромантизм, модернізм.

Старий/класичний романтизм і неоромантизм розглядають як стильові напрями соціогуманітаристики та водночас пов'язані з ними культурні й інтелектуальні явища, літературні, мистецькі експерименти, котрі локалізують, відповідно, початком XIX і першими десятиліттями XX ст. Утім, обидва стилі – «первинний» і «вторинний» – мали своїх предтеч.

Романтизму передував преромантизм другої половини XVIII ст., який простежувався в ідеях і практиках Й.Г.Гердера, Ж.-Ж.Руссо та низки інших інтелектуалів. Приміром, перший уявляв людство як арфу, де кожен народ є окремою струною. Недаремно походження романтичного вчення про творчий дух народу/нації асоціюють із постаттю цього німецького мислителя¹. Із преромантизмом пов'язують цілий період в історії німецької літератури, котрий метафорично охрестили як часи «Бурі та натиску» (1767–1785 рр.). В українській соціогуманістиці преромантичні мотиви віднаходять у текстах Г.Сковороди² та в «Історії русів»³.

Своїх попередників мав і неоромантизм, до кола яких зараховують інтелектуалів, мислителів, митців здебільшого від другої половини XIX ст. Передусім ідеться про колоритну постать Ф.В.Ніцше⁴, зокрема його візії «надлюдини», «воли до влади» та «життєвої сили», про символістську естетику Р.Вагнера, про метафізичний волюнтаризм А.Шопенгауера, котрий передував розквіту й поширенню віталізму. Власне, навіть сам термін «неоромантизм» постав ще на ґрунті старого романтизму. Наприклад, О.Герцен у дописі 1842 р. обстоював думку, що після Наполеона з'явилася «сильна школа неоромантизму»⁵, себто розглядав тодішній романтизм як свого роду спадкоємця преромантичної традиції XVIII ст.

З одного боку, романтизм був культурною й інтелектуальною реакцією на масштабні соціокультурні трансформації Європи наполеонівської доби. З іншого боку, романтизм постав як ідеалістичний поворот мислення до інтуїтивних, ірраціональних взірців, оскільки відображав зростаючий скептицизм і навіть неґативізм освічених верств до раціоналістичних, пізньопросвітницьких систем світобачення. Саме на них покладали провину за тривале воєнне протиборство, політичні катаклізми, руйнацію й величезні людські втрати впродовж наполеонівських/європейських війн 1792–1815 рр.

Подібні, проте, звичайно, нерівнозначні культурні настрої та інтелектуальні рефлексії простежувалися й наприкінці XIX ст., зокрема в річищі ніцшеанського розчарування суспільним поступом, яке розглядають одним із виявів неоромантичної критики культури. Тож коли старий романтизм сформувався на тлі згасання та разом суцільної ревізії пізньопросвітницької парадигми й канонів класицизму початку XIX ст., то неоромантизм безперечно відображав масштабну кризу позитивістської програми пізнання на зламі XIX–XX ст., передусім ідеалів і норм класичного раціоналізму.

Хронологічна локалізація як романтизму, так і неоромантизму доволі неоднозначна. Здебільшого романтизм окреслюють першими десятиліттями XIX ст.⁶ Скажімо, М.Грушевський пов'язував із романтизмом весь «західноєвропейський історіографічний рух» 1820-х рр.⁷

Однак локалізувати романтизм у межах певної національної інтелектуальної чи культурної історії досить складно. Приміром, у німецькій інтелектуальній традиції часто-густо обстоюється думка про свого роду єдину культурну епоху, котра сполучила періоди «Бурі та натиску», класицизму й романтизму, себто від 1760-х рр. до 1830-х рр.⁸

¹ Мейнке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В.А.Брун-Цеховой. – Москва, 2004. – С.288.

² Петров В. Куліш-хutorянин (Теорія хutorянства і Баївцанський епізод 1853–1854) // *Його ж. Розвідки* / Упор. В.Брюховецький. – Т.1. – К., 2013. – С.217.

³ Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму // *Записки НТШ*. – Т.222. – Л., 1991. – С.213.

⁴ Манґейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции / Отв. ред. Л.В.Скворцов; пер с англ. Е.Я.Додин. – Москва, 2000. – С.61.

⁵ Герцен А.И. Дилетантизм в науке. Статья вторая. Дилетанты-романтики // *Его же. Сочинения*: В 2 т. / Общ. ред. А.И.Володина, З.В.Смирновой. – Т.1. – Москва, 1985. – С.110.

⁶ Рейзов Б.Г. Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А.Л.Дымшиц. – Ленинград, 1956. – 534 с.

⁷ Грушевський М. «Историограф Малой России» // *Його ж. Твори*: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.10, кн.ІІ / Упор., передм., ком. О.Юркова. – К., 2015. – С.142.

⁸ Рудницький Л. Феномен німецького романтизму: контури й орієнтири // *Мислителі німецького романтизму* / Упор. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Івано-Франківськ, 2003. – С.9.

Ще складніше означити темпоральні межі циркуляції романтизму на східноєвропейських теренах, передусім українських культурних обширах. За слухним спостереженням Д.Чижевського, романтизм побутує в українській думці впродовж усього XIX ст., зокрема навіть в «антиромантичні часи»⁹. У персональному вимірі старий романтизм в українській історіографії представлений від М.Максимовича до Д.Яворницького, від 1820-х рр. до початку XX ст.

Складність темпорального окреслення романтизму пов'язана з надзвичайною багатоманітністю, мінливістю та динамічністю його стильових форм. Американський історик науки А.Лавджой обстоював думку, що романтизм запропонував ідею тотальної диверсифікації, котра нав'язала безмірне множення різноманітних напрямів і стильових течій¹⁰.

Та разом романтизм тяжів до своєрідного ідеалу нової універсальної культури, в якому синкретично сполучалися мистецтво, філософія, історія, наука, література, ідеологія й релігія¹¹. За висловом Ю.Бойка, «український романтизм, як і на Заході, став стилем культури і життя (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – О.Я.), він стримів охопити не лише всі ділянки мистецької творчості, але й науку, етику людських взаємин, виявитися у щоденній поставі до життя, виробити звичай»¹².

Певною мірою ці особливості трансливалися і до «вторинного» стилю – неоромантизму, котрі метафорично означають як своєрідну «тінь» класичного романтизму¹³. Саме тому романтизм та неоромантизм доволі складно формалізувати й вирізати у світлі типологічного інструментарію чи звичних процедур класифікації.

Романтизм як стильовий напрям відігравав неоднакову роль на різних національних обширах під час свого руху із заходу на схід Європи. Тож українському романтизму відводять особливе місце, зокрема розглядають його не тільки як своєрідний місток, що сприяв відновленню зв'язків України з Європою, а і як низку культурних та наукових практик, скерованих на подолання прірви між простонародною масою й вищими верствами¹⁴. Водночас впливи західного романтизму причинилися до становлення незалежних зразків мислення в культурному просторі імперії Романових у першій половині XIX ст.¹⁵

Так чи інакше, в межах старого романтизму виокремлюють періоди його інтелектуальної та культурної домінації, хоч і з певними застереженнями. В українській інтелектуальній історії доба романтизму обіймає період від 1830-х рр., коли ще відчувалися суттєві впливи просвітницького раціоналізму й класицизму, до 1860–1870-х рр., упродовж яких на теренах соціогуманітаристики чимдалі сильніше проступала пізнавальна програма «першого» позитивізму.

Темпоральні контури неоромантизму в європейській соціогуманітаристиці здебільшого пов'язують із другою половиною чи кінцем XIX ст. – 1920-ми рр., хоч іноді вважають часом його тріумфу «півтора десятиліття» до Першої світової війни¹⁶.

⁹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // *Його ж.* Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В.Лісового. – Т.1. – К., 2005. – С.17; *Його ж.* До характерології слов'ян. Українці // Там само. – Т.2. – К., 2005. – С.41.

¹⁰ Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи / Пер. В.Софронов-Антомони. – Москва, 2001. – С.301.

¹¹ Савельева И.М., Полетаев А.В. История и интуиция: наследие романтиков: Препринт WP6/2003/06. – Москва, 2003. – С.6.

¹² Бойко Ю. Український романтизм Центральної й Східної України у його стосунку до західноєвропейської романтики // Наукові записки УВУ: Філософський факультет. – Ч.8. – Мюнхен, 1965/1966. – С.68.

¹³ Луков В.А. Французский неоромантизм. – Москва, 2009. – С.5–6.

¹⁴ Lindheim R., Luckyj G.S.N. Introduction // *Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995* / Eds. R.Lindheim and G.S.N.Luckyj. – Toronto; Buffalo; London, 1996. – P.9.

¹⁵ Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. – Edmonton, 1985. – P.242.

¹⁶ Юнин Л. Зиммель: жизнь и философия // *Зиммель Г. Избранное*: В 2 т. / Гл. ред. С.Я.Левит. – Т.2: Созерцание жизни. – Москва, 1996. – С.554–555.

Втім, у жодному разі не йдеться про його домінування, як у випадку з класичним романтизмом.

Певна річ, із перспективи післяреволюційної експресії 1920-х рр. циркулювали думки про панування неоромантизму «на всесвітній арені» як чинника, що плекав революційні чи, навпаки, реакційні настрої¹⁷. Часом, наслідуючи М.Зерова, навіть обстоюють тезу про своєрідну діархію стилів – неореалізму й неоромантизму в українській літературі перших десятиліть ХХ ст.¹⁸ Не випадково романтику вітаїзму М.Хвильового здебільшого розглядають як один із виявів тодішнього неоромантизму¹⁹.

Однак неоромантичні устремління радше відображали провідні тенденції культурної та пізнавальної ситуації 1920-х рр., аніж передавали всю багатоманітну інтелектуальну палітру того часу з неабияким стильовим і концептуальним розмаїттям. Заразом «націоналістичний неоромантизм» міжвоєнної доби розглядають як неодмінного «учасника» тогочасних «боїв за історію», котрі формували нову конфігурацію історіографії першої половини ХХ ст.²⁰

На відміну від романтизму, який в історичному письмі часто-густо співіснував із пізньопросвітницьким раціоналізмом або «першим» позитивізмом, неоромантизм побутував у вигляді різноманітних, строкатих стильових сполучень із віталізмом, «критичним»/модернізованим позитивізмом, соціологізацією історії, символізмом, експресіонізмом, імпресіонізмом, авангардизмом і т. п. Тому хронологічна локалізація неоромантизму нерідко губиться на загальному горизонті інтелектуальної історії внаслідок різноманітних стильових метаморфоз та сполучень, оскільки в різних формах цей стильовий напрям циркулює й в інші періоди, практично протягом усього ХХ ст.

Наприклад, у польській історіографії верхню межу неоромантизму окреслюють завершенням Першої світової війни і відновленням Польської держави, проте деякі дослідники відсувають її до 1939 і навіть до 1948 рр.²¹ В українській історіографії та суспільно-політичній думці неоромантизм переважно пов'язують із державницьким напрямом 1920–1930-х рр., передусім із постаттю В.Липинського.

Втім, ця хронологічна локалізація неоднозначна, позаяк різноманітні формації неоромантизму в тому чи іншому вигляді циркулюють і пізніше. Зокрема, творчі практики й тексти таких діячів, як Д.Донцов («естетичний неоромантизм вольового типу»)²² і Ю.Липа²³ потрактовуються в неоромантичному дусі. Ба більше, неоромантичні мотиви й устремління споглядаємо в історичних працях навіть після Другої світової війни. Скажімо, неоромантичні устремління О.Оглоблина простежуються в його студіях, присвячених добі І.Мазепи та українським патріотам-автономістам кінця ХVIII – початку ХІХ ст., яких автор метафорично називав «людьми старої України»²⁴. Його молодий опонент Л.Білас акцентував увагу на побутуванні у цих текстах численних пасажів із «патріотичною фразеологією» та «поетичними додатками» до історії²⁵.

¹⁷ Козуб С. [Рец.] Коцюбинський М. Вибрані твори. Ред. та вступ. ст. Ан.Лебеда. Книгоспілка, 1926. ХХХІІІ, 247 с. // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.154.

¹⁸ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба: Дослідження, критика, полеміка. – Нью-Йорк, 1980. – С.24.

¹⁹ Абеїва І. Mykola Khvylovy and Expressionism // Journal of Ukrainian Studies. – 2000. – Vol.25, №1/2. – Р.45.

²⁰ Кравченко В.В. Передмова. Д.І.Багалій в світлі й тіні «Автобіографії» // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упор. і передм. В.В.Кравченка. – Х., 1999. – С.37.

²¹ Сінкевич Є.Г. Краківська історична школа в польській історіографії. – Миколаїв, 2010. – С.81.

²² Баган О. В обороні української цивілізації // Донцов Д. Вибрані твори: У 10 т. – Т.2. – Дрогобич, Л., 2012. – С.15.

²³ Наша антологія. Юрій Липа // Київ (Філадельфія). – 1954. – №5. – С.206.

²⁴ Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

²⁵ Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О.Оглоблина) // Сучасність. – 1961. – №7. – С.50.

Врешті в пострадянську добу з поверненням до наукового обігу «забороненої спадщини», передусім студій В.Липинського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, С.Томашівського, В.Кучабського, О.Оглобина, Н.Полонської-Василенко та цілої низки інших, державницькі/неоромантичні ідеї й концептуалізації як культурні взірці та стратегії для наслідування набувають неабиякого поширення. Звісно, останні побутували в так званому «знятому вигляді», як і більшість інших стильових напрямів, хоч тодішня потреба в легітимізації України як держави в історичному часі та просторі значною мірою підживлювала відповідні мотиви й устремління, принаймні робила затребуваною неоромантичну тональність багатьох праць.

Отож як класичний романтизм у ХІХ ст., так і неоромантизм у вигляді багатоманітних стильових сполучень, інтелектуальних мутацій, культурних формацій протягом цілого ХХ ст. циркулював у межах як українського історієписання зокрема, так і соціогуманітаристики загалом.

Така розмитість хронологічних меж неоромантизму пов'язана з його інтелектуальною й культурною природою. Цей стильовий напрям постав як багатолика інтелектуальна та культурна опозиція, духовний, ба навіть містичний, естетичний, психологічний, емоційний бунт супроти тотальності й раціональності космополітичного проекту модерну на зламі ХІХ–ХХ ст. Неоромантизм був скерований супроти крайнощів або «тріхів» тогочасної цивілізації, як-от нової небаченої урбанізації, масованої і гвалтовної соціалізації, механістичної дегуманізації, нестримної апології індивідуалізму, лібералізму, раціоналізму.

За великим рахунком, неоромантизм був продуктом естетичних інтенцій, футуристичних переднакреслень, культурних реакцій, експресивних почувань і психологічних рефлексій на рубежі ХІХ–ХХ ст., які нав'язували настрої ефемерності й хиткості тодішнього буття. На такій культурній хвилі ширилися релігійні шукання, містичні експерименти, передбачення майбутніх воєнно-політичних катастроф і соціально-політичних потрясінь²⁶, які в тому чи іншому вигляді провіщали присмерк імперської доби в Європі. Заразом неоромантизм причинився до постання культу відомих романтиків в європейській культурі й суспільній думці на межі двох століть, як-от Гете, Байрона, Новалиса та інших, зокрема ініціював нове прочитання та осмислення їхніх текстів.

Культурну добу, пов'язану з масштабними модерністськими трансформаціями, переважно локалізують 1890–1914 / 1920 рр. У західноєвропейських країнах її метафорично нарекли *Fin de Siècle*, а на російських обширах – Срібним віком. Дехто із сучасників сприймав тодішню епоху як час своєрідного повторення чи навіть «повного відродження»²⁷ старого романтизму.

Проте з висоти часу ці стильові перетворення переважно трактують у модерністському дусі. Приміром, Б.Крупницький окреслював тодішні світопочування еліти як блукання в «емоціональних лабіринтах модернізму»²⁸, а Л.Білас означував ці колізії як «хвилю ірраціоналізму з ярликом неоромантики»²⁹.

Із такої перспективи неоромантизм був не тільки породженням доби *Fin de Siècle*, а й неодмінною складовою модернізму та тодішньої пізнавальної ситуації, котру іноді називають «експресіоністською інтелектуальністю». Вона виявилася у

²⁶ Тарнавський О. Подорож поза відоме // Там само. – 1965. – №12. – С.45.

²⁷ Климентов А. Романтизм і декадентство. Філософія і психологія романтизма як основа декадентства (символізма). – Одеса, 1913. – С.9.

²⁸ Крупницький Б. Три культурні доби Європи // Похід (Гайденау). – 1946. – № 1. – С.13.

²⁹ Bilas L.R. The Intellectual Development of V.Lypyn'skyj: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.266.

самобутньому «параді нео-ізмів»³⁰ – неоготики, неоязичництва, неоідеалізму, неонатуралізму, неореалізму, неослов'янофільства, неоромантизму, неогегельянства, неокантіанства й т. п. На цій хвилі неоромантизм пов'язував найрізноманітніші стильові формації та концептуальні пропозиції.

Наприклад, літературознавець С. Венгеров тримався думки про психологічну єдність російської літератури 1890–1910 рр., яку розглядав у світлі «неоромантичного руху»³¹, під парасолькою котрого переховувалися символізм, декадентство, інші стильові експерименти. Зауважимо, що у царині історії літератури символізм, декадентство, неоромантизм і навіть експресіонізм й імпресіонізм досить часто уживалися як синоніми модернізму³².

Зрештою, неоромантизм початку ХХ ст. побутував у шатах відмінних стилів, концепцій і напрямів суспільно-політичної та культурно-філософської думки. Приміром, російське неослов'янофільство й віхівство (за назвою програмного збірника 1909 р. «Вехи») розглядають як самобутні форми неоромантизму³³. Як різні вияви неоромантизму висвітлюють і тлумачать практики й ідеї цілої низки тодішніх російських мислителів: від письменників-символістів Андрія Белого та Д. Мережковського до теолога С. Булгакова й філософа М. Бердяєва (зокрема творчі практики останнього означають як «релігійний неоромантизм»)³⁴.

Своєрідною проекцією доби *Fin de Siècle* був період модернізму в польській культурі з центром у Кракові, метафорично названий «Молода Польща» (1898–1918 рр.), котрий вирізнявся сполученням різних стильових напрямів – символізму, імпресіонізму, неоромантизму³⁵. І. Франко в дописі 1904 р. наголошував, що «символізм і всі роди неоромантизму знайшли до нас доступ і пустили, хоч, щоправда, бліденькі та слабенькі парості в літературі»³⁶. Музеєзнавець І. Свенціцький у газетній замітці 1935 р. згадував про безмежні простори «міжнародного неоромантизму, що захоплюється найтруднішими проблемами мистецтва “самого в собі”»³⁷.

Загалом неоромантизм ґрунтувався на ірраціональному розумінні, точніше конструюванні світу, котре спиралося на дихотомію духу й матерії. Причому «антиматеріальній силі», силі духу віддавалася очевидна перевага³⁸. Приміром, російські символісти розглядали символ як абстрактний зв'язок або своєрідного посередника між ідеєю, думкою та річчю, предметом³⁹. Так чи інакше, постулювалося двоєдине світосприйняття, хоч і з виразною ідеалістичною апологією.

Така ідеалістична, метафізична домінація пропонує очевидну порівняльну вісь, яка уподібнює неоромантизм із класичним романтизмом. Адже романтики оперували духовною, внутрішньою й морально-етичною силою, котра протиставлялася фізичним, матеріальним і зовнішнім чинникам на авансцені історії.

³⁰ *Каубе Ю.* Макс Вебер: жизнь на рубеже эпох / Пер. с нем. К.Г.Тимофеевой; под науч. ред. И.В.Кушнарёвой и И.М.Чубарова. – Москва, 2016. – С.481.

³¹ *Венгеров С.А.* Этапы неоромантического движения // *Русская литература XX века* / Под ред. С.А.Венгерова. – Москва, 2004. – С.9–10.

³² *Tarнавsky M.* Modernism in Ukrainian Prose // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1991. – Vol.15, №3/4. – P.264.

³³ *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. – Санкт-Петербург, 2008. – С.554.

³⁴ *Зеньковский В.В.* История русской философии. – Т. II, ч. 2. – Ленинград, 1991. – С.54.

³⁵ *Л.Р.Б. [Білас Л.-Р.]* Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В.Липинського // *Липинський В.* Твори / Ред. Л.Білас. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.ХХХІV; *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.421.

³⁶ *Франко І.* Лисенкове свято в Австрії // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т.35. – К., 1982. – С.89.

³⁷ *Свенціцький І.* Ретроспективна вистава українського мистецтва // *Діло (Львів)*. – 1935. – 25 вересня. – №255. – С.4.

³⁸ *Л.Р.Б. [Білас Л.-Р.]* Краків, Женева і філіяція «Кричевського»... – С.ХLIII.

³⁹ *Казин А.Л.* Неоромантическая философия художественной культуры (К характеристике мировоззрения русского символизма) // *Вопросы философии*. – 1980. – №7. – С.154.

Ця опозиція чудово продемонстрована в історичному письмі М.Костомарова – одного з найяскравіших українських романтиків XIX ст. На його думку, «наші суспільні, державні, економічні форми: ці предмети мають увійти до області наукових досліджень. Але всі загалом форми складають *зовнішній світ, котрий може приймати той чи інший образ, залежно від духу, що надав йому життя та рух*. Покинемо поки що цей зовнішній світ життєвих явищ, і поглянемо на свої *внутрішні, моральні сили*, на спосіб їх застосування, на прийоми, з якими ми справляємося з нашими загальними устремліннями, переконаннями та бажаннями»⁴⁰.

Врешті абсолютизація ідеального, внутрішнього, духовного якнайповніше втілена в романтичній ідеї народного/національного духу, з якою пов'язувалося побутування народу/нації як масового/колективного героя. Заразом європейський романтизм причинився до усвідомлення ідеї множинності історичних героїв і їх представлення на сцені минувшини⁴¹.

Ба більше, романтизм став «хрещеним батьком» національних історій XIX ст., відомого як «вік націй і національних держав». Саме звідси походить романтична концепція історичного часу як свого роду ідеалістична «матерія»⁴², котра синкретично сполучає різні темпоральні пласти – минувшини, сучасності та майбуття.

Такий часовий «сплав» у тому чи іншому вигляді продукує ідею тяглості чи безперервності національної історії й водночас месіанізм, себто освячення призначення чи особливої місії народу/нації. Це – один із популярних «мандрівних сюжетів» романтизму. Наприклад, ідеї та мотиви «Книги буття українського народу», автором якої вважають М.Костомарова, зіставляють із «Книгами польського народу і польського паломництва» (1832 р.) А.Міцкевича та «Книгою народу» (1838 р.) Ф. де Ламенне⁴³.

Проте, на відміну від старого романтизму, неоромантики меншою мірою апелювали до народного/національного духу, позаяк краще усвідомлювали та сприймали соціальну структурованість суспільства. Тим паче, на зорі XX ст. у світлі розмаїтих впливів соціологізації традиційні романтичні конструкції суспільства у вигляді сполучення різних верств в «єдиному» масовому герої – народі/нації, котрий репрезентувався як єдина антропоморфна спільнота, уподібнена до уявної колективної «особистості», були вже безперечно архаїчними.

Натомість у концептуалізаціях неоромантиків історична сцена конструювалася як розмаїте й багатопланове дійство, в якому були задіяні різні «актори» – нації, класи, стани, верстви, спільноти, еліти, політичні партії та їх провідники. Відтак романтична темпоральність як синкретична й ідеалістична основа, на якій дошукувалися архетипічних рис колективного/масового героя, на початку XX ст. відійшла в минуле.

Проте ідея спадкоємності чи тяглості, хоч і у видозміненому вигляді, приміром, як конструювання національно-державницьких традицій, залишилася затребуваною. Причому минувшина нації, її існування у часі та просторі зоставалася предметом й об'єктом тогочасного історичного письма з неоромантичною спрямованістю, зокрема в польській історіографії⁴⁴. У цьому сенсі неоромантизм повною мірою засвоїв

⁴⁰ Костомаров Н. Тысячелетие // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М.Грушевського. – [К.], 1928. – С.126.

⁴¹ Burrow J. A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. – New York, 2008. – P.472.

⁴² Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – №5. – С.27–28.

⁴³ Див.: Sydoruk J.P. Ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. – Winnipeg; Chicago, 1954. – P.39; Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. – Івано-Франківськ, 2004. – С.7; Грушевський М. В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи // Його ж. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.4, кн.І. – К., 2007. – С.53.

⁴⁴ Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – P.69.

спадщину старого романтизму, проте інакше вибудовував і репрезентував народну/національну історію.

Неоромантики «винайшли» нового, точніше модерністського героя, зорієнтованого на «перевідкриття» світу національного, політичного, соціального й культурного буття. Саме такий герой постулює єдність буденного та високого, матеріального й ідеального, дійсного та ілюзорного на модерністській основі, насамперед у душі віталізму – філософії життя.

Навіть більше, саме «життя» сприймалося як первісна дійсність – цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передує поділу світу на реальне й ідеальне. Такі інтенції виразно представлені у візіях і концептах цілої низки славнозвісних мислителів того часу, як-от А.Бергсона, В.Дільтея, Г.Зіммеля, Ф.В.Ніцше та ін.

Уповні природно, що ці ідеї перетікають до історієписання. Ось, приміром, заувага з розвідки молодого С.Томашівського – одного з найкращих учнів львівської історичної школи М.Грушевського та майбутнього галицького неоромантика: «Вічна й непропаща сила енергії, се не лише осередок життя матеріального світа природи, але кермує також природою людського духа. Результат її діяльності – се людська творчість в одному напрямі поступу. Сей закон бачимо в еволюції історичних культурних рас, а спеціально індо-європейських племен»⁴⁵. Вочевидь, цей пасаж добре ілюструє віталістичні мотиви на позитивістському ґрунті, на якому поступово окреслюються неоромантичні паростки.

Складнішою є справа з репрезентацією й відтворенням суцільного колориту місця та часу, котрий уважають неодмінною прикметою, ба навіть візиткою старого романтизму⁴⁶. Колоритність оповіді, котра надавала працям романтиків «привабливості роману», безперечно вабила інтелектуалів – як тих, хто сприймав неоромантичні ідеї, так і прихильників інших стильових напрямів.

Щоправда, для неоромантиків просторово-часовий колорит уже не відігравав тієї ролі, як у практиках й історичному письмі адептів класичного романтизму, котрі намагалися досягнути минувшину завдяки інтуїтивному проникненню до світу колективного героя. Натомість дослідницькі стратегії і практики прибічників неоромантизму спиралися на новітні пізнавальні, культурні, літературні й мистецькі взірці, котрі набули популярності на зламі XIX–XX ст. та були в тому чи іншому вигляді пов'язані з модернізмом. Отож ширилася символістська естетика з її модерністськими образами, насамперед темами міфу, міфотворчості, волі, волюнтаризму, що переносилися як на обшири минувшини, так і гаданої прийдешності.

Приміром, у текстах В.Липинського – одного з найвизначніших українських неоромантиків і zarazом державників-консерваторів циркулюють знакові символічні, навіть містичні фігури, котрі уособлюють тодішні соціальні спільноти чи класи – Хама та Яфета⁴⁷. Автор реконцептуалізує відомий біблійний сюжет про двох синів легендарного Ноя на модерністському підґрунті й навіть формує своєрідну ієрархію всесвіту – природи та суспільства, сакрального й буденного.

Втім, суттєві відмінності між класичним романтизмом і неоромантизмом споглядаємо, коли йдеться про призначення історичного письма. За славнозвісним і метафоричним означенням Ф.Шлегеля, «історик – це пророк, звернений назад», себто інтелектуал-романтик, який намагається досягнути минувшину інтуїтивним шляхом⁴⁸.

⁴⁵ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі: Історично-літературний нарис // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т.13, №3. – С.201.

⁴⁶ Бувекул В. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX в.: В 2 ч. – Ч.1. – Ленинград, 1929. – С.50.

⁴⁷ Липинський В. Хам і Яфет: З приводу роковин 16/29 квітня 1918 р. – Л., 1928. – 30, [2] с.

⁴⁸ Шлегель Ф. Фрагменти // Его же. Эстетика. Философия. Критика: В 2 т. / Вступ. ст. и сост. Ю.Н.Попова. – Т.1. – Москва, 1983. – С.293.

Отож інтелектуальні спостереження й культурні рефлексії романтиків майже винятково скеровані до минулого, в якому вони прагнуть віднайти героїчні, славетні часи, ба навіть свій «золотий вік» історії, котрий пов'язували з середньовіччям або раннім модерном. Скажімо, для М.Костомарова цією «золотою добою» були часи козацтва – «*наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії*»⁴⁹.

Натомість неоромантики зазвичай орієнтувалися не суто на минувшину, а доволі часто апелювали до будучності. Вони прагнули «матеріалізувати» політичну, соціальну чи національну мрію у відповідно «спроєктованій будові» – ідеальній державі, довершеному суспільстві, органічному релігійному культі, витонченій культурі чи високій цивілізації. Останні, хоч і спиралися на взірці минувшини, проте орієнтувалися на ті чи інші версії майбутності – в політичній, соціальній, національній площинах. На відміну від середньовічних і ранньомодерних ретроспекцій романтиків, історичне письмо їхніх наступників переважно мало футуристичне спрямування.

З такої перспективи неоромантизм був доволі привабливим стильовим напрямом для тодішніх інтелектуалів, які репрезентували «недержавні» чи «скривджені» нації в межах світоустрою початку ХХ ст. з його імперіалізмом, колоніалізмом і національним гнобленням. Тому досить часто з неоромантизмом пов'язують певні функції історії – культурні, соціальні⁵⁰, просвітницькі й т. п.

На перший погляд, неоромантизм у тому чи іншому відтворював культ почувань, естетичних, психологічних, емоційних реакцій та інтенцій старого романтизму. Однак таке наслідування мало суттєві відмінності.

Передусім, варто відзначити очевидний інтелектуальний, а в певному розумінні – пізнавальний релятивізм неоромантиків, себто неймовірно здатність адсорбувати, засвоювати й поєднувати розмаїтті та навіть полярні стильові компоненти, пізнавальні взірці, термінологічні, інструментальні запозичення, які, здавалося б, годі сполучити в межах однієї концептуалізації. Часто-густо такі сполучення спричинялися до обґрунтованих закидів в еклетиці чи гіпертрофованому синкретизмі неоромантиків, особливо в культурній сфері.

Наприклад, В.Липинський використовував у своїй концепції дідичної та спадкової класократичної гетьманської монархії найрізноманітніші стильові сполучення, інструменти й концепти. Тож його конструкція інтегрувала волонтаристичні та міфотворчі проекції з анархо-синдикалізму Ж.Сорея, вчення про класову боротьбу К.Маркса, теорії циркуляції еліт Г.Моски й В.Парето, неоромантичні ідеї краківської історичної школи, соціальну психологію Г. Ле Бона, в якій убачають одну з предтеч концепції «масового суспільства», та низку інших. Причому вислід такого сполучення генерував своєрідні повороти мислення, зокрема надавав концептуалізації В.Липинського творчого й динамічного характеру.

Приміром, лівачка стратегія Ж.Сорея щодо волонтаризму й насилля та їх ролі в організації мас трансформувалася В.Липинським у правоконсервативному дусі як спосіб виховання, організації, впорядкування національного буття. Марксистське вчення про класову боротьбу повністю переформатовувалося українським мислителем, а вертикальний та антагоністичний поділ між вищими й нижчими соціальними спілнотами («класова структура») обертався на ідеалістичну соціальну конструкцію, яка диференціювала їх за певним типом відношення до «меча, продукції та ідеології»⁵¹.

⁴⁹ Костомаров Н. [Рец.] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Киев, 1856. Т.1 // Отечественные записки. – 1857. – Т.110, №2. – С.114.

⁵⁰ Захківльняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язознавства. – Вип.45. – Л., 1993. – С.36–42.

⁵¹ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.408.

Певні аналогії простежуються, коли порівнювати «мовну програму» класичного романтизму та візії неоромантиків щодо призначення «слова». Зазвичай інтелектуали-романтики обстоювали тезу про необхідність інтуїтивного й чуттєвого проникнення до сутності речей та явищ, насамперед через фольклорні, етнографічні джерела. Вважалося, що якраз вони і представляють духовну та культурну підоснову народу/нації, котру прагнули досягнути саме в межах «мовної програми» романтизму.

Скажімо, М.Максимович відзначав, що «слово є третій, щонайповніший і, можна сказати, щонайпритаманніший і щонайближчий душі спосіб її вираження, в якому немає однобічності ні образу, ні звуку, але в якому і той, і той злиті у довершену, первородну *єдність і цілісність* (курсив М.Максимовича – О.Я.)»⁵².

Крайнощі старого романтизму, точніше романтичної уяви виявилися в ідеї фальсифікату чи так званого «ідеального» джерела⁵³, сконструйованого для того, щоб якнайкраще передати відчуття, духовний стан і просторово-часову ритміку певної епохи. Недаремно історики-романтики, передусім М.Костомаров, часто-густо представляють можливу/уявну минувшину у статусі «дійсної», що нав'язувало домінування авторського прозирання в історичному викладі.

Навіть більше, романтики та преромантики виявилися авторами багатьох сфальшованих текстів й апокрифічних сюжетів, зокрема в «Історії русів», низки публікацій «Запорожской старины» (1833–1838 рр.), Краледворського та Зеленогорського рукописів, зроблених В.Ганкою і Й.Ліндою, чи сумнозвісних «Пісень Оссіана», укладених шотландським поетом Дж.Макферсоном.

З одного боку, неоромантики, як і їх попередники, сприймали «мову» («слово») як свого роду колективний вислів буття народу/нації. Та, з іншого боку, вони причинилися до модерністського переродження традиційної «мовної програми» романтиків, скерованої здебільшого на пізнання масового героя в усьому розмаїтті його дій, почувань, вражень, емоційних станів і т. п. Тому неоромантики розглядалися «мову» і «слово» як інструментальні засоби для організації, виховання та плекання нації, політичної культури, суспільства загалом або певних соціальних спільнот зокрема.

Приміром, «слово» («теорія») в концептуалізації В.Липинського подається як ірраціональний вираз «несвідомого хотіння» та «сили», хоч і керується розумом як уповні раціональною підставою людського мислення. Тож «слово» виступає творчим, активним чинником і навіть індивідуальним актом дії письменника чи публіциста у загальному річизі стихійних прагнень нації задля організації її «волі». Зрештою «теорія» розглядається В.Липинським як спосіб «формулювання ірраціонального хотіння в раціоналістичнім слові»⁵⁴.

Ще одна важлива відмінність старих романтиків у зіставленні з їхніми спадкоємцями простежується в розбіжній рецепції раціоналізму, точніше зворотній реакції на нього. Звісно, як поміж старих романтиків, так і серед неоромантиків було чимало науковців, мислителів, котрі відповідно до ідеалів і стандартів науковості свого часу сприймали раціональні й аналітичні вимоги до продукування знання та його результатів.

Проте на ниві класичного романтизму це часто-густо генерувало очевидні та масштабні суперечності, ба навіть конфлікти. Наприклад, М.Костомаров безперечно визнавав раціональні вимоги зовнішньої критики джерел, але часто-густо відсовував їх на другий план, коли «занурювався» в емпатію – співпереживання автора зі своїми героями, колективними й індивідуальними героями.

⁵² Максимович М. Про значення та походження слова / Пер. з рос. В.Недашківського // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №1/2. – С.194.

⁵³ Ковальчук О.О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму. – К., 2011. – С.211–215.

⁵⁴ Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.6, кн.1. – С.117.

Саме в такі моменти ідеалістична апологія з ірраціональною стратегією конструювання та представлення минувшини набувала в історичному письмі романтиків тотального вираження. Скажімо, як у монографії М.Костомарова, присвяченій Б.Хмельницькому, де уявні промови, діалоги й монологи вводяться до авторського викладу лише на тій підставі, що вони могли б бути потенційно «дійсними», себто можливими та не суперечили відомим джерелам.

За великим рахунком, романтики доволі часто прагнули донести читачеві сконструйований світ історичних героїв, в якому просторово-часовий колорит, стихійне дійство, ірраціональна й ідеалістична канва сюжету були лише прийнятними способами для репрезентації іншої суб'єктивності. Таким чином, масовий, колективний герой в оповіді неоромантиків органічно співіснував із великим розмаїттям інших «діючих» осіб.

Неоромантики, як правило, уникали стратегій, спрямованих на суцільне, ба навіть повне домінування ірраціонального. Натомість вони зазвичай уводили ірраціональні стратегії й ідеалістичні мотиви вибірково, принаймні дозовано. Тож їхнє історичне письмо репрезентувало своєрідну «гримучу суміш» ірраціональних сюжетів і конструкцій, опертих на раціональні та логічні міркування, введені до аналітичних структур мислення.

Наприклад, уповні логічна й раціональна аргументація В.Липинського про необхідність традиційних, консервативних елементів у складі національної аристократії/еліти для формування зрілої та сталої політичної культури суспільства породжувала наскрізь ірраціональний сенс, який легітимізував ідею ідеального державного ладу – класократичної монархії у вигляді спадкового гетьманату. Один із найближчих друзів В.Липинського – А.Монтрезор влучно схарактеризував його візію як «романтизм державности»⁵⁵.

Сучасні дослідники гадають, що класичний/старий романтизм і неоромантизм пов'язані між собою «багатьма прихованими переходами й певними лініями впливу»⁵⁶, котрі навряд чи можна повністю звести винятково до стильової подібності чи спадкоємності. Проте їх окреслення, а тим більше демаркація на обширах інтелектуальної історії суттєво ускладнені як різними соціо- й етнокультурними передумовами, так і багатоманітністю стильових вимірів, концептуальних пропозицій, дослідницьких інструментів, пізнавальних взірців.

Німецько-британський соціолог К.Мангайм гадав, що романтичні цінності і світосприйняття були новими лише для «покоління, що піднялося в період панування позитивізму. Нове у сучасному неоромантизмі відкрите на абсолютно іншому рівні – в області методологічної рефлексії, що поставила питання про *пізнаваність* (курсив К.Мангайма – О.Я.) цих ірраціональних елементів»⁵⁷. Зокрема, мислитель обстоював думку, що саме неоромантичні устремління причинилися до формування «феноменологічної школи»⁵⁸, котра справила потужний вплив на суспільні та гуманістичні науки впродовж першої половини ХХ ст. Історик і філософ Е.Трельч метафорично означував неоромантичне осягнення ірраціоналізму як спробу «подолати *історизм через історизм*»⁵⁹.

У певному розумінні схожість класичного романтизму й неоромантизму визначалася генетичними взаємозв'язками, котрі простежуються між «первинними» та «вторинними» стилями й генерують ефект наслідування та повторення в межах

⁵⁵ Монтрезор А. В'ячеслав Липинський (5.V.1882–14.VI.1931) // В.Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931. – С.9.

⁵⁶ Дмитриев А.Н. Марксизм без пролетариата: Георг Лукач и ранняя Франкфуртская школа (1920–1930-е гг.). – Санкт-Петербург; Москва, 2004. – С.58.

⁵⁷ Мангейм К. Социологическая теория культуры в её познаваемости // *Его же*. Избранное: Диагноз нашего времени / Сост. С.Я.Левит. – Москва, 2010. – С.402.

⁵⁸ Там же. – С.401.

⁵⁹ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем.; отв. ред. и авт. послесл. Л.Т.Мильская. – Москва, 1994. – С.503.

іншої культурної епохи. Втім, порівняльний огляд обох напрямів дозволяє констатувати й низку поважних відмінностей, які кидають світло на особливу роль неоромантизму в історієписанні та соціогуманітаристиці ХХ ст.

Передусім ідеться про *інтелектуальний і пізнавальний релятивізм*, яким вирізнялося історичне письмо відомих неоромантиків, оскільки вони доволі легко вживали чи адаптували до своїх потреб інші концептуалізації, стратегії, інструменти, взірці тощо. Не випадково низка оригінальних студій із неоромантичними мотивами вирізнялася надзвичайною атрактивністю.

Проте така привабливість спиралася не тільки на гносеологічний релятивізм, а й на *модерністське оновлення* чи переформатування як «первинних»/родових елементів стилю, так і запозичених ідей, концептів, інструментів. Неоромантики не тільки «винайшли» модерністського героя, а й кардинально змінили координати історичного дійства, котрі зі старого романтичного хаосу, що відображав буття й почування масового героя, перетворилися в напрочуд складну, динамічну, захоплюючу, полівимірну сцену, в яку вводилися прогностичні елементи. Якщо романтики прагнули донести читацькій аудиторії множинну й іншу суб'єктивність, хоч і з ідеалістичним, часто-густо тенденційним забарвленням, котре спрощувало світ, то неоромантики воліли організувати й мобілізувати цю суб'єктивність у межах своєї концептуалізації. Останні намагалися ввести ірраціональні устремління у вповні прагматичну канву з відповідним культурним, соціальним, політичним сенсом.

Навіть більше, неоромантизм виявив дивовижну *стильову відкритість і пластичність*, що виявилось у здатності проникати, співіснувати, взаємодіяти з іншими модерністськими напрямками, як-от віталізм, імпресіонізм, експресіонізм, символізм, декадентство, неореалізм, неослов'янофіліство й т. п. Завдяки цьому неоромантизм часто сприймали як продукт своєрідного модерністського синкретизму на рубежі ХІХ–ХХ ст.

Водночас неоромантизм на відміну від старого романтизму пропонував не всеохоплююче й тотальне, а лише *часткове, вибіркове повернення до ідеалізму та ірраціоналізму*, котре самобутнім чином сполучалося з аналітичними процедурами й логічно-раціональними настановами мислення.

Звісно, наведені вище узагальнення та спостереження не варто надмірно генералізувати чи вільно екстраполювати, позаяк творчі практики, стратегії, тексти неоромантиків дуже складно представити у вигляді типових рис або формалізованих ознак. Адже неоромантизм постав як один із найяскравіших виявів «експресіоністської інтелектуальності», оскільки був не тільки виразом кризи класичного історизму, а й провісником формування первісних контурів некласичної науки у суспільних і гуманістичних дисциплінах на зорі ХХ ст.

Врешті доречно акцентувати увагу на причинах і передумовах тривалої циркуляції неоромантизму в українській історіографії зокрема й соціогуманітаристиці загалом, які є досить розмаїті та багатозарові.

З одного боку, давалося взнаки сильне тяжіння травматичної спадщини українства у сповненому соціальних і політичних катастроф ХХ ст. Ідеться про поразку Української революції 1917–1921 рр., тривале панування радянського режиму з його тотальною індоктринацією, масованими соціальними експериментами й репресивними практиками, біполярний світовий устрій та атмосферу «холодної війни», посттоталітарний національний ренесанс, який наклався на протиборство з неоімперською експансією та ін. Такі соціокультурні передумови впродовж багатьох десятиліть підживлювали неоромантичні настрої і сприяли перманентній актуалізації державницької проблематики, зокрема відповідних культурних рефлексій, переживань, навіть певних мовних протоколів та сюжетів історичного письма. Спершу поза межами СРСР, а після його падіння – в пострадянській Україні.

З іншого боку, підсонням для тривалої циркуляції неоромантизму стала незавершеність переходу до неklasичної моделі науки, обірваного в українській соціогуманітаристиці на межі 1920–1930-х рр., болісні наслідки чого в тому чи іншому вигляді відчуваються та даються взнаки й до сьогодні. Тому неоромантичні запити першої третини ХХ ст. виявилися актуальними, затребуваними для українського культурного простору 1990-х рр. Достатньо, приміром, згадати тодішній феномен перевідкриття спадщини В.Липинського та масштаби її впливу на наукові, культурні, просвітницькі практики.

Насамкінець зауважимо, що старий/класичний романтизм і неоромантизм спричинилися до багатоманітних та різнобічних впливів, метаморфоз, наслідків на полі українського історієписання зокрема й у царині національної соціогуманітаристиці загалом. Вони потребують дальшого осмислення, студювання, передусім у межах масштабних концептуалізацій з інтелектуальної історії України ХІХ–ХХ ст.

REFERENCES

1. Aheieva, V. (2000). Mykola Khvylovy and Expressionism. *Journal of Ukrainian Studies*, 25, (1–2), 45–59.
2. Bahan, O. (2012). V oboronі ukraїnskoi tsyvilizatsii. In O.Bahan (ed.), *Dontsov D. Vybrani tvory*, 2, 5–15. Drohobych; Lviv. [in Ukrainian].
3. Bilas, L. (1961). Ideolohiia yak istoriia i yak poezia (Z pryvodu dvokh novykh prats O.Ohloblyna). *Suchasnist*, 7, 44–62. [in Ukrainian].
4. Bilas, L.R. (1980). Krakiv, Zheneva i filiatsiia “Krychevskoho”: Do rodovidnoi myslennia V.Lypynskoho. In L.Bilas (ed.), *Lypynskyyi V. Tvory*, 2, XVII–XCVIII. Filadelfiia. [in Ukrainian].
5. Bilas, L.R. (1985). The Intellectual Development of V.Lypynskyy: His World View and Political Activity before World War I. *Harvard Ukrainian Studies*, 9(3–4), 263–286.
6. Boiko, Yu. (1965–1966). Ukraїnskyi romantyzm Tsentralnoi i Skhidnoi Ukraїny u yoho stosunku do zakhidnoevropeiskoi romanyky. *Naukovi zapysky UVU: Filozofichnyi fakultet*, 8, 61–78. [in Ukrainian].
7. Burrow, J. (2008). *A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century*. New York: Published in the U. S. by Alfred A. Knopf, a division of Random House, Inc.
8. Chyzhevskyy, D. (2005). Do kharakterolohii slovia. Ukraїntsi. In V.Lisovy (ed.), *Chyzhevskyyi D. Filozofskiy tvory*, 2, 36–42. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Chyzhevskyy, D. (2005). Narys z istorii filozofii na Ukraїni. In V.Lisovy (ed.), *Chyzhevskyyi D. Filozofskiy tvory*, 1, 3–162. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Dmitriev, A.N. (2004). *Markstizm bez proletariata: Georg Lukach i rannyya Frankfurtskaya shkola (1920–1930-e gg.)*. S.-Peterburg; Moskva. [in Russian].
11. Franko, I. (1982). Lysenkove sviato v Avstrii. In Ye.P.Kyryliuk (ed.), *Franko I. Zibrannia tvoriv*, 35, 85–90. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Gertsen, A.I. (1985). Diletantizm v nauke. Statya tvoraya. Diletanty-romantiki. In A.I.Volodin, Z.V.Smirnova (eds.), *Gertsen A.I. Sochineniia*, 1, 98–113. Moskva. [in Russian].
13. Hrushevskyy, M. (2007). V simdesiati rokovyh kyrylo-metodiivskoi spravy. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskyyi M. Tvory*, 4, I, 51–55. Lviv. [in Ukrainian].
14. Hrushevskyy, M. (2015). “Istoriograf Maloj Rossii”. In H.Papakin (ed.), *Hrushevskyyi M. Tvory*, 10, II, 87–180. Lviv. [in Ukrainian].
15. Ionin, L. (1996). Zimmel: zhizn i filozofiya. In S.Ya.Levit (ed.), *Zimmel G. Izbrannoe*, 2, 550–568. Moskva. [in Russian].
16. Kaube, Yu. (2016). *Maks Vėber: zbiri na rubezhe epok* (I.V.Kushnaryova, I.M.Chubarov, eds.) (K.G.Timofeeva, transl.). Moskva. [in Russian].
17. Kazin, A.L. (1980). Neoromanticheskaya filozofiya khudozhestvennoy kultury (K kharakteristike mirovozreniia russkogo simvolizma). *Voprosy filozofii*, 7, 143–154. [in Russian].
18. Kostyuk, H. (1980). *Voldomyr Vynnychenko ta yoho doba. Doslidzhennia, krytyka, polemika*. Niu-York. [in Ukrainian].
19. Kovalchuk, O.O. (2011). *Ukraїnske istoryczne dzbereloznavstvo doby romantyzmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Kozak, S. (2004). *Ukraїnska zмова i mesianizm. Kyrylo-Mefodiivske bratstvo*. Iv.-Frankivsk. [in Ukrainian].
21. Kravchenko, V.V. (1999). Peredmov. D.I.Bahalii v svitli i tyni “Avtobiohrafii”. In V.V.Kravchenko (comp.), *Bahalii D.I. Vybrani pratsi*, 1, 9–56. Kharkiv. [in Ukrainian].
22. Lavdzhoy, A. (2001). *Velikaya tsep bytiia: Istoriya idei*. (V.Sofronov-Antomoni, transl.). Moskva. [in Russian].
23. Lindheim, R. & Luckyj, G.S.N. (1996). Introduction. In R.Lindheim, G.S.N.Luckyj (eds.), *Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995*, 3–52. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press.
24. Lukov, V.A. (2009). *Frantsuzskij neoromantizm*. Moskva. [in Russian].
25. Lypynskyy, V. (1995). Lysty do bratv-khliborobiv pro ideiu i orhanizatsiiu ukraїnskoho monarkhizmu. In Ya.Pelenskyi (ed.), *Lypynskyy V. Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii*, 6, 1, I–XLVIII, 1–470. Kyiv: Filadelfiia. [in Ukrainian].
26. Maksymovych, M. (1994). Pro znachennia ta pokhodzhennia slova (V.Nedashkivskyyi, transl.) *Filozofska i sotsiolohichna dumka*, 1–2, 193–200. [in Ukrainian].
27. Mangejm, K. (2000). *Ocherki sotsiologii znaniya: Problema pokolenij – sostyazatelnost – ekonomicheskie ambitsii* (L.V.Skvortsov, ed.). Moskva. [in Russian].
28. Mankhejm, K. (2010). Sotsiologicheskaya teoriya kultury v ee poznavaemosti. In S.Ya.Levit (comp.), *Mankhejm K. Izbrannoe: Diagnost nashogo vremeni*, 377–536. Moskva. [in Russian].
29. Mejneke, F. (2004). *Vozniknovenie istorizma*. (V.A.Brun-Tshekhova, transl.). Moskva. [in Russian].
30. Petrov, V. (2013) Kulish-khutorianyn (Teoriia khutorianstva i Baivshchanskyj epizod 1853–1854). In V.Briukhovetskyi (comp.), *Petrov V. Rozvidky*, 1, 208–239. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Rubinshtejn, N.L. (2008). *Russkaya istoriografiya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
32. Rudnytskyi, L. (2003). Fenomen nimetskoho romantyzmu: kontury i oriientyry. In L.Rudnytskyi, O.Feshovets (comps.), *Myslyteli nimetskoho romantyzmu*, 9–18. Iv.-Frankivsk. [in Ukrainian].
33. Saunders, D. (1985). *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies.

34. Saveleva, I.M. & Poletaev, A.V. (2003). *Istoriya i intuitsiya: nasledie romantikov*. Preprint WP6/2003/06. Moskva. [in Russian].
35. Shlegel, F. (1983). Fragmenty. In Yu.N.Popov (comp.), *Shlegel F. Estetika. Filosofiya. Kritika, 1*, 290–316. Moskva. [in Russian].
36. Sinkevych, Ye.H. (2010). *Krakovska istorychna shkola v polskii istoriografii*. Mykolaiv. [in Ukrainian].
37. Skrynnyk, M. (1991). Ideine pidgruntia ukrainskoho romantyzmu. *Zapysky NTSh*, 222, 201–215. [in Ukrainian].
38. Sonders, D. (2001). Mykola Kostomarov i tvorennia ukrainskoi etnichnoi identychnosti. *Kyivska starovyna*, 5, 21–33. [in Ukrainian].
39. Tarnavsky, M. (1991). Modernism in Ukrainian Prose. *Harvard Ukrainian Studies*, 15(3-4), 263–272.
40. Tarnavskiy, O. (1965). Podorozh poza vidome. *Suchasnist*, 12, 42–69. [in Ukrainian].
41. Trelch, E. (1994). *Istorizm i ego problemy. Logicheskaya problema filosofii istorii* (L.T.Mil'skaya, ed.). Moskva. [in Russian].
42. Vengerov, S.A. (2004). Etapy neoromanticheskogo dvizheniya. In S.A.Vengerov (ed.), *Russkaya literatura XX veka*, 7–38. Moskva. [in Russian].
43. Zashkilniak, L. (1993). Neoromantyzm u polskii istoriografii pochatku XX st. (Do pytannia pro sotsialnu funktsiiu istorii). *Problemy slovianoznavstva: Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk*, 45, 36–42. [in Ukrainian].
44. Zashkilniak, L.O. & Krykun, M.H. (2002). *Istoria Polshchi: Vid naidavnislykheh chasiv do naslykheh dniv*. Lviv. [in Ukrainian].
45. Zenkovskij, V.V. (1991). *Istoriya russkoj filosofii, 2*. Leningrad. [in Russian].

Oleksii YAS

Corresponding Member of NAS of Ukraine,
 Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Leading Research Fellow,
 Department of Ukrainian Historiography,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

Romanticism and Neo-Romanticism in a Comparative Light

Abstract. The aim of the essay. Comparing classical/old romanticism and neo-romanticism as stylistic trends, as well as presenting their role in the history of science and intellectual history of the 19–20th centuries. **The methodology.** The strategies of comparison and typology focused on identifying similarities and differences between the two thinking styles serve as the **methodology** basis. **The scientific novelty.** Romanticism and neo-romanticism are considered as «primary» and «secondary» styles representing the classical science era and the era of its modernist reformatting respectively. The study highlights the ambiguity of the chronological localization of both romanticism and neo-romanticism. Romanticism and neo-romanticism are represented in their combination with other stylistic trends. The analysis includes the cognitive situation that developed in the cultural epoch Fin de Siècle (1890–1914/1920), in particular, its contribution to the emergence of neo-romanticism. It is noted that neo-romanticism was based on the irrational construction of the world of the past based on the dichotomy of spirit and matter. The paper clarifies the difference between the temporal ideas of the romantics and the neo-romantics. Emphasis is made on the belief that neo-romanticism initiated the «rediscovery» of the world of national, political, social, and cultural life making it attractive to «stateless» or «offended» nations. **Conclusions.** It is argued that the similarity between classical romanticism and neo-romanticism was dictated by genetic interrelationships generating the effect of imitation and repetition within another cultural epoch. The study shows several significant differences in neo-romanticism, including: intellectual and cognitive relativism that facilitated flexible borrowing and adoption of other conceptualizations, strategies, and patterns; modernist renewal of both generic elements and borrowed ideas; amazing stylistic openness and plasticity; partial, selective return to idealism and irrationalism combined with analytical procedures and logical-rational guidelines.

Keywords: historiography, intellectual history, historical writing, Fin de Siècle, romanticism, neo-romanticism, modernism.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

член-кореспондент НАН України,
докторка історичних наук, професорка,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Соціальний простір пограниччя: кризи ідентичностей у координатах сучасних викликів

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.173>

УДК: 323.1+94(477)

Анотація. Мета статті – висвітлення кризових параметрів розвитку соціуму пограниччя в умовах сучасних викликів, пов'язаних із російсько-українською війною та дослідження впливу багатовимірного транскордонного простору на формування й функціонування гібридної ідентичності, алгоритмів становлення в межових соціальних просторах специфічних ідентифікаційних моделей співжиття, варіативних локальних і регіональних культурних практик. **Наукові підходи.** Феномен порубіжного соціуму доволі довго не займав помітного місця в гуманітарному дискурсі, модним брендом його зробило сполучення глобалізаційних процесів з явищами регіоналізації у прилеглих до кордонів ареалах та застосування в їх дослідженні методології «перехресних історій», геополітичних, геокультурних та мережєвих підходів. **Наукова новизна** вивчення соціального простору пограниччя обумовлюється його розглядом у контексті транскордонних соціальних мереж, в яких відбувається «перехреснення» різних соціокультурних маркерів, ідентифікаційних матриць, поведінкових стереотипів та спостерігається трансформація локальних цінностей, смислів і символів. **Основний висновок.** Локальний соціум пограниччя характеризується наявністю потужних конфліктогенних чинників соціокультурного розвитку, багатовекторністю культурних кодів та гібридністю ідентифікацій, виникненням специфічних інтерпретацій соціальної реальності. Будь-який пограничний соціум, попри ті додаткові можливості, які обумовлені полегшеним перетином кордону, є зоною підвищеної соціальної мобільності й відповідних ідентифікаційних ризиків. А це означає, що без ґрунтового наукового дослідження та аналітичного моніторингу процесів, які відбуваються в пограничних просторах, неможливо з'ясувати витоки й наслідки загострення соціальних проблем на порубіжжі, генерувати нові ідентифікаційні стратегії, спрямовані на підтримку соціально-культурної стабільності та формування сталої ідентичності. Сучасні виклики, пов'язані з воєнним протистоянням України й Росії, вимагають уважного вивчення впливу пограничних станів на процеси формування гібридної ідентичності та усвідомлення ризикової специфіки українсько-російського порубіжного соціуму, який, перебуваючи на перетині цивілізаційних кордонів, має власну логіку розвитку, обтяжену потужним потенціалом конфліктності.

Ключові слова: російсько-українська війна, соціум пограниччя, соціокультурний простір, конфлікт ідентичностей, транскордоння.

Потужні силові поля, що формуються на прикордонних «перехрестях» цивілізаційних, геополітичних, культурних та інших впливів, завжди привертають підвищену увагу соціогуманітаристики. На зміну домінуючій донедавна парадигмі модернізації, що виходила з ідеї універсальності соціальних законів макросистеми, приходять численні варіанти теорій багатфакторних змін, поліваріантних інтерпретацій та

глобально-локальної динаміки. Утвердження антипозитивістського типу мислення супроводиться появою інтерпретативних та інтегральних концепцій – із визнанням суб'єктивності підходів і плюралізму ціннісних схем, усвідомленням переваг, які відкриваються у сфері привнесених постмодернізмом психоаналітичних та крос-культурних інтерпретацій історії. Філософ К.Поппер дотепно порівнював інтерпретації історика зі світлом прожектора, спрямованим на нього самого. Воно засліплює, заважає, навіть паралізує свідомість. Те, що зазвичай називають історією людства, насправді є у кращому випадку історією політичної влади. Оскільки ж цих історій, написаних із різних позицій, безліч, історія людства взагалі втрачає сенс¹. Можливо, комусь цей висновок здається занадто категоричним, але раціональне зерно в ньому є. Метанаративи суб'єктивні тим більшою мірою, чим грандіозніший їх задум. Історія складається з безлічі різноспрямованих відносин, і якщо бачити в ній лише «верхівку айсберга» (відносини на владному рівні) – губиться все інше, що становить сенс людського буття.

Антропологізація наукового знання потягнула за собою зрушення в гуманітарній методології – від натуралістично-позитивістської домінанти до феноменології й від системо- до персонцентризму. Побудова генералізуючих пояснень загальносвітових моделей поступилася місцем фокусуванню уваги на локальних особливостях, що активно стимулювало потребу повернути історії «людський вимір», оцінити можливості прояву «людського фактору» серед безликих структур і різних детермінуючих тенденцій. З'ясувалося, що всебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти як певного мікрокосму – розвинутого соціального організму – означає по суті створення його повноцінної колективної біографії. А смислом історичного дослідження локальних соціумів стало не стільки накопичення розгалуженої фактологічної інформації, скільки застосування інтерактивної функції історії й рефлексивне осмислення неузгоджених та відмінних артефактів, контекстів, дискурсів².

Локальний соціум усвідомлює свою особність лише завдяки наявності спільних культурних особливостей, а вони, як правило, формуються в рамках регіональної культурної традиції. Значне розширення діапазону дослідження регіональності досягається завдяки введенню практики формування локальних хронотопів у струнку рефлексивну систему, здатну впливати на перебіг процесів інтеграції й диференціації, а отже, і на визначення стратегічних цілей та політичних завдань суб'єктів політики. У поле зору дослідника потрапляють не тільки й не стільки події та факти, скільки форми й засоби «цементування» локальних спільнот, джерела формування регіональної ідентичності та ментальності. Дослідницькі поля фокусуються навколо просторових механізмів функціонування соціумів, регіональних поведінських стереотипів, міжгрупових і міжособистісних контактів у локальному ареалі. Пограниччя як перехідні та стикові зони набувають у цьому контексті особливого смислу – діючого суб'єкта як у системі центр-периферійних відносин, так і в координатах транскордонних соціокультурних структур глобалізованого світу. Саме на таких підходах базуються теоретичні основи побудови сучасної історії та соціології локальних спільнот.

Розширення евристичного потенціалу локалістики пов'язане з можливостями її «вбудовування» в мережеву структуру глобальної історії. А інструментом такого вбудовування слугують «перехресні історії», які творці цього терміна – представники школи «Анналів» М.Вернер та Б.Циммерман – позначають як простір між емпірією й рефлексивністю. Мета «перехресних історій» розуміється як робота на кордонах

¹ *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – Т.І: У полоні Платонових чарів. – К., 1994. – С.311–312.

² *Cook C., Lazzaretti L.* Creative cities, cultural clusters and local economic development. – Cheltenham, 2008.

між націями, цивілізаціями, регіонами, а також на кордонах між універсаліями, за допомогою яких ці соціальні співтовариства осмислюються³. В контексті українських реалій «перехресні історії» дають можливість репрезентувати нову оптику бачення складної для інтерпретацій проблеми локальних і регіональних соціумів, поділених кордонами; дослідити історію формування соціокультурних погранич на українських землях, простежити відцентрові та доцентрові тенденції в українському геополітичному просторі.

Під кутом зору «перехресних історій» піддається переосмисленню вся парадигма компаративістики, включно з її ядром – поділом світу за критерієм «передові – відсталі». Нова модель взаємного порівняння не передбачає апологетизації будь-якого досвіду, вибудовуючи паралелі чи протиставлення за ознаками самоцінності й самодостатності інакшості. Бінарні опозиції за маркерами політичних, культурних, ідеологічних дихотомій поступаються місцем аналізу різних просторових сценаріїв модерності, їх взаємних проєкцій і конкуренції. Це дає змогу не лише краще зрозуміти локальні конфігурації ментальностей та ідентичностей, але й поряд із загальними соціальними процесами дослідити геополітичні уявлення, міфи і стереотипи в пограничних ареалах. А на українському матеріалі застосування компаративних підходів допоможе реалізувати вже неодноразово озвучуваний посыл С.Плохія: зробити історію України такою, яка збагатить історію Східної Європи та Європейського субконтиненту. У баченні вченого значно більш продуктивним для створення нової історії України може бути транскордонний підхід, базований на її розгляді як цивілізаційного й культурного кордону, своєрідної контактної зони. Розміщення наших просторів «посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною»⁴ – ця ідея якнайкраще відповідає вирішенню завдання співвідношення глобальних та регіональних пріоритетів на кожному історичному етапі. Такий контекст змінює кут зору на одвічну проблему взаємодії центру й периферії, акцентує увагу на значенні кордонів, переносить центр уваги з часу на простір, з пошуку універсальних закономірностей – на локальні прояви.

Якщо розглядати кордон як розрив тотожності, місце зустрічі й переходу «свого» у «чуже», варто наголосити на важливості осмислення процесів зіткнення, розмежування й поєднання різноспрямованих соціальних сутностей у пограничних просторах. «Ніщо не відчувається таким далеким і не виглядає так нестерпно, як соціально далекі один одному люди, які змушені перебувати в одному фізичному просторі», – зазначав П.Бурдьє⁵. Саме у присутності кордону виразно дає про себе знати агресивність, і саме тому «культурне пограниччя» – це не тільки геокультурний, але й екзистенційний феномен. А процес індивідуальної самоідентифікації з усім культурним простором – не стільки подія приєднання до іншої ідентичності, скільки процес балансування «між» у поліцентричному просторі культурної багатоманітності.

Феномен пограниччя визначається тим, що в його загальному геополітичному просторі відбувається «перехрестя» декількох соціокультурних мікропросторів, котрі детермінують соціальні зміни, обумовлені різними варіантами культурної самоідентифікації. Поки існує реальний локальний соціум, який ідентифікує себе з конкретним ареалом, існує й соціокультурний простір. Якщо ця діалектика порушується,

³ Werner M., Zimmerman B. Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity // *History and Theory*. – 2006. – Vol.45. – №1. – P.30–50.

⁴ Плохий С. Якої історії потребує сучасна Україна // *Український історичний журнал*. – 2013. – №3. – С.4–12.

⁵ Бурдьє П. Рефлексивна соціологія. – Ч.ІІ: Чиказький воркшоп. – К., 2015. – 224 с.

змінюється баланс між національними та локальними цінностями, порушується дихотомія доцентрових і відцентрових сил, інтеграції й дезінтеграції, симетрії та асиметричності, соціокультурний простір набуває іншої якості, хоча фізичний при цьому не зазнає змін. Суть самоідентифікації особистості полягає у цілісному усвідомленні та прийнятті як власних кордонів локальної ідентичності, так і меж оточуючого соціального простору – геокультурного, етнічного, національного, релігійного тощо.

Особливо складна для усвідомлення проблема етнічних кордонів. Очевидно, що вони структурують соціальне життя, даючи змогу розглядати етнічну групу як особливу форму соціальної організації. Але так само очевидно, що етнічна група окреслює свої кордони у процесі самоідентифікації, і чим далі ми заглиблюємося в історію, тим більш умовними стають ці кордони. Як показав Ф.Барт, етнічні кордони – це насамперед результат внутрішнього соціального конструювання, воно відображає бачення групою меж ареалу своєї культурно-психологічної специфічності та свободи. Саме тому етнічний кордон здатний перетворитися на чітку демаркаційну лінію, особливо якщо її психологічний зміст доповнюється територіальними, конфесійними або лінгвістичними домаганнями⁶. У таких випадках і зона прикордоння трансформується в осередок інтенсивної концентрації негативної соціально-психологічної енергії, а отже, у зону напруги.

Історико-культурні ареали на покордонні традиційно розглядаються як простори змінних цінностей, що виробляються в атмосфері розмаїтих та різнобічних впливів. Стикаючись із проявами «інакшості», соціуми реагують на них або агресією, або запозиченнями. І в тому, і в іншому випадку у пограничних ареалах виникають нові, «гібридні» різновиди, які зрештою або створюють яскраву палітру полікультурності, або демонструють критичний рівень нетерпимості, аж до застосування зброї. На цивілізаційних стиках, під впливом потужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формується специфічний хронотоп соціуму, налаштованого водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами. Хронотопічні цінності репрезентуються як зіткнення різних координат у структурно-просторовій динаміці контактних просторів. Відмінні базові основи контактуючих та конкуруючих хронотопів обумовлюють політемпоральність простору, де плинність часу залежить від моделей світосприймання локальних суб'єктів.

У конфліктних ситуаціях об'єктивно актуалізуються події, які можуть давати певні «дивіденди» та реальні можливості використання нових форм самовизначення й адаптування до кризи. Алгоритм появи кризової ідентичності не має однозначних параметрів, проте для нього характерне набуття соціальним простором ознак динамічності, багатомірності, контрольованості та міфологічності. У кожному конкретному випадку алгоритм спрацьовує в комбінованій формі, з урахуванням геополітичних впливів та втручань, які обумовлюють соціокультурні конфлікти. Зазвичай ідентифікаційні стратегії формуються навколо таких ідентичностей, котрі окреслюють і візуалізують єдність та нерозривність минулого, сьогодення й майбутнього. У випадку «пограничної ситуації» цей процес супроводиться мультиплікацією периферійності – співіснуванням безлічі традицій, кожна з яких являє собою особливу цінність зі власним історичним контекстом та підтекстом. Коли вони поєднуються, пограниччя постає у вигляді мозаїки з проявами культурної та ідентифікаційної імітації⁷.

⁶ Barth F. Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference. – Waveland Press, 1998.

⁷ Perkman M. Cross-border regions in Europe: Significance and drivers of regional cross-border cooperation // European Urban and Regional Studies. – 2003. – №2. – P.153–171.

Часті зміни кордонів у минулому залишили по собі багато травм, які відчуваються певними суспільними групами як «трагедії приниження». За таких умов актуалізуються архетипи жертвовності, що можуть мати неабиякий мобілізаційний (і такою ж мірою паралізуючий) потенціал. Рух психічної енергії тієї частини соціуму, яка почувається скривдженою, спрямовується в русло пошуку ворога. У крайніх випадках лояльність до влади подається як зрада ідеалів. «Страждальницький дискурс» формує колективні фобії, здатні самі по собі сприяти ескалації конфлікту. І тут надзвичайно важливо з'ясувати, наскільки відчутно перебування на «межі» впливає на формування «конфліктності життєвого світу»⁸ людини та створює оптимальні можливості взаємодії на пограниччях.

Конфліктний стиль поведінки українців був запрограмований самим кодом залежності і тривалої бездержавності. Осцилятивні коливання в розвитку залежних соціумів зумовлені неминучими спробами панівних еліт держав-метрополій звузити простір економічного й культурного самовиявлення підлеглих народів, не кажучи вже про політичне. Периферійні політичні субкультури відповідають на них контр-культурними діями, доходючи на цьому шляху аж до проявів сепаратизму. Це, своєю чергою, стимулює мобілізацію енергії метропольних еліт, котрим, як правило, вдається репресивними діями придушити спротив – до чергового спалаху протестної активності залежного соціуму. Як показує український досвід, такі осцилятивні коливання можуть тривати довго, але все ж завершуються кардинальними змінами в розстановці політичних сил.

Ураховуючи складне переплетення в українській історії зовнішніх впливів і суперечностей, що зумовили процес постійного зміщення внутрішніх кордонів (між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними й культурними системами), проблему кордонів і прикордоння можна розглядати як важливий складник національної безпеки. Адже загрози сепаратизму зазвичай виникають у пограничних ареалах. Не доводиться вже говорити про те, що простеження регіональної специфіки порубіжних територій та аналіз варіативності локальних ідентичностей уявляється надзвичайно дражливою проблемою з погляду політичної практики. Без їх належного наукового осмислення неможливо виробити оптимальні стратегії динаміки центру й периферії, налагодити регіональну взаємодію різних територіальних структур.

Взаємозв'язок історії регіону й різних типів ідентичностей його мешканців майже завжди відзначається складним і багаторівневим характером. Ідентичності, базовані на регіональних, етнічних, релігійних, родинних та інших зв'язках, нашаровуються одна на одну й утворюють конгломеративну систему, що доволі часто є різноспрямованою та розвивається за власною логікою, невідповідною раціональним поясненням. У таких випадках говорять про «дрейфуючі» або «плаваючі» ідентичності. Внаслідок рухливості «соціальних горизонтів» соціальні структури прикордонних просторів характеризуються наявністю проявів певної мобільності. Як частини різних соціокультурних і геополітичних систем, регіональні соціуми, вступаючи в комунікацію з іншими «просторами», здатні «трансформувати кордони» до тих меж, в яких буде спостерігатися присутність «частини» своєї культури, свого соціального простору. В результаті таких дій змінюється і трансформується конфігурація всієї первісної соціальної системи, вона розширюється та модифікується за рахунок інкорпорації образів інших територій. Поступово нові просторові образи й символи починають відігравати домінуючу роль у світосприйманні людини – адже з ними асоціюється

⁸ Habermas J. Theory of communicative action. – Vol.1: Reason and the rationalization of society. – Boston, 1984. – 562 p.

відчуття «дому». Водночас образи формують символічні кордони між «нашим» і «не нашим», і тому вони завжди емоційно насичені та здатні жити власним життям.

Казуїстичність прикордонних соціальних просторів, які є відкритими системами і перебувають у стані постійних змін, диктує застосування різноманітних ідентифікаційних практик (візуальних, поведінкових, комунікаційних) у конструюванні «символічних систем». Соціальна комунікація в межовому просторі великою мірою обумовлюється «прикордонним ефектом» – перехрещуванням доцентрових і відцентрових тенденцій, варіативністю та полізначністю діалогічних практик. Соціально-політичний діалог на пограниччі має специфічну риторику й орієнтований на відповідне мовне середовище. Забезпечення міжкультурного діалогу сприяє недопущенню або вирішенню екзистенційної кризи у взаємовідносинах сусідніх соціумів, мінімізації впливу чи відмові від тактики тоталітарної культури, осягненню та репрезентації цінностей «досвіду іншого», подоланню культурного аутизму, проявів ксенофобії, агресії.

Особливо небезпечною може виявитися недооцінка екзистенційних факторів суб'єктивного самопочуття «людини на межі». За Л.Нагорною, явища «взаємоне-розуміння» значно посилюють агресивну налаштованість частини соціуму на фоні аномічної деморалізованості іншої, провокують ксенофобські настрої. Лише завдяки формуванню сучасної соціально-конфліктологічної діагностики можливо створити операційне поле, на якому не тільки визначатимуться контури осмислення здобутків і трагедій, але й вимальовуватимуться обрії майбутнього країни⁹. В першу чергу в поле зору такої конфліктологічної діагностики мають потрапляти випадки ідентичнісних розколів у соціально-політичній структурі прикордонних соціумів, прояви й наслідки транскордонної гібридності. Від того, чи готова сучасна регіональна аналітика відстежувати виникнення та функціонування станів «гібридної ідентичності», великою мірою залежить її науковий і прогностичний потенціал.

Гібридні простори («розколоті цивілізації» у С.Гантінгтона) позначаються наявністю територій з «іншою» культурною основою й ідентичністю соціумів, які сформовані внаслідок соціально-політичних процесів та кризових станів¹⁰. Такий формат соціально-економічних і політико-культурних відносин наділяє просторові системи властивостями «трансформності», «гнучкості», «локальності». Г.Бгабга називає культурними гібридами простори, розташовані між націями, у «щілинах» поміж ними. Хоч здатність культурних гібридів до мімікрії й перевілень висока, загалом така «гібридність» тяжіє до переростання у відчуження й «бездомність». У кризовому становищі у складній мультикультурній системі дуже швидко постає тип «гібридної» ідентичності, для якого кордони між «своїм» і «чужим» втрачають жорсткість та формуються умови для множинних форм самоусвідомлення й «культурного перехрещення»¹¹. Таке перехрещення є проявом прагматичного підходу соціуму до способів перебування в дисфункціональному і трансформаційному просторі, спробою вироблення й репрезентації власної логіки регіонального розвитку.

Стан гібридної ідентичності спричиняє ситуативне «переключення» культурних кодів та обумовлює формування в ареалах соціокультурного пограниччя нових матриць самоідентифікації, здатних впливати на ціннісні домінанти локального соціуму, світоглядні позиції й ментальність. Такий соціокультурний формат передбачає постійну готовність до змін та адаптації до зовнішніх викликів. Мобілізація у ході

⁹ Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства й свідомісних стереотипів // Регіональна історія України. – Вип.10. – К., 2016. – С.89.

¹⁰ Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. – К., 2020. – 448 с.

¹¹ Bhabha H. Culture's in-between // Questions of Cultural Identity. – London, 2011. – P.53–60.

конфлікту архетипічних образів, пов'язаних із героїчним чи драматичним минулим кожної з взаємодіючих спільнот, здатна надовго закріплювати у суспільній свідомості негативний образ супротивної сторони. По обидва боки кордону формується локальна транскордонна ідентичність – зі своїми просторовими уподобаннями й особливою «ментальною картою», що обумовлює систему цінностей та атмосферу взаємодії. Транскордоння може виступати і як ресурс для сталого розвитку, і створювати ризики для втрати локальної культурної ідентичності.

Транскордонна ідентичність провокує людину на вироблення оптимальних механізмів, алгоритмів та мотиваторів існування в гібридному соціокультурному просторі. Створювані у ході історичного розвитку обабіч кордонів перехідні зони є, як правило, джерелом самовідтворюваної амбівалентності, яка може довго не проявляти себе у внутрішньому полі конфліктності, але може й миттєво активізуватися під впливом зовнішніх втручань чи інших чинників. Певні труднощі утворюють мішаний склад населення, схильність до різних типів господарювання, торгово-посередницьких традицій, відмінність ціннісних орієнтацій. Будь-який політичний тиск за цих умов здатен запустити механізм протистоянь. А той факт, що значна частина населення у зонах пограниччя має або «гібридну», або налаштовану на суперництво ідентичність, доволі часто утворює вибухонебезпечну суміш цінностей і поведінкових стереотипів. Особливо складна ситуація виникає там, де кордони між певними ареалами або проводилися довільно, або вже були об'єктами конфліктів.

Уведений свого часу в обіг П.Бергером та Т.Лукманом термін «символічні універсуми»¹² може з певними застереженнями слугувати методологічним ключем для характеристики підґрунтя ціннісно-цивілізаційних розмежувань в українському соціумі. Зроблене ними на початку 1990-х рр. передбачення щодо домінування в постіндустріальному суспільстві «зовні орієнтованої» особи на ту пору здавалося занадто сміливим. Час, однак, підтвердив обґрунтованість цього припущення, принаймні стосовно порубіжних соціумів. Потужний інформаційний тиск, щільність контактів за умов масової міграції роблять свою справу, і людина вже не схильна розглядати традиційну ідентичність як «непорушний бастион». Ідентичність дедалі частіше стає ситуативною, сформованою «під замовлення». Співвідношення в ній когнітивних й афективних компонентів змінюється на користь останніх. За таких умов «капсульна» ідентичність виступає формою ізоляціонізму; «дифузна» – демонструє крайню форму невизначеності, за якої проявляються ознаки територіальної свідомості; «кластерна» – характеризує стан соціально розвинутих, адаптованих, структурованих груп; «кризова» – виявляє обачливість і темпоральну обмеженість, орієнтовану на захист своїх носіїв; «гібридна» – підпорядкована репрезентації транскультурної багатокторної соціальної практики¹³.

Окремої уваги потребують у пограничному просторі прояви «маргінальної ідентичності», котра характеризується відсутністю чіткої прив'язки як до свого соціокультурного простору, так і до «чужого». У соціальних науках феномен «людини пограниччя», яка змушена перебувати у просторі двох світів одночасно і в обох відчувати себе «чужинцем», розглядається крізь призму теорії маргіналізації Р.Парка. Сформована ментальність за таких умов позначається втратою абсолютних авторитетів, наявністю стереотипних очікувань, демонстрацією афективної відстороненості, домінуванням ситуативної мотивації. Людина у ситуації пограниччя зазнає впливу різних типів кордонів; багатоманітні сигнали «ззовні» вона пропускає через власний

¹² Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – Москва, 1995. – 334 с.

¹³ Коч С.В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії. – Одеса, 2019. – С.147.

фільтр, перекодовуючи їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується в такий «життєвий світ», він не відчуває дискомфорту та не прагне змін. Але не виключений «ефект маргінальності», коли людина опиняється у ситуації дезадаптації і змушена виробляти для себе новий адаптивний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів¹⁴. Е.Г'юз для позначення такого стану використовував поняття «людина фронтиру» та зазначав, що дослідження поведінки особи, мотивів її рішень, групових, особистісних пріоритетів, стратегій самоусвідомлення мають бути об'єктом постійного моніторингу й соціологічного аналізу¹⁵.

У сучасних теоріях соціокультурних систем та міжкультурних комунікацій серед альтернатив, які можуть бути обрані людиною пограниччя, визначають інтеграцію (укорінення в культурний простір), асиміляцію (повну ідентифікацію із домінуючою культурою і втрату власної), ізоляцію (активний чи пасивний спротив асиміляції, від демонстративного відкидання «чужої» культури до проявів сепаратизму або еміграції) та маргіналізацію (примирення людини з «проміжним» станом, відчуття себе неорганічною частиною обох культурних традицій). Маргінал, перебуваючи «на пограниччі культур», не засвоює повною мірою жодну з них, не приймає їхні цінності, норми, традиції, але відчуває істотний тиск різноманітних ідентифікаційних практик. «Розгублена людина» поступово починає відчувати відстороненість, відчуженість, непотрібність та ізоляцію. За М.Шульгою, «етнічний маргінал – це об'єктивно і суб'єктивно проміжний стан людини в системі етнічних відносин, коли особа знаходиться не просто на межі етнічних культур, а тоді, коли цінності двох культур несумісні, антагоністичні». Духовний світ маргінала конгломеративний: одних цінностей він відцурався, інші не засвоїв. Звідси переважання ущербності, комплексу неповноцінності, а це, своєю чергою, веде до агресивності, немотивованої жорстокості. Втрата коренів, маргінальних та культурних опор робить маргінала особою з втраченою ідентичністю. Втративши своє «я», він готовий злитися з чужим «я», котре видається йому авторитетним¹⁶.

Ціннісні конфлікти, що виникають на ґрунті ідей, норм, принципів та інших складових духовного життя конфліктантів, найбільш важко розв'язувані з-поміж інших. Коли йдеться про різні ідентичності, символи, культурні традиції, уявлення про гідність і справедливість, компроміси непопулярні та здебільшого розцінюються як зрада, ренегатство. Особливо відчутні вони у зонах погранич, там, де кордон слугує уже не стільки умовною лінією поділу, скільки територією взаємовідштовхування. Коли втрачаються критерії раціонального цілепокладання, править бал утопічний тип свідомості – з наївною впевненістю в тому, що свобода «без берегів» відкриває шлях до процвітання й добробуту. Насправді відмова від головної функціональної цінності людського існування – цінності життя окремої людини – руйнує дощенту суспільну тканину буття. Коли в абсолют зводиться принцип «або – або», а насильство тлумачиться як єдино надійний інструмент суспільних змін, це означає доведену до абсурду примітивізацію суспільної свідомості. Єдине, чого можна досягти на цьому шляху – поглиблення політизації й так уже до краю дезорієнтованого соціуму, нового наростання асоціальної активності.

Соціогуманітаристика XXI ст. оперативно реагує на подібні конфліктогенні ознаки та прояви. У сучасній соціології сформувався окремий науковий напрям, який дістав назву соціології нестабільності. Він не орієнтований спеціально на дослідження

¹⁴ Park R. News as a form of knowledge // On Social Control and Collective Behavior. – Chicago, 1967. – P.32–52.

¹⁵ Hughes E. Where peoples meet: racial and ethnic frontiers. – Illinois, 1952.

¹⁶ Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С.166–178.

чинника порубіжжя, але враховує його у виробленні методологій соціологічного й соціально-психологічного аналізу раціональної поведінки людини та соціальної групи в умовах невизначеності й у «зонах ризику». У фокусі уваги тут – нелінійні закономірності та синергійні механізми поведінки індивіда чи групи, зумовлені порушенням суспільної рівноваги. Ключовим моментом виступає виокремлення закономірностей формування гібридних ідентифікацій та жорстких форм колективної ідентичності.

Засновник «мобільної соціології» Дж.Уррі характеризував формат соціальних відносин на прикордонні як «зустріч незнайомих на мосту», проживання на якому можливо лише за умови перетворення його на «соціальне місце». Функціонування такого місця обумовлюється наявністю сталих соціальних практик, інтерпретацій і контактів, меж та кордонів¹⁷. Загалом у соціології поняття «соціальні кордони» визначається як «межа соціальної системи» та використовується для класифікації соціальних структур й аналізу проявів поляризації суспільства. Дедалі частіше пограниччя репрезентується як символічний соціальний конструкт, який виконує функцію включення або виключення сегментів соціуму у просторовій динаміці. В контексті дослідження соціології пограниччя виокремлюються просторовий (територія, яка знаходиться на кордоні, або далеко від центру), суспільно-культурний (контакт у певному просторі між локальними групами) й особисто-культурний (ареал формування нової людини та культури) аспекти вивчення соціальних практик межових просторів.

Варіативний, із великою ймовірністю нових ризиків розвиток пограничних соціумів реєструє соціальна психологія. Парадоксальним чином рух до більшої відкритості й розмивання кордонів веде до наростання амбівалентності соціальних явищ, збільшення соціальної дистанції, дисфункціональності механізмів безпеки. Психологи застерігають: структура життєвого світу людини, й передусім його просторово-часові параметри, здатні стимулювати, але можуть і гальмувати її особистісне зростання. За словами Т.Титаренко, особистість нетворча, матеріальний простір якої має закриті кордони, схильна до типових дій. Вона береже порядок, виконує чужу волю. В її психологічному просторі фіксується відсутність оптимальної дистанції між зовнішнім і внутрішнім, своїм і чужим, «я» та «іншими». Зміщення в бік зовнішнього призводить до інфантилізації, несамостійності суджень і поведінки, «флюгерності», «нестабільності». В умовах пограниччя взаємозалежність між культурною й соціальною дистанцією характеризує як єдність, так і відчуженість спільнот, груп, окремих людей, пов'язаних із наявністю конкуренції, історичних конфліктів, відмінностей культурних кодів¹⁸.

Концепт пограниччя може застосовуватися і для окреслення емпіричної моделі психологічного дослідження рефлексивних властивостей локальних спільнот. Серед різноманіття маркерів динаміки соціального життя найбільш інформативними виявляються ті, що пов'язані з відторгненням як формою самоусвідомлення відправних координат соціального простору. Підтримуючи діалогічну гру «свого» та «чужого», кордон реалізує продуктивну тенденцію усвідомлення власної самобутності, але й може стати простором відторгнення «іншого». В такому форматі починають відбуватися процеси актуалізації образу ворога, ірраціонального сприйняття інших систем переконання. А вони, своєю чергою, цілком здатні зруйнувати не лише діалог із «чужими», але й символічні підвалини відносин між «своїми».

Американський психіатр Р.Дж.Ліфтон увів в обіг доволі вдалий термін для характеристики кризового стану ідентичностей – «протеанізм». Подібно

¹⁷ Urry J. Mobile sociology // *British Journal of Sociology*. – 2000. – Vol.51. – №1. – P.185–203.

¹⁸ Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К., 2003. – С.80–82.

Протею – божеству з давньогрецької міфології – ідентичність сучасної людини схильна до постійних змін, аж до виникнення відчуття «бездомності». У таких випадках особа або губиться, втрачаючи орієнтири, або вирушає на пошуки нового «дому»¹⁹. На стабільності соціумів і те й інше позначається негативно. У прикордонних соціумах взаємоукладання двох чинників – «протеевої» ідентичності та порівняної легкості в перетині кордону – доволі часто створює відчуття нестабільності, стимулює міграційні процеси. Однак не варто вдаватися до спрощень. Постійне життя «на межі» вимагає від людини максимальної зосередженості й духовної активності. Інстинктивно вона відчуває небезпеку втрати звичних ідентичностей і змушена вибирати між конформізмом та протестним реагуванням. М.Гайдеггер визначав такий стан як результат «закинутості» у світ «несправжнього буття», який або змушує людину виступати активним перетворювачем середовища, або відкидає її у простір невпевненості й безособовості. Укоріненість та знекоріненість є різними модусами існування. Масове знекорінення екзистенційного буття він пов'язував із паразитуючим прагматизмом, нахилом до споживацтва, але не меншою мірою також і з локальними конфліктами²⁰.

Домінування викривленого образу «іншого» характеризується потужним конфліктогенним потенціалом, який зазвичай передається поняттям «ресентимент». Запропонований Ф.Ніцше для позначення ціннісних деформацій у людській уяві, цей термін виявився продуктивним в аналізі на психологічному рівні міжетнічних та міжконфесійних відносин. У французькій мові, звідки його запозичено, він слугує на означення цілого комплексу негативних емоцій, таких, як злостивість, заздрість, ненависть, ворожнеча. Про ресентиментні реакції говорять тоді, коли навіть на підсвідомому рівні людина чи група зневажливо ставиться до іншої системи поглядів і «чужих» цінностей. Вони небезпечні саме тим, що апріорно виникають у підсвідомості, а в активній фазі конфлікту перетворюються на інструмент упровадження агресивності, насильства, жорстокості під прикриттям патріотичної риторики. Люди, підвладні ресентиментним емоціям, органічно несприйнятливі до раціонального мислення й будь-яких компромісів.

Процес конструювання ідентичностей у прикордонному просторі обумовлюється як його динамічними трансформаціями, так і ступенем та глибиною міжгрупових контактів, конфліктів. Багатовікове спільне проживання поряд або на одній території різних етносів, представників різних конфесій, носіїв різної ідентичності та ментальності в даному разі не об'єднуючий, а радше конфронтаційний фактор. Як правило, у кожної зі сторін, чий інтерес входить у конфлікт – своя правда, і кожна з таких «правд» має домінуючі точки опори в історії. Якщо ж узяти до уваги й суб'єктивні чинники – насамперед відмінні способи репрезентації минувшини, а також особливості політичної культури, пограниччя постають зонами підвищеної ризикогенності, ареною постійних випробувань лояльності та почуттів солідарності. Способи самоствердження, які формують колективну ідентичність, тут піддаються постійній «перевірці на міцність» і доволі часто її не витримують. Зате простір для звинувачувальної риторики на порубіжжях майже нескінченний.

Сьогодні загострення подібної риторики посилюється внаслідок російсько-української війни та появи нових контекстів протистоянь, які породжують значну кількість правових, соціальних, моральних, психологічних проблем. Хоча мотиви війни, сформульовані ще Фукідідом (страх, гордість, вигода), залишаються незмінними,

¹⁹ Lifton R.J. The Protean self: Human resilience in an age of fragmentation. – New York, 1995.

²⁰ Гайдеггер М. Дорогою до мови. – Л., 2007. – С.105–106.

політичні й військові експерти доводять, що в наш час кардинально змінилася сама філософія війн. Сучасні війни – це війни за когнітивний і комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом та, відповідно, за їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування певних уявлень про світ і події у соціальному й індивідуальному доквіллі та одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній і думок²¹. Війни стали просторовими, а не позиційними, якими були у своєму класичному вигляді. Завдяки цифровим технологіям їх когнітивна територія поширюється на весь світ.

Новітній інформаційний простір України стає середовищем для формування ціннісних орієнтацій і специфічних смислів, нових мовних конструкцій та образів. Той чи інший центр тяжіння, помножений на своєрідний «тиск середовища», здатен навіть проти волі індивіда коригувати оціночні ракурси. «Наслідком є те, що мотивація поведінки людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією»²². Історичні образи, що формуються в дискурсивних практиках у вигляді «картин-репрезентацій», мають властивість швидко відокремлюватися від суб'єктів пізнавальної діяльності, формуючи багато у чому ілюзорний світ символів, знаків, культурних кодів. Візуалізація заміщує реальну картину штучною конструкцією, фантомом, знаком, і лише від чесності й порядності історика чи публіциста залежить, наскільки знак відбиває реальність. Наступ імітаційності на науковий пошук явно ускладнює процес реалізації гуманітарними та соціальними науками своєї критичної функції.

У такому контексті інформаційну агресію треба сприймати як війну проти ідентичності нації, її ідеології, історії, культури. Вплив на свідомість спотвореним словом і викривленим образом має негативний мотиваційний потенціал, який вражає духовні сили суспільства та моральні традиції. Постійне й активне насадження інформаційної агресії викликає порушення соціально-економічних процесів і зв'язків, призводить до загибелі держави та деморалізації населення. Варто завжди пам'ятати, що ідентичнісні пріоритети як елементи сфери цілеспрямованої діяльності й позиціонування становлять базову основу для самоідентифікації як окремого індивіда, так і локального соціуму²³. Якщо внаслідок маргіналізації значної частини такого соціуму вони вимальовуються невиразно або набувають форми подвійної, «гібридної» ідентичності, ймовірність конфліктів різко зростає.

Проблема ідентичності в Україні стала «гостро сучасною» на тлі багатьох негативних явищ, пов'язаних із конфліктною багатоскладовістю регіональних та локальних соціальних структур. Акцент на вивченні соціальних зв'язків і контекстів став доволі актуальним, оскільки дозволяє усвідомити алгоритми формування гібридних ідентичностей та механізми реагування на мобільну соціальну реальність і політичні трансформації. На жаль, політика держави у сфері консолідації й подолання суперечностей ідентичностей не мала системного характеру та позначалася ситуативністю, спонтанністю, фрагментарністю. Політична риторика відзначалася маніпулятивним характером; розроблювані концепції, стратегії, програми в більшості випадків не затверджувалися, а якщо й затверджувалися – не реалізовувалися. Перешкодами для згуртування українського суспільства продовжують залишатися соціально-економічна поляризація, фінансові та воєнні випробування, колосальні матеріальні втрати.

Дослідження соціального простору порубіжних спільнот переконливо свідчить: реалії глобалізації значною мірою визначаються конкретикою співіснування людей на міждержавних і міжцивілізаційних стижах, у зонах активних контактів, пограничних та

²¹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – К., 2019. – С.20.

²² Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С.97.

²³ Hall S. Introduction: who needs "identity"? // Questions of Cultural Identity. – London, 1996. – P.3.

межових ареалах. Парадокс історії полягає в надто суперечливій взаємодії в таких просторах орієнтації на раціональність із потужним впливом консерватизму. Традиційні архетипи «долі» та «повернення» справляють настільки сильний тиск на суспільну свідомість, що настрої ущемленості й віктимності пронизують усю тканину суспільного буття. Консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт – усе це обумовлює регіональну біполярність в Україні, яка виявляється і в різних оцінках минулого та у виборі стратегій майбутнього. Найгірше те, що ця біполярність відіграє роль розмінної монети в політичних іграх і від того має тенденцію до посилення.

Усі ми формуємо свої кордони, але часом кордони формують нас. Неймовірна напруга пристрастей, пов'язаних із російсько-українською війною, ставить перед суспільною думкою безліч теоретико-методологічних і практичних проблем, орієнтованих на осмислення й оцінку того, що відбувається на наших очах. У тісний клубок сплелися проблеми геополітики та етнічності, модернізму й архаїки, свободи та безпеки, гідності й безчестя, неприкритого насильства та підклимних інформаційних маніпуляцій. Найбільшим випробуванням піддається проблема цінностей в їх співвідношенні з інтересами, основи моралі девальвовані, антикультура дедалі частіше бере гору над підвалинами цивілізованого співжиття. А проте хоч яким би проблематичним уявлявся вихід із наявного глухого кута, найгіршою стратегією для вітчизняної соціогуманітаристики було б відсторонення, бодай тимчасове, від серйозної аналітики, перехід на позиції спостерігача. Мусимо не лише дошукуватися глибинних коренів того, що відбулося, але й простежувати «промені світла в кінці тунелю».

Місце України у сучасному глобальному світі визначається тим, що вона й досі перебуває як об'єкт світової політики та цивілізації. Мінімізація її суб'єктності величезною мірою пов'язана з деструктивними діями Російської Федерації. Геополітичне розташування України автоматично надає їй статусу транзитного простору між різними центрами, а феномен прикордонності надзвичайно актуалізує та загострює проблему цивілізаційного вибору. Оскільки для нашої країни сьогодні на передній план вийшли питання національної безпеки, проблема посилення геополітичної суб'єктності перетворюється на стратегічну. Успішна інтеграція до європейського простору потребує істотних змін в ідентичності, ментальності й самосвідомості українців, чіткого розуміння власних глобальних та локальних інтересів.

Надзвичайно складно відшукувати відповідь на дразливе питання: якими мають бути моделі примирення? Ясно, що відтворення миру і спокою потребуватиме часу; очевидним є й те, що соціуму доведеться пройти через певний період негативного миру, базованого на компромісах. Якщо ж говорити про ідеал позитивного миру, то за сучасних умов він чимось нагадує кантіанську максиму «вічного миру», настільки ж уможлядну, наскільки утопічну. Утім, у І.Канта можна запозичити й доволі тверезу думку: справа не в тому, реальний «вічний мир» чи не реальний. Набагато важливіше діяти так, ніби реальним є те, чого немає.

REFERENCES

1. Barth, F. (1998). *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. Long Grove.
2. Berger, P., Lukman, T. (1995). *Sotsialnoye konstruirovaniye realnosti: Traktat po sotsiologii znaniya*. Moskva. [in Russian].
3. Bhabha, H. (2011). Culture's in-between. *Questions of cultural identity*, 53–60. London.
4. Burdie, P. (2015). *Refleksyivna sotsiologhiia, 2. Chytkazkyi vorkshop*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Cook, C., Lazeretti, L. (2008). *Creative cities, cultural clusters and local economic development*. Cheltenham.
6. Habermas, J. (1984). *Theory of communicative action, 1: Reason and the rationalization of society*. Boston.
7. Haidegger, M. (2007). *Doroboiu do movy*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Hall, S. (1996). Introduction: who needs "identity"? *Questions of cultural identity*, 15–30. London.
9. Hantington, S. (2020). *Politychnyi poriadok u minlyryykh suspilstvakh*. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Hughes, H. (1952). *Where peoples meet: racial and ethnic frontiers*. Illinois.
11. Koch, S.V. (2019). *Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії*. Odesa. [in Ukrainian].
12. Kotyhorenko, V. (2004). *Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Lifton, R.J. (1995). *The Protean self: Human resilience in an age of fragmentation*. New York.
14. Nahorna, L. (2016). Ідентифікаційні кризи як стимулятори наслідства і свідомисних стереотипів. *Реціональна історія України*, 10, 77–100. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Parakhonskyi, B.O., Yavorska, H.M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehii, smysl*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Park, R. (1967). News as a form of knowledge. *On Social Control and Collective Behavior*, 32–52. Chicago.
17. Perkman, M. (2003). Cross-border regions in Europe: Significance and drivers of regional cross-border cooperation. *European Urban and Regional Studies*, 2, 153–171.
18. Plokhii, S. (2013). Yakoi istorii potrebuie suchasna Ukraina. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 4–12. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho voroby, 1: U poloni Platonovykh chariv*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Shulha, M. (2000). Marhinalnist yak kryza ідентичності. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 166–178. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Tytarenko, T.M. (2003). *Zhyttievyi suit osobystosti: u mezbakh i za mezbamy budennosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Urry, J. (2000). Mobile sociology. *British Journal of Sociology*, 51, 1, 185–203.
23. Werner, M., Zimmerman, B. (2006). Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity. *History and Theory*, 45, 1, 30–50.

Yaroslava VERMENYCH

Corresponding Member of NAS of Ukraine,
 Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head the Department of Regional Studies,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), verrosla@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

The Social Space of the Borderland: Identities Crises in the Coordinates of Modern Challenges

Abstract. The purpose of the article is to highlight the crisis parameters of the development of the border society in the conditions of modern challenges associated with the Russo-Ukrainian war and the study of the influence of the multidimensional cross-border space on the formation and functioning of hybrid identity, algorithms for the formation of specific identification models of coexistence in border social spaces, variable local and regional cultural practices. **Scientific approaches.** The phenomenon of the border society did not occupy a prominent place in the humanitarian discourse for quite a long time, the combination of globalization processes with the phenomena of regionalization in areas adjacent to the borders and the application of the methodology of “cross-stories”, geopolitical, geocultural and network approaches in their research made it a fashionable brand. **The scientific novelty** of the study of the social space of the border is determined by its consideration in the context of cross-border social networks, in which the “intersection” of various socio-cultural markers, identification matrices, behavioral stereotypes occurs and the transformation of local values, meanings and symbols is observed. **The main conclusion.** The local society of the border region is characterized by the presence of powerful conflict-causing factors of socio-cultural development, the multi-vector nature of cultural codes and the hybridity of identifications, the emergence of specific interpretations of social reality. Any border society, despite the additional opportunities that are due to easy crossing of the border, is a zone of increased social mobility and corresponding identification risks. And this means that without thorough scientific research and analytical monitoring of the processes taking place in border areas, it is impossible to find out the origins and consequences of the exacerbation of social problems abroad, to generate new identification strategies aimed at supporting socio-cultural stability and the formation of a sustainable identity. Modern challenges related to the military confrontation between Ukraine and Russia require a careful study of the influence of border states on the processes of hybrid identity formation and awareness of the risk-genic specificity of the ukrainian-russian border society, which, being at the intersection of civilizational borders, has its own logic of development, burdened with a powerful conflict potential.

Keywords: Russo-Ukrainian war, border society, socio-cultural space, identity conflict, cross-border.

Марія ШИМЧИШИН

докторка філологічних наук, професорка,
завідувачка кафедри теорії та історії світової літератури,
Київський національний лінгвістичний університет
(Київ, Україна), mshymchyshyn@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4980-3296>

Світлана ЧЕРНИШОВА

кандидатка філологічних наук, доцентка,
докторантка кафедри теорії та історії світової літератури,
Київський національний лінгвістичний університет
(Київ, Україна), sveta.chernyshova@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0284-2001>

Феноменологія міграції в контексті сучасного міграційного повороту

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.186>

УДК: 930.85

Анотація. Мета статті полягає у виявленні тісно пов'язаних із ситуацією транскulturалізму сучасних змін у феноменології міграції та мігрантів. Заявлена мета зумовлює вирішення таких завдань: проаналізувати історичну логіку формування міграційного дискурсу, акцентувати взаємозв'язок між імперськими, а згодом національними наративами й міграційними, увиразнити динаміку творення та емоційну забарвленість образу мігранта, наголосити зміни у сприйнятті міграції й переміщення в контексті транснаціоналізму та глобалізації. При реалізації завдань використано методи дискурс-аналізу, компаративно-типологічний, презентизму, історико-порівняльний. Для увиразнення компаративного аналізу модерного й сучасного підходів до міграції застосовано типологію переміщення людських мас, запропоновану З.Бауманом. **Новизна дослідження.** Вперше вербалізовано думку про міграційний поворот та обґрунтовано реалії його виникнення. Зміни в рецепції міграції можуть стати засновковими для перегляду історичних процесів руху людських мас, а також для подолання дихотомії між «ми» й «вони». **Висновки.** Сьогодні маємо підстави говорити про міграційний поворот, ознакою якого є визнання іммігрантів як частини спільноти країни поселення та поцінування їхнього внеску. Тобто вилучення їх із периферійного статусу нації-держави й, відповідно, локалізацію у центр матеріальних і духовних практик транскulturальних спільнот сучасності.

Ключові слова: міграційний поворот, феноменологія міграції, періодизація міграції, ідентичність мігрантів, біополітика.

Тема міграції посідає одне з чільних місць у сучасних гуманітарних студіях. Сьогодні іммігранти й біженці визначають соціально-культурну палітру багатьох націй-держав, а їх присутність суттєво впливає на всі царини життя країни поселення. При цьому слід зазначити, що внесок іммігрантів у скарбницю світового поступу в різні історичні періоди оцінювався неоднозначно та неоднаково. Амплітуда коливань тут досить розлога: від традиційного пошанування, вербалізованого, наприклад, у формульному визначенні США як «країни іммігрантів», до негативного чи

упередженого ставлення. Образ мігранта як людини, котра загрожує усталеному трибу життя і впорядкованості системи, в яку вона приходить, формувався поступово. Так, автори «Короткої історії людства» стверджують, що вже за бронзового віку мігрант уважався тим, хто спричинює хвороби, смерть, руйнування, лихо¹. Водночас 70% сучасних європейців є нащадками тих «антигероїв», що прибули до Європи 8000–5000 років тому і підкорили її: «Без міграції доісторична Європа була б незаселеною, хоча й багатою на флору та фауну»². Тож міграція здавна мала амбівалентну рецепцію, характер якої залежав від політичних й економічних факторів. В історичному аналізі людських переміщень і їх впливу на розвиток людства автори згаданого видання підсумовують, що незважаючи на позитивні моменти міграційних процесів, які завжди були суттєвими для ритмів життя людської спільноти, їх переважно сприймають негативно:

«У більшості складових західного світу імміграція має негативну конотацію. І у цьому нічого нового, і це не лише традиція Заходу. По всьому світу упередження щодо іммігрантів завжди пояснювалися страхом перед жорстокістю та хворобами, а також відчуттям загрози для культури, що може бути спотворена чи навіть понівечена чужинцями. Заперечити цей аргумент не так просто. Археологічні факти про історію міграції дають достатньо підстав як для тих, хто вважає її позитивним фактором змін, так і для тих, хто вбачає в ній шкоду для людства»³.

Зі свого боку М.Ліві-Баччі акцентує недооцінку переміщення людських мас: «У ХХІ ст. великі міграційні процеси все ще зрідка вважаються основною рушійною силою суспільних змін, натомість їх розглядають як анархічний рух, що псує гармонію світової мозаїки»⁴. Очевидно, що міграція була важливим чинником культурного, економічного та політичного життя людства на всіх етапах його розвитку. Проте в кожен історичний період причини її виникнення обумовлювалися реаліями конкретної доби, як і вплив на духовні й матеріальні практики країни поселення та його інтерпретація.

Якщо зміна місць проживання в доісторичний період обґрунтовувалася головним чином природними катаклізмами чи пошуками сприятливих умов, то, наприклад, у новий час осмислення міграції обтяжене ідеологемами західного колоніалізму й інакшування чужинця. За Модерну було остаточно сформовано уявлення про простір, місце, територію, кордон, колективну та індивідуальну належність, що стали засновковими для західної епістемології й рецепції міграції. При аналізі історичних періодів цього явища З.Бауман у праці «Міграція й ідентичності у глобалізованому світі»⁵ виділяє три стадії. Перша – це переміщення з «модернізованого/розвинутого» центру до так званих «незаселених» земель, іншими словами тих, звідки витісняється корінне населення. Ця стадія збігається з поширенням нарративу про відкриті безлюдні простори, що їх намагалися опанувати колонізатори. М.Гардт та А.Неррі у праці «Імперія» зазначають про нібито відкриті американські території періоду колонізації: «Північноамериканський простір можна уявити як порожній лише якщо

¹ Див.: Krause J., Trappe Th. A Short History of Humanity: How Migration Made Us Who We Are. – Ebury Publishing, 2021. – P.177.

² Ibid. – P.176–177.

³ Ibid. – P.176.

⁴ Livi-Bassi M. Short History of Migration. – Cambridge, 2012. – P.2.

⁵ Bauman Z. Migration and Identities in the Globalized World // REMHU – Revista Interdisciplinar da Mobilidade Humana. – 2010. – Vol.18. – №34. – P.11–25.

свідомо проігнорувати існування корінних американців, або ж якщо сприймати їх як інших людських істот, як підвид живих створінь, чи навіть як частину природного середовища»⁶.

Міграційні процеси нового часу супроводжувалися локальними війнами й геноцидом корінного населення, замаскованим під ідеологією «великої цивілізаційної місії білої людини». Колонізовані народи втрачали свою унікальність і залучалися до стереотипного гомогенного образу, створеного на основі есенціалізації його окремих рис. Цей процес детально описав Е.Сайд⁷, а перед цим Ф.Фанон⁸. Заохочення до заселення нових територій відбувалось як через створення позитивних образів іммігрантів, готових до нелегких випробувань у пошуках нових земель, так і через ідеалізацію нового краю як неймовірно багатого природними ресурсами. Загалом домінантного значення на той час набуває негативна діалектика визнання, коли для формування європейської вищості створювався образ примітивного «іншого». Автори колективної монографії «Епоха міграції» зазначають: «Багатство, накопичене Західною Європою через колоніальну експлуатацію, забезпечило капітал, завдяки якому здійснилися промислові революції XVIII–XIX ст. Так, у Великобританії прибутки з колоній було інвестовано в нові форми мануфактурного виробництва, а також у стимулювання комерційного фермерства та звільнення орних земель для випасання худоби»⁹. Велике економічне значення мала також торгівля людьми, загалом система рабовласництва відіграла значну роль при становленні імперій XVIII–XIX ст. Загалом міграційні рухи нового часу дали підґрунтя для рушійних цивілізаційних змін.

Другий період визначений З.Бауманом як «імперія повертається» і він збігається з розпадом великих імперських центрів та процесами деколонізації, що спричинили переїзд колишніх колонізованих суб'єктів до метрополій. Останні стали місцем їх зречення від власних культурних практик та ідентичностей загалом у процесі асиміляції й інтеграції у структуру нових реалій. Примітно, що дві ключові конституенти міграційного процесу, а саме образ мігранта й образ країни поселення набувають нового звучання в порівнянні з першим періодом, описаним З.Бауманом. Мігрант уже не відважний і беручий відкривач нових територій, а знедолений «інший», котрий претендує на добробут і комфорт колишньої імперії. При цьому образ самої країни призначення й далі, як і у випадку з Новим світом, оповитий ореолом свободи та можливостей, навіть якщо згодом виявляється, що це лише багатівкове уявлення про рай на чужині.

І нарешті третій сучасний період З.Бауман називає «ерою діаспор», коли втрачаються зв'язки між ідентичністю і громадянством, індивідуумом та місцем, спільнотою й належністю. Ці нові реалії спонукають до зміни укладених за першого періоду міграції таких неодмінних атрибутів імперій, а згодом націй-держав, як територіальна визначеність і закоріненість¹⁰. Сьогодні є всі підстави стверджувати про те, що сучасний світ переживає черговий поворот у своїй історії, а саме міграційний, коли когнітивні карти, сформовані за часів імперіалізму, а згодом централізованих націй-держав зазнають змін у контексті сучасної ситуації мультикультуралізму і глобалізації. Стирання кордонів, проникнення глобального капіталу в усі сфери життя, соціальні мережі спонукають до переформатування традиційного західного розуміння держави.

⁶ *Hardt M., Negri A. Empire.* – Harvard University Press, 2000. – P.169.

⁷ *Said E.W. Орієнталізм / Пер. з англ. В.Шовкуна.* – К., 2001.

⁸ *Fanon F. Black Skin, White Masks / Transl. by Ch. Lam Markmann.* – New York, 1967.

⁹ *Castles S., de Haas H., Miller M.J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World.* – Palgrave, Macmillan, 2009. – P.89.

¹⁰ Див.: *Bauman Z. Migration and Identities in the Globalized World.* – P.17.

Екстратериторіальність (позатериторіальність) і відкриті ідентичності визначають сучасну епоху, означену З.Бауманом як «плинний модерн» («liquid modernity»), що прийшла на зміну «статичному модерну»¹¹. У цьому контексті образ мігранта поступово набуває нових сенсів, що спричинено як змінами в колективній свідомості місцевого населення, яке впродовж другої половини ХХ ст. формувалося під впливом політики толерантності, так і самими мігрантами, котрі відкрито стверджують про свій внесок у розвиток країни поселення. Наприклад, лондонський дизайнер індійського походження А.Гупта розмірковує про світовідчуття мігрантів: «Чому ми маємо соромитися себе? Ми кваліфіковані й освічені, ми важко працюємо, платимо податки, ми робимо свій внесок у культуру. Нас мають цінувати, а не ляяти»¹². Глобалізаційні процеси, які кардинально послабили позиції централізованих націй-держав на користь багатонаціональних корпорацій, зумовили і зміни у феноменології міграції.

Сьогодні мігранти є тим «нерозв'язним», у розумінні Ж.Дерріди, яке підриває основи усталених кордонів і принципи націй-держав. «Якщо біженці репрезентують дратівливий елемент в організації держави-нації, то це відбувається найперше через руйнування ідентичнісного зв'язку між людиною та громадянином, між народженням і національністю, це руйнування спричинює кризу початкової ідеї суверенності»¹³. Коли біженці й мігранти загалом стають основними фігурантами на політичній сцені, доводиться задумуватися, з одного боку, над стабільністю націй-держав, а з іншого – над тими позитивними змінами, які вони спричинюють. Дж.Агамбен стверджує: ми маємо бути свідомі того, що основний політичний суб'єкт сьогодні це біженець, і через нього вочевиднюється кінець націй-держав, традиційних політичних концептів та географічних кордонів¹⁴. Дослідник підкреслює особливість сьогочасного шукача кращої долі: «Сучасні розвинуті країни зіткнулися з проблемою того, що велика маса негромадян (noncitizens), які мають тимчасові права на перебування, не бажають і не можуть отримати громадянство, а також не хочуть та не можуть бути репатрійованими». У такому контексті, вважає Дж.Агамбен, поняття «громадянство» нерелевантне для суспільно-політичної реальності сучасних держав¹⁵.

Особливої уваги заслуговує динаміка змін в інтерпретації міграційних рухів та їх суб'єктів (іммігрантів, вигнанців, експатріантів, біженців). Кожна історична епоха випрацьовувала власні технології менеджменту мігрантів, а відтак формувала їх образи, що визначалися економічною та політичною логікою і провокували конкретне ставлення місцевого населення. Особливо заполітизований наратив міграції у ХХ ст., коли переміщення людських мас набули величезних масштабів і критично впливали на всі аспекти життя. Риторика загрози імпліцитно пронизувала статистичні дані про новоприбульців, прогнози щодо їх розселення, зайнятості та ін. Чутливість до чужинців набула особливої гостроти після Першої, а згодом ще більше загострилася після Другої світової війни. Виникла потреба дисциплінарного контролю за розміттям людських потоків, що сколихнули світ, контролю, який М.Фуко визначив як біополітику: «Біополітика зосереджена на населенні, на населенні як політичній проблемі, як проблемі, що є водночас науковою й політичною, біологічною та державною»¹⁶. Одним із механізмів біополітики був табір, котрий загалом, і в контек-

¹¹ Bauman Z. Liquid Modernity. – Polity Press, 2000.

¹² Див.: Loscialpo F. "I am an Immigrant": Fashion, Immigration and Frontiers in the Contemporary Trans-global Landscape // Fashion Theory – Journal of Dress Body and Culture. – 2019. – Vol.23. – P.24.

¹³ Agamben G. Means without End: Notes on Politics. – The University of Minnesota Press, 2000. – P.20.1.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. – P.22.3.

¹⁶ Foucault M. Society Must Be Defended: Lectures at the College de France, 1975–1976 / Ed. by M.Bertani, A.Fontana; transl. by D.Macey. – New York, 2003. – P.245.

сті міграції зокрема, виконував функцію «нового регулятора життєвого порядку»¹⁷. Дж.Агамбен підкреслює, що табір власне позначає той розрив, який виник «між народженням (чистим життям) та нацією-державою», і є новим «біополітичним по-мо-сом» усієї планети¹⁸.

У першій половині минулого століття основна практика націй-держав щодо чужинців зосереджувалася на їх гомогенізації. Ілюстративний тут досвід США, де 1913 р. було представлено програму «стовідсоткової американізації», мета якої полягала у творенні єдиної американської ідентичності, заснованої на метафорі «плавильного тигля». Та вже зовсім скоро політтехнологи того часу усвідомили, що створити єдину націю з величезних потоків мігрантів досить складно. Крім того, боротьба за вільні робочі місця після повернення американських солдатів із Першої світової війни, початкові прояви економічного спаду спровокували негативне ставлення до чужинців. Популярності набувала нативістична ідеологія, яка зрештою акцентувала протистояння між американськими громадянами та новими мігрантами. Тогочасний журналіст, політолог, теоретик расової антропології Т.Л.Стоддарт у праці «Пере-ковування Америки» писав: «Ми, американці, збудували нашу Америку, і саме тому плекаємо її; ніхто не має права звинувачувати нас у тому, що ми намагаємося зберегти “американськість”. Ми оберігаємо її, адже вона “наша”, інші цього не робитимуть, позаяк вона не їхня. Звичайно, чужинець немає підстав любити нашу Америку, і не треба засуджувати його за це»¹⁹. Риторика цієї, як і багатьох інших тодішніх праць, оприявила чутливість до чужинців, які тисячами прибували на острів Свободи. Відповідно, було прийнято антимиграційні акти. Зокрема закон про імміграцію 1924 р., що обмежував приплив мігрантів до США. У короткій історичній рефлексії про Еліс-Айленд Д. Ді Чезаре відстежує рух від ідеї Америки як відкритого простору для всіх охочих розпочати життя спочатку до поступового його закриття. Від заснування митного контролю на цьому острові в 1892 р. заходи щодо обмеження в'їзду мігрантів із роками лише посилювалися. З часом «нація, яка колись прибула на Еліс-Айленд, забула про цю сторінку своєї історії й вирішила практикувати політику суверенітету»²⁰.

Міграція ХХ ст. відбувалася в постійному протистоянні між загальнолюдським правом переселенця рухатися у просторі та правом держави володіти певною територією. Поділ світу на нації-держави увиразнив екзистенційну ситуацію іммігрантів і біженців. Як наголошує Д. Ді Чезаре,

«в очах держави мігрант становить неприпустиму аномалію, аномалію до її (держави) внутрішнього простору й до зовнішнього міжнародного простору, а також стає випробовуванням її суверенітету. Мігрант – це не лише той, хто втручається, порушує закон, нелегально перебуває у країні. Ні, вже самою своєю присутністю він підважує принципи, на яких збудована держава, оспорує визначальні для світового порядку сумнівні взаємозв'язки між нацією, землею й державною монополією. Мігрант натякає на можливості іншого планування світу, адже уособлює детериторіалізацію, розкутість руху, автономність перетинів і гібридизацію ідентичності»²¹.

¹⁷ Agamben G. Means without End: Notes on Politics. – P.42.3.

¹⁸ Ibid. – P.44.5.

¹⁹ Stoddard T.L. Re-forging America: The Story of Our Nationhood. – New York, 1927. – P.254.

²⁰ Di Cesare D. Resident Foreigners: A Philosophy of Migration / Transl. by D.Broder. – Polity Press, 2020. – P.9.

²¹ Ibid.

Питання про протистояння між державою й іммігрантом ще раніше озвучили Г.Арендт²² і Дж.Агамбен²³. Зокрема останній, спираючись на ідеї М.Фуко про біополітику та рефлексії Г.Арендт про біженців Другої світової війни, стверджує, що не існує окремого місця для «чистого життя» («bare life») в політичному просторі нації-держави, тож статус біженця має врешті-решт завершитися або натуралізацією, або ж репатріацією. Крім того, загалом, як наголошує Дж.Агамбен, чисте життя не існує, оскільки факт народження вмиє стає фактом національної належності. «Нація-держава – це держава, яка перетворює народження [nascita] (тобто “голе” людське життя – *Авт.*) на основу своєї суверенності»²⁴.

Регулювання міграційних процесів політичними націями-державами, їх безпосереднє втручання зумовлює обмеження індивідуального чи колективного вільного вибору простору. З цих самих причин міграція становить частину політичного дискурсу та біополітики. Традиційно міграційні рухи сприймалися через географічні й політичні кордони, гомогенність корінного населення, тяглість та безперервність культурних традицій. Усі ці надважливі концепти для модерної нації-держави спричинювали формування негативного дискурсу навколо вимушеного географічного переміщення людей. Зіткнення між мігрантом і державою, як підкреслює Д. Ді Чезаре, відбувається тому, що держава становить протилежність до мобільності²⁵. Тож негативна роль міграції набуває особливо чітких обрисів у контексті становлення й функціонування націй-держав. Як зазначає Д. Ді Чезаре, «державоцентричний світогляд завжди виконує регуляторну функцію. Громадяни, тобто ті, хто належать до держави, вважаються тими, хто має прерогативу вирішувати, впустити чи прогнати чужинця, котрий стукає у двері»²⁶. За громадянами залишається також право або визнати мігранта повноправним членом спільноти, або ж наділити його окремим статусом. У кожному разі в контексті нації-держави чужинець це – не запрошений гість, а радше загрозливий зайда.

Держава постає тією перепоною, яка перешкоджає сприймати міграцію в позитивному розрізі. Вона акцентує розмежування між анархією й порядком, законом і беззаконням, кордоном та відкритим простором. На думку Д. Ді Чезаре, філософське осмислення міграції відсутнє у західній традиції через протистояння між державою та мігрантом. «Щойно міграція набуває чітких обрисів і співвідноситься з громадянством, коли чужинець покидає (емігрує) країну і прибуває (іммігрує) в нове місце, вона тут же зникає з горизонту філософії»²⁷. Тривалий час міграція залишалася поза увагою філософів, або ж розглядалася з морально-етичної позиції. Настав час, стверджує Д. Ді Чезаре, деконструювати усталений консолідований підхід до розуміння міграції як чогось негативного й такого, що загрожує нації-державі. Варто відмовитися від осудливого погляду на мігранта та сприймати його як того, хто стає джерелом нового досвіду і збагачення країни поселення. Ця позиція набуває особливої актуальності за часів транскультуралізму.

Сучасні дослідники імміграції критично осмислюють політичні та ідеологічні інтерпретації руху населення і так чи інакше беруть до уваги той факт, що нації-держави стали призмою й точкою відліку для тлумачення переміщення людей. З.Бауман відзначає новий поворот у характері міграційних процесів сучасного

²² Arendt H. The Jewish Writings. – New York, 2007.

²³ Agamben G. Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life. – Stanford University Press, 1998; *Idem.* Means without End: Notes on Politics.

²⁴ Agamben G. Means without End. Notes on Politics. – P.20.1.

²⁵ Di Cesare D. Resident Foreigners: A Philosophy of Migration. – P.11.

²⁶ *Ibid.* – P.12.

²⁷ *Ibid.* – P.17.

світу. Сьогодні динаміка переміщення, на думку дослідника, спричинила те, що населення майже кожної країни це – зібрання діаспор²⁸. При цьому З.Бауман наголошує на важливій тенденції, яка залишилася невідрефлексованою у сучасних працях про міграцію, де переміщення все ще розглядається в бінарній опозиції між простором нації-держави та зовнішнім простором, або ж між тими, які належать, і тими, які прибули. Йдеться про те, як пише З.Бауман, що насправді сьогодні ця різниця не має суттєвого значення, адже для більшості західних націй-держав процес творення колективної національної ідентичності успішно завершився й тому ті, хто прибувають навіть у великій кількості, не загрожують їй. Він стверджує, що на сьогодні більшість держав уже пройшли та залишили позаду період свого державотворення й, відповідно, вже не зацікавлені в тому, щоб «асимілювати» приїжджих чужинців» (а саме примусити їх скинути з себе та позбутися їхніх окремих ідентичностей, щоб «розчинитися» в однорідній масі «місцевих»). Таким чином, найближчим часом умови життя залишатимуться різноманітними, строкатими, калейдоскопічними²⁹.

З іншого боку, важливо зауважити, що у свідомості значної частини громадян західного світу зміни щодо сприйняття чужинців відбуваються повільно. Звичайно, що сьогодні вже не йдеться про відкриті протистояння чи нетолерантність щодо тих, які були змушені покинути рідні краї. Радше маємо практику замаскованої нетерпимості, що закодована під такими упередженими уявленнями про мігрантів, як «невихованих», «неготових інтегруватися», «зневажливих до місцевого населення та його традицій» тощо³⁰. Очевидно, що такі стереотипи мають приховані форми оприявлення, і все ж вони прочитуються обома учасниками міжкультурного діалогу. Для сьогочасних суспільств замість відкритого протистояння та дискримінації настав період нещирого й позірною толерування «іншого» без необхідного для будь-якої комунікативної ситуації визнання.

Дихотомія «ми» та «вони», що властива для формульного розуміння міграційного дискурсу, сьогодні поступово долається обома учасниками процесу. Замість негативної звинувачувальної риторики і протистояння настав час для розпізнання міграції як позитивного фактору взаємозбагачення та співпраці. Така позиція допоможе уникнути багатоміліардного сприйняття «іншого» як загрозового, що легітимізує фізичне й моральне насильство, і навіть збройні конфлікти. Поцінування тих позитивних змін, які приносять із собою мігранти, становить контрдискурс до спрощеного політичного заангажування міграції, у контексті якого вона постає досить часто в негативному світлі. Сьогочасний міграційний поворот спровокований як змінами у самоусвідомленні мігрантів, які відходять від стереотипного уявлення себе як тягара для країни поселення, так і зрушеннями у свідомості місцевого населення, котре поступово змінює настороженість на зацікавленість «іншим» та на його визнання.

Варто наголосити на важливій ролі глобалізації для переосмислення природи міграції. Транснаціональні фінансові корпорації, виникнення яких особливо актуалізувалося після 1945 р., поступово підважували владу окремих національних держав. Із цього приводу Д. Ді Чезаре підсумовує, що влада сьогодні належить міжнародним інституціям і наднаціональним організаціям, які частково перебирають на себе функції держави. Тож гомогенна система націй-держав змінюється, і не останню роль

²⁸ *Bauman Z.* Migration and Identities in the Globalized World. – P.15.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Див.: *Delanty G., Jones P., Wodak R.* Introduction: Migration, Discrimination and Belonging in Europe // *Identity, Belonging and Migration* / Eds. G.Delanty, R.Wodak, P.Jones. – Liverpool University Press, 2011. – P.2.

у цьому відіграє міграція. Глобалізація, міграція, транскультуралізм радикально змінюють сутність сучасного світу. У контексті таких змін Дж.Томлінсон пропонує термін «детериторіалізація», що позначає розмивання меж між культурою і місцем³¹. Про це стверджують і Д.Морлі та К.Робінс, котрі зазначають, що якщо в минулому «культури були марковані й розмежовані у часі та просторі, то сьогодні на зміну фіксованих, унітарних і визначених культурі приходить розуміння флюїдності та взаємопроникнення культурних утворень». Далі дослідники підкреслюють, що «місця вже не визначають основу ідентичності»³². У парадигмі цих цивілізаційних змін мігранти та їхній досвід переміщення стають частиною транскультурної формації сучасності та її дієвцями. Міграція сприяє творенню того, що С.Колеман і К.Маєр називають «уявлені географії» – за аналогією з терміном Б.Андерсена «уявлені спільноти»³³. У таких уявлених просторах зливаються в єдине найвіддаленіші куточки світу й центри метрополій. Вони разом творять нову просторовість мігрантів, де сформоване в одній культурній парадигмі розуміння простору накладається на нові території поселення. Отож маємо рух від усталеного уявлення того, що чужинець належить до аторос, тобто не має власного місця, до створеного ним уявленого простору, уґрунтованого на основі як фізичного, так й уявного подолання кордонів і меж.

За умов транскультуралізму, коли мігранти мають можливість перебувати у віртуальному полі своєї культури через різні соціальні мережі, доступність до інтернет-новин та онлайн продуктів культури, традиційний поділ простору на «свій» і «чужий» втрачає гостроту. Віртуальний простір покинутої країни, у словому полі котрого перебуває мігрант, почасти компенсує відсутність фізичного простору країни поселення. Сьогодні матеріальні практики нової держави перебування та постійний віртуальний зв'язок із Батьківщиною формують суб'єктність чужинців, в якій схрещуються різні культурні пласти та географії. Такі реалії спровокували необхідність реконцептуалізації міграції. Так, у теперішньому дискурсі окрім згаданого вище визначення З.Баумана сучасного світу як зібрання діаспор, маємо такі широковживані терміни, опрацьовані Н.Форутан³⁴ і Р.Бромлі³⁵, як «постіміграція», «постімігранти». Вони сигналізують про новий епістемологічний поворот, у контексті якого міграційні процеси перебувають у центрі переосмислення та переформування.

Відбувається й ревізія поняття «діаспора», яке, на думку П.Вербнер, М.Фуманті, було сформоване теоретиками постколоніалізму та має сильну прив'язку до колективної ідентичності покинутого краю³⁶. Натомість дослідники пропонують перейти від ізольованого статусу діаспор до розуміння їх як складових суспільного й культурного життя країни поселення. Транскультурна ситуація спонукає до того, що розмежування, кордони та окремішні ідентичності поступово втрачають свою актуальність. Взаємопроникнення культур спричинює, серед іншого, потребу розуміти

³¹ Tomlinson J. *Globalization and Culture*. – Cambridge, 1999. – P.141.

³² Morley D., Robins K. *Spaces of Identity: Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. – London, 1995. – P.87.

³³ Coleman S., Maier K. In, Of, and Beyond Diaspora? Mapping, Migration, and the Production of Space among Nigerian Pentecostals // *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. – 2010. – Vol.19. – №1. – P.9–31.

³⁴ Foroutan N. Neue Deutsche, Postmigranten und Bindungs-Identitäten: Wer gehört zum neuen Deutschland? // *Aus Politik und Zeitgeschichte*. – 2010. – №46–47. – S.9–15.

³⁵ Bromley R. A Bricolage of Identifications: Storying Postmigrant Belonging // *Journal of Aesthetics & Culture*. – 2017. – Vol.9. – №2. – P.36–44.

³⁶ Werbner P., Fumanti M. The Aesthetics of Diaspora: Ownership and Appropriation // *Ethnos: Journal of Anthropology*. – 2013. – Vol.78. – №2. – P.149–174.

ідентичності мігрантів не ізолювано, а у зв'язку з новими матеріальними й культурними практиками країни поселення.

Осягнення міграції в контексті поділу світу на окремі політичні утворення затьмарює її інші виміри. Зокрема йдеться про те, що рух людських мас у просторі відбувався споконвіку та завдяки йому люди покращували своє матеріальне становище, умови проживання тощо. Міграція давніх кочових племен допомогла їм вижити за складних обставин. Вона ж сприяла поширенню різних способів господарювання, розселенню людей по континентах. Переміщення й мобільність убезпечили спільноти від замкнутості, ізолюваності, що призводять до вичерпаності як духовного, так і матеріального ресурсів. Тож переосмислення міграції поза вузькими рамками політичних утворень XIX–XX ст. відкриває нові горизонти розуміння чужинців, допомагає уникнути стигматизації «іншого» як загрозового чи небезпечного, а натомість стає шляхом до відкриття його внеску в нову спільноту. Ненависть, відроза чи настороженість до мігрантів, що визначали політичну риторику поляризації світу на тих, хто належить, і тих, хто за межами цивілізації, нації чи імперії, стають зрештою пережитком епохи Модерну, за якої ці конструкти формувалися. Сьогодні маємо підстави говорити про міграційний поворот, ознакою котрого є визнання іммігрантів як частини спільноти країни поселення й поцінування їхнього внеску. Тобто вилучення їх із периферійного статусу нації-держави та, відповідно, локалізацію у центр матеріальних і духовних практик транскультурних спільнот сучасності.

REFERENCES

1. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford University Press.
2. Agamben, G. (2000). *Means without End: Notes on Politics*. The University of Minnesota Press.
3. Arendt, H. (2007). *The Jewish Writings*. New York.
4. Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press.
5. Bauman, Z. (2010). Migration and Identities in the Globalized World. *REMHU – Revista Interdisciplinar da Mobilidade Humana*, 18, 34, 11–25.
6. Bromley, R. (2017). A Bricolage of Identifications: Storying Postmigrant Belonging. *Journal of Aesthetics & Culture*, 9, 2, 36–44.
7. Castles, S., de Haas, H. & Miller, M.J. (2009). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Palgrave, Macmillan.
8. Coleman, S. & Maier, K. (2010). In, Of, and Beyond Diaspora? Mapping, Migration, and the Production of Space among Nigerian Pentecostals. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 19, 1, 9–31.
9. Delanty, G., Jones, P., & Wodak, R. (2011). Introduction: Migration, Discrimination and Belonging in Europe. G.Delanty, R.Wodak, & P.Jones (eds.), *Identity, Belonging and Migration*, 1–18. Liverpool University Press.
10. Di Cesare, D. (2020). *Resident Foreigners: A Philosophy of Migration*. Transl. by D.Broder. Polity.
11. Fanon, F. (1967). *Black Skin, White Masks*. Transl. by Ch. Lam Markmann. New York.
12. Foroutan, N. (2010). Neue Deutsche, Postmigranten und Bindungs-Identitäten. Wer gehört zum neuen Deutschland? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 46-47, 9–15.
13. Foucault, M. (2003). *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France, 1975–1976*. Ed. by M.Bertani & A.Fontana. Transl. by D.Macey. New York.
14. Hardt, M. & Negri, A. (2000). *Empire*. Harvard University Press.
15. Krause, J. & Trappe, Th. (2021). *A Short History of Humanity: How Migration Made Us Who We Are*. Ebury Publishing.
16. Livi-Bassi, M. (2012). *Short History of Migration*. Cambridge.
17. Loscialpo, F. (2019). "I am an Immigrant": Fashion, Immigration and Frontiers in the Contemporary Trans-Global Landscape. *Fashion Theory – Journal of Dress Body and Culture*, 23, 619–653.
18. Morley, D. & Robins, K. (1995). *Spaces of Identity: Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. London.
19. Said, E.V. (2001). *Orientalism*. Per. z anhl. V.Shovkun. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Tomlinson, J. (1999). *Globalization and Culture*. Cambridge.
21. Werbner, P. & Fumanti, M. (2013). The Aesthetics of Diaspora: Ownership and Appropriation. *Etnos: Journal of Anthropology*, 78, 2, 149–174.

Mariia SHYMCHYSHYN

Doctor of Philological Sciences (Dr. Hab. in Philology), Professor,
Head of the Department of Theory and History of World Literature,
Kyiv National Linguistic University
(Kyiv, Ukraine), mshymchyshyn@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4980-3296>

Svitlana CHERNYSHOVA

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology), Docent,
Doctoral Student at Department of Theory and History of World Literature,
Kyiv National Linguistic University
(Kyiv, Ukraine), sveta.chernyshova@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0284-2001>

Phenomenology of Migration in the Context of the Contemporary Migration Turn

Abstract. The purpose of the article is to divulge today's changes in the phenomenology of migration and migrants, which are closely related to the situation of transculturalism. The aim presupposes the solution of **the following tasks:** to analyze the historical logic of the formation of the migration discourse, to underline the relationship between the imperial as well as the nation-state narratives and migration narratives, to study the dynamics of creation and the emotional context of the image of the migrant, to consider changes in the perception of migration and displacement in the context of transnationalism and globalization. To implement the tasks, **the following methods** have been used: discourse-analysis, comparative-typological, presentism, historical-comparative. To highlight the comparative analysis of modern and contemporary approaches to migration, the authors of the article applied the typology of the movement of human masses proposed by Z. Bauman. **The novelty** of the research lies in the fact that for the first time the idea of the migration turn has been verbalized and the realities of its occurrence have been explained. Changes in the reception of migration can become fundamental for reviewing the historical processes of the movement of human masses, as well as for overcoming the dichotomy between "us" and "them". **Conclusions.** Contemporary migration turn signifies the recognition of immigrants as part of the community of the country of settlement and the appreciation of their contribution. Within these changes we witness their removal from the peripheral status of the nation-state and, accordingly, their localization in the center of material and spiritual practices of today's transcultural communities.

Keywords: migration turn, phenomenology of migration, periodization of migration, identity of migrants, biopolitics.

ПЕРСОНАЛІЇ

Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор,
декан факультету історії, політології та міжнародних відносин,
Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича
(Чернівці, Україна), o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>

Назарій ХРИСТАН

кандидат історичних наук, асистент,
кафедра історії України,
Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича
(Чернівці, Україна), n.khrystan@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3601-2153>

А.Жуковський як історик та популяризатор знань про Україну

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.196>

УДК: 930(477)(092)Жуковський:94(477.85+477)

Анотація. Мета статті – проаналізувати внесок А.Жуковського в розвиток історичної науки, узагальнити його доробок на ниві вивчення окремих аспектів історії України, популяризації її за рубежом. Використано методи дослідження: просопографічний, біографічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний. Наукова новизна. Розширюються знання про історичні погляди А.Жуковського, його внесок у студіювання минулого, зокрема, Буковини, поглиблення знань з історії української церкви, популяризації минувшини України за кордоном. **Висновки.** А.Жуковський став яскравим представником української історичної науки другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Помітною була його діяльність як редактора видань, а згодом і голови Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. Він зробив великий внесок у формування української концепції історії Буковини, обґрунтувавши засади національного відродження у краї. Надзвичайно актуальні його погляди на історію української церкви, питання церковної єдності. Неабияку цінність мають археографічні напрацювання дослідника. Як подвижник популяризації історії України за кордоном, А.Жуковський став ініціатором низки відповідних проєктів, орієнтованих на громадськість держав Європи та Північної Америки. Після проголошення незалежності України чимало зробив для поширення історичних напрацювань діаспори на Батьківщині.

Ключові слова: Жуковський, історія України, Буковина, українське національне відродження, українська церква.

12 січня 2022 р. виповнилося 100 років від дня народження відомого історика, географа, енциклопедиста, громадського діяча, подвижника українських громадських об'єднань у діаспорі, академіка НАН України Аркадія Жуковського. Його ім'я добре відоме науковій громадськості. До нього з

великим пієтетом ставляться на малій батьківщині – Буковині. Зокрема одну з вулиць у середмісті Чернівців названо його іменем, він – почесний професор Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича та почесний громадянин міста. Свою бібліотеку й домашній архів дослідник заповів науковій бібліотеці вишу.

Про А.Жуковського є вже певна література. Відзначимо монографію В.Руденка й А.Пирогівської¹. Ряд праць (А.Атаманенко, Л.Винар², Л.Корнійчук, С.Кучерук³, В.Старик⁴, В.Наулко⁵ та ін.) присвячено життєвому шляху академіка, а також його буковинознавчим студіям (Ю.Макар, О.Добржанський⁶). У 2012 р. Л.Корнійчук захистила кандидатську дисертацію на тему громадсько-політичної й наукової діяльності А.Жуковського⁷. У цій статті проаналізуємо його внесок у розвиток історичної науки, доробок на ниві дослідження різних аспектів історії України, популяризації її за рубежом.

Народився А.Жуковський у Чернівцях у сім'ї православного священика, в якій цінували освіту. Спочатку студював чотири роки в народній (початковій) школі, а потім у ліцеї ім. А.Пумнула, колишній 1-й державній гімназії Чернівців (найстаріший середній навчальний заклад міста). Навчання відбувалося винятково румунською мовою. А.Жуковський згадував: «Будучи позбавленими навчання української мови, учні творили таємні гуртки, в яких займалися вивченням української мови, літератури, історії, під час вакаційного літнього періоду відбували конспіративні вишколи в Карпатах»⁸. Аркадій був одним із найактивніших учасників українського молодіжного руху націоналістичного спрямування.

Серед викладачів досить великий вплив на А.Жуковського справляв Т.Балан. Щоправда, його лекції молодий ліцеїст (та активіст українських організацій) сприймав критично. Згодом писав: «Цікаво, по-містецьки із запалом викладав історію Теодор Балан, історик Буковини, автор “Документів Буковини”, розвідки про Лукіяна Кобилицю і багато інших історичних розвідок. Захоплення історією, Буковиною передав і своїм учням, включно зі мною. Очевидно, що до українського питання він ставився з офіційного румунського становища»⁹.

Закінчивши навчання в ліцеї, 15 червня 1940 р. А.Жуковський склав випускні іспити й відразу зголосився до студій на філософському факультеті Чернівецького університету. Але вже 28 червня на Буковині з'явилася Червона армія, почалася радянська окупація краю. Структуру вишу було змінено, створено 6 факультетів, серед яких історичний і геолого-географічний. Новий радянський університет почав роботу 1 жовтня 1940 р. А.Жуковський тут вивчав історію та географію. Однак це тривало не довго. У грудні того ж року, побоюючись репресій і переслідувань, його родина, долаючи політико-адміністративні перешкоди, зуміла покинути Чернівецьку обл. та перебралася до Німеччини.

Навчаючись у Бреслау (Вроцлав) та Граці, А.Жуковський здобув технічну освіту інженера-будівельника, що дало можливість улаштуватися на роботу в одну з проєктних фірм у Парижі, куди він і перебрався 1949 р. Опановуючи будівельну справу, а потім працюючи інженером, усе ж не полишав гуманітарних студій, слухав лекції з української мови та літератури у Грацькому університеті в 1947–1948 рр., а перебуваючи у столиці Франції – викладав І.Борщака з української мови в Національній школі живих східних мов (нині Національний інститут східних мов і цивілізацій). У 1953–1954 рр. вивчав історію на філософському факультеті Паризького університету¹⁰.

¹ Руденко В., Пирогівська А. Академік Аркадій Жуковський: український географ, картограф, енциклопедист. – Чернівці, 2018. – 367 с.

² Винар Л., Атаманенко А. Академік Аркадій Жуковський: історик-енциклопедист // Український історик. – 2003. – №1-5. – С.397–408.

³ Корнійчук Л., Кучерук О. До 90-річчя академіка Аркадія Жуковського // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.228–230.

⁴ Старик В. Аркадій Жуковський: ескіз неофіційного портрета // Буковинський журнал. – 2015. – №1. – С.260–277.

⁵ Наулко В. До 80-річчя професора Аркадія Жуковського // Український археографічний щорічник. – Т.10. – Вип.7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С.7–10.

⁶ Макар Ю., Добржанський О. Патріярх українського буковинознавства // Український історик. – 1998. – №1-4. – С.150–156.

⁷ Корнійчук Л. Громадсько-політична та наукова діяльність А.Жуковського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Острог, 2012. – 20 с.

⁸ Жуковський А. Декілька думок з приводу 190-ї річниці від заснування школи №1 м. Чернівців, колишнього ліцею-гімназії «Арон Пумнул» // Шлях довжиною два століття. – Чернівці, 2008. – С.28.

⁹ Там само. – С.29.

¹⁰ Жуковський А. Життєпис. 25 березня 1964 р. // Архів А.Жуковського в Українському вільному університеті (Мюнхен). – С.10.

Ще будучи студентом, а потім працюючи в Парижі, А.Жуковський займав активну громадську позицію, був членом ОУН мельниківського спрямування, одним із засновників, відтак головою Українського студентського товариства національного солідаризму «Зарево», друкувався у часопису «Розбудова держави», порушуючи актуальні питання становища України та її майбутнього¹¹.

Бажання займатися історичними дослідженнями заволоділо А.Жуковським ще з часів навчання в лиці у Чернівцях. Перебуваючи за кордоном, він вирішив писати й видавати книжки, котрі давали б об'єктивну інформацію про рідну Буковину, населення, історію, політичний розвиток, суспільні та культурні здобутки. Так народився задум синтетичної праці під назвою «Буковина: Її минуле і сучасне». Про її генезу автор згадував:

«У 1949 р., приїхавши до Парижу для праці, але й для студій історії, я зацікавився ближче минулим мого краю – Буковини. У паризьких бібліотеках були тільки праці румунських істориків – Йорги, Ністора. Тільки короткі й популярні брошури були написані українцями. А, як знаєте, румуни заперечували нашу автохтонність, мовляв, ми зайшли на Буковину з Галичини за австрійських часів. Тоді я постановив собі написати історію Буковини»¹².

Справді, така праця була вкрай необхідною. Адже в українській історіографії на той час утворився відчутний пробіл щодо вивчення історії цього краю. Розвідки С.Смаль-Стоцького, М.Кордуби¹³ вийшли друком наприкінці XIX – на початку XX ст. і стосувалися переважно австрійського періоду, студія Г.Піддубного, видана у Харкові 1928 р., не претендувала на цілісне висвітлення минулого. Австрійські та німецькі історики в той час мало займалися Буковиною. Книжка Р.Кайндля побачила світ ще на початку XX ст.¹⁴ Що ж стосується румунської історіографії, то вона однобоко висвітлювала минувшину, акцентуючи головню на румунськості краю¹⁵. Натомість радянська була представлена кількома невеликими заідеологізованими працями, що мали виразно пропагандистський характер¹⁶.

Крім того, очевидним було й суспільно-політичне значення задуманого А.Жуковським видання. У зверненні «До українців з Буковини» автори зауважували:

«Буковина – як і решта території України – знаходиться в ярмі московсько-большевицького окупанта. Українська наука й думка не має можливості свобідного вияву, бо дозволено писати тільки за вказівками Москви й директивами компартії... Одночасно зазіхають на нашу зелену Буковину й інші сусіди. В пресі, при дипломатичних зустрічах, політичних виступах і розмовах вони обґрунтовують своє “право” до цієї частини української землі, покликаючись на історичні права, міжнародні договори, що дали їм змогу на якийсь час окупувати й володіти нею... Наш святий обов'язок – це виявити волю й змагання нашої Батьківщини, насвітлити її роль у відродженні нашого народу та виявити світові її правдиве українське обличчя»¹⁷.

¹¹ Аркадій Жуковський: Історик, енциклопедист, україніст [Електронний ресурс]: <https://szru.gov.ua/history/stories/arkadii-zhukovskiy-istoryk-entsyklopedyst-ukrainist>

¹² Жуковський А. Шановні і дорогі країни! // Історія Буковини. – Чернівці, 1991. – С.5.

¹³ Смал-Стоцький С. Буковинська Русь: Культурно-історичний образок. – Чернівці, 1897. – 295 с.; Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – 89 с.

¹⁴ Kaindl R. Geschichte der Bukowina: Von der ältesten Zeiten bis zur Gegenwart unter besonderer Berücksichtigung der kulturellen Verhältnisse. – Czernowitz, 1903.

¹⁵ Nistor I. Problema ukraïneneâ în lumina istoriei. – Cernăuți, 1934. – 284 p.; Iorga N. Histoire des Roumains et de la romanité orientale. – 4 Bd. – Bucharest, 1937.

¹⁶ Петровський М. Буковина: Історична довідка. – К., 1945; Ганій Д. Соціалістичні перетворення на Буковині. – Чернівці, 1949. – 56 с.

¹⁷ Центральний державний архів зарубіжної україніки. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1.

Тож 1949 р. за ініціативи А.Жуковського зібрався гурт дослідників, переважно вихідців із Буковини, котрі взялися за написання праці про рідний край. Більшість із них були добре знані своєю активною науковою й суспільною діяльністю. Зокрема це Т.Бриндзан, Л.Бурачинська, Д.Квітковський, І.Новосівський, О.Старчук, Д.Яремчук. До співпраці також долучилися В.Кубійович, З.Лукиядович, Ю.Мачук та ін. Робота над книгою «Буковина: Її минуле і сучасне» тривала майже 7 років. А.Жуковський виступив автором розділів «Джерела та бібліографія», «Історія Буковини», «Організації молоді», «Українське студентство», у співавторстві «Назва Буковина», «Українська преса і періодичні видання», «Повітова історія». З 926 стор. тексту йому належало (одноосібно та у співавторстві) 508 стор.

Центральною частиною став розділ «Історія Буковини». А.Жуковський уперше показав минуле краю від найдавніших часів до середини ХХ ст. Важливим методологічним підходом для автора став нерозривним зв'язок з історією інших українських земель. Дослідник виділив період Київської держави, Галицько-Волинського князівства. Вивчаючи окремі відрізки давньої історії Буковини, автор особливу увагу приділив з'ясуванню науково й політично важливого питання про автохтонність населення краю. Використавши велику кількість різноманітних археологічних, етнографічних, топонімічних, письмових джерел він переконливо доводив, що предки українців від найдавніших часів проживали на Буковині та є її корінним населенням. Одночасно А.Жуковський показав безпідставність тверджень деяких румунських істориків про нібито прихід українського населення Буковини й українізацію краю в пізніший час. Гостро полемізував у цьому питанні з І.Ністором, А.Жуковський відреагував на безпідставні твердження цього історика, навівши численні аргументи на свою користь.

Так само активно полемізував А.Жуковський із румунськими авторами, досліджуючи молдавський і турецький період в історії Буковини. Він навів свідчення про велику роль українського населення у соціально-економічній, політичній та культурній історії краю цього періоду. Окремо було виділено підрозділ «Вплив козаччини на розвиток подій у Молдавії», де показано козацькі походи на Буковину та значення козацтва для збереження українських традицій на цій землі.

Аналізуючи молдавський період, А.Жуковський уперше в історіографії зробив спробу порівняти умови розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського та Молдавського князівства, виділивши чимало спільних рис. Автор аргументовано показав, що «в обох цих державах українська культура спричинила до їхнього духовного ренесансу. Тогочасна українська літературна мова була офіційною як в державних установах, так і церковних. Всі писані документи державного характеру писано живою, сучасною до їх доби, українською мовою, а релігійні – церковнослов'янською»¹⁸.

Крім того, А.Жуковський назвав ще цілу низку спільних ознак, притаманних Великому князівству Литовському та Молдавському князівству завдяки наявності там значного прошарку українського населення. Порівнюючи обидві держави, автор відзначав, що з середини XVI ст. посилювався колонізаційний наступ на українців, а це призвело до значної денаціоналізації місцевої людності, зокрема на Буковині.

Грунтовно було представлено австрійський період історії краю. Критично підходячи до висвітлення всього, що відбувалося у цей час, А.Жуковський підкреслював позитивне значення приєднання до Австрії: «З прилученням Буковини до габсбурзької монархії було відтято цю країну від східно-південної, балкансько-оттоманської сфери впливу і зв'язано її з Центральною Європою. Це визначило всі інші зміни: демографічні, етнічні, культурні, економічні, релігійні, соціальні і політичні. В загальному така зміна мала багато позитивних впливів на дальший розвиток Буковини»¹⁹.

Аналізуючи трансформації, які відбулися у краї за австрійських часів, А.Жуковський виділяв значне збільшення кількості жителів у зв'язку з переселенням з інших земель, зростання багатонаціональності, розвиток у культурно-освітній, релігійній (місцева православна єпархія стала помітним чинником), економічній (утім розподіл продукції залишався й надалі нерівномірним), соціальній (зміцнів стан поміщиків, виник стан урядників, селяни хоч і стали вільними, однак і надалі визискувалися дідичами, почалася еміграція в пошуках кращого життя), політичній (Буковина оформилася в територіально-адміністративну одиницю) сферах²⁰.

¹⁸ Буковина: Її минуле і сучасне. – Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. – С.201.

¹⁹ Там само. – С.301.

²⁰ Там само. – С.302–303.

Центральною темою австрійського періоду у викладі А.Жуковського стало українське національне відродження. Вперше в історіографії автор виділив три його періоди. Початковий («Предтеча організованого українського життя»), тобто 1860-ті рр., був пов'язаний із новою українською літературою, яку презентували Ю.Федькович. С. і Г. Воробкевичі, поліпшенням вивчення української мови, першими спробами вшанувати пам'ять Т.Шевченка, видавати українську газету тощо. У другий період («Початки українського організованого життя на Буковині (1869–1884)») створено перші українські товариства «Руська бесіда», «Руська рада», «Союз», а головною прикметою стало формування двох течій – народовців і москвофілів. Під кінець цього періоду організована робота охопила також українські села Буковини, де постали перші сільські читальні. Третій період за А.Жуковським («Перемога національного табору і широкий культурний розвиток на Буковині (1884–1914)») став часом найвищого піднесення українського національного руху, найбільших успіхів у забезпеченні прав українського населення, виходу його на арену політичної боротьби, створення партій. Підсумовуючи розвиток українства у другій половині XIX – на початку XX ст., автор зазначав: «Українське національне відродження на Буковині стояло в тісному зв'язку із загальним українським відродженням на всіх українських землях, набравши на Буковині особливих форм». Розвивалося воно етапами: «від етнографічної маси, через усвідомлення себе як культурної одиниці – до політичного та державницького свідомого чинника. Цей нормальний розвиток був перерваний світовою війною»²¹. Тобто названі етапи відповідають традиційним стадіям розвитку національних рухів у бездержавних народів Центральної Європи XIX – початку XX ст., які почали пізніше формувати знані теоретики національних рухів, як, наприклад, М.Грох²².

У розділі «Українська влада на Буковині (1918)» А.Жуковський усебічно проаналізував той час і зробив цілком обґрунтований висновок:

«Революційні події [...] кінця жовтня і початку листопада 1918 р. це, з одного боку, завершення природного процесу українського національного відродження, [...] і рівночасно один з відтинків загальних Визвольних змагань за українську державу на південно-західних землях. [...] Український переворот на Буковині був також доказом великої національної зрілості буковинських українців; у вирішальний час зникли партійні та “земляцькі” непорозуміння і при творенні української влади в повній однозгідності співпрацювали соціаліст О.Безпалко, радикал І.Попович, націонал О.Попович та з групи С.Смаль-Стоцького – М.Кордуба»²³.

Румунський період на Буковині А.Жуковський дослідив не тільки, використовуючи широкі кола джерел, але й власні враження від того часу: «В загальному це був період регресу, за якого румунська влада всіма засобами намагалася затерти зв'язки, що їх мав цей край із Центральною Європою, і втягнути його в сферу балканського впливу, а одночасно – відірвати від України і включити до новопосталої Румунії». Автор особливо наголошував, що всі ці спроби не мали успіху. Підсумовуючи, він писав:

«Румунський період не залишив за собою ні тривких монументів, ані добрих спогадів серед населення Буковини. Для українців це був період національного насилля, змагання з нерівним і брутальним ворогом, який ставив собі за мету усіма можливими засобами зденационалізувати або екстермінувати український автохтонний елемент. Тільки вітальність українського народу і висока національна свідомість дали йому змогу стійко перетривати румунську окупацію»²⁴.

²¹ Там само. – С.290.

²² Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. – Prag, 1968. – 171 S.; *Idem*. Social preconditions of national revival in Europe. – Cambridge, 1985. – 220 p.

²³ Буковина: Її минуле і сучасне. – С.316.

²⁴ Там само. – С.390.

«По гарячих слідах» написано три останніх розділи, в яких показано перший прихід радянської влади на Буковину, події німецько-радянської війни та повоєнну радянізацію краю. А.Жуковський зазначав: «Під політичним, культурним, соціальним і економічним оглядами Буковина перебуває в ще гіршому стані, ніж за румунського періоду. Советизація Буковини – це намагання відірвати її цілковито від культурної Європи і прилучити політично й духовно до московсько-азійського світу»²⁵.

Грунтовністю, багатством фактичного матеріалу, оригінальністю підходів відзначалися й інші розділи книги, написані А.Жуковським. Зокрема про розвиток молодіжних організацій та українське студентство Буковини. Автор запропонував своє структурування молодіжного руху, проаналізував діяльність перших студентських товариств, українські академічні корпорації, конфесійні студентські організації, ідеологічне товариство «Залізняка», студентські організації поза межами Буковини, крайові студентські об'єднання.

В УРСР видання «Буковина: Її минуле і сучасне» зберігалось у спецховищах, доступ до нього був тільки за спеціальним дозволом. Із початком «перебудови» інтерес до книги надзвичайно зріс. Чернівецька газета «Час» у 1989–1990 р. передрукувала її, а в 1991, 1993 рр. видано двома частинами накладом 10 тис. і 25 тис. прим.²⁶ Український народний дім у Чернівцях, який був ініціатором перевидання праці А.Жуковського, подарував обидва томи бібліотекам усіх шкіл Чернівецької обл. для поглиблення вивчення історії рідного краю²⁷. У 2021 р. здійснено репринтне відтворення тиражем 1 тис. екз.

А.Жуковський не полишав буковинознавчих досліджень до кінця свого життя. Він написав чимало гасел з історії краю до «Енциклопедії українознавства» та «Енциклопедії сучасної України», поглиблював студії з історії українських земель під румунською окупацією у період Другої світової війни²⁸, осмислював етапи розвитку українського націоналізму на Буковині²⁹ тощо.

Як уже зазначалося, А.Жуковський приїхав у Париж 1949 р. для роботи за здобутим фахом, але також і для студіювання історії. В повному обсязі цей свій задум він зміг реалізувати тільки в 1960-х рр. У 1964 р. вступив до Українського вільного університету для вивчення історії³⁰. Тут під керівництвом Н.Полонської-Василенко у січні 1969 р. захистив дисертацію на тему «Петро Могила і питання єдності церков» та здобув ступінь доктора на філософському факультеті УВУ. У передмові до опублікованої дисертації Н.Полонська-Василенко писала:

«Без перебільшення можна сказати, що А.Жуковський дав блискучу характеристику Петра Могилі. [...] З сторінок монографії А.Жуковського виступає жива людина, дитина своєї доби, але й творець цієї доби, носій великих ідей і дійсно найбільша людина XVII ст., як характеризує його автор. У цьому полягає велика заслуга автора, і це робить його працю цінною й ставить її в ряд творів, без яких не зможе обійтися історик України XVII ст., як також історик православної і католицької церкви»³¹.

У своїй дисертації А.Жуковський проаналізував дискусії, які точилися навколо постані київського митрополита, охарактеризував його діяльність та найважливіші праці. Центральним сюжетом для автора став аналіз поглядів ієрарха щодо порозуміння між конфесіями. Наголошувалося, що позитивне ставлення Могилі до згоди з католицькою церквою та його контакти у цій справі жодною мірою не похитнули його відданість православ'ю, задля зміцнення котрого він постійно працював³².

²⁵ Там само. – С.416.

²⁶ Жуковський А. Історія Буковини. – Чернівці, 1991, 1993. – Т.1. – 119 с.; Т.2. – 222 с.

²⁷ Старик В. Аркадій Жуковський: Ескіз неофіційного портрета // Буковинський журнал. – 2015. – №1. – С.264.

²⁸ Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часі Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941–1944 // Український історик. – 1987. – №1-4. – С.83–96.

²⁹ Жуковський А. Етапи розвитку українського націоналізму на Буковині // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річчю Чернівецького університету. – Чернівці, 1995. – С.24–29.

³⁰ Винар Л., Атаманенко А. Академік Аркадій Жуковський: історик і енциклопедист. – С.399.

³¹ Полонська-Василенко Н. Передмова // Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – Париж, 1969. – С.11.

³² Жуковський А. Петро Могила питання єдності церков. – С.203.

«Концепція Могили воліла своєрідний союз, названий унією, в якому шукалося співжиття різних церков, які визнавали б загальні віросповідні засади – догми, загальний авторитет першопасторів Західної і Східної церков, при збереженні їхньої внутрішньої незалежності – автокефалії. Тому й настоював П.Могила на тому, що унія, в його розумінні, це не є “unitas” – єдність, поглинання, злиття, тільки – співжиття рівнорядних і незалежних одна від однієї церков, зв’язаних в одне ціле, за принципом “злука не порушує злучених частин”. Унія в розумінні Могили це своєрідна ідентифікація – отождолення православ’я з римським католицизмом, а не підкорення адміністративне і догматичне»³³.

А.Жуковський не випадково обрав темою дисертацію діяльність відомого православно-го діяча. Його завжди вабила історія української церкви. Мабуть, свою роль тут відіграло, серед іншого, і сімейне виховання. Цій тематиці він присвятив цілу низку праць, небезпідставно в діаспорі вважався одним із найкращих знавців теми. В наступні роки продовжував вивчати постать і творчість київського митрополита³⁴. Його дисертацію було перевидано в Україні³⁵. Перу А.Жуковського належать передмова до першого тому фундаментального видання «Мартирологія українських церков»³⁶, дослідження про ставлення митрополита Шептицького до православ’я³⁷, аналіз релігійної політики в радянській Україні³⁸, оцінка діяльності УАПЦ в еміграції³⁹ та ін.

У 1960–1988 рр. А.Жуковський працював викладачем (репетитором) української мови в Національній школі живих східних мов у Парижі⁴⁰. Пізніше викладав географію, історію, мистецтво, фольклор України. В кінці 1960 – на початку 1970-х рр. студіював історію східної частини Європи в Новій Сорбоні, де захистив дисертацію на тему «Внесок в історію Київської академії (1615–1817 рр.), культурного й освітнього осередку Східної Європи»⁴¹. Захист приймали відомі французькі славісти Р.Порталь, А.Жобер, М.Шерер (про останню А.Жуковський написав теплі спогади⁴²).

Дисертація складалася з двох томів і в додатках містила багату колекцію документів. Працю так і не було опубліковано, хоча автор мав такі плани. У дослідженні простежено вплив на діяльність Київської (Могилянської) академії реформ початку ХІХ ст. та її перетворення 1819 р. на Київську духовну академію. Хронологічно виклад доведено до 1920 р., коли навчальний заклад було закрито⁴³. А.Жуковський наголошував: «У многогранній дії КДА були позитивні й негативні моменти і аспекти. Якщо йдеться про негативні, то вони відносяться до функції під національним оглядом, яку вона сповняла як офіційна установа, залежна від царського режиму, а ще більше від централістично-русифікаторського Св. Синоду

³³ Там само. – С.207.

³⁴ Жуковський А. Молдавський воевода на київському митрополичому престолі: Феномен Петра Могили (Біографія, діяльність, позиція). – К., 1996. – С.8–40; *Його ж.* Петро Могила – засновник Київської колегії-академії і реформатор освіти в Україні // Український історик. – 1997. – №1-4. – С.61–70.

³⁵ Жуковський А. Петро Могила питання єдності церков. – К., 1997. – 302 с.

³⁶ Жуковський А. Передмова // Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т.1. – Торонто; Балтимор, 1986. – С.9–25.

³⁷ Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ’я // Науковий збірник Українського вільного університету. – Т.15. – Мюнхен, 1992. – С.37–48.

³⁸ Жуковський А. Засоби нищення церкви й питання «наукового атеїзму» // Наукові записки Українського вільного університету: Церква і релігія в Україні. – Ч.11-12. – Мюнхен, 1984. – С.132–155.

³⁹ Жуковський А. П’ятдесятиріччя УАПЦ на еміграції: спроба перегляду й оцінки // Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви: Мат. наук. конф., Київ, 12 жовтня 1996 р. – К., 1996. – С.183–195.

⁴⁰ Жуковський А. Життєпис. 25 березня 1964 р. // Архів А.Жуковського в Українському вільному університеті (Мюнхен). – С.10.

⁴¹ Joukovsky A. Contributions a l’histoire de l’academie de Kiev (1615–1817), centre culturel et d’enseignement en Europe Orientale. – Paris, 1975. – Т.1. – 417 р.; Т.2. – 303 р. // Наукова бібліотека Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. – Фонд А.Жуковського.

⁴² Жуковський А. Пам’яті Марії Шерер (Штрихи до портрета) // Український історик. – 1998. – №1-4. – С.245–249.

⁴³ Вклад Київської духовної академії і її «трудів» на культурному і богословському відтинках // Український історик. – 1988. – №1-4. – С.84–91; 1989. – №1-3. – С.50–64.

Російської православної церкви»⁴⁴. Водночас дослідник відзначав позитивний бік діяльності Київської духовної академії: виховання цілої плеяди знаних українських духовних, наукових, громадських, культурних діячів, видавнича справа тощо.

А.Жуковський був одним із найактивніших діячів українських культурних, наукових, освітніх товариств у Західній Європі. Він залишив низку історичних нарисів про діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Європі, яке очолював упродовж кількох десятиліть, показавши плідну активність цієї організації, зокрема на ниві історичних досліджень⁴⁵. Крім того, писав про Українське бібліотеку ім. С.Петлюри в Парижі⁴⁶, Українське академічне товариство в Парижі⁴⁷. Всі ці публікації базувалися значною мірою на власних спостереженнях і враженнях, адже їх автор доклав неабияких зусиль для розбудови цих інституцій.

Понад 60 років А.Жуковський прожив у Парижі. Особливу увагу він приділяв популяризації України у Франції та розвитку українсько-французьких наукових і культурних відносин. На цю тему підготував низку праць. Найперше відзначимо збірник, для якого написав статті «Україна і Франція: Історичний нарис», «Українознавчі дослідження у Франції», «Українські науковці у Франції», «Українці у Франції: Історичний огляд»⁴⁸. Головні думки, що проходять крізь усі ці розвідки: Україна та Франція мають давні історичні традиції співпраці в різних галузях; Франція – одна з небагатьох країн Західної Європи, де у другій половині ХХ ст. постійно існувала кафедра української мови та українознавства; українські науковці зробили чималий внесок у поглиблення зв'язків між обома державами.

Десятки років А.Жуковський видав роботі в «Енциклопедії українознавства», в англomовній «Енциклопедії України», а також в «Енциклопедії сучасної України». Чималу увагу він приділяв персоналіям вітчизняних громадських діячів і науковців. Відзначимо його статті, присвячені М.Грушевському, С.Петлюрі. Аналізуючи їх діяльність, особливий акцент автор зробив на зв'язках зі Францією⁴⁹. А.Жуковський висловив ряд цікавих думок про перебування М.Грушевського в еміграції в 1919–1924 рр., про його співпрацю з журналом «Україна», про оцінку ним гетьмана І.Мазепи⁵⁰. Оригінальністю відзначалися статті про відомих науковців діаспори В.Кубійовича, Л. і Б. Винарів, О.Оглоблина⁵¹.

Велику увагу А.Жуковський приділяв історичним документам. Так, в обох своїх дисертаціях він умістив десятки джерельних додатків. Доклав значних зусиль і був упорядником публікацій творів митрополита Могили, написавши до них вступне слово⁵².

⁴⁴ Те саме // Там само. – 1989. – №1-3. – С.63.

⁴⁵ Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. – К., 2000. – 139 с.; *Його ж.* З історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Л., 1998. – С.151–216; *Його ж.* Наукове товариство ім. Шевченка у своє 115-ліття // Вісті з Сарселю. – Ч.31/32. – Париж; Мюнхен, 1988. – С.1–11 та ін.

⁴⁶ Жуковський А. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – Т.4. – К., 1992. – С.439–441.

⁴⁷ Українське академічне товариство в Парижі // Записки НТШ [Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)]. – Т.186. – Париж; Мюнхен, 1969. – С.116–139.

⁴⁸ Україна і Франція: нариси багатомовної історії відносин / Ред. А.Жуковський, А.Зленко, В.Манчжола. – Л., 2001. – 224 с.

⁴⁹ Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція // Український історик. – 1991–1992. – №112–115. – С.306–318; *Його ж.* Симон Петлюра і Франція // Інформаційний бюлетень Української бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі. – 1983. – Січень. – Ч.45. – С.7–10.

⁵⁰ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С.96–125; *Його ж.* Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. – 1986. – №1-2. – С.5–20; *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.134–145.

⁵¹ Жуковський А. Володимир Кубійович – людина і енциклопедист // Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж; Л., 1996. – С.579–606; Жуковський А., Атаманенко А. Любомир Винар: життя і діяльність (3 нагоди 75-ліття вченого) // Любомир Винар. Бібліографічний покажчик (1948–2007). – Л.; Острог; Нью-Йорк; Париж, 2007. – С.19–46; Жуковський А. Богдан Степан Винар – заслужений науковий діяч // Український історик. – 2006. – №1-3. – С.144–152; *Його ж.* Любомир Винар: життя, діяльність і творчість // На службі Клію. – К., 2000. – С.15–41; *Його ж.* Участь О.Оглоблина в «Енциклопедії українознавства» // Там само. – С.337–346.

⁵² Требник Петра Могили: перевидання з оригіналу, що виявився у друкарні Києво-Печерської лаври 16 грудня 1646 р. / Упор. А.Жуковський. – Канберра, 1988. – Ч.І. – 946 с.; Ч.ІІ. – 263 с.; Ч.ІІІ. – 430 с.; Катехизис Петра Могили: оригінал 1645 р. / Пер. В.Шевчука; упор. А.Жуковський. – К.; Париж, 1996. – 285 с.

Цікавим був також підготовлений А.Жуковським збірник про дискусію між М.Драгомановим і Б.Грінченком, яка розгорнулася на шпальтах буковинських та галицьких газет. У вступній статті до видання він відзначав, що згадана дискусія допомогла

«кристалізації політичної думки на Україні на світанку творення українських політичних формацій, а згодом і української держави. Наприкінці XIX й на початку XX ст. панувала концепція Драгоманова, його ідеї надихали провідних діячів національної революції 1917–1920 рр. Після поразки української держави, під впливом націоналізму нових поколінь – на Західній Україні під польським, румунським та чехословацьким пануванням, і в еміграції – надихаючою стає концепція Грінченка»⁵³.

Упродовж усього свого життя А.Жуковський уважав пріоритетом для себе популяризацію України та її історії у Франції, Німеччині, інших державах. Він писав і видавав праці про різні аспекти історії й культури України, зокрема про українізацію 1920-х рр., Голодомор 1932–1933 рр., українських письменників різних епох та ін. Тричі впродовж 1993–2005 рр. видавалася його франкомовна «Історія України»⁵⁴.

У перші роки незалежності України А.Жуковський чимало зробив для популяризації незаідеологізованої історії своєї Батьківщини. У 1991 р. він разом із О.Субтельним опублікував популярний «Нарис історії України». У 1992–1993 рр. з'явилися перевидання цієї книжки. Характерно, що третє видання призначалося для потреб Збройних сил України, а також було рекомендоване Міністерством освіти України як підручник для середньої й вищої освіти⁵⁵. В наступні роки праця ще декілька разів перевидувалася (востаннє 2019 р.).

2 жовтня 2014 р. Аркадія Жуковського не стало. Згідно із заповітом, його поховали в родинному гробівці на Руському кладовищі Чернівців. Важко переоцінити подвижницьку працю історика. Його дослідження минулого Буковини, української церкви, освітніх установ, громадських організацій, подій і постатей мали, та досі мають, непересічне значення для історичної науки, зберігають свій пізнавальний інтерес, служать усебічному осмисленню минулого нашої країни.

REFERENCES

1. Hroch, M. (1968). *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Prag. [in German].
2. Hroch, M. (1985). *Social preconditions of national revival in Europe*. Cambridge.
3. Joukovsky, A. (1975). *Contributions a l'histoire del'akademie de Kiev (1615–1817), centre culturel et d'enseignement en Europe Orientale*. Paris (Doctor's thesis). [in French].
4. Joukovsky, A. (2005). *Histoire de l'Ukraine*. Besançon (Préfacier). 3e édition. Paris. [in French].
5. Joukovsky, A., Zlenko, A., Manchzhola, V. (Eds.) (2001). *Ukraina i Frantsiia: narysy bahatovikovoï istorii vidnosyn*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Korniiuchuk, L. (2012). *Hromadsko-politychna ta naukova diialnist A.Zhukovskoho*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Ostroh. [in Ukrainian].
7. Makar, Yu. & Dobrzhanskyi, O. (1998). Patriarkh ukrainskoho bukovynoznavstva. *Ukrainskyi storyk, 1-4*, 150–156. [in Ukrainian].
8. Polonska-Vasylenko, N. (1969). Peredmova. A.Zhukovskiy, *Petro Mohyla i pytannia yednosti tserkov*, 11. Paryzh. [in Ukrainian].
9. Rudenko, V. & Pyrohivska, A. (2018). *Akademik Arkadii Zhukovskiy: ukrainskyi vobobraf, kartobraf, entsyklopedyst*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
10. Staryk, V. (2015). Arkadii Zhukovskiy: Eskiz neofitsiinoho portreta. *Bukovynskiy zburнал, 1*, 264. [in Ukrainian].
11. Vynar, L. & Atamanenko, A. (2003). Akademik Arkadii Zhukovskiy: istoriy i entsyklopedyst. *Ukrainskyi storyk, 1-5*, 399. [in Ukrainian].
12. Zhukovskiy, A. & Atamanenko, A. (2007). Liubomyr Vynar: zhyttia i diialnist (Z nahody 75-littia vchenoho). *Liubomyr Vynar: Bibliografichnyi pokazhobky (1948–2007)*. Lviv; Ostroh; Niu-York; Paryzh. [in Ukrainian].
13. Zhukovskiy, A. (1983). Symon Petliura i Frantsiia. *Informatsiyni biuleten Ukrainskoi biblioteki im. S.Petliury v Paryzhi, Sichen, 45*, 7–10. [in Ukrainian].
14. Zhukovskiy, A. (1986). Mykhailo Hrushevskiy i zhurnal "Ukraina". *Ukrainskyi storyk, 1-2*, 5–20. [in Ukrainian].
15. Zhukovskiy, A. (1987). Ukraini zemli pid rumunskoiu okupatsieiu v chasi Druhoi svitovoi viiny: Pivnichna Bukovyna, chastyna Besarabii i Transnistriia, 1941–1944. *Ukrainskyi storyk, 1-4*, 83–96. [in Ukrainian].
16. Zhukovskiy, A. (1988). Pamiati Marii Sherer (Shtrykhy do portreta). *Ukrainskyi storyk, 1-4*, 245–249. [in Ukrainian].
17. Zhukovskiy, A. (1989). Vklad Kyivskoi dukhovnoi akademii i yii "trudiv" na kulturnomu i bohoslavskomu vidtynkakh. *Ukrainskyi storyk, 1-3*, 50–64. [in Ukrainian].
18. Zhukovskiy, A. (1991–1992). Mykhailo Hrushevskiy i Frantsiia. *Ukrainskyi storyk, 112-115*, 306–318. [in Ukrainian].
19. Zhukovskiy, A. (1992). Mytropoliet Andrei Sheptytskyi i pravoslavia. *Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho vilnoho universytetu, 15*, 37–48. Miunkhen. [in Ukrainian].

⁵³ Жуковський А. Національне питання в полеміці між М.Драгомановим і Б.Грінченком // Б.Грінченко – М.Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С.18–30.

⁵⁴ Див., напр.: *Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine*. 3e édition. – Paris, 2005. – 324 p.

⁵⁵ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. 3-те вид., виправ. – Л., 1993. – 227 с.

20. Zhukovskiy, A. (1994). Natsionalne pytannia v polemitsi mizh M.Drahomanovym i B.Hrinchenkom. *B.Hrinchenko – M.Drahomanov: Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Zhukovskiy, A. (1996). *Moldavskiy voievodych na kyivskomu mytropolychomui prestoli: Fenomen Petra Mobyly (Biografiia, diialnist, pozysitia)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Zhukovskiy, A. (1996). Volodymyr Kubiiovych – liudyna i entsyklopedyst. Shablii O. (Ed.), *Volodymyr Kubiiovych: entsyklopediia zhyttia i tvorennia*. Paryzh; Lviv. [in Ukrainian].
23. Zhukovskiy, A. (1997). *P.Mobyly i pytannia yednosti tserkov*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Zhukovskiy, A. (1997). Petro Mohyla – zasnovnyk Kyivskoi kolehii-akademii i reformator osvity v Ukraini. *Ukrainskyi istoryk, 1-4*, 61–70. [in Ukrainian].
25. Zhukovskiy, A. (1998). Hetman Ivan Mazepa v otsintsi Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 6*, 134–145. [in Ukrainian].
26. Zhukovskiy, A. (1998). Z istorii Naukovoho tovarystva im. T.Shevchenka v Yevropi. *Z istorii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Zbirnyk dopovidei i povidomlen naukovykh sesii i konferentsii NTSh u Lvovi*, 151–216. Lviv. [in Ukrainian].
27. Zhukovskiy, A. (2000) Uchast O.Ohloblyna v "Entsyklopedii ukrainoznavstva". *Na sluzhbi Klio*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Zhukovskiy, A. (2002). Politychna i publitsystychna diialnist M.S.Hrushevskoho na emihratsii 1919–1924 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1*, 96–125. [in Ukrainian].
29. Zhukovskiy, A. (2006). Bohdan Stepan Vynar – zasluhenyi naukovyi diiach. *Ukrainskyi istoryk, 1-3*, 144–152. [in Ukrainian].
30. Zhukovskiy, A. (2008). *Dekilka dumok z pryvodu 190-i richnytsi vid zasnuvannia Shkoly №1 m. Chernivtsiu, kalysmoba Litseiubinnazii "Aron Pumnul": Sbliakh dozbnyoiu dva stolittia*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
31. Zhukovskiy, A., Kvitkovskiy, D., Bryndzan, T. (Comps) (1956). *Bukovyna: Yii mynule i subasne*. Paryzh; Filadelfia; Detroit. [in Ukrainian].
32. Zhukovskiy, A., Subtelnyi, O. (1993). *Narys istorii Ukrainy*. Lviv. [in Ukrainian].

Oleksandr DOBRZHANSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Dean of the Faculty of History, Political Science and International Relations,
Yu.Fedkovich Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine), o.dobrzhanskyi@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>

Nazarii KHRYSTAN

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Assistant Lecturer,
Department of History of Ukraine,
Yu.Fedkovich Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine), n.khrystan@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3601-2153>

A.Joukovsky as a Historian and Popularizer of Knowledge About Ukraine

Abstract. The purpose of the study is to analyze the contribution of A.Joukovsky (A.Zhukovskiy) to the development of historical science, to summarize his experience in the field of research of certain aspects of the history of Ukraine, its popularization abroad. The following **research methods** were used: prosopographic, biographical, historical-comparative, historical-typological, historical-genetic. Its **scientific novelty** lies in a significant expansion of knowledge about the historical views of A.Joukovsky, his contribution to the study of the history of Bukovyna, deepening knowledge of the history of the Ukrainian church and its famous representative Petro Mohyla, popularizing the history of Ukraine abroad. **Conclusion.** A.Joukovsky was one of the most prominent representatives of Ukrainian historical science in the late 20th – early 21st centuries. His activities as an editor of publications were noticeable, and later – as chairman of the Shevchenko Scientific Society in Europe. His contribution to the formation of the Ukrainian concept of the history of Bukovyna, his substantiation of the foundations of the Ukrainian national revival in the region and the struggle for the establishment of Ukrainian power here is invaluable. A.Joukovsky's views on the history of the Ukrainian church, the issues of the unity of Ukrainian churches are extremely relevant, and he substantiated these in a number of his works. The archeographic developments of the researcher are also valuable. A.Joukovsky was a great enthusiast of popularizing the history of Ukraine abroad. He became the organizer of a number of projects aimed at conveying knowledge about Ukraine to the public in Europe and North America. With the independence of Ukraine, A.Joukovsky did a lot to spread the achievements of the diaspora in the field of history in the Ukrainian territories.

Keywords: Joukovsky (Zhukovskiy), history of Ukraine, Bukovyna, Ukrainian national renaissance, Ukrainian Church.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Володимир САБАДУХА

доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри суспільних наук,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
(Івано-Франківськ, Україна), ukrainian_idea@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9208-2661>

Михайло КОСИЛО

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри туризмознавства і краєзнавства,
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна), kosulo@tvnet.if.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0502-6555>

Теоретико-методологічні засади викладання історичного краєзнавства в контексті метафізичної теорії особистості

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.206>

УДК: 37.016:94(477)

Анотація. **Мета дослідження** – уточнити мету викладання історичного краєзнавства в умовах глобальних викликів і необхідності розбудови української державності, що передбачає розв’язання таких завдань: по-перше, довести конструктивний потенціал метафізичної теорії особистості для викладання краєзнавства; по-друге, з’ясувати роль краєзнавства у формуванні у свідомості молодих людей таких понять, як «національний інтерес», «національна ідея», «національні цінності»; по-третє, уточнити зміст виховної діяльності при викладанні історичного краєзнавства. **Методологічною основою** є теорія чотирьох ступенів духовного розвитку людини і метафізична теорія особистості. За **теоретичну основу** прийнято роздуми англійського історика й політичного філософа Г. Болінброка щодо виховання на історичних прикладах. Це дозволило суттєво уточнити мету й методику викладання краєзнавства та поєднати навчання й виховання на нових теоретико-методологічних засадах. **Наукова новизна.** Доведено, що метафізична теорія особистості в умовах гібридного світо(без)порядку може бути методологічним підґрунтям для викладання історичного краєзнавства, осмислення спонукань до діяльності історичних, державних, політичних, громадських діячів як минулого, так і сучасності, що надасть можливість наповнити історичні події філософсько-антропологічною та соціально-філософською інтерпретацією. На історичних прикладах продемонстровано гносеологічний і виховний потенціал метафізичної теорії особистості. Історичні події постають як утілення ступеня соціально-політичного й морального розвитку державних, політичних і громадських діячів. Урахування основних положень метафізичної теорії особистості допомогло поєднати викладання краєзнавства з соціально-філософськими поняттями «національний інтерес», «національні цінності», «національні цілі» та виховання на етичних ідеалах із вихованням на історичних прикладах. **Висновки.** Історія й історичне краєзнавство постають як конфлікт знеособленого та особистісного начал суспільного буття, що

допомогло провести паралелі між історією і сьогоденням, продемонструвати тяглість історії на основі понять «українська ідея», «національний інтерес», «національні цінності». Історія постає як утілення людських рис, що є конкретизацією ідей Г.Гегеля про історію як утілення абсолютного духу. У процесі викладання історичного краєзнавства в контексті метафізичної теорії особистості в молодій людині виникає потреба до пізнання внутрішнього світу діяча, а точніше – його спонукань до діяльності. За історичною подією людина починає бачити риси історичного діяча. Здобуті знання про внутрішній світ історичного діяча людина переносить у сучасність, що сприяє встановленню соціально-політичних, культурних паралелей.

Ключові слова: історичне краєзнавство, метафізична теорія особистості, особистісна парадигма буття людини, знеособлена парадигма буття людини, спонукання, виховання, українська ідея, національний інтерес.

Українська нація опинилася перед викликами «російського світу», фактами геноциду української нації, що яскраво проявилось під час сьогоденної війни Росії проти України. Рашизм нівелює тисячолітні надбання українського духу. Треба визнати, що російських нацистів відверто дратує наша тисячолітня історія, філософські, культурні та духовні здобутки. Війна з усією очевидністю продемонструвала протистояння двох типів людини: знеособленої (тоталітарної на чолі з В.Путіним і його режимом), з одного боку, та особистості, втіленням якої стали українські воїни, добровольці, волонтери, – з іншого. У цій ситуації зростає роль викладання історії України та краєзнавства з позиції нових світоглядних засад.

Думка, що мета викладання історичного краєзнавства полягає у вихованні свідомого громадянина, вкоріненого у свій край, народні традиції, загальновизнана¹. Не заперечуючи значущість такого підходу, розвиток історичного краєзнавства потребує подальшого теоретичного й методологічного осмислення для того, щоб підняти його на рівень теоретичної науки. Теоретико-методологічні питання краєзнавства знайшли узагальнене дослідження у праці О.Реєнта, де доведено, що українське краєзнавство пройшло такі етапи розвитку: зародження (друга половина XVIII – до середини XIX ст.), становлення (друга половина XIX – до початку XX ст.), утвердження й розвиток (від 1920-х рр. і до сьогодення)². Автор акцентує увагу на тому, як суттєво змінилися теоретико-методологічні засади історичного краєзнавства від суто описових методів до комплексного дослідження конкретного краю в географічному, соціокультурному, історичному контекстах³. Дослідник підкреслює, що особливу роль відіграє соціокультурне краєзнавство, в центрі уваги якого постає історичний, релігійний, культурний діяч краю, який інтегрує у своїй діяльності всі особливості свого регіону. Окрім О.Реєнта і П.Тронька суттєвий доробок у розвиток різних напрямів історичного краєзнавства здійснили О.Бажан, Л.Баженов, Г.Бондаренко, В.Великочий, О.Гончаров, В.Даниленко, В.Коцур, О.Лисенко, Р.Маньковська, В.Мельниченко, С.Попович, В.Прокопчук, Г.Савченко, Г.Скринник, В.Смолий та інші вчені. У 1991 р. відновлено діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині Національна спілка краєзнавців України). У чотирнадцяти закладах вищої освіти ведеться викладання предмету історичного краєзнавства. Зокрема у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника створено кафедру туризмознавства і краєзнавства. Зусиллями Національної спілки краєзнавців здійснено два видання підручника «Основи краєзнавства».

Усвідомлюючи роль історичного краєзнавства в утвердженні національної ідеології та української державності, О.Реєнт акцентує увагу на теоретико-методологічних питаннях, навіть визнає, що спостерігається певне відставання теоретико-методологічної бази від сучасних потреб часу, що певним чином гальмує розробку загальної теорії краєзнавства⁴.

¹ Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К., 1994. – С.9.

² Реєнт О. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку. – Вид. 2-ге, доп. – К., 2021. – С.99.

³ Там само. – С.101.

⁴ Там само. – С.104–105.

Дійсно, будь-яка наука стає наукою у повному розумінні цього слова, коли вона піднімається з описової констатації явищ і подій до теорії. Дослідник докладно проаналізував наявні методологічні підходи і особливу роль приділив міждисциплінарному.

Суттєвим доповненням і конкретизацією роздумів і висновків О.Реєнта став підручник «Основи краєзнавства» (2021 р.), підготовлений Національною спілкою краєзнавців. Його автори сміливо констатують певне «відставання краєзнавства від інших наук в його перетворенні на окрему наукову дисципліну»⁵, а тому зосереджують увагу на конкретизації принципів науковості, історизму, комплексності, системності. До цих методів автори вдало додають антропологічний підхід, метою якого є дослідження ментальності, символів і цінностей краю, які визначають регіональні відмінності⁶. Вважаємо, що антропологічний підхід дозволяє поєднати історичні, соціально-політичні, культурні події з політичними, моральними якостями діячів краю, з їх ментальністю, що суттєво конкретизує об'єкт і предмет дослідження.

Сьогодні виклики вимагають суттєвого уточнення теоретико-методологічних засад краєзнавства, змісту та мети вивчення історичних дисциплін. На жаль, викладання суспільних наук, зокрема історії та краєзнавства, не пов'язано із розумінням людської сутності. Досліджень, які б поєднували історію та історичне краєзнавство з філософськими знаннями про людську сутність, відсутні.

Ключем до розуміння історії та соціально-політичних подій є знання про людину та її сутність. Метафізична теорія особистості дозволяє суттєво поглибити уявлення про людську сутність. Людина в процесі духовного становлення може пройти такі ступені розвитку: залежна, посередня, зріла особистість і геній, а може зупинитися на нижчих ступенях буття. Людина, яка здійснює життєдіяльність на першому чи другому ступенях духовного розвитку, актуально перебуває на знеособленому ступені розвитку, хоча потенційно у неї є особистісне начало. Спеціально підкреслимо, що на якому б ступені духовного розвитку не перебувала людина, ставлення до неї має бути як до особистості. За певних умов людина здатна подолати наявний ступінь буття й піднятися до ступеня зрілої особистості.

Залежна людина живе безпосередніми потребами і у соціально-політичному житті, як правило, є предметом маніпулювання. Посередня людина переслідує свою вигоду (економічну, політичну, правову, світоглядну), але маскується під особистість. У боротьбі за вигоду і владу вона не цурається будь-яких засобів: маніпуляцій, брехні, шантажу, вбивств, війни тощо. Особистість не може користуватися такими засобами, а тому, як правило, програє. Особистість долає своє *ego* і спонукається інтересами суспільства й держави. Генії керуються ідеалами істини, добра, краси і своїм розумом охоплюють потреби людства. Ідея такого підходу до розуміння людини належить Олександрові Феногеновичу Гречаному (15 серпня 1934 – 22 травня 2002 рр.). Конструктивний потенціал запропонованої теорії полягає в тому, що вона створює теоретико-методологічне підґрунтя для відповіді на запитання «Хто є хто?» і «Що є що?» як у посвяченному та соціально-політичному житті, так і в історії. Людина особистісного ступеня розвитку має такі ознаки: вимоглива до себе, прагне духовного вдосконалення, життєдіяльність відповідає моральному закону, надихається інтересами суспільства, має розвинуте мислення, інтелектуально самостійна⁷. Спеціально зазначимо, що лише зріла особистість здатна до конструктивної державотворчої діяльності. Відповідно до цієї теорії, історичні та державні діячі мають спонукатися інтересами суспільства й держави, але, на жаль, насправді вони переважно бувають до цього не здатні.

Сформульовані вимоги до державних діячів корелюють з роздумами Д.Донцова щодо їх інтелектуально-психологічних якостей. Так, спираючись на давньогрецьку історію та історію Київської Русі, він стверджує, що державні діячі мають володіти такими рисами: шляхетність, мужність, розум⁸. Керуючись потребами утвердження української нації, серед інших націй, державний діяч має визначити національні інтереси та засоби їх реалізації. Саме усвідомлення необхідності реалізації національних інтересів дозволяє подолати як власну вигоду, так і

⁵ Основи краєзнавства: Підруч. для студ. закладів вищої освіти / За ред. О.П.Реєнта; вид. 2-ге, доп. – К., 2021. – С.19.

⁶ Там само. – С.28.

⁷ Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття. – Івано-Франківськ, 2019. – С.297–322; *Його ж.* Українська національна ідея та концепція особистісного буття. – 2-ге вид., випр. – Івано-Франківськ, 2012. – С.120–129, 137–139.

⁸ Донцов Д. Дух нашої давнини // Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. – К., 2005. – С.334–401.

організувати народні маси на соціальну творчість. Виходячи із метафізичної теорії особистості, суспільство має зрозуміти, що на чолі держави мають бути діячі особистісного ступеня розвитку. Діяч, що спонукається стимулом чи мотивом, не має відповідних здібностей, не володіє необхідними якостями щодо взаємодії з пересічними громадянами.

Метафізична теорія особистості дозволяє узагальнити всі можливі форми життєдіяльності людини й суспільства в поняттях «знеособлена парадигма буття людини» й «особистісна парадигма буття людини». На основі досліджень відомих філософів, істориків сформульовано ознаки знеособленої парадигми буття людини. Атрибут соціально-політичної активності належить людині маси, яка в дослідників отримала різні назви: посередня⁹, «хам»¹⁰, Антихрист¹¹, людина маси¹², «тінь»¹³. Зусиллями цього типу людини була розбудована знеособлена парадигма буття людини. Інші суб'єкти діяльності є для цієї людини засобами діяльності. Економічною умовою панування людини цього ступеня духовного розвитку є відчуження громадян від власності та управління виробничими та суспільними процесами. Людина маси перетворила демократію із соціально-політичного механізму розв'язання суперечностей та проблем на механізм маніпулювання свідомістю пасивної більшості населення¹⁴. У моральній сфері безмежно панують евідемоністичні цінності, психологічна агресивність та насильство. Формально проголошено свободу, але насправді одні форми залежності змінилися іншими. Відсутні органічні суспільні форми буття людини, які б сприяли її духовному розвитку, а також втрата значною частиною людей смислу життя, що породило почуття «екзистенційного вакууму» (В.Франкл).

Сформулюємо основні ознаки особистісної парадигми буття людини: по-перше, пріоритет у суспільстві й державі в усіх сферах має належати особистості, а не людині маси; по-друге, людина, держава та суспільство надають пріоритет духовним потребам та розвитку здібностей, розуміючи, що здібності людини особистісного ступеня є найвищою цінністю й офіційно проголошуються онтологічним критерієм суспільного буття; по-третє, державний діяч, який виявився неспроможним керуватися у своїй діяльності інтересом суспільства, повинен позбавлятися морального, політичного, юридичного права обіймати державні посади; по-четверте, держава створює умови для подолання відчуження людини від процесу розробки та прийняття рішень у всіх сферах життя суспільства; по-п'яте, заміна демократії посередніх аристократією особистостей¹⁵.

Із цієї теоретичної й методологічної позиції історію варто представити як боротьбу знеособленої людини з особистістю за пріоритетне становище у суспільстві. Конфлікт знеособленого й особистісного у кожную історичну епоху і в історії кожного народу має свою форму й специфіку, але його зміст залишається незмінним. Історія – це боротьба знеособленого й особистісного. Вважаємо, що метафізична теорія особистості може бути методологічним підґрунтям для усвідомлення спонукань до діяльності історичних діячів, а також дозволяє проаналізувати сутність історичних подій і зробити відповідні висновки щодо розуміння сучасної політичної ситуації як в Україні, так і у світі. Найкоротший шлях осмислення цього конфлікту – це шлях прикладів. Мета викладання історії й краєзнавства полягає в тому, щоб розкрити цей прихований зміст історії.

На філософському рівні зміст краєзнавства можна висловити таким поняттям як укоріненість у буття. Ідея вкоріненості означає подолання власного *ego*, вигоди й діяльність в інтересах нації. Зрозуміло, що подібні установки мають реалізовуватися в навчально-виховному процесі. Викладання історії й краєзнавства може зробити суттєвий внесок у формування у свідомості людини фундаментальних понять: «національний інтерес», «національна ідея», «національні цінності», «національні цілі». Конструктивним шляхом до осмислення змісту й значущості цих понять

⁹ Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д.Коваль. – К., 2005. – С.244; Сенека Л.А. Моральні листи до Луцілія / Пер. з лат. А.Содомори. – К., 1999. – С.144.

¹⁰ Литинський В. Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. – №6. – С.63–76; Мережковский Д.С. Грядущий хам // В тихом омуте: Статьи и исследования разных лет. – Москва, 1991. – С.350–377.

¹¹ Соловьев В. Из «Трёх разговоров»: краткая повесть об Антихристе // Чтения о Богочеловечестве. Статьи. Стихотворения и поэма. – Санкт-Петербург, 1994. – С.416–486.

¹² Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас // Його ж. Вибрані твори / Пер. з ісп. – К., 1994. – С.15–139.

¹³ Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуации. – Москва, 1996. – С.203–204.

¹⁴ Литинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – С.ХІ.

¹⁵ Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття. – С.362–384.

є викладання краєзнавства. Молодій людині для розуміння змісту цих понять важливо пояснити, який зміст вкладали у ці поняття історичні, державні, політичні та громадські діячі.

Відомо, що процес осмислення людиною філософських категорій і понять відбувається важко, бо вони багатозначні, тому їм складно знайти емпіричні аналоги, щоб це полегшило їх розуміння. Про цю особливість людського розуму британський історик Г.Болінгброк (1678–1751 рр.) зауважив: «Така недосконалість людського мислення, такий наш склад розуму, що абстрактні чи загальні судження, навіть абсолютно правильні, здаються нам дуже часто темними або сумнівними, поки вони не будуть пояснені за допомогою прикладів»¹⁶. Зазначена особливість свідомості повністю стосується молодої людини. Цю специфіку свідомості історик пояснює так: «Коли нам наводять приклади, то вони ніби звернені до наших почуттів та розуму, що нам лестить. Тоді знання наче йдуть від нас самих: ми самі формуємо загальне правило, виходячи зі свого особистого досвіду, ігноруючи факти та абстрактні судження»¹⁷.

Осмислюючи ці роздуми, зауважимо: приклад впливає переважно на почуття, а потім під їх впливом починає працювати розум і мислення. Орієнтація на приклади породжує звичку їх наслідувати. Молода людина, в якій нерозвинуте абстрактне мислення, спирається переважно на власні почуття й обмежений досвід, а тому не здатна мислити загальними поняттями. Краєзнавство – це історія на прикладах, а тому його необхідно поєднувати з такими поняттями як національний інтерес, національна ідея, національні цінності. Діяльність з позиції національних інтересів – це конкретна робота на благо села, міста, створення умов для духовного розвитку людини. Такі загальні поняття як національний інтерес, суспільне благо входять у свідомість молодої людини переважно через діяльність конкретних громадських, політичних і державних діячів. Ця життєва конкретика вкорінює молоду людину в народні традиції, що з часом створює підґрунтя для мислення на національному рівні.

Краєзнавство готує свідомість людини до засвоєння соціально-політичного досвіду, що має стати основою для формування таких понять як національний інтерес, національна ідея, суспільне благо, національні цінності, національні цілі. Отже, історичне краєзнавство сприяє органічному поєднанню життєвого досвіду молодої людини з конкретними історичними подіями та діяльністю історичних діячів. Викладання краєзнавства має бути орієнтовано на засвоєння досвіду діячів свого краю з позиції «Хто є хто?» і «Що є що?».

Викладання краєзнавства на основі прикладів готує людину до поведінки у конкретних соціально-політичних обставинах, дає точку опертя для оцінки сьогоденних політичних подій. Із цього приводу Г.Болінгброк зауважив: «Удосконалюватися за допомогою прикладів означає удосконалюватися шляхом наслідування. Ми маємо відчутти самий дух, якщо це вдається, та поєднатися з його змістом; але ми не повинні прагнути того, щоб по-рабськи копіювати [...] поведінку тих благородних великих мужів, чий образи закарбувала історія»¹⁸. Учений звертає увагу на те, що виховання на прикладах має не обходити увагою й негативні історичні явища, які, як правило, пов'язані з діяльністю посередньої людини. Приклади мають охоплювати не лише помилки й злочини, які роблять історичні діячі, але й аналізувати наслідки цих дій, які стосуватимуться нащадків.

Розмірковуючи над історичними подіями, поведінкою й діями історичних діячів, людина привчає свій розум розмірковувати над власними здібностями, рисами характеру та поведінкою. Виховання на основі прикладів дозволяє молодій людині відірватися від повсякденного існування й сформулювати власну етичну й політичну позицію, тобто піднятися на особистісний ступінь буття. Вивчення краєзнавства прискорює засвоєння людиною традицій своєї нації та процес морального вдосконалення.

Пізнання історії свого краю та держави органічно пов'язано з вихованням. За аксіому виховної роботи як на рівні школи, так і на національному варто прийняти роздуми британського філософа й історика А.Тойнбі: деградація нації й держави починається з деградації еліти, коли вона перетворюється на внутрішній пролетаріат¹⁹. Ці висновки були уточнені Д.Донцовим: за моральним упадком еліти як тінь слідує деградація народу²⁰.

¹⁶ Болінгброк Г. Письма об изучении и пользе истории. – Москва, 1978. – С.11.

¹⁷ Там же. – С.12.

¹⁸ Там же. – С.26.

¹⁹ Тойнбі А. Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. – Т.1. – К., 1995. – С.364–394.

²⁰ Донцов Д. Дух нашої давнини. – С.161.

Філософські причини занепаду виховної роботи полягають, з одного боку, у відсутності теорії, яка б розкривала людську сутність, а з іншого, – брак ідеалів у сучасному світі. Реальність доводить неефективність чинних концепцій особистості й побудованих на них системах виховання, бо вони мають спільний недолік: ґрунтуються на ціннісному судженні «кожна людина – особистість», у якому ототожнено людську сутність із ставленням до людини. Філософською мовою це означає ототожнення сутності й існування, внутрішнього й зовнішнього. Відтак, виховна робота потребує новітніх філософських і психологічних знань про людську сутність.

Метафізична теорія особистості дозволяє інтегрувати напрацьований у теорії та практиці виховання матеріал й сформулювати закони виховання. Так, роздуми І.Канта щодо мети виховної роботи набувають статусу закону: «Виховувати – значить виховувати особистість, виховувати істоту, яка вільно діє, може оберігати саму себе та стати членом суспільства, має внутрішню цінність [...] у власних очах»²¹. Мета виховання має визначатися не лише потребами соціалізації, її мають зумовлювати більш досконалі суспільні відносини й ідеали. Виховувати необхідно особистість, яка спонукається інтересами суспільства, що становить *перший* закон виховання. Це дозволяє суттєво уточнити мету викладання історичного краєзнавства та краєзнавчої роботи – виховання зрілої, національно свідомої особистості. Якщо цього не відбувається, то свідомо чи несвідомо з вихованця формують залежну, одновимірну людину, або людину посереднього ступеня розвитку, яка буде «успішно» маніпулювати свідомістю громадян заради досягнення власної вигоди. Виховання на прикладах у процесі викладання краєзнавства дозволяє зробити його яскравим. Виховувати треба людину вкорінену в українській традиції, яка здатна бути свідомим суб'єктом діяльності.

Роздуми К.Ушинського щодо ролі вихователя-особистості набувають силу закону: «У вихованні все має ґрунтуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила виливається лише з живого джерела людської особистості. [...] Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця істинне виховання [...] неможливе. Лише особистість може впливати на розвиток і визначення особистості, лише характером можна створити характер»²². Висновки К.Ушинського суттєво підвищують вимоги до вихователя. Вихователь має бути втіленням ідеї особистості, що є *другим* законом виховання. Без вчителя особистісного ступеня розвитку виховати особистість неможливо. Першим прикладом для учня й студента є вчитель і викладач. Якщо вихователь не сягає ступеня особистості, то молоду людину він сприйматиме як об'єкт, тому схилитиметься до авторитарної моделі спілкування. Історичне краєзнавство дозволяє наповнити роздуми К.Ушинського конкретикою. Для учня й студента діячі свого краю можуть стати яскравим прикладом.

М.Косило й Б.Гаврилів на прикладі життя І.Франка переконливо доводять, що краєзнавча діяльність Каменяра як єдність слова і способу життя сприяла пробудженню національної свідомості галичан²³. На сьогодні краєзнавці продовжують бути носіями єдності слова і буття, бо вони відчувають свою ідентичність з українською культурою й національним духом. Про цей зв'язок теоретик краєзнавства П.Тронько зауважив: «Високі поняття, “батьківщина”, “національна гідність” починаються саме зі знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилася й виросла, де пройшло її дитинство»²⁴.

Цей зв'язок набуває водночас ще більшого узагальнення й конкретизації в роздумах В.Войцюка: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, а народ – нацією, країна – державою. І тільки той народ має майбутнє, який пам'ятає свою історію, свої витоки»²⁵. Кожне слово В.Войцюка просякнуте любов'ю до української землі: «І де б я не був, моє серце, мої думки, мої бажання тут, на рідній землі»²⁶. Таким прикладом єдності слова і способу життя є діяльність краєзнавців Прикарпаття: П.Арсенича, Б.Гавриліва, В.Грабовецького, В.Качкана, В.Полека та ін. Свідомість краєзнавців є тим духовним началом, яке суттєво впливає як на державотворчі процеси, так і на свідомість пересічних громадян. Життєдіяльність краєзнавців є вті-

²¹ Кант І. О педагогике // *Его же*. Тракаты и письма. – Москва, 1980. – С.459.

²² Ушинский К.Д. Три элемента школы // *Его же*. Педагогические сочинения: В 6 т. – Т.1. – Москва, 1988. – С.191.

²³ Косило М., Гаврилів Б. Каменяр на Прикарпатті. – Івано-Франківськ, 2016. – 160 с.

²⁴ Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К., 1994. – С.6.

²⁵ Володимир Войцук – патріот і меценат з Єзуполя. – Івано-Франківськ, 2020. – С.36.

²⁶ Там само. – С.33.

ленням закону ізоморфізму: їхнє життя тотожне інтересам нації, тобто їхня свідомість і буття утворюють цілісність: свідомість-буття. Особистість може виховати лише особистість.

Незважаючи на важливість законів Канта й Ушинського, виховний процес буде недосконалим, якщо в учня відсутнє прагнення до саморозвитку. Важливість цього аспекту виховання зрозумів В.Сухомлинський. «Виховання, що спонукає до самовиховання, – це і є справжнє виховання. [...] Лише виховання, що спонукає до самовиховання, може вирішити цю складну проблему»²⁷. Основна мета виховання – самовиховання, яке потребує від людини, щоб вона сама зробила із себе суб'єкта діяльності. Установа на самовиховання становить *третьий* закон виховання. Історичне краєзнавство на основі прикладів суттєво сприятиме процесу самовиховання, активізуватиме інтелектуальний потенціал молодшої людини.

Особливості самовиховання полягають в тому, що учень може стати суб'єктом власної діяльності лише за двох умов. По-перше, коли інтеріоризує поставлену перед ним мету та зробить її предметом власних зусиль. По-друге, у вихованця має бути інший об'єкт діяльності – інша людина. Розвиваючи іншого, я розвиваюся сам. На підставі цих роздумів сутність *четвертого* закону слід сформулювати так: щоби привести в дію власний механізм духовного розвитку й сягнути ступеня особистості, молодій людині необхідно знайти для себе «об'єкт діяльності» (іншу людину) й допомагати їй стати суб'єктом власної духовної діяльності.

Вивчення практики виховання свідчить про те, що воно завжди здійснюється на національному ґрунті. Значущість цього аспекту виховання підкреслював український філософ М.Євшан: «Нема ніякого загального виховання, виховання не національного, яке могло б однаковою мірою задовольнити всі національні типи й характери [...] Зміст виховання та його тенденції мусять відповідати конкретним обставинам національного життя, рахуватися з народною психікою та її проблемами, кристалізувати характер нації й давати напрям її моральному розвитку»²⁸. Установа на національне виховання становить зміст *п'ятого* закону виховання. Історичне краєзнавство здатне наповнити закон Євшана конкретним змістом.

На підставі сформульованих законів дамо визначення поняттю «виховання». Виховання – це процес розвитку спонукань до діяльності від стимулу через мотив до інтересу й ідеалу, який можливий лише за умови виконання п'ятих законів: по-перше, коли за мету поставлено виховання особистості, тобто індивіда третього – особистісного – ступеня розвитку здібностей (закон Канта); по-друге, коли сам вихователь сягає ступеня особистості (закон Ушинського); по-третє, коли учень робить себе суб'єктом власної духовної діяльності, предметом самовиховання (закон Сухомлинського); по-четверте, коли внутрішнім спонуканням до самовиховання стає розвиток здібностей іншої людини; по-п'яте, виховання можна здійснювати лише на національному ґрунті (закон Євшана). Сформульований підхід до виховання описує не тільки процес підвищення спонукань до діяльності, але й зворотний – деградації. Якщо один із законів не виконують, то неминучо буде деградація учасників навчально-виховного процесу.

Отже, оволодіння метафізичною теорією особистості, законами виховання дозволитимуть цілісно контролювати процес духовного розвитку молодшої людини в процесі освоєння історичного краєзнавства. Виведені теоретичні положення принципово змінюють статус і викладача вищої школи, і вчителя: вони із ретрансляторів знань перетворюються на вихователів зрілих особистостей. (Закони виховання були вперше сформульовані О.Гречаним²⁹). Переконані, що закони виховання мають бути покладені в основу викладання історичного краєзнавства.

Виховання особистості має поєднувати два протилежних процеси. Перший. У людини треба породити бажання до саморозвитку й самовиховання. Історичне краєзнавство надає, з одного боку, достатнє підґрунтя для формування потреби бути суб'єктом діяльності, бо пов'язана з конкретними постатями, історичними подіями, що безпосередньо впливає на емоції й почуття молодшої людини. Умовно цей підхід назвемо виховання «знизу», або виховання на основі прикладів. Процес виховання особистості «зверху» починається від пізнання абсолютів: християнських, національних, державних цінностей та ідеалів. Цей метод виховання

²⁷ Сухомлинський В.А. Воспитание и самовоспитание // Советская педагогика. – 1965. – №12. – С.36.

²⁸ Євшан М. Національне виховання // Україна. – 1991. – №9. – С.9.

²⁹ Гречаний О.Ф., Сабадуха В.О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним. – Луганськ, 2015. – С.169–176.

переважно використовують у філософії та етиці. Людині в загальному вигляді викладають ідеали, етичні цінності. Треба визнати, що такий підхід до виховання для молодшої людини може бути незрозумілим, бо у неї ще не сформувалася здатність до мислення загальними поняттями. Цю особливість свідомості Г.Болінгброк пояснює тим, що «навчання за допомогою настанов має той недолік, що спирається на чужий авторитет й часто потребує довгого ланцюжка суджень»³⁰. Свої роздуми історик підкріплює посиланнями на латинську мудрість: «Люди більше вірять очам, – ніж вухам: довгий шлях настанов, коротким і переконливим є шлях прикладів»³¹. Якщо є довіра до викладача, то це буде сприйматися й запам'ятовуватиметься, а якщо немає довіри, то викладач ставатиме предметом глузування. Рух до особистості «зверху» був осмислений ще в неоплатонізмі, потім набув подальшого розвитку в християнстві, отримавши назву «еманація». Вищі ідеї, цінності, знання, досвід сходять від досконалої людини до пересічної.

Роздуми Г.Болінгброка знайшли подальший розвиток у А.Тойнбі в ідеї мімезису, яка доводить, що підтягування нетворчої більшості до рівня піонерів (творчої меншості) на практиці розв'язується через механізми мімезису й вимагає активізації внутрішнього потенціалу людини, без чого неможливий поступовий рух суспільства³². Враховуючи досягнення сучасної філософії та психології, варто зазначити, що далеко не кожна людина піде на те, щоб поставити собі за мету досягти ступеня зрілої особистості, бо це тяжкий шлях самообмежень. Таких людей, за висновками одного з фундаторів гуманістичної психології, американського психолога А.Маслоу (1908–1970 рр.), у будь-якому суспільстві лише один відсоток³³, але саме вони здатні вирішувати проблеми, знаходити відгуки на виклики історії, а тому суспільство має плекати особистостей.

Викладання історії й краєзнавства має органічно поєднувати виховання «знизу» і «зверху». Виховання на основі метафізичної теорії особистості дозволяє поєднати рух від конкретного (виховання на прикладах) з вихованням на ідеалах. Такий підхід об'єднує два протилежних підходи до виховання: від конкретного (знань про рідний край) до особистості й від національних цінностей і національних інтересів до конкретної людини.

Виникає питання: «Чи здатна молода людина сприймати себе й інших людей крізь призму метафізичної теорії особистості»? На базі Івано-Франківського фізико-технічного ліцею провели експеримент. Було проведено кілька занять на тему: «Екзистенційні проблеми людського буття» й проаналізовано спосіб життя людини різного ступеня духовного розвитку та їхнє ставлення до вічних проблем людського буття: смислу життя, долі, вибору життєвого шляху, добра і зла, гріха тощо. У кінці запропонували опитувальник: «Чи кожна людина – особистість»? Виявилось, що більшість ліцеїстів позитивно сприйняли метафізичну теорію особистості й не комплексували з приводу того, що не кожна людина у своєму духовному розвитку сягає рівня особистості³⁴.

У процесі виховання на прикладах у молодшої людини природньо виникає потреба до аналізу як людської сутності взагалі, так і власної. По-перше, формується бажання перевірити метафізичну теорію особистості на конкретних історичних прикладах; по-друге, порівняти свої спонукання та здібностями із спонуканнями та здібностями історичних діячів; по-третє, зіставити спонукання історичних діячів із спонуканнями сучасних політичних і державних діячів. Подібні роздуми й питання сприятимуть як самопізнанню, так і пізнанню сутності історичних подій, допомагатимуть свідомому пошуку відповіді на запитання: «Хто я в цьому світі?», «Якою має бути справжня особистість?», «Яким має бути справжнє суспільство?».

О.Реєнт розвиває ідею створення науково-дослідного інституту краєзнавства у системі НАН України³⁵. Для реалізації цієї конструктивної ідеї є організаційні й теоретичні підстави. По-перше, у системі НАН уже функціонує Міжвідомча координаційна рада з питань

³⁰ Болінгброк Г. Письма об изучении и пользе истории. – Москва, 1978. – С.12.

³¹ Там же. – С.25.

³² Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. – Т.1. – К., 1995. – С.60.

³³ Маслоу А.Х. Психологія буття. – Москва; К., 1997. – С.247.

³⁴ Янишевський М., Сабандуха В., Крючкова В. Концепція чотирьох рівнів духовного розвитку людини – основа реформування школи й суспільства // Джерела. – 2018. – №1-4; Маслоу А.Х. Психологія буття. – С.59–61.

³⁵ Реєнт О. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку. – С.97, 264.

краєзнавства, яка здатна взяти на себе організаційні функції щодо створення інституту краєзнавства. По-друге, вважаємо, що запропонована метафізична теорія особистості дозволить об'єднати різні напрями краєзнавчих досліджень, що сприятиме формуванню теоретичного краєзнавства. Викладання історичного краєзнавства з урахуванням знань про людську сутність надасть підстави проводити історичні паралелі між минулим і сьогоденням, що сприятиме поєднанню емоційного сприйняття та раціонального мислення й позитивно впливатиме на формування критичного мислення. Метафізична теорія особистості, концепція двох парадигм буття дозволяють поєднати викладання історичного краєзнавства з філософськими й психологічними знаннями про людину, конкретною соціально-політичною реальністю, що сприятиме формуванню національної свідомості та ідентичності. Змістом історичного краєзнавства має бути не лише пізнання соціально-політичного змісту конкретних історичних подій, а духовний розвиток людини, точніше формування особистості як людини здатної мислити й діяти на рівні інтересів нації. Місія історика полягає, по-перше, у тому, що в людини на історичних прикладах слід виховувати любов до особистісного буття; по-друге, навчити відрізняти особистість від посередньої людини, яка дуже часто з'являється в історії і в житті в образі особистості, проте насправді є посередньою людиною.

Метафізична теорія особистості надає можливість осмислювати історію з позиції конфлікту особистісного й знеособленого начал суспільного буття, а саме: наскільки історичні діячі відповідають характеристикам особистості та потребам розбудови особистісного суспільства, що може стати новим методологічним підходом до осмислення історії – це по-перше. По-друге, дозволяє уточнити об'єкт історичного краєзнавства. Об'єктом є єдність умов (географічних, етнічних, соціально-політичних, релігійних, культурних) життя мешканців краю з якостями історичних та політичних діячів цього регіону, точніше взаємний вплив умов життя і якостей мешканців краю на його цілісний розвиток. Це дозволить суттєво розширити перспективи краєзнавства, його філософський, психологічний, педагогічний потенціал і перейти до розробки загальної теорії краєзнавства.

У контексті методичної й виховної діяльності розвиток особистісного начала в людині – це смисл і мета діяльності будь-якого вихователя, зокрема історика, в навчальному закладі й суспільстві. Отже, історичне краєзнавство, історію взагалі слід подавати як формування особистісного начала в людині й здійснювати це в процесі порівняння: що було, що є і що має бути. Історик, окрім знань, стає носієм світоглядного закону: «Особистість – принцип буття» і доводитиме його на історичних прикладах.

REFERENCES

1. Bolingbrok, G. (1978). *Pisma ob izuchenii i polze istorii*. Moskva. [in Russian].
2. Dontsov, D. (2005). *Dukh nashoi davnyiny. De slukaty nashykh istorychnykh tradytsii. Dukh nashoi davnyiny*, 137–559. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hrechanyi, O.F. & Sabadukha, V.O. (2015). *Filosofia zdibnosti u konteksti priorytetu dukhovno nad materialnym*. Luhansk. [in Ukrainian].
4. Kant, I. (1980). *O pedagogike. Kant I. Traktaty i pisma*, 445–504. Moskva. [in Russian].
5. Kosylo, M. & Havryliv, B. (2016). *Kameniar na Prykarpatti*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
6. Lypynskiy, V. (1992). *Kham i Yafet. Suchasnist*, 6, 63–76. [in Ukrainian].
7. Maslou, A.Kh. (1997). *Psikhologiya byt'ia*. Moskva; Kiev. [in Russian].
8. Merezhkovskiy, D.S. (1991). *Griadushchii khram. V tikhom omute: St. i isled. raznykh let*, 350–377. Moskva. [in Russian].
9. Orteha-i-Hasset, Kh. (1994). *Bunt mas. Vybrani tvory*, 15–139. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Reient, O. (2021). *Kraieznavstvo v Ukraini: istorichni tradytsii i stratehiia rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Sabadukha, V.O. (2012). *Ukrainska natsionalna ideia ta kontsepsiia osobystinoho buttia. 2-e vyd.* Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
12. Sabadukha, V.O. (2019). *Metafizyka suspilnobo ta osobystinobo buttia*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
13. Soloviev, V. (1994). Iz "Trekh razgovorov": kratkaya povest ob Antikhriste. *Chiteniya o Bogochelovechestve. Stati. Stikhotvoreniya i poema*, 416–486. Sankt-Peterburg. [in Russian].
14. Sukhomlinskiy, V.A. (1965). *Vospitanie i samovospitanie. Sovetskaia pedagogika*, 12, 34–40. [in Russian].
15. Toinbi, A. (1991). *Postizhenie istorii*. Moskva. [in Russian].
16. Toinbi, A. (1995). *Doslidzhennia istorii, I*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Tronko, P.T. (1994). *Kraieznavstvo u vidrodzbeni dukhovnosti ta kultury. Dosvid. Problemy. Perspektyvy*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Ushinskiy, K.D. (1988). *Tri elementa shkoly. Pedagogicheskiye sochineniya, I*, 177–193. Moskva. [in Russian].
19. Yanshivskiy, M., & Sabadukha, V. & Kriuchkova, V. (2018). *Kontsepsiia chotyrokh rivniv dukhovnoho rozvytku liudyny – osnova reformuvannia shkoly i suspilstva. Dzherela*, 1-4, 56–63. [in Ukrainian].
20. Yevshan, M. (1991). *Natsionalne vykbovannia. Ukraina*, 9, 9–10. [in Ukrainian].
21. Yung, K. (1996). *Struktura psikhiki i protsess individuatsii*. Moskva. [in Russian].

Volodymyr SABADUKHA

Doctor of Philosophical Sciences (Dr. Hab. in Philosophy), Docent,
Professor at Department of Social Sciences,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), ukrainian_idea@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9208-2661>

Mykhailo KOSYLO

Candidate of Pedagogical Sciences (Ph. D. in Pedagogy),
Docent at Department of Tourism Studies and Local History Studies,
V.Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), kosulo@tvnet.if.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0502-6555>

Theoretical-Methodological Principles of Teaching Historical Study of a Particular Region in the Context of Metaphysical Theory of a Personality

Abstract. Research purpose – to specify the purpose of teaching historical study of a particular region in the conditions of global challenges and necessity of reconstruction of the Ukrainian state system which foresees solving of such tasks: at first, to prove the structural potential of metaphysical theory of a personality for teaching local history studies secondly, to find out the role of local history studies in formation in consciousness of young people of such concepts as “national interest”, “national idea”, “national values”; thirdly, to specify the content of an educative activity at teaching historical study of a particular region. **Methodological basis** of the research is the theory of four degrees of spiritual development of a man and metaphysical theory of a personality. **Theoretical basis** of the research are the reflections of the English historian and political philosopher H.Bolingbroke in relation to education of historical examples. It is allowed to specify substantially the purpose and **methodology** of teaching local history studies and connect studies and education on new theoretical-methodological principles. **The scientific novelty** consists in proving that metaphysical theory of a personality in the conditions of hybrid world(dis)order can be methodological basis for teaching historical study of a particular region, comprehension of motives to activity of historical, political, public statesmen of both the past and contemporaneity which will give possibility of evaluating historical events with the help of philosophical-anthropological and social-philosophical interpretation. Epistemological and educative potential of metaphysical theory of a personality is shown on historical examples. Historical events appear as an embodiment of a degree of socio-political and moral development of state political and public statesmen. Taking into account substantive provisions of metaphysical theory of a personality assisted to connect teaching of local history studies with social-philosophical concepts: “national interest”, “national values”, “national aims” and education on ethics ideals with education on historical examples. **Conclusions.** History and historical study of a particular region appear as a conflict of the depersonalized and personal beginnings of public life which assisted to conduct parallels between history and present days, to show succession of history on the basis of concepts “the Ukrainian idea”, “national interest”, “national values”. History appears as an embodiment of human qualities which are the specification of ideas of G.Hegel about history as an embodiment of absolute spirit. In the process of teaching historical study of a particular region in the context of metaphysical theory of a personality a young man has the necessity to cognition of the internal world of a public figure and more precisely his motives to activity. A man begins to see qualities of a historical figure after the historical event. A man carries the obtained knowledge in contemporaneity about the internal world of the historical figure which is instrumental in establishing of socio-political, cultural parallels.

Keywords: historical study of a particular region, metaphysical theory of a personality, personal paradigm of man’s life, depersonalized paradigm of man’s life, motive, education, Ukrainian idea, national interest.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Шляхов О.

Підприємці Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.: бізнесові практики та громадсько-політична діяльність. – Дніпро, 2022. – 288 с.

Одним із найважливіших етапів в історії вітчизняного підприємництва став період другої половини XIX – початку XX ст., упродовж якого, попри належність до різних держав, під впливом інтенсивного розвитку ринкових відносин відбувалася консолідація більшості українських земель в єдиний національно-господарський організм. Внутрішні аспекти розвитку українського господарства включали комплекс аграрних, промислових, торговельних, фінансових, транспортних, технологічних питань, які формували безпосередні умови підприємницької діяльності, зазнавали суттєвих змін під дією становлення нових форм господа-

рювання, економіко-правових відносин і відповідної перебудови соціальних зв'язків, звичних стереотипів мислення та поведінки, появи нових пріоритетів і цінностей.

Українська промисловість, розвиваючись у руслі загальноросійських економічних тенденцій, водночас мала свої особливості, що обумовлювало специфіку підприємницького середовища. Потужним чинником, який визначав своєрідність підприємництва, слугувало перетворення Півдня України на основну паливно-металургійну базу Російської імперії.

Реформи другої половини XIX ст. внесли низку суттєвих змін у чинне торгово-промислове право, створивши систему юридичних гарантій підприємницької діяльності. Права та свободи у здійсненні всіх видів підприємництва визначалися «Положенням про мита за право торгівлі й інші промисли» (1863–1865 рр.). Нова нормативно-правова база слугувала імпульсом для розвитку підприємницької діяльності, встановлювала нові для вітчизняної практики принципи безстановості та рівності всіх правоздатних громадян у занятті торгівлею і промисловістю. Проте не всі стани рівною мірою могли ними скористатися. Деякі обмеження, що накладалися паспортною системою на податне населення, продовжували діяти й надалі, що обмежувало вільне переміщення селян, міщан і ремісників, а отже, стримувало розвиток підприємницької діяльності. Оптова та роздрібна торгівля, можливість заснування фабрик, заводів залишалися переважно в руках купців (до 1898 р.).

Характер розвитку підприємництва у вітчизняній господарській практиці впродовж другої половини XIX – початку XX ст. був пов'язаний із кардинальною трансформацією інституційного середовища, що стало результатом багатьох суспільних реформ, які заклали підвалини ринкових перетворень та викликали глибокі зміни у соціально-економічному устрої країни. Уже з другої половини 1860-х рр. в Україні почався швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості, яка поглинала дрібнотоварне й мануфактурне виробництво. У пореформений період розвивалися інститути ринкової економічної системи: приватна власність, підприємництво, конкуренція, комерційні банки, біржі тощо; виникали нові господарські форми: фабрики, акціонерні товариства, монополістичні утворення (синдикати, трести), кооперативні організації (артіль, споживчі, кредитні товариства) та ін.

Особливий інтерес становить досвід практичної діяльності підприємців на Півдні України пореформеної доби та їх громадсько-політична діяльність. У цьому контексті важливою подією у вітчизняній історіографії стала публікація монографії доктора історичних наук, професора Олексія Борисовича Шляхова, про яку й ітиметься нижче. У цій праці розглянуто процес формування підприємницької верстви в південноукраїнських землях Російської імперії в пореформений період, проаналізовано її кількісний, соціальний, етнічний та гендерний склад; досліджено основні сфери бізнесових інтересів представників ділових кіл українського Півдня наприкінці XIX – на початку XX ст. й особливості розвитку підприємницької діяльності у промисловості, торгівлі, банківській, транспортній сферах та у царині обслуговування населення. Монографічне видання містить значну кількість документальних свідчень щодо розвитку підприємництва в гірничій і борошномельній галузях промисловості, а також у морському й річковому судноплаванні регіону в модерний період.

У рецензованій монографії досліджуються такі питання, як особливості становлення та розвитку підприємництва на Півдні України в пореформену добу, склад підприємців та їх пріоритетні інтереси наприкінці XIX – на початку XX ст., підприємницька діяльність у провідних галузях економіки у другій половині XIX – на початку XX ст., громадсько-політична діяльність.

У результаті проведеної автором копійкою науково-пошукової роботи, джерелознавчого аналізу, синтезу розрізаних відомостей із широкого корпусу архівних джерел, уперше введених до наукового обігу, статистичних матеріалів, праць з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії тощо, вдалося сформувати репрезентативну джерельну базу дослідження.

З'ясовуючи, що собою являли підприємці Південної України, представники верстви, яка уособлювала прогрес у тогочасному суспільстві, автор наголошує, що «наприкінці XIX – на початку XX ст. діловий світ південноукраїнських губерній уже складався з представників практично всіх прошарків населення, хоча основним джерелом його поповнення залишалися представники купецтва, адже вони володіли чималими коштами і саме їм були притаманні висока енергія та обачливість у справах, чіпкий розум та наполегливість у досягненні мети» (с.38). Водночас, як слушно зазначається, до підприємництва в той час дедалі завзятіше долучалися дворяни й чиновники, а також люди розумової праці – економісти, фінансисти, інженери тощо.

Підбиваючи підсумки щодо аналізу особливостей становлення та розвитку підприємництва на Півдні України в пореформену добу, автор рецензованої праці зазначає, що здійснення в регіоні «масштабної індустріалізації та жорстка протекціоністська політика царського уряду наприкінці XIX ст. зумовили розгортання активної підприємницької діяльності в південноукраїнських губерніях Російської імперії. Бізнесовим практикам сприяло й оновлення законодавства в цій царині, хоча останнє ще містило численні рудименти феодальної доби. Водночас панування величезної бюрократичної машини самодержавства стримувало нормальний розвиток товарно-грошових відносин, ставало на заваді сталому поступу капіталістичного ринку» (с.52).

Значне місце в монографії відведено підприємницькій діяльності у провідних галузях економіки промислового Півдня: вугільній, комерційному судноплаванні, борошномельному виробництві. Так, автор слушно наголошує, що в пореформений період у вугільній промисловості Донецького басейну швидко виникали нові підприємства, а шахтовласники багатіли. При цьому важливими рисами частини гірничопромисловців були висока енергія, спритність, розважливості у справах (с.165). Але розвитку підприємництва у цій галузі перешкоджало й чимало проблем, що були викликані передусім відсутністю сумлінної конкуренції, а також політикою, яку здійснював синдикат «Продвугілля» (с.166).

У рецензованій праці розглянуто такий важливий напрям діяльності підприємців українського Півдня, як громадсько-політичний. Звернено увагу на створення й діяльність підприємницьких організацій, участь підприємців у політичному житті Російської імперії на початку XX ст. Так, неодноразово висловлювалися думки щодо скликання з'їзду. Саме з такою ініціативою виступили Одеське товариство фабрикантів і заводчиків, Одеський біржовий комітет та місцеве відділення Технічного товариства. Найважливішим завданням майбутнього

форуму вважалося вирішення нагальних питань у торговельно-промислових відносинах. Урешті-решт на проведення цього з'їзду було отримано згоду уряду. 3 жовтня 1910 р. в Одесі за присутності представників міністерства фінансів, промисловості й торгівлі, іноземних справ і шляхів сполучення, а також консулів низки держав відкрився I Південноросійський торговельно-промисловий з'їзд. Що важливо, його учасники вимагали створення власної організації, яка відстоювала б їхні інтереси перед імперським урядом та певним чином впливала на економічну політику (с.251). У підсумку у червні 1911 р. влада затвердила положення про утворення координуючого органу підприємців південних губерній – Раду з'їздів. 7 серпня в Одесі вперше засідав організаційний комітет новоствореної інституції. Із вересня 1911 р. відбувалися регулярні засідання Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії. А з грудня того року в Одесі двічі на місяць почав виходити її друкований орган – часопис «Торгово-промышленный Юг» (с.252).

Щодо участі підприємців у політичному житті Російської імперії, автор монографії робить обґрунтований висновок, підкреслюючи, що представники ділових кіл Півдня прагнули розширити власні права та збільшити прибутки, і на початку ХХ ст. саме на це спрямовували свою громадсько-політичну діяльність. Особлива увага приділялася створенню професійних об'єднань – бірж, товариств фабрикантів і заводчиків та ін. Водночас частина промисловців та підприємців приєдналася до загальноросійських політичних партій, поповнюючи лави октябристів, кадетів, виявляючи політичну активність під час виборчих кампаній до представницьких органів влади – Державної думи або Державної ради. Автор слушно наголошує, що представники ділових кіл регіону не виявляли схильності до вирішення національних проблем українського народу. До того ж, вийшовши з національного у загальноімперський політичний простір, вони фактично забували про своє етнічне коріння (с.283).

У загальних виважених і логічних висновках О.Шляхов зазначає, що «підприємці Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були однією з найбільш фінансово потужних та впливових груп промисловців, фінансистів, торговців Російської імперії. Виступаючи як нова соціальна верства, вони утворювали досить динамічне суспільне середовище, яке перебувало в процесі пошуку соціальної ідентичності та правових гарантій своїх бізнесових практик. Водночас представники ділових кіл, віддаючи данину не лише господарчій, а й громадській діяльності, в період пізнього самодержавства стають вагомим чинником суспільно-політичного життя, на який царизму так або інакше доводилося зважати» (с.284).

Наголошуючи на значному обсязі та інформаційному потенціалі виявленого автором і вперше введеного до наукового обігу фактографічного матеріалу, відзначимо, що до критичних зауважень слід віднести відсутність у монографії науково-довідкового апарату, зокрема іменного та інших покажчиків, котрі значно полегшили б пошук відповідної інформації.

Загалом здійснення Олексієм Шляховим комплексного дослідження й аналіз широкого кола джерел, найперше архівних і статистичних, зумовлює наукову актуальність та новизну рецензованої монографії, аргументованість її положень і висновків, що ґрунтуються на багатій фактологічній базі, сприяють подальшому розвитку наявних в історичній науці уявлень щодо процесу формування підприємницької верстви в південноукраїнських землях Російської імперії пореформеного часу.

Ігор ДОВЖУК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри соціальних комунікацій,
документознавства та інформаційної діяльності,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), i.v.dovzhuk@ukr.net

Ольга БІЛОБРОВЕЦЬ (Житомир)
Вікторія ВЕНГЕРСЬКА (Житомир)

Міжнародна наукова конференція «Війни в Україні у ХХ і ХХІ ст.: засоби масової інформації, експерти, дезінформація»

Від моменту захоплення Криму й початку війни на сході України німецькі історики, чії дослідження прямо та опосередковано пов'язувалися з нашою країною, ініціювати заснування спільного наукового осередку. У червні 2014 р. українці ФРН прилетіли в Україну з метою висловити підтримку своїм українським колегам. Під час зустрічі в Міністерстві освіти і науки України виникла ідея заснувати в Києві Німецький історичний інститут. Однак цей задум не було реалізовано й у вересні 2014 р. на з'їзді істориків Німеччини ухвалено рішення про створення комісії, установче засідання котрої відбулося вже в лютому 2015 р.¹

Започаткування та діяльність Німецько-української комісії істориків (НУКІ) стало неординарною подією в науковому середовищі, зокрема для багатьох фахівців, котрі досліджують німецько-українські взаємини, теми новітньої історії, збройних конфліктів ХХ – початку ХХІ ст. Сьогодні особлива увага надається подіям війни Росії проти України. Зусиллями відомих українських і німецьких істориків було створено платформу, що дозволила організувати заходи для обговорення актуальних питань історії України й Німеччини, проводити наукові дискусії. Впродовж 7 років українська секція, яку очолював професор Ярослав Грицак, та німецька секція під керівництвом професора Мартіна Шульце Весселя стали організаторами низки конференцій і семінарів. Фінансову підтримку діяльності НУКІ здійснює Німецька академічна служба обмінів (DAAD) із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини. Дослідницькі стипендії надавав і Фонд Роберта Боша. Комісія проводить щорічні наукові конференції, які по чергово відбуваються в Німеччині та Україні. Тематика заходів охоплює проблематику Української революції 1917 р. та її переосмислення, війни, зокрема Другу світову, політики пам'яті та місця України у великих політичних трансформаціях новітньої Європи. Конференції 2020–2021 рр. присвячувалися Голодомору. Від 2016 до 2019 рр. відбувалися семінари для молодих дослідників, які проводилися в Україні. Їх тематика стосувалася широкого кола питань: від глобальних перспектив історії України до політики пам'яті, війн, революцій та автобіографічного представлення періоду 1939–1950-х рр. На початку вересня 2022 р. працювала літня онлайн-академія для істориків.

20–21 жовтня 2022 р. місцем проведення наукової конференції на тему «Війни в Україні в ХХ і ХХІ ст.: засоби масової інформації, експерти, дезінформація» став Інститут досліджень Східної та Південно-Східної Європи ім. Г.Ляйбніца в м. Регенсбург. Захід відбувся в онлайн та офлайн форматах і зібрав дослідників, журналістів, громадських діячів із Німеччини, України, Молдови, США, Канади, Ізраїлю.

Безпосередньо організацією займалися керівник відділу історії в Інституті досліджень Східної та Південно-Східної Європи ім. Г.Ляйбніца проф. Гвідо Гаусманн, професорка Тая Пентер із Гайдельберзького університету ім. Рупрехта й Карла, докторка іст. наук, професорка Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, а наразі запрошена дослідниця Інституту досліджень Східної та Південно-Східної Європи ім. Г.Ляйбніца Поліна Барвінська та д-р іст. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України Юрій Шаповал.

Два дні роботи видалися насиченими і продуктивними. На початку конференції з вітальним словом до учасників звернулися безпосередньо присутні німецькі історики з Регенсбурга, дослідники питань східноєвропейської історії: директор інституту Ульф Бруннбауер та Гвідо Гаусманн. Від імені українських істориків до вітань в онлайн-форматі долучився голова української секції НУКІ проф. Ярослав Грицак і керівник міжнародного відділу Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова проф. Юрій Грінченко.

¹ Авторки щиро вдячні професорці Поліні Барвінській за надану інформацію щодо хронології інституційного розвитку.

У перший день конференції працювали дві панелі. Головою першої, присвяченої пропаганді під час нинішньої війни Росії проти України, була Тая Пентер. Особливості бачення і сприйняття, дилеми позиційності дослідників воєнного конфлікту у власній країні та за її межами було представлено в доповіді професорки кафедри соціології Українського католицького університету *Вікторії Середи*. Наявність конфлікту вимагає швидкої реакції і втручання у ситуацію з боку політиків, державних установ, міжнародної дипломатії й науковців. Доповідачка відзначила, що позиції дослідників зовні та всередині конфлікту різняться, оскільки зовнішнім довіряють більше, а внутрішні стикаються з необхідністю представити й узгодити різні погляди з почуттям власної соціальної відповідальності.

Характеристику сутності нинішнього путінського режиму зробив у своєму виступі німецький політолог *Андреас Умланд*. У доповіді було представлено два застосування поняття «фашизм» до ідеологій В.Жириновського й О.Дугіна, концептуалізацію російської «спеціальної воєнної операції» як випадку можливого нового підтипу фашизму, котрий можна попередньо назвати «місіонерським». На думку А.Умланда, аргументація Кремля щодо «спецоперації» в етно- та ультра націоналістичних термінах падає під поняття «фашизм». Висновком обговорення, що виникло після доповіді, було визнання російського режиму як авторитарного з ознаками фашизму.

Розвиток технічних засобів сучасності та популярність соціальних мереж зумовили появу великої кількості мемів і карикатур у ході війни. Цьому питанню присвячувався виступ канд. політ. та філолог. наук, фахівця в галузі комунікаційних й інформаційних технологій зі Львова *Ореста Семотюка*. Представлення образів В.Зеленського та В.Путіна в політичних карикатурах стало фрагментом дискурсивного виміру війни, реалізованого в гумористичному медіаполітичному полі на національному й міжнародному рівнях. Це добре співвідноситься з реальністю, в якій відбулося стрімке зростання глобального інтересу до України, поступової зміни у ставленні до подій світових лідерів, наслідком чого стала міжнародна військово-політична допомога Україні, перетворення Росії та її очільника на ізгоя. Доповідач зосередив увагу на тому, як об'єкти і спрямованість політичної сатири впливають на вибір її засобів.

Продовженням попередньої тематики став виступ *Олександра Панкєєва* з Канадського інституту українських студій Альбертського університету, що стосувався використання російською пропагандою за допомогою контрольованих владою інфраструктури та комунікаційних технологій фольклору з метою підтримки населенням війни проти України. У своєму виступі він відзначив, що інструменталізація історії заради політичних інтересів – поширене явище, що також стосується нинішньої війни. Відповіді на запитання підтвердили, що природні особливості фольклору в поєднанні з цифровими технологіями були й залишаються ефективним засобом впливу російської пропаганди на власне населення.

Проф. Київського національного університету ім. Т.Шевченка, д-р іст. наук *Сергій Стельмах* у своєму виступі окреслив позицію німецьких інтелектуалів у ході цієї війни, зазначивши її поляризованість. Однією з перших колективних заяв став заклик до федерального уряду про необхідність переглянути політику Німеччини щодо Росії й виступити на підтримку України. Кількість підписантів, серед яких переважали відомі науковці з поважних університетів і дослідницьких установ світу, в березні 2022 р. досягла 155 («Маніфест 155»). Позицію підтримки України та негайного надання нашій країні озброєння було висловлено у «Відкритому листі 57-ми», ініціатором якого став колишній політик від партії зелених Р.Фюкс. Натомість заклики до негайного підписання миру між Україною та Росією було висловлено у відкритому листі до канцлера О.Шольца відомої журналістки й феміністки А.Шварцер.

Учасники конференції зійшлися на думці, що попри голоси певної групи публічних інтелектуалів, важливими є заяви й відкриті листи німецьких інтелектуалів, котрі засуджують напад Росії на Україну, стверджують про авторитарну сутність нинішнього російського режиму та глибоке коріння російської агресії проти нашої країни.

Під головуванням професорки Регенсбурзького університету Катрін Бек та за участі дискусантки Рікарди Вульпіус було проведено другу панель, тематикою якої став аналіз історичного українського дискурсу у ході війни. Використанню Росією історичної тематики як зброї присвятила свій виступ кандидатка іст. наук, ст. наук. співробітниця Інституту історії України НАН України *Яна Примаченко*, відзначивши, що російський політичний режим характеризується політологами як гібридний, який імітує певні демократичні процедури, уникаючи при цьому ротації керівних осіб і груп. Із приходом до влади В.Путіна почалася консолідація медіа в руках держави, що стало невід'ємною частиною його авторитарного режиму, особливо у 2014–2016 рр. У той час російські ЗМІ перейняли фейк як жанр, а мультимедійний сторітеллінг став частиною політичної стратегії. Учасники конференції погодилися з висновками доповідачки про використання Росією історичного наративу з метою виправдання та забезпечення підтримки власним населенням війни проти України.

Темою, що давно й активно пропагується в Росії, є її протистояння Заходу. Аргументоване розкриття антизахідних меседжів російської офіційної пропаганди було представлено в доповіді *Гіба Казакова*, який проводить нині дослідження в Гіссенському університеті. З метою виправдання загарбницької війни, російські ЗМІ поширюють різноманітні «теорії змови» та вигадки, зокрема про нібито «розробку

американцями біологічної зброї в Україні», пов'язуючи їх зі псевдонауковою літературою та пізньюрадянськими міфами про «секретну біологічну зброю Заходу». Важливим є розкриття антинауковості подібних тез, які залишаються популярними на російському книжковому ринку та у ЗМІ цієї країни.

Використання Росією різноманітних засобів пропаганди, зокрема медіа, в умовах поточної війни проти України майже нічим не відрізняється від, приміром, періоду Першої світової. Разочу схожість між представленням образу німців як «підступних ворогів», здатних на «холоднокровні злочини», з подібними наративами нинішньої роспропаганди на прикладі київської преси 1914–1918 рр. продемонстрував у своєму виступі канд. іст. наук *Іван Басенко*, зазначивши, що багато методів медіа-агітації та наклепу тих часів успішно застосовуються й сьогодні. У пошуку відповіді на питання, чи слід приписувати цю подібність універсальним правилам громадської думки, було проведено паралелі з сучасністю. Аналогічно публічне розпалювання воєнної істерії стало прелюдією до конфлікту, що вибухнув 1914 р. Прагнення досягти моральної переваги над ворогом, позиціонування війни як «зіткнення цивілізацій», відмова від культури ворога – усе це повторилося на новому рівні вже на сучасному етапі.

Друга світова війна також стала об'єктом маніпуляцій зі свідомістю як росіян, так і світової спільноти, показуючи перших головними та єдиними в ній переможцями й формуючи образ українців як нібито «колабораціоністів». Саме такі висновки розглядаються у шкільних підручниках, за якими навчаються школярі в Росії та на захоплених нею українських територіях. Ці тези стали темою виступу д-ра іст. наук, проф. Криворізького державного педагогічного університету *Дмитра Титаренка*. Гострі історичні й політичні дискусії, що розгорнулися навколо минулої війни в умовах воєнного конфлікту на Донеччині та Луганщині 2014–2021 рр. набули нових конотацій. Особливістю медійного дискурсу стало проведення прямих історичних паралелей, наголос на схожості ситуації «боротьби за Батьківщину» та інша подібна риторика. Присутні відзначили, що неупереджений погляд на минуле є однією з найважливіших передумов для завершення нинішньої війни.

Виступи учасників другої панелі прокоментувала й узагальнила дискусантка докторка історії з Мюнхенського університету, експертка з історії Російської імперії *Рікарда Вульпіус*.

На завершення першого дня конференції з ключовою доповіддю «Соціальні медіа як сучасна зброя у війні Росії проти України» виступила *Анастасія Магазова*. Випускниця Таврійського національного університету, журналістка й кореспондентка, проаналізувавши контент соціальних мереж, дійшла висновку, що нинішнє збройне протистояння стало першою вірусною війною, котра охопила користувачів соцмереж усіх вікових, соціальних груп на різних територіях. Україна змогла виграти цю інформаційну війну, спираючись, насамперед, на доступність автентичних історій із першоджерел, зв'язки українців із людьми в усьому світі, продемонструвавши рідкісне єднання громадянського суспільства та влади. На противагу, в Росії вплив влади на громадян через пропаганду у соціальних мережах є тільки внутрішнім. В обговоренні представлено дослідження було висловлено підтримку припущенню авторки, що активність українців у соцмережах не дасть згаснути інтересу до воєнних подій, дозволить задокументувати злочини росіян та сформує історичні наративи.

Другий день роботи конференції розпочався із засідання третьої панелі, що мала назву «Кінець імперії: медіа в Україні під час Першої світової війни». Модерував роботу д-р *Петру Негура* з Вільного міжнародного університету в Кишиневі, а дискусанткою виступала професорка *Поліна Барвінська* (Інститут досліджень Східної та Південно-Східної Європи ім. Г.Ляйбніца, Регенсбург).

Першою доповіддю став виступ завідувачки кафедри історії України *Житомирського державного університету ім. І.Франка* професорки *Вікторії Венгерської* «Імперії, націотворення і пропаганда напередодні та в умовах Першої світової війни (український контекст)». Ключове питання, пошук відповіді на яке запропонувала доповідачка: як відображалася й використовувалася у пропаганді під час тієї війни імперська ситуація XIX ст., що пов'язувалася з паралельним розвитком як національних рухів, так і «офіційних» націоналізмів? Ідентифікаційні процеси, які безпосередньо пов'язувалися з розвитком національних рухів, інтенсифікувалися, а умови перебування на фронті, в таборах для військовополонених і переміщених осіб стали чинником їх посилення. Пропаганда ворогуючих блоків спрямовувалася на різні категорії та верстви населення як усередині імперій, так і на окупованих територіях, а також поширювалася серед бранців, біженців, переміщених осіб. Українці були підданими імперій Романових і Габсбургів, цей факт перетворив їх на особливий об'єкт уваги й, відповідно, пропаганди. Доповідачка зупинилася на аналізі російських плакатів, виконаних у лубочному стилі, та особливостях представлення в них українців. Було зазначено, що умови Першої світової війни активізували боротьбу двох імперських центрів за збереження української лояльності, що мало цілком зрозумілий до очікувань результати та додатково стимулювало розвиток українського національного руху й державотворення.

У виступі професорки, докторки іст. наук *Олени Бачинської* було розкрито тему необхідності проведення інформаційної діяльності українськими політичними партіями, об'єднаннями, державними та громадськими діячами на міжнародній арені в роки Першої світової війни. Можливість реалізувати своє право на створення незалежної держави під час тих подій вимагала поширення інформації про

українців та їх політичні прагнення в європейських країнах. Насамперед це стосувалося Союзу визволення України (СВУ), що проводив інформаційну кампанію в Туреччині, Німеччині, Болгарії, Румунії, Італії, Швейцарії, Швеції, Норвегії. Опіка СВУ військовополоненими-українцями виявила їх різницю з росіянами, сприяла пробудженню та утвердженню національної свідомості. Доповідачка навела низку фактів щодо успішної інформаційної діяльності українських державних і громадських діячів в Османській державі. Водночас вона відзначила складність поширення українських наративів після завершення Першої світової війни через невизнання російською еміграцією українських діячів та прагнення виступати від їх імені. У підсумку було наголошено, що українські діячі активно формували образ України та українців в Туреччині, Болгарії, інформуючи громадськість та урядові кола цих країн про різницю між українцями й росіянами, про важливе місце України в майбутньому союзі європейських держав проти Росії.

Двадцять століття позначене низкою суперечностей і воєн між українцями й поляками. Д-р іст. наук, проф. Львівського національного університету ім. І.Франка *Леонід Зашкільняк* у режимі онлайн зробив спробу розкрити їх генезу та інтерпретації. Фахівець з історії Польщі та українсько-польських стосунків указав на неоднозначність трактувань польсько-українських збройних конфліктів ХХ ст. у сучасній історіографії. Для об'єктивного представлення тих подій, на думку доповідача, необхідно відійти від використання однобічної офіційної польської точки зору, звернувшись натомість до генези суперечностей між українцями й поляками, що полягала в конфлікті інтересів національних рухів на етнічному покордонні, яке охоплювало землі Волині та Галичини, заселені абсолютною більшістю українців. Польські претензії, які випливали з «історичного права» на ці терени та прагнення відновити «історичну» Польщу, невирішеність міжетнічних суперечностей призвели до збройного конфлікту, а точніше – війни між українцями й поляками, котра охопила весь польсько-український кордон. Узагальненням виступу стала підтримка аудиторією тези про необхідність визнання історичної правди, яка сприятиме порозумінню між двома народами та зміцненню стратегічного партнерства між Україною й Польщею на сучасному етапі.

У наступному тематичному блоці головував докторка наук з історії з Регенсбурзького університету Світлана Сувейка. Перша світова війна продемонструвала наявність гострих національних суперечностей та прагненнє їх вирішити. Виступ д-ра філософії, історика з Єврейського університету в Єрусалимі *Семена Гольдіна* стосувався зв'язку між ставленням російського військового командування до євреїв, жорстокої поведінки солдатів і військової преси з вибухом антиєврейського насилля на окупованій Галичині в 1914–1915 рр. Захопивши у серпні – вересні 1914 р. цей край, Росія трактувала ті події як «повернення споконвічно російських земель» та почала проводити політику російщення. Нова адміністрація визнала економічний вплив та значення євреїв у краї як загрозу російському пануванню. Доповідач відзначив високий ступінь насильства щодо євреїв у повсякденній поведінці російських військ, учинення погромів проти них, що різко відрізнялося від європейських норм. Відповідні настрої підігрівала також російська преса, намагаючись виправдовувати таку поведінку співвітчизників. Дослідник наголосив, що проявлена на Галичині жорстокість росіян щодо євреїв під час Першої світової війни була викликана національною та загарбницькою політикою Росії.

Темі діяльності російських націоналістів в Україні в роки Першої світової та позиції газети «Киевлянин», яку вони представляли, присвятив свою доповідь, яка відбувалася в онлайн-форматі, д-р філософії в галузі історії *Фабіан Бауманн*, котрий проводить дослідження у Чиказькому університеті завдяки гранту Швейцарського національного наукового фонду. У вступі переконливо продемонстровано зміну позиції російських націоналістів в Україні на початку війни, що полягала в готовності конструктивно вирішувати польське, єврейське, українське питання. Така позиція забезпечення «внутрішнього миру» була продиктована зовнішньою політикою та воєнними цілями Росії й передбачала демонізацію ворогів – Німеччини з союзниками. Лютнева революція не змінила позицію російських націоналістів, які залишалися вірними Тимчасовому уряду та вважали Українську Центральну Раду й більшовиків «агентами німецького імперіалізму». На переконання доповідача, політика російських націоналістів в Україні впродовж Першої світової війни була послідовною та логічною внаслідок їхньої давньої одержимості міжнародним становищем, імперською «славою» Росії.

Пропагандистську політику Росії в роки Першої світової на основі аналізу місцевої преси представила учасниця конференції кандидатка іст. наук, доцентка кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара *Валерія Лавренко*. У доповіді було виділено головні положення щодо зусиль влади на інформаційному фронті, зокрема формування образу німців як «ключового ворога Росії». Наголошувалося на «міжцивілізаційному» протистоянні «слов'янського й германського світів», на психічних розладах Вільгельма II, на повній залежності Австро-Угорщини від Німеччини. Продовження війни внесло свої корективи щодо менш емоційного зображення німців. Дослідниця звернула увагу на групу «внутрішніх німців» – місцеву менонітську громаду, ставлення до котрої у пресі змінювалося. Повідомлення про менонітів Російській імперії у

процесі війни зникли зі шпальт і відновилися наприкінці її, що може бути свідченням зниження рівня германофобії в російському суспільстві.

Дискусантом блоку, присвяченого російській інформаційній війні та пропаганді в роки Першої світової, виступив Гвідо Гаусманн. Він узагальнив доповіді, звернув увагу на характерні риси інформаційної діяльності Росії в ті роки, провів паралелі з сучасністю.

Динамічною та яскравою подією стала онлайн-презентація книги проф. Ярослава Грицака «Подолати минуле: глобальна історія України», котра вийшла друком 2021 р. й відразу перетворилася на бестселер. Модераторкою презентації виступила докторка іст. наук, професорка Харківського національного університету ім. В.Каразіна Гелінада Грінченко. До обговорення в основному долучилися українські учасники конференції, які вже знайомі з книгою Я.Грицака. Автор наголосив, що виступ перед професійними істориками завжди відповідальний і підкреслив свою готовність до критики. Професор КНУ ім. Т.Шевченка *Сергій Стельмах* висловив методичні зауваження щодо назви першої частини праці. Я.Грицак наголосив на важливості просування на ринку сучасної історичної продукції (не лише літератури). Провокативні назви, на його думку, є однією із заporук успіху видання. Своїми враженнями і від книги, і реакціями студентів на її зміст та особливості викладу, подання української історії, поділилися співробітники українських вишів. Так, учасниця конференції викладачка ДНУ ім. О.Гончара *Валерія Лаврова* відзначила популярність видання у студентів. Серед виступальників був один із перших рецензентів книги – *Юрій Шаповал*, який указав на особливе захоплення читачів запропонованими в ній міжрозділами, де показано окремі самобутні сторінки української історії.

Основний ракурс роботи четвертої панелі зосереджувався на сприйнятті Другої світової як пропагандистської війни. Модератором виступав директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», а також керівник Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» д-р Ігор Щупак із Дніпра, дискусантом був д-р східноєвропейської історії з Галле-Віттенберзького університету ім. М.Лютера Кай Штруве.

Виступ д-ра філософії з історії Рурського університету Бохума *Бенно Ніцеля* відбувався в режимі онлайн і став фактичною презентацією підготовленої до друку його книги «Керівництво масами: Пропаганда, експерти та комунікаційні дослідження в епоху екстриму». Як зазначив автор, метою дослідження було вивчення історії «пропагандистських битв», які велися під час Другої світової між нацистською Німеччиною та сталінським СРСР. Одне з ключових питань, відповідь на яке намагався знайти фахівець: як та якою мірою два тоталітарних режими концептуалізували пропаганду як практику, що ґрунтується на знаннях, та який вид експертизи вони мобілізували? Порівнюючи німецькі й радянські підходи, Б.Ніцель підкреслив активне використання німцями науки про психологічну війну, проте всі переваги їхніх підходів перекреслювалися тотальною ідеологізацією. Німецькі окупанти так і не змогли розробити ефективного способу обробки та оцінювання даних розвідки з метою пропаганди. На відміну від німецьких пропагандистів, радянські не були фахівцями у сфері соціальних наук. Однак, на переконання доповідача, це не мало особливого значення в радянському контексті, де все марксистсько-ленінське мислення вважалося за своєю суттю «науковим». Незважаючи на дотримання політичної ідеології, яка була набагато жорсткішою і складнішою, ніж нацизм, радянські пропагандистські стратеги продемонстрували більшу гнучкість у сприйнятті несподіваного та вдавалися до більш нестандартних рішень порівняно з німцями.

Канд. іст. наук, викладач Національного університету «Львівська політехніка» *Сергій Конюхов* продовжив роботу конференції, звернувшись до учасників зі Львова. Він запропонував доповідь на тему агітації та пропаганди ОУН проти СРСР у 1944–1945 рр. на Східній Галичині, наголосивши, що основними її методами були розповсюдження листівок і брошур, а також вербальний вплив. Серед пропагандистських аргументів, до яких апелювали українські націоналісти: необхідність збереження та розвитку традицій народу, його культурної спадщини, боротьба «до останнього» за свободу. Такі заклики містилися в інформаційних і пропагандистських матеріалах, спрямованих на місцевих мешканців. У листівках, адресованих червоноармійцям, акцентувалася увага на неприйнятних діях радянської влади: згадувався голод, табори, співпраця СРСР і Німеччини. Доповідач підкреслив, що головною особливістю агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН та УПА було те, що ця діяльність велася лише в підпіллі. Проте вона була дуже активною та добре організованою.

Серед проблем, які обговорювалися під час роботи конференції, були й питання Голокосту, зокрема малодосліджена тематика його медійних репрезентацій під час Другої світової та в перші повоєнні роки. Кандидатка іст. наук, ст. наук. співробітниця Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» *Анна Медведовська* розглянула ці питання у своїй доповіді «Медійні репрезентації Голокосту в Україні, 1941–1947 рр.». Дослідниця зупинилася на специфіці радянських репрезентацій українських історій Голокосту, в яких затвердилася і сформувалася основна лінія офіційного дискурсу, що залишався домінуючим до кінця існування СРСР. За шість років, які авторка аналізувала, на її переконання, тема винищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях відпрацювала свій

ідеологічний потенціал. У 1947 р. остаточно було вирішено долю «Чорної книги», яка могла стати ключовим радянським нарративом про Голокост. Її заборона вочевидь поклала край подальшій еволюції цієї проблеми як такої, закріпивши виразну тенденцію до «забування». Доповідачка розглянула особливості репрезентації Голокосту в радянській Україні на шпальтах усесоюзних та республіканських періодичних видань, насамперед газет, а також у літературних і кіноворах.

Паралельно з роботою четвертої панелі відбувалась і п'ята, котра присвячувалася радянським традиціям у пропаганді та міфотворчості. Модерувала її роботу професорка Поліна Барвінська, а функції дискусанта виконував проф. Юрій Шаповал, який у своєму авторському стилі не просто коментував, а запропонував справжній майстер-клас як знавець історії, а також кінодокументалістики та фільмографії.

Роботу панелі відкрила доповідь докторки іст. наук, професорки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського *Ольги Коляструк*, присвячена дослідженню мілітаризму у практиках і методах радянської преси міжвоєнного періоду. Авторка запропонувала розглядати міжвоєнний період як час продовження війни більшовиків зі власним суспільством. Його деморалізація тривалим і виснажливим воєнним лихоліттям та революцією вимагала повторної мобілізації й утримання під контролем із метою збереження влади та досягнення поставлених цілей у «побудові соціалізму». Радянська модернізація проходила під гаслом створення «нового світу» й «нової людини». Ці поняття мали не конструктивістський характер, а суто військовий. Більшовики монополізували право на використання інформації, екстраполювали норми військової цензури на всю пресу, перетворили її у триєдиний системно-оперативний мобілізаційний інструмент своєї ідеології й політики (за В.Леніним: агітатор – пропагандист – організатор). Де-юре легітимізація насильства над цивільним населенням здійснювалася у ході реалізації політики воєнного комунізму. Преса сприяла його фактичному продовженню. Підсумовуючи, доповідачка наголосила, що основним змістом преси була боротьба за мобілізацію «мас» на виконання цілей держави, вона слугувала консолідації прихильників більшовицької ідеології, сприяла утвердженню тоталітарної державної системи та готувала суспільство до початку нової війни.

Докторка іст. наук, професорка кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І.Франка *Ольга Білорубець* продовжила роботу панелі, зосередившись на розгляді та аналізі методів ідеологічного впливу й засобів пропаганди під час війни більшовиків проти УНР та радянсько-польської війни. У своїй презентації дослідниця використовувала візуальні матеріали, значна частина яких походить із колекції «Про незалежність Польщі» з Варшавського музею незалежності. Доповідачка підкреслила, що промислово-аграрна Україна завжди була сферою особливої уваги більшовиків. Збереження контролю над нею залишалося однією з важливих умов утримання ними влади, а пропаганда перетворилася на один із ключових інструментів цього. Соціалістичні ідеї було трансформовано у прості, лаконічні, привабливі гасла. Свої ідеологічні кампанії комуністичні ідеологи будували з урахуванням прагнень та інтересів різних груп населення. Прагматизм і тверезий розрахунок поєднувалися із популізмом та цинічною брехнею, що давало значні результати.

Старша наук співробітниця відділу кіно Музею театрального, музичного та кіномистецтва України, заступниця редактора журналу «Кіно-Театр» *Анастасія Канівець* брала участь у роботі конференції в режимі онлайн. Її доповідь «Українські визвольні рухи ХХ ст. в радянському кінематографі: конструювання міфу» присвячувалась аналізу презентацій представників українського руху у широкому й маловідомих фільмах як радянського періоду, так і сучасних російських екранізаціях та участі в них українських акторів. Наголошувалося, що радянський кінематограф виконував завдання дискредитації українських урядів та рухів, їхніх лідерів і рядових учасників. Для цього використовувалися різні механізми створення образу в переважно гротескно-сатиричній формі. Для фільмографії радянського періоду характерним було наголошення на несамостійності та слабкості українського руху, що ставило під сумнів саму ідею потенційної незалежності України. Методи репрезентації, які сформувалися в кінематографі з 1920-х рр., не втратили свого значення й сьогодні, знаходять відображення в російському кінематографі, сучасна російська пропаганда продовжує їх активно експлуатувати.

Підсумки конференції було підбито на заключному засіданні, на якому виступили М.Шульце Вессель та Я.Грицак. Вони відзначили актуальність тематики, заглибленість і зацікавленість нею дослідників, представлені в доповідях вагомі аргументи, нові підходи та концепції у вирішенні проблемних питань історії. Конференція в Регенсбургу проходила за добрими традиціями класичних наукових заходів. Наявність модераторів і дискусантів – фахівців із проблематики, винесеної в тему панелі, перетворювала кожне засідання на серйозний дискусійний майданчик.

Дмитро ВАЩУК (Київ)
Олександр ЮГА (Кам'янець-Подільський)

II Міжнародна наукова конференція «Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»

Серію заходів під такою назвою започаткували 2020 р. Інститут історії України НАН України та Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка. Цьогоріч конференції проходила 27 жовтня в онлайн-форматі. Серед 25 учасників були представники України, Литви, Польщі, Молдови. Із вітальним словом до них звернувся директор Інституту історії України НАНУ академік Валерій Смолій та перший проректор КПНУ ім. І.Огієнка Володимир Дубінський.

Доповідь *Віктора Атаманенка* (Острого, Україна) стосувалась історії формування надвірного війська волинських магнатів. Джерелами вивчення стали інвентарні описи початку XVII ст. Відповідно до отриманої інформації автор визначив, що основу військових формувань склали жовніри замкових залог, міські сотні, а також головним чином сільське служиле населення (боари, замкові слуги, побережники, гайдуки, татарські загони). Окрему категорію надвірних військ становила артилерія, котра зустрічається під назвами замкова чи міська «стрільба». Окремо зауважимо про встановлення чисельного складу визначених вояків у Шульжинській, Костянтинівській, Красилівській і Базалійській волостях.

Владислав Безалько (Київ, Україна) проаналізував колекцію живопису Національного музею історії України, зокрема портрети представників шляхетських родів Речі Посполитої, на предмет виявлення особливостей зображених обладунків. Об'єктом уваги стали зображення Яна Тарновського, Стефана Чарнецького, Юзефа Потоцького, Юзефа Пулавського, Януша Антонія Вишневецького, Павла Кароля Сангушка, Василя Костянтина, Януша Острозьких та ін. Автор відзначив, що на портретах присутні латні обладунки, а також окремі їх частини з кольнужними елементами. Як правило, більшість портретів поясні й лише кілька ростових.

Особливості впливу соціально-економічного фактора під час московсько-литовських воєн кінця XV – першої третини XVI ст. висвітлює *Андрій Блануца* (Київ, Україна). У своєму виступі він порушив такі питання, як вплив економічного та природного чинників на перебіг воєнних дій (логістика пересування військ, мобілізація, матеріальне забезпечення, погодні умови тощо), винагорода за несення військової служби (земельні пожалування на різних умовах), вибір служби (конфіскація майна зрадників і наступні пожалування).

Оксана Валенене (Вільнюс, Литва) представила широку панораму соціотопографії Вільно впродовж XVII–XVIII ст. На її думку, головні зміни відбулися внаслідок воєн, в які було втягнуто Велике князівство Литовське. Джерелами для вивчення зазначеної теми стали податкові книги магдебурзької юрисдикції міста за 1663–1773 рр., а також описи нерухомості та земельних ділянок за 1636, 1645, 1775, 1790 рр. Основним методом дослідження був статистичний із використанням сучасних інформаційних технологій. На думку авторки, найбільшої демографічної кризи Вільно зазнав внаслідок російського захоплення 1655–1661 рр. та епідемії чуми 1657 р. Проте, як показали обліково-статистичні джерела, це не вплинуло на значні соціотопографічні зміни.

Доповідь *Віталія Василенка* (Дніпро, Україна) стосувалась складних колізій у міжкнязівських відносинах Рюриковичів і перших Гедиміновичів за даними історіографічних концепцій кінця XIX – першої третини XX ст. Зокрема автор досить критично охарактеризував думки С.Соловйова, а також розвінчав сконструйовані Л.Колянковським та І.Грековим міфи.

Про правові аспекти мобілізації до війська Великого князівства Литовського розповів *Дмитро Ващук* (Київ, Україна). Формування армії відбувалося в такий спосіб: представники шляхетського стану, а також усі, хто володів нерухомим майном, зобов'язувалися відбувати так звану земську (військову) службу. Спершу така норма вписувалася до господарських пожалувань на нерухоме майно. Пізніше ввійшла до артикулів уставних земських грамот, а остаточно була врегульована Литовським статутом 1529 р., зокрема статтями розд.2 «Про оборону земську». У преамбулі визначалися відповідні категорії осіб, яких стосувалася земська повинність, а у 14 статтях конкретизувалися різноманітні випадки, пов'язані з військовою службою. Наступні редакції Литовських статутів (1566, 1588 рр.) уточнювали та розширювали вже наявні норми.

Володимир Газін (Кам'янець-Подільський, Україна) зосередив свою доповідь на особливостях європейської дипломатії на прикладі московсько-польського протиборства впродовж 1654–1667 рр. На думку автора, саме війна між Польщею та Московією окреслила нові тенденції в європейській практиці ранньомодерного періоду: 1) дипломатична діяльність, спрямована на створення коаліцій; 2) активна позиція третіх сторін, зокрема Швеції, Австрії, Пруссії, Трансильванії, Франції, Туреччини; 3) спроби мирних переговорів й укладення угод про перемир'я з метою фіксації воєнних успіхів і відновлення беззахисності для продовження війни.

Виклад *Андрія Гурбика* (Київ, Україна) стосувався подій наступу війська Великого князівства Литовського під командування Януша Радзивілла на північну частину козацької України у травні – липні 1651 р. Автор докладно

висвітлив хронологію бойових дій на чернігівському напрямку, а також зазначив головні причини поразок українців, що призвело до подальшого наступу на Київ. Також дослідник не оминув увагою реакцію соціуму на зазначені події, зокрема як представників козацтва, так і містян. *Дмитро Демидюк* (Львів, Україна – Варшава, Польща) свою доповідь присвятив ідентифікації та реконструкції вигляду так званих северодніських табарзівів на теренах середньовічної Вірменії. Автор висловив припущення про те, що вони були схожими на бронзові клевиці, молоти або чекани, а до Вірменії потрапляли від кочовиків Північного Причорномор'я й Північного Кавказу.

Доповідь *Лариси Жеребцової* (Дніпро, Україна) стосувалася висвітлення важливої проблеми джерел фінансування земської оборони у Великому князівстві Литовському в кінці XV – середині XVI ст. Авторка зазначила, що для зміцнення обороноздатності країни, особливо південноукраїнських прикордонних рубежів, влада вдавалася до таких заходів: 1) упровадження загальноземського податку серебщици, який мав цільове призначення, зокрема військове; 2) підвищення митних тарифів; 3) отримання авансового податку перед наданням митних комор в оренду; 4) запровадження змін в управлінні митами та митними округами. Цікавою стала думка, що владі потрібно було пояснювати шляхті доцільність і необхідність упровадження податків та зборів, оскільки це лягало тягарем на землевласників, тягле населення.

Рітіс Йонайтіс (Вільнюс, Литва) доповідав про стилуси, які використовувались у середньовічній Русі-Україні для писання по березовій корі (металеві) або дерев'яній дощечці, покритій воском (кістяні). Зокрема безпосереднім предметом дослідження стали саме останні. Як зауважив автор, такі знахідки дуже рідкісні. На території сучасної Литви, починаючи з 1998 р., лише 15 могил із майже 8000 містички кістяні стилуси. Вони ідентичні тим, що виявлені в інших містах історичного Великого князівства Литовського. Їх поширення могло бути пов'язане зі впливом українських міст держави.

Про девіантні поховання у середньовічному Вільні розповідала *Ірма Капулайте* (Вільнюс, Литва). Авторка відзначила, головна проблема для таких досліджень те, що пізні середньовіччя для сучасної Литви є перехідним періодом від язичництва до християнства, проте жодного язичницького поховання у Вільнюсі поки що не знайдено. Це унеможливило проведення порівняльного аналізу могильників. Водночас у доповіді на основі наявних археологічних даних було розглянуто матеріали православних кладовищ, зокрема місця розташування могил, їх конструкція, просторове орієнтування, положення тіла (позиція), могильний інвентар.

Маргарита Кас'яненко (Івано-Франківськ, Україна) у своєму виступі порушила надзвичайно цікаве питання жіночого обличчя українського козацтва. На основі аналізу джерел дослідниця здійснила спробу спростувати переконання істориків про абсолютну відсутність жіноцтва на Січі. Хоч основною роллю жінки того часу й залишалася «берегиня родинного вогнища», водночас в історії козацької держави можна знайти присутність і бойовничих козачок, котрі вправно сідали коня та вмילו володіти шаблею, або жінок, котрі могли займатися політичними справами (як приклад названо Анастасію Маркович, дружину гетьмана Івана Скоропадського). Авторка робить висновок, що в історії козацько-гетьманської доби наявні приклади й підтвердження того, що жінки навіть за ранньомодерного часу відігравали важливу роль як у суспільстві, так і в боротьбі за державність.

У виступах молдавських дослідників *Валентина Константінова*, *Галини Костетчі*, *Людмили Малої*, *Іона Міхалачі* головна увага приділялася висвітленню польсько-турецького протистояння і його впливу на внутрішньополітичне становище Молдавського князівства на початку правління Яна III Собеського та на початковому етапі володарювання господаря Константина Кантемира (1685–1693 рр.), а також аналізу міжнародного становища князівства у другій половині XVII ст. Зазначалося, що ініціативи польського короля перетворили Молдавію на поле битви, а часта зміна влади посилювала внутрішньополітичну кризу, чого не спостерігалось у Валахії. Водночас підкреслювалося, що завдяки продуманій і виваженій політиці Кантемиру вдалося зберегти державність в досить важких умовах.

Петро Кулаковський (Острого, Україна) доповів про військово-організаційну діяльність князя Януша Острозького, який відіграв важливу роль в організації оборонних заходів в українських воєводствах Речі Посполитої. Дослідник з'ясував, що значні матеріальні ресурси, впливовість при королівському дворі, вміння зосередити навколо себе непересічних військових командирів визначили ключове значення князя для функціонування системи оборони на Правобережжі Дніпра до вересня 1620 р. (часу його смерті). Як наслідок, краківський каштелян зовсім не випадково розглядався шляхтою як один із найбільш імовірних кандидатів на уряд коронного гетьмана.

Цікаву тему «Війна та суспільство у Східній Європі: приклад України» запропонував науковий співробітник Інституту історії Литви *Мігас Лапенайте* (Вільнюс, Литва). Оригінальність доповіді в тому, що в ній здійснено спробу з'ясувати, як уявлення людей про нинішню війну відображають минулі тенденції державотворення та відносин з іншими країнами, як розвивалась ідентичність у минулому та як уявлення українців формують її зараз.

Актуальність доповіді *Віталія Нагірного* (Краків, Польща) «Чужинці на службі в київських князів в XI–XII ст.» зумовлено тим фактом, що особи не князівського походження з оточення київських правителів досі залишаються поза увагою дослідників. Проте, як зазначив історик, доступні сьогодні джерела дозволяють виділити та бодай частково простежити діяльність цілого ряду представників оточення київських князів XI–XII ст., окрему групу серед яких становлять саме чужинці. У доповіді було зроблено спробу відтворити «кар'єри» цих іноземців при київському дворі, а також спростувати популярну в науковому середовищі думку про іноземне походження воеводи Шварна.

Олександр Смісаренко (Дніпро, Україна) проаналізував Вестфальський мир як першу спробу глобального врегулювання міжнародних відносин після Тридцятилітньої війни. Розпочав він свій виступ із думки про те, що саме потрясіння, які пережила Європа за роки воєнного лихоліття, спонукали провідні країни замислитися над механізмом запобігання їм у подальшому. Звернено також увагу на особливості згаданого миру, зокрема його оформлення не одномоментним нормативним актом, а трьома: січневою та жовтневою угодами 1648 р. в Мюнстері, жовтневою в Оснабрюку. У висновках автор наголосив, що хоч Вестфальська система й не відвернула загрозу збройних конфліктів в Європі, утім створила для них певні нормативні рамки.

В'ячеслав Станіславський (Київ, Україна) висвітлив історію міської залоги, відбудови оборонних споруд та відновлення артилерії Кам'янця-Подільського впродовж першого десятиліття після відступу з Поділля та із самого міста військ Османської імперії. Найбільшу увагу він звернув на фортифікаційні роботи, доставку гармат і боеприпасів з інших укріплених осередків Поділля та молдавських замків, а також налагодження гарматного лиття безпосередньо в місті. Окремо було розкрито роль і внесок у справу відновлення міських фортифікацій кам'янецького старости Мартина Контського, який очолював комісію, котра 1699 р. приймала місто від турків.

У доповіді *Валерія Степанкова* (Кам'янець-Подільський, Україна) було проаналізовано вплив воєнних перемог 1648 р. на трансформацію свідомості українського населення. В першу чергу з'ясовано відмінності на середину XVII ст. змісту свідомості посполитих Белзького, Волинського, Руського, північних районів Брацлавського, Київського й Подільського воеводств від свідомості посполитих решти земель – півдня, південного сходу Брацлавського та Подільського, центру й півдня Київського воеводств (особливо козацького регіону та Лівобережжя). Якщо перша з них переважно характеризувалася пасивністю, браком волелюбства, приглушеним інстинктом свободи, покірністю, породженою страхом від своєї безпомічності й жорстокої розправи за прояви непослуху з боку шляхти й урядників, то друга, носіями котрої були покозачене поспільство та козаки, відзначалася свободолобністю, непокірністю, рішучістю боронити свої цінності зі зброєю в руках. Саме ці риси, на переконання дослідника, стали основою формування «соціального партнерства» козацької корпорації й поспільства, що виявилось запорукою успішного перебігу майбутньої революції. Детально проаналізовано суть конкретних змін у свідомості поспільства та наголошено, що саме перемоги українського війська 1648 р. стали найважливішим фактором початкового процесу суттєвих змін у свідомості / самосвідомості посполитих.

Своєю чергою *Віталій Степанков* (Кам'янець-Подільський, Україна) простежив вплив участі Війська Запорозького у Хотинській кампанії 1621 р. на процес генерування його станової самосвідомості впродовж 1621 – початку 1626 рр. Зокрема з'ясовано, що мужність і стійкість козаків у Хотинській битві та їх вирішальна роль у зупиненні наступу османської армії сформували в них упевненість у власних силах, зміцнили почуття корпоративної гідності й породили в їхній самосвідомості переконання щодо легітимності власних клопотань перед королем і сеймом про юридичне визнання станових прав та привілеїв. Виходячи з цього, з метою зміцнення своїх позицій як окремишнього стану козацька корпорація в першій половині 1620-х рр. надзвичайно активно поширювала власну владу на контрольованих нею землях, усяляко підтримуючи процес інтенсивного покозачення місцевих посполитих. На основі чисельних джерел доведено, що участь Війська Запорозького у Хотинській кампанії відіграла роль потужного каталізатора в розвитку його станової свідомості: виразніше окреслилися ідея надання автономії козацькому регіону, а також вимоги зрівняння козацького стану у правах зі шляхтою.

У виступі *Андрія Федорук* й *Оксани Драгомирецької* (Чернівці, Україна) висвітлено Мюльдорфську битву 1322 р. та воєнну політику угорського короля Карла I Роберта щодо Королівства Русі, зокрема суперечності стосовно її ключових цілей і завдань. Значну увагу було приділено міжнародному контексту цієї кампанії. Роздумуючи над питанням справжніх задумів Карла I Роберта, дослідники схиляються до думки, що його дії на Підкарпатті 1322 р. стали відволікаючою операцією, головна мета якої полягала не у здобутті «замку Макк», а радше в тому, щоб унеможливити галицькому князеві надання військової допомоги Людвігу Баварському у Мюльдорфській битві. Автори зробили висновок, що угорські королі втручалися в династичні війни у Священній Римській імперії в кульмінаційний момент із метою завадити руським володарям у справі військової підтримки однієї зі сторін, оскільки вони самі виступали на протилежному боці.

Олександр Юга (Кам'янець-Подільський, Україна) у своїй доповіді розкрив політику Варшави щодо Війська Запорозького після Хотинської кампанії 1621 р. Зокрема зазначив, що навіть після очевидних вагомих заслуг козацтва перед королем і Річчю Посполитою у справі порятунку держави від агресії Османської імперії, річпосполитська влада верхівка не готова була йти на поступки. Більше того, представники політичної еліти сприймали козацтво як «ворога спокою і згоди», спрямовуючи основні зусилля на пошук силових способів «приборкання цього небезпечного елемента», а не на компромісні кроки щодо задоволення вимог Війська Запорозького. На думку автора, у значній мірі така політика урядовців Речі Посполитої була зумовлена специфікою їхніх станових амбіцій та рівнем політичної свідомості.

Отже під час роботи конференції вдалося розглянути широкое коло питань, пов'язаних із соціокультурними аспектами середньовічної й ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. У доповідях ішлося про типи озброєння, воєнні кампанії, їх політичний вплив на держави та населення, а також про формування військ, організацію оборони територій, повсякденне життя в умовах війни, діяльність військово-політичного керівництва. Особливістю цьогорічної конференції стало проведення її в дистанційній формі в умовах воєнного стану.

ЮВІЛЕЇ

Леонтій ВОЙТОВИЧ (Львів)
Сергій ЛИМАН (Харків)

До 70-річчя доктора історичних наук О.Головка

22 жовтня 2022 р. відомому українському вченому, історику-медієвісту, фахівцеві в галузі міжнародних відносин та етнополітичних процесів середньовічної Європи, докторові історичних наук Олександрові Борисовичу Головку виповнилося 70 років.

Народився ювіляр 1952 р. у Харкові в родині працівників радіозаводу Бориса Івановича Головка та Марії Сергіївни Крохмаль. Із раннього дитинства в Олександра проявився інтерес до минулого. На формування цього інтересу вплинули проживання в місті, яке зазнало важких випробувань під час Другої світової, спогади бабусі про віддалені події початку ХХ ст., у тому числі про сталінські репресії, які не оминули родину Крохмаль (брат діда Сергія Сергійовича – Федір був засуджений за участь «у монархічній контрреволюційній організації» й відправлений на десять років у табір Івдельлаг на півночі тодішньої Свердловської обл.), розповіді батька про страшний голод в Україні початку 1930-х рр., про його службу в армії на території Монголії в 1939–1941 рр. та про участь у німецько-радянській війні 1941–1945 рр., під час якої гвардії старшина Борис Головка не просто пройшов із рацією за плечима відстань від Підмосков'я до Кенігсберга, а й воював (нагороджений двома орденами Червоної зірки, орденом Слави 3-го ступеня, медаллю «За відвагу», неодноразово поранений, унаслідок чого був визнаний інвалідом спочатку ІІІ, а згодом ІІ групи), спілкування з «домашніми дисидентами» – магнітофоном «Дніпро-11», на касетах до якого не було місця для тодішнього радянського музичного офіціозу, та із зібраними батьком власноруч радіоприймачами, з котрих можна було почути закордонну альтернативну оцінку подій, що відбувалися у світі. Все це призводило до формування подвійного бачення минулого й сучасного, яке виникало внаслідок розбіжностей між офіційним фасадом суспільства та кухонними розмовами, підкріпленими життєвими негараздами. А ще була домашня бібліотека, до якої Олександр мав постійне тяжіння, причому не тільки до художньої літератури, а й до підручників з історії, що їх він устигав прочитати раніше за їхнього володаря – старшого брата Віталія, десяти томної «Всесвітньої історії», яка з'явилася вдома за два роки до закінчення школи, придбаної за порадою першого шкільного вчителя історії блискучого знавця минулого Фелікса Ілліча Бриля книги М.Дяченка «Улицы и площади Харькова», зі сторінок котрої можна було дізнатися чимало цікавого про минуле рідного міста...

Тож у О.Б.Головка не було альтернативи при виборі професії: відразу після школи він почав здобувати вищу освіту на історичному факультеті Харківського державного університету ім. О.М.Горького. Певні складності були при визначенні спеціалізації. Однозначно, його не приваблювало вивчення не дуже наукової, зате надто кон'юнктурної сучасної історії. Врешті-решт після деяких вагань вибір було зроблено на користь кафедри історії середніх віків, викладачі якої під час лекцій, семінарів і цікавих бесід сприяли формуванню зі своїх студентів фахівців-медієвістів. Особливо важливими для професійного зростання стали виклади з джерелознавства й історіографії історії середніх віків доцентки Любові Павлівни Калущької. Активний учасник студентського наукового товариства та староста студентського наукового гуртка з історії середніх віків, Олександр Головка ще на перших курсах виявив схильність до наукового пошуку, предметом котрого він обрав студіювання середньовічного минулого Польщі та її контактів із населенням Східної Європи. Керівником дипломної роботи «Русь і русько-польські відносини в давньоруському літописанні ХІІ ст.» був відомий славіст-історіограф, завідувач кафедри історії середніх віків доцент Анастолій Ілліч Митряєв.

Завершивши університетські студії та здобувши диплом із відзнакою, О.Б.Головка пішов працювати у середню школу. Упродовж 1975–1976 рр. він був учителем історії у 122-й, а в 1976–1978 рр. –

у 72-й школах Харкова. Але ще наприкінці 1976 р. його запросили викладати курс історії СРСР за сумісництвом на підготовчому відділенні історичного факультету Харківського держуніверситету. Відбулося повернення до альма-матер, а це означало відновлення контактів із наставниками, котрі в молодому викладачеві вже вбачали свого колегу. У цей час важливим для Олександра Борисовича було спілкування з Л.П.Калуцьким, А.І.Митряєвим, С.М.Куделком, В.К.Міхеевим, а також із доцентом Харківського інституту культури Н.С.Рашбою.

У 1978 р. Олександр Головка вирішив готувати дисертацію з історії взаємин Русі й Польщі в X – першій третині XIII ст. А щоб мати більше вільного часу для роботи над темою почав працювати старшим лаборантом кафедри філософії Харківського авіаційного інституту ім. М.Є.Жуковського. Головну увагу він приділяв інтенсивному вивченню джерел і літератури, що зберігалися у харківських бібліотеках та надходили через міжбібліотечний науковий абонемент із книгозбірень Львова, Вільнюса, Москви, Ленінграда, Києва тощо. У цей час Л.П.Калуцька запропонувала завідувачеві кафедри історії СРСР професорові О.О.Кучеру прикріпити О.Б.Головка як здобувача для складання кандидатських іспитів. У 1979–1980 рр. він здав усі іспити, підготував значну частину тексту дисертації й написав перші наукові статті.

У 1980 р., за сприяння О.О.Кучера, Олександр познайомився з керівником проблемної групи з вивчення історії Київської Русі Інституту історії АН УРСР доктором історичних наук М.Ф.Котлярем, який запросив О.Б.Головка вступити до аспірантури цього академічного закладу. Саме під науковим керівництвом знаного фахівця було завершено роботу над кандидатською дисертацією, присвяченою політичним відносинам Русі та Польщі в X – першій третині XIII ст. Захист відбувся у травні 1984 р. в Інституті історії АН УРСР. Упродовж 1983–1995 рр. О.Б.Головка працюватиме тут молодшим науковим, науковим, старшим науковим співробітником. У 1988 р. за результатами роботи над дисертацією вийшла друком перша його монографія – «Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.» (наклад 3200 прим.).

1980-ті рр. знаменувалися знаковими ювілеями 1500-ліття Києва, 1000-ліття прийняття християнства, 500-ліття виникнення українського козацтва. Всім цим заходам були присвячені представницькі наукові конференції, в яких узяв участь О.Б.Головка. А ще він був учасником IX Міжнародного конгресу славистів (Київ, вересень 1983 р.), V Міжнародного конгресу археологів-славистів (Київ, вересень 1985 р.), XVIII Міжнародного конгресу візантиністів (Москва, серпень 1991 р.). На цих заходах було встановлено наукові контакти з провідними дослідниками-істориками як з України, так і багатьох інших країн.

Суспільно-політичні зміни часів «перебудови», рух України до незалежності та гострота демократичних виборчих перегонів і повсякденних реалій 1990-х рр. сформували активну патріотичну громадянську позицію О.Б.Головка. Він брав участь у мітингах, вступив до Товариства української мови та Народного руху України. В 1991 р. під час підготовки перших президентських виборів працював у штабі кандидата у президенти – голови комісії Верховної Ради України з питань науки та освіти, члена Президії Верховної Ради академіка І.Р.Юхновського, а в 1992–1993 рр. був прес-секретарем громадської об'єднання «Нова Україна», до якого входило чимало партій і громадських організацій. Як активний член Атлантичної ради України, 1996 р. побував у Мінську під час референдуму в Білорусі щодо розширення повноважень президента, виступив перед соратниками по атлантичному руху з доповіддю про геополітичну ситуацію у Східній Європі, місце в ній молодій Українській державі.

Середина 1990-х стала новим періодом у житті Олександра Борисовича. Жорсткі побутові обставини, пов'язані із затримками у виплаті й так мізерної зарплатні в академічному Інституті історії, необхідність забезпечення родини, в якій підросли двоє синів, змусили шукати нову роботу. У 1994–1998 рр. О.Б.Головка – редактор відділу політики в щотижневій газеті «Регион». Важливо зазначити, що крім політичних репортажів він підготував чимало аналітичних оглядів, які виходили в різних виданнях. У цих матеріалах приділялася увага проблемам безпеки України, антиукраїнським діям Кремля, акцентувалося на необхідності боротьби з регіональним сепаратизмом. Для написання цих публікацій стали у пригоді глибокі знання історії.

Постійна робота у Верховній Раді України сприяла встановленню взаємодії зі значною групою парламентарів демократичних поглядів. Саме під впливом ідеї О.Б.Головка в парламенті другого скликання було створено депутатське об'єднання прихильників європейської та євроатлантичної інтеграції нашої країни, вступу до НАТО – «Європейський вибір», до якого ввійшли понад 150 представників різних фракцій і депутатських груп (в тому числі депутати В.Чорновіл, С.Хмара, Я.Стецько, В.Шевченко, Ю.Оробець та ін.).

У 1998 р. Олександр Головка як кандидат у народні депутати України взяв участь у чергових парламентських виборах. Вагомих результатів у цих перегонах він не досяг, зате здобув новий життєвий досвід. По завершенню виборів народний депутат України О.М.Карпов, разом з яким на початку 1970-х рр. учився на історичному факультеті у Харкові, запросив його на роботу до себе як помічника-консультанта.

У 1999 р. О.Б.Головка входив в ініціативну групу зі створення Української народної партії «Собор» (з 2003 р. Українська республіканська партія «Собор»). За рекомендацією цієї політсили у 2002–2006 рр. він працював головним консультантом секретаріату фракції Блоку Юлії Тимошенко, а 2006–2012 рр. – головним консультантом секретаріату фракції «Наша Україна» й «Наша Україна – Народна самооборона». Крім питань, пов'язаних з організацією роботи депутатів, займався також підготовкою заяв, аналітичних

матеріалів, проєктів нормативних документів, роботою зі журналістами, котрі працювали у Верховній Раді. Багато часу забирало опрацювання листів від громадян, що надходили на адресу фракції, підготовка проєктів відповідей на них. У 2003 р. разом із депутатами долучився до підготовки проєкту постанови парламенту про відзначення ювілеїв коронації князя Данила Романовича та заснування Галицької митрополії. Передбачалося (цей пункт у документі запропонував О.Б.Головка) проведення міжнародної наукової конференції, яка й відбулася в листопаді 2003 р. у Львові у стінах Інституту українознавства НАН України. У 2009 р. з ініціативи О.Б.Головка та народного депутата України В.Г.Карлука в Луцьку була проведена представницька міжнародна конференція «Волинь у житті середньовічної Європи».

У цей час О.Б.Головка продовжував брати активну участь у громадсько-політичному житті. Так, з його ініціативи члени УНП «Собор» провели влітку 1999 р. двотижневу акцію «Від столиці до столиці» – її учасники на велосипедах відвідали центри українського козацтва, поставивши по завершенні заходу перед керівництвом держави питання про збереження пам'яток старовини. Зокрема саме після відвідин Батурина набуло актуальності питання про відновлення унікальної пам'ятки архітектури – палацу К.Розумовського. У 2001 р. у ході акції, котра стартувала в польському Хелмі, а завершилася в українському Кам'янці-Подільському, порушувалося питання про виняткове значення в національній історії князя й короля Русі Данила Романовича.

На початку 2000-х рр. О.Б.Головка брав участь у загальноукраїнських політичних акціях «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!» тощо. Особливим періодом стала «Помаранчева революція» 2004 р., яку він і нині вважає однією з яскравих сторінок як історії сучасної України, так і власного життя. Будучи професійним істориком, тверезо оцінював дії «вождів» і не робив із них ідолів, адже суть подій убачав в іншому: вперше за багато десятиліть прокинулися громадянські почуття українців, почуття власної, людської й національної гідності, засвідчивши готовність формуватися у суспільство, а не бути просто населенням. У ті дні Олександр Борисович не мав вихідних, рідко бував удома. Йому доводилося розв'язувати багато справ на роботі, де входив до складу аналітичної робочої групи, що готувала проєкт змін до закону про вибори президента України. Вони мали стати надійною перепорою на шляху фальсифікацій і втручань у волевиявлення громадян. Часто з друзями й однопартійцями бував на Майдані. Керував великою групою агітаторів, членів дільничних комісій у Деснянському р-ні Києва. За десять років потому О.Б.Головка входив до кола небайдужих киян, котрі під час «Революції гідності» не тільки брали участь у демонстраціях, а й надавали допомогу мешканцям наметового містечка на Майдані, будували барикади на вулицях у центрі Києва.

Активна суспільно-політична діяльність О.Б.Головка на доленосному етапі становлення державності України певною мірою відкладала, але все ж не перешкодила його науковим пошукам. Їх результатом, зокрема, став вихід у світ 2001 р. фундаментальної монографії «Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси політичного життя Південної Русі XII ст.».

16 травня 2006 р. відбулася важлива подія у житті дослідника: на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства НАН України та Інституту народознавства НАН України О.Б.Головка захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи в період раннього та класичного середньовіччя». Основою її стала надрукована в той час монографія «Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи у період раннього та класичного середньовіччя». Офіційними опонентами на захист було призначено професорів Л.В.Войтовича, Я.Р.Дашкевича, М.М.Кучинка (останнього через хворобу замінив професор В.С.Степанков).

Як авторитетний фахівець з історичного минулого Волині та Галичини О.Б.Головка у 2011 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України був призначений членом наглядової ради Національного заповідника «Давній Галич». Того ж року його обрано академіком Академії наук вищої школи України. Невдовзі він став академіком-секретарем відділення історії, філософії й українознавства. Враховуючи значний науковий доробок, Атестаційна комісія при Міністерстві освіти і науки, молоді і спорту України 2012 р. присвоїла Олександрові Борисовичу наукове звання старшого наукового співробітника.

Від 2010 р. О.Б.Головка – запрошений професор кафедри спеціальної історії історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.І.Огієнка. Спочатку викладання відбувалося у вільний від основної роботи час. Згодом, після виходу на пенсію, ця робота, паралельно з підготовкою нових наукових студій, стала важливою справою історика. Він розробив і вів лекційні й семінарські заняття з новаторського спецкурсу «Галицько-Волинська держава в історії Центрально-Східної Європи». За декілька років реалізувалася давніша мрія дослідника, коли йому запропонували читати загальний курс улюбленої історії середніх віків.

Викладацька майстерність, ораторські здібності, особиста харизма, досконале знання історичних джерел і передова методика проведення лекційних та семінарських занять сприяли тому, що впродовж десяти наступних років О.Б.Головка залишався одним із найулюбленіших серед студентів викладачів історичного факультету. Його доброзичливість, відкритість для спілкування, а також гумор незмінно поєднувалися з об'єктивністю оцінювання знань і небайдужістю до результатів навчання. З Кам'янець-Подільським університетом пов'язана не тільки підготовка чималої кількості статей, а й створення довідника «Історики-медієвісти сучасної України» (вийшов друком у місті над Смотричем 2016 та 2019 рр.), монографії «Князь Мстислав Мстиславич

«Удатний» і його доба» (також Кам'янець-Подільський, 2017 р.). Наступного року після публікації останньої книги на всеукраїнському конкурсі, проведеному Національною бібліотекою України ім. В.І.Вернадського НАН України, її було визнано одним із найкращих наукових бібліографічних досліджень.

У 2020 р. у зв'язку з пандемією COVID-19 О.Б.Головко вирішив завершити викладацьку діяльність у Кам'янці-Подільському та зосередився на сучасній науковій роботі. Від лютого 2021 р. він працює старшим науковим співробітником відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Зараз він у цьому академічному закладі розробляє планові теми «Українські землі у західноєвропейських латиномовних джерелах IX–X ст.», «Германські джерела останніх десятиліть X – початку XI ст. з історії України».

Зазначимо, О.Б.Головко – бажаний та активний учасник численних наукових заходів, що відбуваються в нашій країні й за її межами, зокрема п'яти форумів у Польщі (IX Міжнародної наукової конференції «Русь і Польща (X–XIV ст.)», Пшемисль, грудень 2018 р.; III та IV конгресів закордонних дослідників історії Польщі, Краків, листопад 2017, жовтень 2022 рр. та ін.), а також симпозіуму, що проходив у Будапешті (2010 р.).

О.Б.Головко вельми затребуваний учасник процесу захисту дисертацій, був офіційним опонентом на захисті 4 докторських та 10 кандидатських досліджень. Його принциповість відповідає найкращим зразкам справжньої наукової об'єктивності й доброчесності. Звичайне явище – покращення змісту окремих структурних підрозділів дисертацій різних здобувачів після наполегливих, а головне цілком обгрунтованих зауважень Олександра Борисовича. Зазначимо, що він від 2009 р. є членом спеціалізованої ради із захисту дисертацій при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.І.Огієнка.

На сьогодні доробок О.Б.Головка складає майже 250 фахових публікацій, серед яких 5 монографій. Знаний спеціаліст входить до складу редколегій багатьох наукових видань, зокрема збірників «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)» (Інститут історії України НАН України), «Наукові записки Кам'янець-Подільського національного університету», «Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи» (Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.І.Огієнка), «Сходознавство» (Інститут сходознавства НАН України), альманаху «Галич» (Івано-Франківськ). Під час підготовки цих видань до друку він результативно допомагає в пошуку цікавих у науковому плані авторів.

Повномасштабна війна проти нашої країни, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., безумовно, не тільки позначилася на житті О.Б.Головка, але й виявила нові його риси. У складні перші години після вторгнення російських військ, коли у столиці зранку було чути вибухи ракет, родина вирішила тимчасово залишити Київ, а місцем призначення без вагань обрали Галич – місто, куди впродовж багатьох років Олександр Борисович їздив на конференції, а з колективом Національного заповідника «Давній Галич» підтримував плідні наукові контакти, будучи членом ученої ради цієї установи. На другий день після приїзду в Галич молодший син ученого Ігор добровільно пішов до лав Збройних сил України. В перші дні війни колеги з Варшави і Кракова запрошували перебратися до сусідньої Польщі, але Олександр Борисович від цих пропозицій відмовився.

У Галичі в лютому – серпні О.Б.Головко вів активну науково-просвітницьку роботу. Перш за все він порушив перед дирекцією заповідника питання про необхідність відновлення роботи музеїв, закритих у перші дні війни розпорядженням Міністерства культури та інформаційної політики України. В подальшому проводив екскурсії для вимушених переселенців і місцевих мешканців, розповідаючи про багату історію Галича, роль у цій історії церкви Св. Пантелеймона, старожитностей села Крилоса, Старостинського замку тощо. О.Б.Головко читав лекції для співробітників Національного заповідника «Давній Галич», персоналу місцевої лікарні, працівників бібліотек, військових, студентів історичного факультету Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка, які перебували на археологічній практиці в Галичі. У нього встановилися добрі контакти з керівництвом міста, тож він надавав консультації з приводу перейменувань вулиць. Історик брав участь у сесії міської ради, виступав із зазначеного питання, а разом порушив низку питань щодо перспектив розвитку історико-культурних об'єктів. Зокрема запропонував створити в Галичі історико-краєзнавчий музей. Згодом на прохання працівників міської ради провів для них лекцію, під час якої розповів про виникнення міста, його роль у минулому України та Європи, наголосивши на необхідності відзначення в 2023 р. 1125-річчя з часу першої згадки про нього у джерелах.

Після повернення у серпні до Києва О.Б.Головко чимало уваги приділив підготовці доповіді для IV Конгресу закордонних дослідників історії Польщі. Її тема – «Польща й поляки в уявленнях мешканців Русі XI – першої половини XIII ст.» – досить близька до теми дипломної роботи, яку в далекому 1975 р. підготував студент Олександр Головко у стінах Харківського держуніверситету. Варто відзначити, що в перший день роботи форуму в переповненій аудиторії, де було більше 70 слухачів, українського історика-полоніста слухали студенти-історики Ягеллонського університету Кракова.

10 грудня 2022 р. за значні досягнення в розвитку історичної науки, зокрема підготовку згаданої вище монографії, присвяченої князеві Мстиславі Мстиславичу, а також фундаментального дослідження «Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)» (Київ, 2021 р.) Академія наук вищої школи України нагородила Олександра Борисовича Головка відзнакою Ярослава Мудрого.

Ювілярові – сімдесят! Широко бажаємо йому здоров'я, нових творчих досягнень, наснаги та внеску в інтелектуальну боротьбу за Перемогу України!

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)
Микола ОЛАШИН (Ужгород)

До 60-річчя доктора історичних наук, професора М.Вегеша

Професор Микола Миколайович Вегеш – найвідоміший дослідник подій, пов'язаних з історією Карпатської України (1938–1939 рр.), яка по праву вважається одним із важливих етапів українського державотворення. Зрозуміло, що у часи угорської окупації краю (1939–

1944 рр.) та в радянський період національно-визвольні змагання українців Закарпаття (як і всієї України) змальовувалися тільки чорними фарбами. І лише з кінця 1980-х рр. ситуація почала змінюватися на краще. А найбільша заслуга у цьому – тоді ще молодого історика Миколи Вегеша. Він в ті неоднозначні часи не побоявся взятися за вивчення згаданих подій. Відтоді минуло понад три десятиріччя. Зараз наш колега – відома в наукових і політичних колах людина, доктор історичних наук, професор кафедри політології та державного управління Ужгородського національного університету.

Ювіляр народився 28 листопада 1962 р. у селищі Міжгір'я Міжгірського (тепер Хустського) р-ну Закарпатської обл. в родині службовців. У 1984 р. закінчив історико-педагогічний факультет Івано-Франківського державного педагогічного інституту (нині Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника). У 1984–1990 рр. був учителем історії та суспільствознавства Синеvirської середньої школи, що на Міжгірщині. Згодом навчався в аспірантурі. З листопада 1993 р. працює в Ужгородському університеті на таких посадах: асистент (1993–1994 рр.) та доцент (1994–1997 рр.) кафедри історії України; доцент (1997–2000 рр.), професор (2000–2002 рр., 2011 р. – теперішній час) та завідувач (2002–2011, 2016–2022 рр.) кафедри політології (у 2016–2022 рр. кафедра політології і державного управління); декан історичного факультету (2004–2005 рр.). У 2005–2012 рр. – ректор цього вишу. Крім того, очолював за сумісництвом Інститут карпатознавства (2000–2004 рр.) та НДІ політичної регіоналістики УжНУ (2009–2012 рр.).

Професор Микола Вегеш – відомий учений. Бібліографія його публікацій налічує понад 1000 позицій¹. Виділимо головні напрями дослідницьких пошуків ювіляра. Центральна наукова тема, вивченню котрої він присвятив понад три десятиріччя, торкається такого важливого періоду історії краю, як Карпатська Україна. Ми вже зазначали, що ця проблема привернула увагу фахівця з 1980-х рр. Ставши аспірантом тоді ще Ужгородського держуніверситету, М.Вегеш під керівництвом спочатку проф. Василя Ілька, а згодом проф. Володимира Задорожного наполегливо, цілеспрямовано й систематично працював над вивченням обраної теми. Він ґрунтовно опрацював матеріали Державного архіву Закарпатської обл. Проаналізував і праці попередників, написани переважно на основі марксистсько-ленінської методології. Розшукав окремих учасників досліджуваних подій, зафіксував їхні спомини. До закінчення аспірантури не тільки написав дисертацію, але й мав уже низку наукових публікацій, у тому числі дві книги. У своїх студіях історик показав розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі на Закарпатті наприкінці 1930-х рр. Він також приділив чільне місце характеристиці внутрішньополітичного становища Карпатської України, зокрема розкрив питання виникнення Карпатської Січі, підготовки і проведення виборів до Союму, показав внесок українців Східної Галичини, Північної Буковини, Наддніпрянської України в розбудову Карпатської держави, боротьбу січовиків проти угорських окупантів тощо. Підсумовуючи, можна сказати, що М.Вегеш уперше змалював об'єктивну картину розвитку подій на Закарпатті в період із жовтня 1938 по березень 1939 рр. Логічним наслідком дослідницьких пошуків став успішний захист кандидатської дисертації в березні 1994 р. Ця подія засвідчила, що з'явився новий талановитий вітчизняний історик.

Захистивши кандидатську М.Вегеш продовжив дослідження обраної тематики. Тепер він почав вивчати Карпатську Україну в контексті міжнародних відносин другої половини 1930-х рр. Найбільш глибоко й комплексно цю проблему розкрито в його докторській дисертації (захищена у вересні 1998 р.) та низці монографій (написаних одноосібно або у співавторстві): «Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті» (Ужгород, 1997 р.; 2 томи), «Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939)» (Ужгород, 1997 р.), «Міжнародне становище Карпатської України (1938–1939)» (Ужгород, 1997 р.), «Карпатська Україна на шляху державотворення» (Ужгород, 2009 р.) та ін. У цих

¹ Див.: Професор Микола Вегеш: Біобібліографічний покажчик: До 60-річчя від дня народження / Укл. А.Чаварга; вступ. ст. М.Олашин. – Ужгород, 2022. – 544 с.

й інших студіях науковець уперше показав місце, роль і значення Закарпаття у зовнішньополітичних концепціях, політиці Німеччини, Італії, Угорщини, Польщі, Румунії, Югославії. На основі глибокого та всебічного опрацювання архівних документів (у тому числі зарубіжних) Микола Вегеш об'єктивно висвітлює взаємовідносини керівництва Карпатської України з різними політичними об'єднаннями, організаціями та урядами окремих європейських держав. Він також зробив об'єктивний аналіз державно-правового становища Закарпаття в досліджуваній період. Погоджуємося з думкою фахівця про те, що А.Волошин орієнтувався на Німеччину тільки тому, що вбачав у ній гаранта територіальної цілісності Карпато-Української держави (втім, як відомо, інтереси правлячих кіл Угорщини, свого союзника, А.Гітлер поставив вище державницьких потуг закарпатських українців). Додамо, що М.Вегеш ретельно простежив етапи вивчення зазначеної проблеми (як вітчизняними, так і зарубіжними вченими) і запропонував власну її періодизацію.

Крім синтетичних праць, М.Вегеш підготував низку досліджень, в яких розкриваються окремі актуальні аспекти теми. Серед них назвемо такі: «Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939)» (Ужгород, 1996 р.), «Румунія і Карпатська Україна (1938–1939)» (Ужгород, 1999 р.) та ін. Також велику увагу історик приділив вивченню життєвого шляху, політичної й державної діяльності Августина Волошина, Михайла Брацайка, Юлія Брацайка, Василя Гренджі-Донського, Степана Клочурака, Михайла Колодзінського (Гузара), Федора Реваля, Юліана Реваля, Івана Рогача, Вікентія Шандора та ін. Дослідник повернув чесне ім'я багатьом активним учасникам подій 1938–1939 рр. Серед окремих видань із цієї проблематики назвемо: «Августин Волошин» (Ужгород, 1995 р.), «Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина» (Ужгород, 1996 р.), «Громадсько-політична і культурно-освітня діяльність Василя Гренджі-Донського (1897–1974)» (Ужгород, 2000 р.), «Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах» (Ужгород, 2000 р.), «Августин Волошин і Карпатська Україна» (Львів; Хуст, 2004 р.), «Августин Волошин: життя і помисли президента Карпатської України» (Ужгород, 2005 р.; 2-ге вид. 2009 р.), «Карпатська Україна в портретах» (Ужгород, 2007 р.). А також узагальнюючі праці останніх років, написані у співавторстві з С.Віднянським – «Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення» (Київ, 2021 р.), «Августин Волошин – будівничий української державності за Карпатами» (вид. 2-ге; Київ, 2021 р.), «Августин Волошин» (вид. 5-те, доопр. і змін.; Ужгород; Київ, 2022 р.) та ін.

Підкреслимо, що до коло наукових зацікавлень ювіляра входять не тільки питання Карпатської України. Він досліджує низку інших проблем, а саме національно-визвольні змагання українців Східної Галичини й Закарпаття в першій половині ХХ ст., діяльність Української повстанської армії, угорську ірреденту на Закарпатті в міжвоєнний період, становище українців Румунії після 1945 р., заснування та розвиток Ужгородського державного (національного) університету. Найсолідніша праця з цього питання – монографія «Ужгородський національний університет: історія і сьогодення» (Ужгород, 2007 р.). Чимало розвідок він присвятив відомим діячам вітчизняної історії – Михайлові Драгоманову, Михайлові Грушевському, Олександрові Ольжичу, митрополитові Андрееві (Шептицькому) та ін.

Низку публікацій, у тому числі й окремих видань, учений має про свого вчителя та наставника – професора Володимира Грабовецького (1928–2015 рр.). Серед них: «Володимир Грабовецький – видатний історик України» (Ужгород, 1996 р.), «Короткий життєпис академіка Володимира Грабовецького» (Ужгород, 1998 р.), «Академік Володимир Грабовецький – визначний історик України» (Івано-Франківськ, 2006), «Дослідник Олекси Довбуша» (Ужгород, 2007 р.), «Дослідник Олекси Довбуша і карпатських опришків» (Ужгород, 2020 р.) та ін.

Займається М.Вегеш й історією греко-католицької церкви. У 2020–2021 рр. він видав у співавторстві з Н.Концур-Карабінович монографію (українською та англійською мовами) «Українська греко-католицька церква в портретах».

Не забуває Микола Миколайович і про свою малу батьківщину – Міжгірщину. Йому належать десятки статей, повідомлень, нарисів про окремі аспекти історії району, в тому числі про діяльність волівської «Просвіти» та її активістів, участь земляків у боротьбі за свої права, їх поневіряння в угорських і радянських тюрмах, здобутки в галузі освіти та охорони здоров'я після 1946 р. тощо.

Зрозуміло, що працюючи на кафедрі політології і державного управління, він велику увагу приділяє політологічним питанням, особливо геополітики. Перші наукові розвідки з названої теми вийшли до чотиритомника «Історія і політика» (Ужгород, 2005 р.). А ще побачили світ видання «Західна геополітика в іменах» (Ужгород, 2003 р.), «Геополітика в іменах» (Ужгород, 2011 р.), «Геополітична енциклопедія» (Ужгород, 2017 р.) тощо.

Підсумовуючи наукові здобутки нашого колеги, відзначимо, що основні його положення та висновки пройшли випробування часом, і далі зберігають наукову цінність та виховне значення. Особливо у час війни, коли українці демонструють високий патріотизм, велику відвагу та самопожертву. І цим вражають весь світ.

Виокремимо ще одну грань таланту ювіляра – його здобутки у царині педагогіки й методики. Впевнені, він має педагогічний талант від Бога. Підтвердження цьому той факт, що вже у 23 роки його обрали керівником Міжгірського методичного об'єднання вчителів історії. Крім того, на високому рівні викладав усесвітню та вітчизняну історію й суспільствознавство учням Синевириської середньої школи.

Від 1993 р. М.Веґеш працює в Ужгородському університеті. Спочатку на кафедрі історії України, а з 1997 р. – на кафедрі політології (тепер політології і державного управління). Викладав (або викладає) такі курси, як «Історія України», «Політологія», «Зовнішня політика України», «Методика викладання політичних дисциплін», спецкурс «Суспільно-політичні процеси на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». Завжди демонструє глибоке знання фактичного матеріалу, вміння викладати його логічно, послідовно, доступно, у взаємозв'язку з раніше вивченими темами, розуміє студентську психологію. Його заняття – динамічні, пізнавальні, змушують студентів працювати. За це його й люблять вихованці та поважають колеги.

Свій багатий педагогічний досвід ювіляр використав при написанні навчальних підручників і посібників. Назвемо найголовніші: «Становлення і розвиток політичної думки в Україні» (Ужгород, 1995 р.), «Історія української державності» (Ужгород, 1996 р.), «Основи політології» (Ужгород, 1998, 2003 рр.), «Політологія: конспект лекцій» (Ужгород, 1999 р.), «Світ політології» (Ужгород, 2006 р.), «Політологія» (Київ, 2008 р.), «Світовий процес і геополітика» (Ужгород, 2017 р.), «Геополітика в посталях і термінах» (Ужгород, 2020 р.) та ін. Вони користуються неабияким попитом у студентів закладів вищої освіти різних рівнів акредитації.

Професор Микола Веґеш постійно дбає і про підготовку науково-педагогічних кадрів. Талановито керує науковою роботою аспірантів. Під його керівництвом написали й успішно захистили кандидатські дисертації випускники не тільки УжНУ, але й інших вишів – Костянтин Сміян (1996 р.), Маріан Токар (2004 р.), Юрій Остапеч (2004 р.), Іван Буковський (2004 р.), Наталя Скоблик (2005 р.), Анатолій Ключкович (2006 р.), Андраш Берені (2007 р.), Людмила Матьовка (2007 р.), Сергій Волощук (2007 р.), Михайло Басараб (2008 р.), Надія Греченюк (2008 р.), Іван Стряпко (2010 р.), Андріана Костенко (2009 р.), Володимир Гиря (2010 р.), Ольга Кухарчук (2011 р.), Олексій Шафраньош (2019 р.), Володимир Басараб (2019 р.); докторські дисертації – Єва Кіш (2008 р.) та Олександр Ситник (2010 р.). Як правило, аспіранти працюють над темами з вітчизняної історії й політології. Усі вони щиро вдячні наставникові за постійну увагу, допомогу, підтримку.

Про високий професійний рівень Миколи Веґеша наочно свідчить його участь у рядколегіях різних наукових продовжених видань та у спеціалізованих учених радах із захисту дисертацій. Так, він був головою редакційної колегії «Наукового вісника Ужгородського університету: Серія: Історія» (2004–2013 рр.) та «Наукового вісника Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія» (2004–2015 рр.). Є членом рядколегій «Міжнародного наукового вісника» (Ужгород) та збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: науки пошуки і знахідки», що видається Інститутом історії України НАН України. Входив до складу спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій Ужгородського національного університету.

Професор М.Веґеш долучився до організації навчально-виховного процесу у виші. Як уже зазначалося, він був завідувачем кафедри політології та державного управління, деканом історичного факультету. А ще був поки що єдиним гуманітарієм, який очолював найбільший на Закарпатті Ужгородський національний університет. На цих посадах він дбав про покращення матеріально-технічної бази, відкривав нові факультети та спеціальності, стежив, щоб колеги мали потрібне педагогічне навантаження, переміняв дозвіллям студентів тощо. І це дало результати – УжНУ підвищив власний рейтинг, увійшовши до 15 найкращих вишів України.

Учений завжди стояв (і стоїть) на національних, державницьких позиціях. У 1990 р. був відповідальним секретарем обласної ради Української республіканської партії. Упродовж 2000–2002 рр. перебував у лавах партії «Реформи і порядок». Був заступником голови Закарпатської обласної організації ПРП та головою її міського осередку, який у 2002 р. ввійшов до Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». У 2006 р. Микола Веґеш – депутат Закарпатської облради від «Нашої України» та голова коаліції. Завжди відстоював державницькі інтереси.

Багаторічну сумлінну працю професора Миколи Веґеша гідно поціновано. Так, його нагороджено орденом «За заслуги» III і II ступенів (2007, 2009 рр.), Почесною грамотою Верховної Ради України «За особливі заслуги перед українським народом» (2007 р.), грамотою Верховної Ради України (2004 р.). А ще він – академік Міжнародної слов'янської академії (1999 р.), Академії наук вищої школи України (2006 р.), відмінник освіти України (2007 р.), почесний доктор Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника (2007 р.), лауреат премій ім. Василя Гренджі-Донського (1993 р.), академіка Івана Крип'якевича (1996 р.) та президента Карпатської України отця Августина Волошина (2014 р.). Його обрано почесним членом музею Олексі Довбуша в Івано-Франківську (2000 р.), почесним членом Дослідницького бюро радників Американського біографічного інституту (2001 р.), членом наглядової ради Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Союз обдарованої молоді України» (2008 р.). Крім того, ухвалою президії Академії наук вищої школи України Миколі Веґешу присуджено нагороду Св. Володимира – за визначні здобутки в галузі історичної науки та успіхи в патріотичному вихованні студентської молоді краю.

Професор М.Веґеш підійшов до важливого життєвого ювілею. Як свідчить наведений вище матеріал, круглу дату він зустрічає з вагомими здобутками. А попереду – нові вершини. Тож ми щиросердно бажаємо Миколі Миколайовичу доброго здоров'я, життєвої наснаги, сімейного благополуччя, невичерпної енергії та оптимізму, нових вагомих здобутків у царині історії, політології, педагогіки, політики та адміністративної роботи, успішного здійснення всіх планів і задумів! Із роси й води вам, шановний колего та друже!

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

Артёмов І.В.

Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Навч. посіб. – Ужгород: УжНУ, 2021. – 676 с.

Борис Євгенович Патон. Спогади / Уклад.

О.К.Маковецька; відп. ред. Л.М.Лобанов. – К., 2022. – 236 с.

Борисенко М.

Житло та побут міського населення України у 20–30-х роках ХХ ст. – Вид. 2-ге, доп., переробл. – К.: Стилос, 2013. – 270 с.

Вегеш М., Віднянський С.

Августин Волошин. – Вид. 5-те, доопрац. і змін. – Ужгород; К.: РІК-У, 2022. – 512 с.

Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.) / Відп. ред. І.Соляр. – Л.:

Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2017. – 748 с.

Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3 т. / Авт.-упор. С.Кокін; редкол.: В.Бірчак, Г.Боряк, В.Васильєв та ін. – Т.2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.), кн.3: УНКВС по Дніпропетровській області, УНКВС по Полтавській області, особливі органи НКВС, центральний апарат НКВС УРСР. – К., 2022. – 704 с.

Візит Вселенського Патріарха Варфоломія до Києва. – К., 2021. – 119 с.

Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: П Міжнар. наук. конф.: Програма та тези доповідей (27 жовт. 2022 р., м. Кам'янець-Подільський) / Відп. ред. Д.Вашук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2022. – 67 с.

Гальчак С., Реєнт О.

«Смерть дивилася в очі...»: Спогади свідків Голодомору-геноциду 1932–1933 років: Вінницька обл. – Вінниця: Меркюри-Поділля, 2022. – 108 с.

Гінда В.

Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації і на фронті / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 409 с.

Головко В.

Україна та Китай: еволюція відносин (2021 – травень 2022). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2022. – 199 с.

Гриценко О.

Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище / Упор. Н.Гончаренко. – К., 2022. – 336 с.

Депортація етнічних німців України у віддалені райони Радянського Союзу: до 80-річчя трагедії: Зб. наук. пр. / За заг. ред. А.І.Кудряченка. – К.: Ін-т всесвітньої історії НАН України, 2021. – 352 с.

Енциклопедія історії України:

Додатковий том / Гол. редкол. В.А.Смолий; редкол.: Г.В.Боряк, Я.В.Верменич, В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.1. – К.: Наук. думка, 2021. – 772 с.

Європейська та євроатлантична інтеграція України:

стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.) / Авт. кол.: І.В.Артёмов, С.В.Віднянський, І.Я.Тодоров, П.В.Токар. – Ужгород: УжНУ, 2022. – 284 с.

3 історії західноукраїнських земель / Наук. ред. і упор. І.Орлевіч. – Вип.15. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2019. – 166 с.

Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Док. і мат. / Уклад.: О.Карпенко, К.Мицан. – Т.3, кн.1: Соціально-економічні відносини і визвольні змагання. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 644 с.

Західно-Українська Народна Республіка

1918–1923 / Уклад.: О.Карпенко, К.Мицан. – Т.3, кн.2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 680 с.

Зміни політичних режимів і перспективи

зміцнення демократії в Україні / Авт. кол.: Г.І.Зеленько, Т.А.Бевз, С.Г.Брехаря та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2021. – 416 с.

Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича

НАН України: історія, імена, ідеї / Відп. ред. І.Соляр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2021. – 564 с.

Історико-географічні дослідження в Україні:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. Р.Сосса. – Вип.15. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 160 с.

Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого

монастиря / Наук. ред. І.М.Преловська. – К.: Грані-Т, 2007. – 120 с.

Історія України, українського народу та його

культури у журналі «Визвольний шлях»: Систематичний покажчик (1948 – серпень 1991) / Уклад. Г.Герасимова; відп. ред. В.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 346 с.

Культура пам'яті сучасного українського суспільства:

трансформація, декомунізація, європеїзація. – К.: Ін-т культурології НАН України, 2020. – 352 с.

Кульчицький С.В.

Історія України: Повний курс підготовки для вступу до закладів вищої освіти: Довідник для абітурієнтів та школярів. – К.: Літера ЛТД, 2020. – 528 с.

Леп'явко С.

Чернігів: історія міста: Вид. 2-ге, випр. і переробл. – К.: Кліо, 2020. – 544 с.

Магочий П.-Р.

Крим наша благословенна земля / Пер. О.Сидорчука, Н.Кушко. – Ужгород: Вид. В.Падяка, 2014. – 160 с.

Маківеллі Н.

Державотворець. Про військове мистецтво / Пер. В.Балог. – К.: Арій, 2020. – 408 с.

Марченко В.О., Нікілев О.Ф.

Повсякденне життя повоєнного українського села (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.). – Дніпро, 2022. – 180 с.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки

і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип.30. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 540 с.

Національна академія педагогічних наук України: 1992–2022 рр. / За заг. ред. В.Г.Кременя. – К.: Педагогічна думка, 2022. – 424 с.

Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: Національна доповідь / Кер. авт. кол., гол. редкол. С.І.Пирожков. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2022. – 552 с.

Національно-визвольна боротьба 20–50-х рр. XX ст. в Україні: Зб. мат. І міжнар. наук. конф. (Львів, 25–26 червня 1991 р.) / Редкол.: Я.Дашкевич, П.Дужий, М.Панчук. – К.; Л.: Атлас, 1993. – 296 с.

Обухов В.В.

Полковник Богун: Козацькому роду нема переводу! – К., 2006. – 136 с.

Подолян В., Рекрут В.

Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х рр. XX ст. – Вінниця, 2008. – 420 с.

Політичний процес у незалежній Україні:

підсумки і проблеми (до 30-річчя незалежності України) / Відп. ред. О.Рафальський. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2021. – 704 с.

Православна церква України: Фотоальбом. – К.: Київська митрополія ПЦУ, 2020. – 316 с.

Проблеми дидактики історії:

Зб. наук. пр. / Гол. наук. ред. С.Копилов. – Вип.13: На пошану д-ра іст. наук, проф. В.Степанкова. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2022. – 252 с.

Свята Софія Київська: Мала (Тепла)

Софія: Путівник / Авт. В.Клос. – К., 2021. – 32 с.

Сергіичук В.

Український Крим. – К.: Укр. видавнича спілка, 2001. – 304 с.

Ставнюк О.

Микола Петров: українознавець, краєзнавець, киевознавець. – К.: Саміт-книга, 2020. – 352 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук.

ст. / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – Вип.24. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 296 с.

У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. ст. / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – 248 с.

Шевчук А.

Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – Житомир, 2022. – 580 с.

Kolesnyk I.

Global History. Conceptual History / Preface V.A.Smoliy, A.I.Kudryachenko. – К.: In-t of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2022. – 344 p.

War no comment. – К., 2017. – 96 p.

Літературу підібрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Острівська

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2022 р.

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19–20 травня 2022 р.) (уклали: *О.Лисенко, Київ; О.Маєвський, Київ; В.Нахманович, Київ*) 4

«...це війна, це вбивання цивільних, мирних...»: Мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного повсякдення під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (*запис і публікація А.Панкової, Київ; О.Боряк, Київ*) 6
«...якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (*запис і публікація О.Березовської, Київ*) 5
«Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (*запис і публікація О.Воробей, Київ*) 4

Історичні студії

Російсько-українська війна: сучасні та історичні кон- тексти, компаративні ретроспекції

Орлик С. (*Кропивницький*). Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни 2

До 350-річчя від дня народження П.Орлика

Затилюк Я. (*Київ*). «Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України»: схема козацької історії в «Реляції про Київ» та у преамбулі «Конституції» П.Орлика 6
Kononenko V. (*Київ*). *Realms of Memory of the First Ukrainian Political Emigrants: On the Example of P.Orlyk (1710–1720)* 6

До 300-річчя від дня народження Г.Сковороди

Колесник І. (*Київ*). Григорій Сковорода: духовний реформатор українського світогляду 6

Білоус Н. (*Київ*). Тестаменти волинських міщан ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій 1
Бовгира А. (*Київ*). «Вера наша старожитная»: до питання про конфесійний фактор ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.) 2
Боряк Т. (*Київ, Україна – Вільнюс, Литва*). Голодомор в УСРР у Гарвардському проєкті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами 2
Веґеш М. (*Ужгород*), Віднянський С. (*Київ*), Чаварга А. (*Ужгород*). Становлення державної служби Карпатської України крізь призму українсько-чехословацьких відносин (1938–1939 рр.) 1
Войтович Н. (*Львів*). Розлучення у сім'ях українців Галичини та мотиваційний чинник російських військовослужбовців 4
Харук А. (*Львів*). Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій 4
Якубова Л. (*Київ*). Онтологія расизму: Україна як alter ego Росії 4

Бенчук В. (*Острозь*), Трофимович В. (*Острозь*). Урегулювання збройного конфлікту на сході України крізь призму масової свідомості донеччан на підконтрольній території (2014–2021 рр.) 4
Вронська Т. (*Київ*). Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр. 5
Гула Р. (*Харків*), Передерій І. (*Полтава*). Трансформація процесів морально-психологічного забезпечення російської армії в контексті підготовки до збройного вторгнення в Україну (2013 – початок 2022 рр.) 4
Ільницький В. (*Дрогобич*), Старка В. (*Тернопіль*), Галів М. (*Дрогобич*). Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України 5
Калакура Я. (*Київ*). Ідеологічна легітимізація загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії 4
Кучерук М. (*Одеса*). Державні перевороти, революції й політична боротьба у світлі компаративістики (на основі аналізу візії В.Леніна та сучасних концептуалізацій) 3
Лисенко О. (*Київ*), Маєвський О. (*Київ*). Неминуча війна 4
Литвин М. (*Львів*). Воєнно-політична експансія більшовицької Росії на західні землі України в 1919–1923 рр. 5
Макаров В. (*Київ*), Резнік В. (*Київ*). Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців 6
Піх О. (*Львів*). Історична пам'ять та історична політика як елементи конфронтації у відносинах Польщі й Росії (1991–2020 рр.) 6
Рішняк О. (*Львів*). Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність 4
Сегеда С. (*Київ*), Машталір В. (*Київ*). Територіальна оборона України як феномен національної військової історії 4
Смолий В. (*Київ*), Ясь О. (*Київ*). Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості 4
Соляр І. (*Львів*), Артимішин П. (*Львів*). Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проєкти на пострадянському просторі 5
Стяжкіна О. (*Київ*). «Червоні злодії» Другої світової: витоки, практики й наслідки мародерства радянських військовослужбовців 3
Филь О. (*Київ*), Хойнацька Л. (*Київ*). Мародерство як спосіб ведення війни Російською Федерацією проти України та мотиваційний чинник російських військовослужбовців 4
Харук А. (*Львів*). Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій 4
Якубова Л. (*Київ*). Онтологія расизму: Україна як alter ego Росії 4

Волошенко В. (*Київ, Україна – Гданськ, Польща*). Історія «для народу»: творча спадщина М.Костомарова у світлі культурно-просвітницьких пропозицій читання другої половини XIX – початку XX ст. 5

Гай-Нижник П. (*Київ*). Окремий корпус кордонної охорони (1918–1919 рр.) 2

Гончаренко О. (*Переяслав*). Ключові антиросійські нарративи у пропагандистському дискурсі періодичних видань німецьких окупаційних зон України (1941–1944 рр.) 6

Грубінко А. (*Тернопіль*), Буглай Н. (*Миколаїв*). Трансформації британської монархії в період правління Єлизавети II (1952–2022 рр.) 6

Дрозд Р. (*Ступськ, Польща*). Становище Української греко-католицької церкви та її вірних у Польській Народній Республіці (кінець 1940 – початок 1990-х рр.) 1

Зайцева З. (*Київ*). Формування українсько-британського інформаційного простору напередодні Першої світової війни 3

Зяць А. (*Львів*). Підприємницька діяльність євреїв у волинських містах у XVI – першій половині XVII ст. 1

Зуляк І. (*Тернопіль*), Кліш А. (*Тернопіль*). Використання російською армією транспортних комунікацій в умовах Першої світової війни (на прикладі Тернопільської губернії) 4

Зуляк І. (*Тернопіль*), Сегеда С. (*Київ*). Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії) 1

Кондратьєв І. (*Черніїв*). Остерське староство у другій половині XVI – на початку XVII ст.: формування системи земельних володінь 5

Копилов С. (*Кам'янець-Подільський*), Паур І. (*Кам'янець-Подільський*). Повсякденність населення Середнього Подністров'я на початку XX ст. (за документальними поштовими листівками) 1

Кудінов Д. (*Суми*), Пархоменко В. (*Миколаїв*). Сумський відділ Союзу 17 жовтня: формування та діяльність (1905–1914 рр.) 5

Кузовова Н. (*Херсон*), Пархоменко В. (*Миколаїв*). Французька військова місія у Херсоні 1919 р. та її наслідки 1

Лазуренко В. (*Черкаси*), Очеретяний В. (*Переяслав*). Селянське зерновиробництво в УСРР у другій половині 1920-х рр.: проблема державного диктату 5

Лощин О. (*Ірпін*), Шевченко А. (*Ірпін*). Невінчани шлюбні православних мирян Гетьманщини у XVIII ст. 6

Мазур В. (*Київ*). Пенсійне забезпечення в українських губерніях у XIX – на початку XX ст.: загальноросійське законодавство та місцеві особливості 3

Маларчук О. (*Івано-Франківськ*), Остап'як В. (*Івано-Франківськ*). Індустріальні процеси у Західному регіоні Української РСР: здобутки та прораханки 2

Марчук В. (*Острозьк*), Синяк С. (*Рівне*). Особливості еміграції до Канади з Волинського воєводства II Речіпосполитої в 1930–1939 рр. 3

Матяш І. (*Київ*). Культурна дипломатія УРСР (кінець 1940-х – 1982 рр.): особливості формування інструментарію 6

Миколайчик М. (*Познань, Польща*), Морозова О. (*Миколаїв, Україна*). Польсько-більшовицька війна 1920 р. у зв'язі західних спостерігачів 1

Николаук Т. (*Київ*), Стоян Т. (*Київ*). Каральні заходи як метод підвищення продуктивності праці робітників у радянській Україні 1929–1938 рр. 3

Одрін О. (*Київ*). Рибальська галузь господарства Ольвійського поліса: традиції метрополії та місцева специфіка 3

Прокон'юк О. (*Київ*). Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет 2

Рубан Ю. (*Київ*). Плебісцитарна демократія в Україні: прояви кризи соціального порядку в політичній історії 2

Чуткий А. (*Київ*). Долі студентів іноземного походження та співробітників київських вишів кризь призму Першої світової війни 1

Шляхов О. (*Дніпро*), Донік О. (*Київ*). Промисловці Півдня України та їхні підприємницькі практики наприкінці XIX – на початку XX ст. 3

Datskiv I. (*Ternopil*), Kapitan L. (*Uzbborod*). Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946: Ideological and Propagandistic Component 2

Demianiuk O. (*Luts'k*), Soliar I. (*Lviv*). Volyn Region in the Period of Combat Actions Deployment on the Eastern Front of the World War I (1914–1916) 6

Zalietok N. (*Kyiv*). The Soviet and British Governments' Policies Concerning Participation of Women in Paramilitary Organizations of the Interwar Period 1

Методологія.

Історіографія. Джерелознавство

Беззуб Ю. (*Київ*), Клименко Н. (*Київ*), Дудар О. (*Київ*). Гендерні установки та практики в родині Б.Грінченка за его-документами 3

Вакульчук О. (*Київ*), Дубровіна Л. (*Київ*). Багатотиражні газети 1920–1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження 1

Верменич Я. (*Київ*). Соціальний простір пограниччя: кризи ідентичностей у координатах сучасних викликів 6

Григор'єва Т. (*Київ*). Творення «пам'яті» про Хотин-1621 у київських церковних текстах і козацьких літописах XVII – початку XVIII ст. 1

Даниленко О. (*Київ*), Даниленко С. (*Київ*). Формування радянської податкової політики (початок 1920-х рр.): історіографічні аспекти 5

Заторський Н. (*Фрібур, Швейцарія*). Запозичення із творів митрополита Григорія Цамблака до «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 2

Казьмирчук М. (*Київ*), Мех Н. (*Київ*). Періодизація розвитку маеткової культури України (XVIII – початок XX ст.) 3

Кашеварова Н. (*Київ*). Документи німецьких окупаційних структур періоду Другої світової війни: особливості археографічного опрацювання та публікації 4

Колесник В. (*Київ*), Чеберяко О. (*Київ*). Українські партії в Російській імперії на початку XX ст.: радянська історіографія 1920-х рр. 2

Колесник І. (*Київ*). «Українське XIX століття» в термінах і поняттях глобальної історії 5

Кривошея Ірина (*Умань*), Кривошея Ігор (*Умань*). Реєстр testamentів козацької старшини XVIII ст. 2

Михайловський В. (*Київ*). Іменування та письмове означення осіб у пізньосередньовічних документах на прикладі двомовного акта від 19 жовтня 1404 р. 1

Шимчишин М. (*Київ*), Чернишова С. (*Київ*). Феноменологія міграції в контексті сучасного міграційного повороту 6

Ясь О. (*Київ*). Романтизм і неоромантизм у компаративному світі 6

Bezv Y. (*Lviv, Ukraine – Lublin, Poland*), Balahutrak M. (*Lviv*). Town Planning Schemes and Fortifications of the Map by R. d'Otto (1772) 5

Дискусія

Верменич Я. (*Київ*). «Радіанізація» чи «націоналізація»: ще раз про сутність політики коренізації 1920 – початку 1930-х рр. 3

Гуржій О. (*Київ*). До питання про формування всеросійського ринку: український контекст (друга половина XVII ст.) 5

Лазуренко В. (*Черкаси*). Поховання гетьмана Б.Хмельницького у Суботіві: візія та реалії 2

Шумило С. (*Київ*), Ластовський В. (*Київ*). «...де Хмельниченко лежить?» (До питання останніх років життя та місця поховання Ю.Хмельницького) 3

Публікації

Інтеграційний проект Г.Галагана середини XIX ст. (вступна стаття й публікація О.Журби, Дніпро; Т.Литвинової, Дніпро)	3
Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських (вступна стаття й публікація В.Тельвака, Дрогобич; Є.Луняка, Ніжин)	5
Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ до П.Калнишевського та І.Глоби (1767–1768 рр.) (вступна стаття й публікація С.Шумила, Київ)	1
«Списки про шляхетство» 1762 р.: маловідоме джерело до історії української козацької старшини (вступна стаття й публікація С.Потапенко, Київ)	5
Штрихи до просопографічного портрета М.Грушевського: зі щоденникових записів етнографа В.Кравченка (вступна стаття й публікація Т.Шевчук, Київ)	2

Персоналії

Добржанський О. (Чернівці), Христан Н. (Чернівці). А.Жуковский як історик та популяризатор знань про Україну	6
Марчук В. (Івано-Франківськ), Максимець Б. (Івано-Франківськ). Я.Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну	1
Федьков О. (Кам'янець-Подільський). Діяльність соціал-демократа Ю.Ларіна в Україні: екстремальна біографія (1906–1907 рр.)	3

На допомогу викладачеві історії

Грубінко А. (Тернопіль), Буглай Н. (Миколаїв). Історичний шлях українсько-британських відносин (до 30-річчя стратегічного партнерства)	1
Ігнатенко Н. (Тернопіль), Москалюк М. (Тернопіль), Костюк Л. (Тернопіль). Історико-ретроспективний аналіз державної освітньої політики в Україні (1991–2020 рр.)	2
Сабалуха В. (Івано-Франківськ), Косило М. (Івано-Франківськ). Теоретико-методологічні засади викладання історичного краєзнавства в контексті метафізичної теорії особистості	6
Харковенко Р. (Київ). Порівняльний аналіз пам'яткоохоронного законодавства Польщі та України	3

Miscellanea

Міхеєнко К. (Київ). 3 історії храмубудування Київської Русі	4
---	---

Рецензії й огляди

Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.) (С.Копилов, Кам'янець-Подільський)	5
Духовна спадщина давнього Галича (Я.Затиллюк, Київ)	2
Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Енциклопедія: У 4 т. (О.Реєнт, Київ; О.Марущенко, Івано-Франківськ)	1
Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації (Л.Тимошенко, Дрогобич)	2
Іваненко О. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Надніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.) (М.Палієнко, Київ)	3

Колосова В. Київський щоденник 1940–1945 (Ю.Буйських, Київ)	4
Кошель О. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) (О.Донік, Київ)	4
Новак А. Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи (О.Ковалевська, Київ) ...	5
Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби (В.Яремчук, Остроз)	1
Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.) (Н.Старченко, Київ)	2
Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) (С.Дестярьов, Суми)	3
Шляхов О. Підприємці Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.: бізнесові практики та громадсько-політична діяльність (І.Дожук, Переяслав)	6

Хроніка

Білобровець О. (Житомир), Венгерська В. (Житомир). Міжнародна наукова конференція «Війни в Україні у XX і XXI ст.: засоби масової інформації, експерти, дезінформація»	6
Вашук Д. (Київ), Калущкий С. (Кам'янець-Подільський). II круглий стіл «Від аристократії до еліти: до-модерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви»	5
Вашук Д. (Київ), Юга О. (Кам'янець-Подільський). II Міжнародна наукова конференція «Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»	6
Гуменюк Б. (Київ), Хоменко Г. (Київ). II Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні тенденції міжнародних відносин»	1
Латиш Ю. (Київ). Міжнародна наукова конференція «Public History. Історія у публічному просторі»	3
Таранець С. (Київ). 3 історії книжкових зібрань Пилипонівської старообрядської громади м. Бершадь на Вінниччині (За матеріалами історико-археографічних та етнографічних експедицій)	5

Ювілеї

Боряк Г. (Київ). До ювілею Л.Демченко	3
Віднянський С. (Київ), Олашин М. (Ужгород). До 60-річчя доктора історичних наук, професора М.Вегеша	6
Войтович Л. (Львів), Лиман С. (Харків). До 70-річчя доктора історичних наук О.Головка	6
Реєнт О. (Київ), Лисенко О. (Київ), Марущенко О. (Івано-Франківськ). До 70-річчя доктора історичних наук, професора М.Кугутяка	5

In Memoriam

Дмитрієнко Марія Федорівна	3
Кот Сергій Іванович	2

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	3–4, 6
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ 2021 р.	5
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2022 р.	6

CONTENTS

RUSSO-UKRAINIAN WAR: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Pikh O. (Lviv). Historical Memory and Historical Policy as Elements of Confrontation in Relations Between Poland and Russia (1991–2020) 4

Makarov V. (Kyiv), Riezniak V. (Kyiv). Fighting in the Air During the Russia's War Against Ukraine: A Summary of the First Months 17

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

"...This is the War, this is Murder of Peaceful Civilians...": Chernihiv Neighborhood's Residents About the Peculiarities of Everyday Life During the Russian Offensive and Life Under Occupation (**February 24 – April 2, 2022**) (**record and publication by A.Pankova, Kyiv; O.Boriak, Kyiv**) 30

HISTORICAL ARTICLES

To the 350th Anniversary of P.Orlyk's

Zatyliuk Ya. (Kyiv). "The Muscovite Illegitimately Claims the Capital City of Ukraine, Kyiv, and Struggles to Break It From Ukraine": The Scheme of Cossack History in *The Report on Kyiv* And in the Preamble to *The Constitution* by P.Orlyk 48

Kononenko V. (Kyiv). *Realms of Memory* of the First Ukrainian Political Emigrants: On the Example of P.Orlyk (1710–1720) 66

To the 300th Anniversary of H.Skovoroda's

Kolesnyk I. (Kyiv). Hryhorii Skovoroda: A Spiritual Reformer of the Ukrainian Worldview 74

Loshchykhin O. (Irpin), Shevchenko A. (Irpin). Unmarried Marriages of Orthodox Laymen in Hetmanshchyna in the Eighteenth Century 86

Voitovych N. (Lviv). Divorce in the Families of Ukrainians in Halychyna in the 1920–1930s (Based on the Cases of the Court of the Lviv Greek-Catholic Metropolitan Consistory) 98

Honcharenko O. (Pereiaslav). Key Anti-Russian Narratives in the Propaganda Discourse of Periodicals of the German Occupation Zones of Ukraine (1941–1944) 108

Matyash I. (Kyiv). Cultural Diplomacy of the UkrSSR (Late 1940s – 1982): Features of the Formation of Tools 120

Hrubinko A. (Ternopil), Buhlai N. (Mykolaiv). Transformations of the British Monarchy During the Reign of Elizabeth II (1952–2022) 134

Demianiuk O. (Lutsk), Soliar I. (Lviv). Volyn Region in the Period of Combat Actions Deployment on the Eastern Front of the World War I (1914–1916) 147

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Yas O. (Kyiv). Romanticism and Neo-Romanticism in a Comparative Light 159

Vermenych Ya. (Kyiv). The Social Space of the Borderland: Identities Crises in the Coordinates of Modern Challenges 173

Shymchyshyn M. (Kyiv), Chernyshova S. (Kyiv). Phenomenology of Migration in the Context of the Contemporary Migration Turn 186

PERSONALITIES

Dobrzhanskyi O. (Chernivtsi), Khrystan N. (Chernivtsi). A.Joukovsky as a Historian and Popularizer of Knowledge About Ukraine 196

SUPPORT for HISTORY LECTURER

Sabadukha V. (Ivano-Frankivsk), Kosylo M. (Ivano-Frankivsk). Theoretical-Methodological Principles of Teaching Historical Study of a Particular Region in the Context of Metaphysical Theory of a Personality 206

BOOK REVIEWS and SURVEYS

Shliakhov O. Entrepreneurs of the South of Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries: Business Practices and Social and Political Activity (**I.Dovzhuk, Pereiaslav**) 216

CHRONICLES

Bilobrovets O. (Zhytomyr), Venherska V. (Zhytomyr). International Scientific Conference "Wars in Ukraine in the Twentieth – Twenty-First Centuries: Mass Media, Experts, Disinformation" 219

Vashchuk D. (Kyiv), Yuha O. (Kamianets-Podilskyi). 2nd International Scientific Conference "War and Society in the Medieval and Early Modern History of Central-Eastern Europe" 225

ANNIVERSARIES

Voitovych L. (Lviv), Lyman S. (Kharkiv). To the 70th Anniversary of Doctor of Historical Sciences O.Holovko 228

Vidnianskyi S. (Kyiv), Olashyn M. (Uzhhorod). To the 60th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor M.Vehesh 232

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine 235

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2022 237